

1985R

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” પુ. ૧ લું.

હાસ્યમંદિર.

લખનાર

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

બી એ, એવએલ્ બી

તથા

સૌ વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ,

બી એ

અમદાવાદ.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

મેનેજર—“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત્ ૧૯૭૧

સને ૧૯૧૫

કિંમત રૂ. ~~૧૦૦~~ ૧૭૨૦૨૩/

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકો માટે અર્ધી કિંમત.

શ્રી “ નામદ્રુષ્ટુ ” પ્રિન્સિપ પ્રેમમા શા મગનલાલ હરીવલ્લભદામે
જાણ્યુ કે દાણપુર રજગાજની પોળ-અમદાવાદ

૧૯૮૫૮

ઉપહાર.

હામ્યનો પ્રમગ આવતાં જેમની શિક્ષ

ધ્રુવડ જેવી થઈ જાય છે, અને,

જેઓ હસી શકતા નથી કે

હસાવી શકતા નથી

તેમને આ પુસ્તક

વગર રજાએ

અર્પણ

કર્તું છે.

પ્રસ્તાવના.

હાસ્યનું પણ મદિર હોય છે ખીજા મદિર પેઠે એ મદિર-
મા પણ ભક્તિના, આનન્દના, ઉત્સાહના, અભ્યાસના પ્રસંગ હોય
છે એ મદિરમાં પણ એકાન્તમનન કરવાના, આત્મપરીક્ષા
કરવાના, તેમ જ, ખીજા ભક્તોના સગમા તેમના સરખી લાગણીઓ
અનુભવવાના અવસર મળે છે વિશુદ્ધિના અને ઉત્કર્ષના પ્રયાસ
પણ એ મદિરમાં થઈ શકે છે એવા મદિરની સ્થાપના કરવા અમે
કેટલાક પ્રયત્ન કરેલા તેનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં કર્યો છે.

કર્યો લેખ કેનો લખેલો છે તે અનુક્રમણિકામાં દર્શાવ્યું છે.

અમદાવાદ .	}	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૧૧ ૨૩ માર્ચ ૧૯૧૫		સૌ પિયા રમણભાઈ નીલકંઠ

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” વિશે

પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના.

ખીલતું ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર

પરમ કૃપાળુ પન્થેશ્વરની કૃપાથી “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” નું પહેલું પુસ્તક “ હાસ્યમંદિર ” ગુર્જર વાચકોના હાથમાં મુકતા મને અત્યંત મનોપ્રસાદ થયેલો છે. ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્ર ખીલતું બાપાઓના પ્રમાણમાં હજી આર્થિક દૃષ્ટિએ નેનાગને કળદૂપ લાગતું નથી, તોપણ તે ક્ષેત્રના ક્ષેત્રકર્તા-સાહિત્યસેવકોની મંથ્યામાં દિવસ રાત્રી વધારે થતો જાય છે એ તેના ઝળકતા ભવિષ્યની નિશાની છે. આપણા સાહિત્યક્ષેત્રને કળદૂપ કમ્પા ગઈ નીચીમાં જુદી જુદી પદ્ધતિએ જે જે પ્રયત્નો થયા છે, તે જ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ આતુ મહેરો નો હાલ શુષ્કવત્ દીપ્ત શાહિત્યક્ષેત્ર સ્પર્શના ભગ્નપૂર થઈ આપણને આવશ્યક મર્વ પ્રકારનો પોષક પાક આપતું થશે એ નિમ્નફેલ છે. તેવા જ હેતુથી આ “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” નો ઉપક્રમ થાય છે.

પહેલું પુસ્તક—હાસ્યમંદિર

૨ “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ના નિયમો અને હેતુ અન્યત્ર અવિસ્તર રસિદ્ધ કહેણ છે તે ઉપરથી મર્વે વાચકોને જણાવું હશે અથવા તે વાચતા જણાશે એ આ પુસ્તકમાળાની રચના ખીલતું કોઈ પણ મંથ્યાના કમ્પા તરફ જુદા-નવા જ ધોરણ ઉપર રચાયેલું છે, અને તેથી આ ચોજના જાહેરમાં મુકતાં જ ગુજરાતના ઘણા વિદ્વાનો તેમજ વિદ્યામંડીલ ગૃહમંડળો તરફથી તેના ઉત્તેજન મારી જનની મન્દ આપનાના અભિવ્યક્તો મળ્યા છે તેમાં પણ ગુજરાતના માનવત માલગ્રી ઔન રાવળહાટ્ટ રમણભાઈ મડીપતંગમ નીલકંઠ તથા તેમના સુશિષ્યિત પત્ની આં. સો. વિદ્યાનાગી બી. એ. એ. પોતાના ‘હાસ્યમંડિર’ના લેખોનો આનંદોત્પાદક અવનવો સંગ્રહ—“ હાસ્યમંદિર ” આ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક માં આપવા ની કૃપા કરી છે એ એક શુભ ગુરુત્તર મુદ્દત છે. ગુજરાતી ગ્રંથમંદિરમાં આવેલ ગ્રંથ આ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક કેપે આ પહેલો જ જવાર પડે છે તે પોતાના નાનકડાં મર્વેને હસના-હસમુખા-આનંદી જનાવશે એની ખાતરી છે.

પુસ્તકની કિંમત રાખવાનું ધોરણ

૩ આ પુસ્તકમાળાના પુસ્તકોની કિંમત કયા ધોરણે ગણાશે તેના જાહેરાતમા સ્પષ્ટીકરણ કરવાની મૂલ્યના મારા કેટલાક મિત્રોએ કરી હતી. એકાદ પુસ્તક બહાર પાડીને જ તેમ કરવાની મારી ધારણા હતી તેથી અત્રે જણાવવાનું કે, આ પુસ્તકના કેમી આકાષેષ ૩૩ ફર્મા થયા છે, તેની ૨૦૦૦ નકલ છપાવવા વગેરેના ખર્ચનો અડસટ્ટો નીચે પ્રમાણે -

૪૫૦ છપામણી તથા કાગળ, વળામણી વગેરે

૪૦ ચિત્રો તૈયાર કરાવવાનું તથા છપામણીનું ખર્ચ

૨૬૦ બધામણી-૨૦૦૦ નકલની.

૧૦૦ ભેટ આપવામા પુસ્તકો જવાના તેના

૭૫૦ લેખકનો હિસ્સો, છુકસેલરોનું કમીગન, હેડખીલો, જાહેર અખરનું ખર્ચ, તથા પોસ્ટેજ વગેરે બાવસ્થાને લગતું ખીનું ખર્ચ

૧૬૦૦

આ પ્રમાણે ૨૦૦૦ પ્રતની લાગત રૂ ૧૬૦૦ લગભગ આવી હવે આ બધી નકલો આ પુસ્તકમાળાના આહકોને ૦-૧૨-૦ થી અપાય તો કુલ રૂ. ૧૫૦૦ આવે એટલે પડતરના ડરતા રૂ ૧૦૦ ખૂટતા રહે આ ખોટ કેટલીક નકલો આહક ન હોય તેવાને વધારેકિંમતે વેચાય તો તેમાથી વળી આવે, અગર તો ખીન ખર્ચમા કસર ઢરીને વાળવી પડે પરંતુ આ પુસ્તકમાળાના આહકને તો આ પુસ્તક પડતરના ડરતા પણ સહેજ ઓછેથી જ મળે છે, એની ખાત્રી આ ઉપગવી થશે

કિંમત માટે કાયમનું ધોરણ.

૪ આ પુસ્તકમાળાના હવે પછી નીચળનાગ પુસ્તકોની કિંમતનું ધોરણ ઉપર પ્રમાણે ગહેજે કાગળ, બધામણી, ચિત્રો વગેરે માટે વધારે કે ઓછું ખર્ચ કરતું પડે તેનાપ્રમાણમા કિંમત વધારે કે ઓછી ગહે એ અપાઈ છે વિશેષે કરીને દરેક પુસ્તકનો દેખાવ 'પુસ્તકાલય આવૃત્તિ'ના જોડો જ રાખવાનું ધોરણ અમે જાહેરાતમા નિવેદન કરેલું છે, તે જ પ્રમાણે ગહેજે. આહકો વધે તો આનાથી પણ વધારે સગતું અપાય.

૫ બે હજારને બદલે ચાર કે પાંચ હજાર કે તેથી વધારે નકલ સામટી છપાવવાની થાય તો ખર્ચની લાગતમા વણો ઘટાડો થાય, અને તેમ થતા આના ડરતા પણ ઓછી કિંમત ગણી શકાય આ પુસ્તક માળાના દરેક આહક પોતપોતાના લાભની ખાતર પણ એટલે બધે નવા આહકો મેળવી આપવાની તમ્બી લેશે તો તેનો લાભ તેમને પુસ્તકની કિંમત વટવાના રૂપે મળશે

વિ. પી. નુ ખર્ચ બચાવવા વિશે,

૬. આ પુસ્તકમાળાનું દરેક પુસ્તક વિ પી વી મોકલનારું હોય છે. હોવાથી વર્ષમા ત્રણ આઠ આના દરેક આદર દીઠ વિ પી ખર્ચના થવાનો મંભવ છે. આ ખર્ચ આહરોને માથેથી કમી કરવા કેટલાક ગૃહસ્થોએ મૂચના કરી છે તે વિશે જણાવવાનું કે પુરતા આહરો થતા બીજા ખર્ચ-માથી બચત થાય તો વિ પી નુ ખર્ચ આહરોને માથેથી કમી કરવાનું બની શકે પરંતુ તેનો આધાર આહરોના પ્રમાણ અને વધારા ઉપર જ રહે છે. હાલ તો એટલું કરી શકાય કે નાનું એક પુસ્તક વિ પી વી ન મોકલતા તેવા બંને પુસ્તક લેનાર થયેલી સાથે મોકલાયે એટલે તેટલો બચાવ થશે, અને ત્રણ હજાર ઉપરાંત હાથમના આહરો થવા પછી વિ. પી. નુ ખર્ચ આહરો ઉપરથી તદ્દન કાઢી નાખવામાં આવશે.

ચિત્રો બાબત

૭. આ પુસ્તક માટે ખાસ બે ચિત્ર તૈયાર કરાયા આવ્યા છે. વધારે ચિત્ર મુદ્દાનો વિચાર હતો, પરંતુ મનપમદ નવા ચિત્રો ઉપજાવી તમાર કરતા ખર્ચ વધારે આવવાથી-અને આ પહેલું જ પુસ્તક હોવાથી ખર્ચ ન વધે તે માટે-હાલ તો બેથી જ સંતોષ માન્યો છે. આ ચિત્રના દીકામન ભાવનગરના રહીશ મી. આર એમ ગવળે તૈયાર કરી આપ્યા છે. આ ઉમંગી યુવાન બધુના સબધમાં આવવા ગુજરાતી લેખકો તથા પ્રદાનકોને અમારી ભલામણ છે.

મદદ કરનાર ગૃહસ્થો

૮. વિનામૂલ્યે હસ્તપત્રો વહેંચી દિવાળ ખાખી નીચેના માસિકો વગેરેના વ્યવસ્થાપકોએ આ પુસ્તકમાળાને શરૂઆતમાં ઉત્તેજન આપ્યું છે -

(૧) મરુતું માહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

(૨) મન્ની વાર્તામાળા, „

(૩) શુદ્ધિદાગ „

(૪) ગુન્ગીસુબોધ „

(૫) ભાગ્યોદય „

(૬) વહોરા ઉદય રાજકોટ

(૭) માસિકમિત્ર મુબ. „

(૮) દેખી વેપારી એબરુ માસિક

(૯) આબોધ „

(૧૦) પટેલબંધુ સુરત

આ મર્વે ગૃહસ્થોનો આભાર થયો છે બીજા માસિક તેમજ સાપ્તાહિક પત્રોના વ્યવસ્થાપકો પણ આ પ્રકારની વગરખર્ચી મદદ કરી આ કાર્યને ઓત્સાહન આપશે એવી આશા છે.

નવા પુસ્તક વિશે આહ્વાને સૂચન

૯. આ પુસ્તકમાળાના એક વર્ષમા અમુક પૃષ્ઠના પુસ્તકો નીકળવાજ નોઈએ એવી હદ આધેલી નથી, અને તેથી જ વાર્ષિક લવાજમ ન રાખતા દરેક પુસ્તકની અર્ધા ડિમત લેવાતું રાખેલું છે નવું પુસ્તક બહાર પડવાતું હશે તેની ખબર છેલ્લા પુસ્તકમા અપાગે અને અમલવાદના ટ્રાન્સ પણ એક પત્રદ્વારા પદરેક દિવસ અગાઉ ખબર આપવામા આવશે. માટે આહ્વાનો નવા પુસ્તક માટે લખાણ કરવાની નાહક તપ્તી લેવી નહિ.

નમુનાની નકલ વિ. પી થી મગાવવી.

૧૦. છેલ્લાં ગૃહસ્થો મામિકોની પેઠે નમુનાની નકલ-પુસ્તક વગર કિમતે મોકલવા જણાવે છે તેમને ખબર નહિ હોય કે આ પુસ્તકમાળાનું આખું પુસ્તક નમુના તરીકે મક્કત મોકલી નકાય નહિ આ પુસ્તકમાળાનું પહેલું પુસ્તક જોયા પછી આહક થવાની જમની ઈચ્છા હોય તેમણે પોસ્ટેજ આપે ૩ એક મોકલવો અથવા ૩ ૧) ના વિ પી થી પુસ્તક મગાવવું એટલે “હાસ્થમ ફિર” મોકલવામા આવે.

આફ્રિકાના આહ્વાને સૂચના.

૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકામાના આહ્વાને જણાવવાતું કે, ૬ આફ્રિકાનાં વિ. પી થી પુસ્તકો મોકલાતા નથી માટે તેમણે દરેક આહક દીઠ રૂ. ૩ (૪ શિલીંગ)નો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો તેમાથી પ્રવેશદીના ૦-૮-૦ જતા રૂ. ૨-૮-૦ આહકના નામે જમા રાખી પુસ્તક બહાર પડતા બુકપોસ્ટથી મોકલીશું, અને વર્ષ આખરે હીમાબ જણાવતા રહીશું.

આહ્વાને તથા વાચકોને વિનંતિ.

૧૨. પ્રિય આદર અને વાચકો ! આટલા સ્પષ્ટીકરણથી આપને આ પુસ્તકમાળા ઉપયોગી લાગે, તેનો લાભ લેવાની અતગમ્ય હિમ્મત થાય, ને તેનો વધારે ફેનાવો ડગવામા મહાયજ્ઞ થવાનું યોગ્ય લાગે, તો જે આહક ન હોય તે આહક થકને, અને આહક હોય તે નવા આદરો મેળવી આપને આ કાર્યમા સદાયક થશે એવી છેવટની નત્ર વિનંતિ છે નવા આહકે ભરવા સાંચ બંને ઓરડર કાર્ડો આ પુસ્તક માથે મુકેલા છે

આ કાર્ય સાફ છે, તો તેમાં સહાયક થવાની પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર આપ સૌને ઊરણા કરશે એવી પ્રાર્થના આપે આ પ્રસ્તાવના પુરી થાય છે.

રામનવમી, સ. ૧૯૭૧

તા ૨૫-૩-૧૫

જીવનદાલ અમરશી મહેતા

મેનેજર, “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”
અમદાવાદ.

૨૮	ડોયલ વિશે હાથપાર ઢવિતા	સૌ વિધા	૨૪૪
૨૯	હિંદુતાનના વીમ અધમ પુત્રા.	મૌ વિધા	૨૪૬
૩૦	નમુનેદાર પુત્ર	સૌ વિધા.	૨૪૭
૩૧	ચક્રરૂડી ભમરૂડી	રમણભાઈ	૨૪૧
૩૨	' જન્મ્યો ' કોણુ ઢહેવાય ?	અમણભાઈ	૨૪૩
૩૩	બડા દાદાની હોશીઆરી	અમણભાઈ	૨૪૮
૩૪	મવાલ તેવો જવાળ.	રમણભાઈ	૨૪૫
૩૫	ધોળી દાદીનું મહત્તર	રમણભાઈ.	૨૪૫

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું બીજું પુસ્તક

સૉક્રેટીસનો છેલ્લો સંવાદ

તથા

નીતિતત્ત્વો.

છપાય છે તૈયાર થયેથી જાહેર ખખર અપાશે.

હાસ્યમંદિર.

૧.

હાસ્યરસ.

હસવાની શક્તિ એ માણસજાતનો એવો વિશેષ ધર્મ છે કે તે વડે મનુષ્યના લક્ષણની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ તેમ છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આ ઉપરથી, 'man is a laughing animal,' 'હસતુ પ્રાણી તે મનુષ્ય,' એવી પણ માણસની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પરંતુ, પૃથ્વીના એક ભાગમાં હસતા વાદરા મળી આવ્યા છે, અને તેથી 'હસતા પ્રાણી' એ પદમાં તે વાદરાનો પણ સમાવેશ થાય તેમ છે, અને તે માટે એ વ્યાખ્યા અતિવ્યાપ્તિના દોષવાળી હોઈ નિરર્થક જાય છે પરંતુ, માણસ મિવાય બીજા પ્રાણી કોઈ હસનારા પ્રાણી હોય છે અને તેથી હાસ્ય એ મનુષ્યનો અસાધારણ

• "જ્ઞાનમુદ્રા" માસિક પત્રના નવેમ્બર ૧૯૧૧ થી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ નુકીના મંત્રામુ છપાયેલો તિજાથ

હાથીમા હાસ્યવૃત્તિ છે એવું ઉદાહરણ ચોટ વખત ઉપર મળી આવ્યું છે. એ નહોતી ઠોઠરી પોતાના ગામમાં આવેલા 'સરકસ'ના પશુઓ જોવા ગઈ પશુ એને ખવડાવવા સાડ ચોટા ફળ તે સાચે લેતી ગઈ પરંતુ, 'સરકસ' માના હાથી-એ આગળ આવતા તે એટલી બીધી કે તે પોતે તેમને ફળ આપી શકી નહિ. મા ઉપરથી 'સરકસ'ના વ્યવસ્થાપક ફળની ટોપલી પોતાના હાથમાં લીધી અને પક્ષીમાં નારંગીઓ હતી તેમાંની એક એ- હાથીને એ પક્ષી એક આપવા માડી છ હાથીઓ હતા તેમને એ રીતે છ નારંગીઓ આપી તે પક્ષી ટોપલીમાં પીછ વધી છઠ્ઠા હાથીથી નારંગીઓ ફરી આપવાનું તે સડ વરે તે બીજા હાથીએને પ્રથમ એમ લાગે કે છઠ્ઠાને એજાને જે આપી આવી ઉઠ્યા અટકાવવા વ્યવસ્થાપકે ફરીથી પહેલા હાથી પાસે જઈ ત્યાંથી એ પક્ષી એક નારંગીઓ આપવાનું શરૂ કર્યું આમ બીજા વાર છ નારંગીઓ આપી રહ્યા પક્ષી પક્ષી પક્ષીમાં એક વધી બીજા કાલે ઉપાય ના રહ્યો તેથી વ્યવસ્થાપક તે નારંગી-

ધર્મ તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન ગણાય તોપણ પ્રધાનપણે એ માણસનો જ વિશેષ ગુણ છે અને માણસના સ્વભાવમા તેનું મૂળ રહેલું છે એ નક્કી છે એ ખુલ્લું આગનુંક નથી. હસવાની ટેવ કોઈ કોઈ મનુષ્યોને બધાય છે એમ ખનતું નથી, પણ, માણસ જાતની એ કુદરતી ખાસીએત છે આ કારણથી, રસ-શાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રન્થોમા હાસ્યને રસ ગણ્યો છે અને હાસને તેનો સ્થાયી ભાવ ગણ્યો છે મનુષ્યચિત્તમા હાસના જે સ્થાયી સંસ્કાર રહેલા છે તેનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે આ રીતે, હાસ તે કોઈ પ્રકારે મનુષ્યત્વની ખામીનું ફળ નથી, જેનામા મનુષ્યત્વ પરિપૂર્ણપણે વિકાસ ન પામ્યું હોય તે લઘુતાને લીધે હાસવૃત્તિનો અનુભવ કરે એમ નથી; પણ એ વૃત્તિ તે મનુષ્યચિત્તનો એક ક્રયમનો અગ્ર છે, અને જે તેનો અનુભવ યથાર્થ રીતે કરી શકે નહિ તેનામા એટલી મનુષ્યસ્વભાવની ન્યૂનતા હોય છે કેટલાક હાસવૃત્તિને મનુષ્યચિત્તની નિર્બલતા માને છે તેમની જૂલુ ફર કરવા પ્રથમ સ્થાયીભાવના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું, અને, સાહિત્યદર્ષણકાર વિશ્વનાથે દર્શાવેલી સ્થાયી ભાવના લક્ષણની વ્યાખ્યા લક્ષમા લઈશું તે કહે છે, 'વિરુદ્ધ હોય કે અવિરુદ્ધ હોય એવા સહુ મનુષ્યો જે ભાવનું તિરોધાન કરવાને-જે ભાવને ઢાઢી દેવાને કે કહાડી નાખવાને અસમર્થ છે, અને જે ભાવ આત્માના અકુરનું મૂળ છે તે સ્થાયીભાવ છે' હાસ પણ આ પ્રકારનો સ્થાયીભાવ છે એ માન તે ચિત્તની અવિકસિતતાનું ચિહ્ન નથી, પણ, જે ભાવનાઓથી ચિત્તનું સુસન્ધાગમ્ય સ્વરૂપ બધાય છે અને જે ભાવના ખાસ મનુષ્યત્વમાવી ખાતલ કરી શકાતી નથી, તેમાની એ એક ભાવના છે. તે જ માટે વિદ્યનાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'વાચ્યા વગેરેના વૈકૃત (કટગાપણા)થી જે ચિત્તનો વિકાસ થાય તે હાસ છે

હાસવૃત્તિ આમ સ્વાભાવિક છે, મનુષ્યચિત્તના બધારણમા ગુથાયેલી છે, તેથી જ તેનું પૃથક્કરણ કરવું ખુબુ અઘરું પડે છે મનુષ્યના ચિત્તમા સ્મૃતિ શી રીતે થાય છે, શોક શી રીતે થાય છે, વિન્મય શી રીતે થાય છે, એ પ્રશ્નો જેવા કઠણ છે તેવો જ હાસ શી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન પણ કઠણ છે. આ મનોવ્યાપારો અને મનોવૃત્તિઓ શા કારણથી થાય છે,

હાથમા લઈ હાથ હથોટી કરી બધા હાથીઓને યાતાબુત કે હવે એક જ નારંગી મલી છે, પછી, હાથ નીચો લઈ નારંગી ધીમે રહીને કોલી વ્યવસ્થાપન થોતે ને ખાઈ ગયો આ જોઈ હાથીઓને મુજ પડી હોય તેમ સહુ થોતાના ખમા ખખ લલાચીને ડાલ્યા

અર્થાત્ મનુષ્યતા મનનું બધાંજ અમુક પ્રકારનું શા કારણથી છે, એ ગહન પ્રશ્ન રસવાસ્ત્વમાં અસ્થાને છે, પરંતુ, ચિંતના બીજા વ્યાપાર અને બીજી વૃત્તિઓના ઉદ્ભવથી હાસનો ઉદ્ભવ શી રીતે જીલ્લો પડે છે, એ પ્રશ્નનું અન્વેષણ રસ સબધે થઇ શકે એવું છે અને જરૂરનું છે.

હસવાની શારીરિક ક્રિયાનો હામ્યરસ સાથે સમવાયસબધ કરવી મકતો નથી રસની નિષ્પત્તિ વેળાએ ઉદ્ભવતા શારીરિક વિહાર, જેને મસ્તૂત રસવાસ્ત્વમાં અનુભવ કહે છે તે, રસ સાથે જોડાયેલા તો હોય છે જ, પણ, એ વિહારોમાંથી કોઈ અમુક વિહાર એવો નથી કે તે તો અમુક રસના સાક્ષાત્કાર વખતે દેખાવો જ જોઈએ, અને, તે નદેખાય તો તે રસ નિષ્પન્ન થયેલો ન ગણાય એમ બનતું નથી તેથી, હસવાની ક્રિયા જે અનુભવ છે તે હાસ્યરસના અનુભવ વખતે થતી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. પરંતુ, હામ્યરસના મીમાંસકો એ રસ પરત્વે હસવાની ક્રિયાનું ઘણું મહત્ત્વ કહે છે, અને બીજા કોઈ અનુભવનું કોઈ રસ પરત્વે એટલું મહત્ત્વ તેઓ કદપતા નથી આપે પણ અનુભવ છે, પરંતુ, કમ્પ્યુરસના નિરપણમાં આસુનું ઝાંઝું વિવેચન થતું નથી. આસુના પ્રવાહીપણાથી હૃદય 'આર્દ્ર' થવાની અને 'પિંગળવાની' કલ્પના કદાચ ઉદ્ભૂત થઈ હશે, પણ, એ ગળદોના ઉપયોગ મિવાય બીજી કોઈ રીતે ગોઠવૃત્તિના કે કર્ણરસના પૃથક્કરણમાં આસુને સા-મેલ કરવામાં આવતા નથી હામ્યરસના પૃથક્કરણમાં અને નિરૂપણમાં, હસવાની ક્રિયા કેવી રીતે ઉદ્ભૂત થાય છે અને તેના કેવા કેવા પ્રકાર છે તેનું સદ્મતાથી વિવેચન કરવામાં આવે છે હસવાના જીલ્લા જીલ્લા પ્રકારનો અને હાસ્યરસનો સબધ હવે પછી વિચારીશું, પણ, હસવાની ક્રિયાનો ઉદ્ભવ પૃથક્કરણના આરમ્ભમાં જ લક્ષમાં લેવા જોઈ છે.

હસવાની ક્રિયા વખતે પેટ અને છાતી વચ્ચેના પડા (diaphragm) ઉપરનું શરીર ઉપડીને ઉચ્ચ તેમ જ આડું ઉભું હાલે છે, ચહેરાના તથા ખામ કરીને હોડના સ્નાયુઓ વિશેષ પ્રકારે ગતિમાન થાય છે, આખોમાં એક જાતનો ચળકાટ આવે છે, ફેફસામાંથી થકકતો થકકતો ઉચ્છવાસ નિઝળે છે, અને કંઠમાંથી રસ ગળતો, કાંઈક ગળકાતો અને કાંઈક ખખ-ડાટવાળો અવાજ નિકળે છે આ સર્વ ક્રિયા વખતે શરીરનાં એ અંગોમાં અમુજ, વિનોદ, ખુશાલી વ્યાપી રહેલા અને પ્રહીષ્ણ થતા દેખાય છે, સ્થાયી ભાવ રૂપે રહેલો હાસ સાક્ષાત્કારથી પ્રગટ થઈને હાસ્યરમરૂપે નિષ્પન્ન થતાં

અર્થગ્રામી બળ પ્રમારી રહ્યો છે તથા વિકાસ દેલાવી રહ્યો છે, એવું દર્શન થાય છે. રસનું આ વાવાઝોડુ કોઈક પ્રકારના સંઘર્ષ (collision), થી એકાએક ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે, કોઈક વસ્તુસ્થિતિઓ અકસ્માત્ આ મસામી આવી અથડાવાથી ગુપ્ત રહેલા મળો ઉપડી આવ્યા છે એમ જણાય છે. એ અવગ્યા સધદનની છતાં તેમા કાષ્ઠક સુયોગ રહેલો છે, સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એકબીજાથી વિપ્રત્ય હતાં તે એવી રીતે ગોઠવાવાથી થતું આશ્ચર્ય સંતોષકારક લાગે છે, તેથી ગમ્મન થાય છે, અને પરિણામે હાસના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે સન્કારની આ જાગૃતિને સમયે ઉપજતા વિચારના વિવિધ સ્વરૂપ પ્રમાણે હસવાની ક્રિયા એકાદી વધતી થાય, મુખ પર માત્ર સ્મિત થાય, કે એવી કાંઈ પણ શારીરિક ક્રિયા ન થાય, તોપણ, સધદન વિના સન્કારની જાગૃતિ યતી નથી, તેથી, એ સધદનથી થતા માનસિક અનુભવનું શારીરિક અનુકરણ કરી વિગ્રેપતાથી સધદન દર્શાવનારી હસનાની ક્રિયાને હાસ્યરમના વિવર્ણુમા મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે આ કારણથી હસવાની શારીરિક ક્રિયા અને હાસ્યરસના અનુભવની માનસિક ક્રિયાને એકઠી કરી લી હન્ટ ખ્યાખ્યા કરે છે કે, ‘(આ મિથિનિ) કાગળ થોડું શારીરિક છે અને થોડું માનસિક છે આશ્ચર્યથી થતા હાસના પ્રમાણમા આસતુ કાષ્ઠક રોકાણ થાય છે, રમ્તે જતા મહેલ્લાને ખુણે વળવાનું આને ત્યાં સામેથી આવતા મનગમતા મિત્ર સાથે આપણે એકાએક અનુભવે અથડાઈએ તેવી જ જાતનું એ રોકાણ હોય છે, પણ, એટલા ધક્કાવાળું હોતું નથી. એ રીતે રોકાયેલો શ્વામ પાછો હટે છે, પણ તરત જ અમણા જોરથી પાછો ઉપડે છે અને એ ક્રિયામા જ સુદૈવથી પ્રાપ્ત થયેલો દિલપમદ્ તાણુ જોવો હોભ થાય છે તે હાસ્ય (હસવાની ક્રિયા, Juggling) છે’ (વિટ એન્ડ હ્યુમર.)

કેટલાકનું માનવું એવું છે કે હસતી વખતે હસનાર હાસ્યપાત્ર કંઈ પોતાને ચઢીઆતો ગણે છે, અને એ રીતે કંતેહ અને કીર્તિની મંત્રિઓ હાસ્યરસના મૂળમા રહેલી છે હોબ્સ કહે છે, ‘હાસ્યનો આનંદ વાક્યાતુર્યથી આવે છે, અને જે મસ્કરી કહેવાય છે તેનાથી આવે છે એ વાત અનુભવથી ખોટી પડે છે, કાગળ કે માણસો અકસ્માત્ હાનિઓ અને અન્યલીલ દેખાવોથી હસે છે અને તેમા કાંઈ પણ વાક્યાતુર્ય કે મસ્કરી હોતા નથી’ વળી, હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ ગમે તેવી હોય, પણ, એનીએ વસ્તુ માધાગળ કે જુની થઈ જાય ત્યાંજ તે હસવા મરખી લાગતી નથી, તેથી તે નવી અને અણુધારેલી હોવી જોઈએ માણસો (ખાસ કરીને પોતે મારી

રીતે દરેક દરેક કામ માટે પ્રવંશ મેળવવાના શોખી માણસો) વધુ વાર
 પોતાનાં જ કાર્યો પોતાની ધામણ કાનું સહેજ પણ વધારે સાગં કમયાં
 હોય તો હસે છે, પોતે દરેકી મજરીઓથી હસે છે, અને આવી સ્થિતિમાં
 એ હસે છે કે હસનારને પોતાનામાં કંઈ ચિંતિ હોવાનું એકાએક બાત
 થવાથી તે હસી પડે છે. તેમ જ મનુષ્યો શ્રીમંતોની નિર્ભળતા જોઈ હસે
 છે, અને તેની સાથે સગ્ગામણીમાં પોતાની વધારે ડંચી ચિંતિ તેમના મન
 આગળને વખતે પ્રદટ થયેલી હોય છે. વળી, મનુષ્યો મજરીઓમાં હસે
 છે ત્યારે શ્રીમંતો એવડાં મુશ્કેલી ગીતે જાણી આવી હોય છે અને મન
 આગળ પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે તે સ્થિતિમાં હાન્યનું હાર્ત મેલું હોય છે,
 અને આ વખતે પણ હસનારને પોતાની સુસાઈ નથા ચરીઆતાપણની
 દર્શના થયેલી હોય છે, તરણ કે, શ્રીમં માણસની નિર્ભળતા અને એવડાં
 નાચે સગ્ગામણીમાં પોતાને માટે સાગં મન બાધવા નરક વળણ થાય એ
 પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાની દર્શના નહિં તો ખીનું શું ? તેથી જ, ત્યારે આપણી
 મજરી થઈ હોય છે અથવા જે મિત્રની આપણીની થતી હાનિના આ-
 ખે જે નામેશ થઈએ છીએ તે મિત્રની મજરી થાય છે, ત્યારે આપણે કદી
 હસના નથી તે માટે જ એ અનુમાન કંઈ છું કે હસવાની બુદ્ધિ તે ખીનું
 કંઈ નહિ પણ આપણામાં ચરીઆતાપણું હોવાનું એકાએક બાત થવાથી
 કંપનની તાહાસિક કીર્તિ (મહોટાઈ, વગાઈ) તો બહુકે છે એ બાત
 શ્રીમંતોની નિર્ભળતા માથે અથવા આપણી પોતાની પ્રથમની નિર્ભળતા
 સાથે સગ્ગામણી દર્શથી થાય છે; તરણ કે માણસોને પોતે બુદ્ધાળમાં
 કહેલી મૂર્ખાઈએ એકાએક યાદ આવે છે ત્યારે પણ તેઓ હસે છે; હસાએ
 મજરીથી દાસ આપણીની થતી હોય તો તેથી નથી હમના તેથી, માણસોને
 પોતાની મજરી થાય કે હમની થાય, એટલે કે પોતાપર કાઠની સુનાઈ
 થાવ ત્યારે ધણ ખોટું સાગે છે' (ટીટીઝ કોન કુમન તેચર) થી દર્શને
 આ મન ચર્યા ત્રીનર્ય લાગેના નથી તે દરે છે કે, ' આપણું બધાંજ
 એવું છે કે જેથી વાસ્તવિક ગીતે દર્શન થાય એવી સ્થિતિમાં મન હુલીથી
 આવે છે, અને તેનું હાન્ય એ કમે કે તે વેળા આપણા અન્નિત્વમાં મેલેલી
 દર્શનનું આપણને બાત થાય છે, અને ધરેનું ખીનું કાંઈ દેવા આપણે હયા
 કીએ એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ હોન્ય કદે છે તેના નિન્દા એ
 કીમાં મેલે નથી. માણસ કદાં થઈ પોતાની મહોટાઈ માને છે એવું હાન્યનું
 કારણ હોન્ય બનાવે છે. આપણે પોતાને શ્રીમંતો ચરીઆતા મણી
 નિન્દા કીએ અથવા એમ કદીએ છીએ એવું

એ છીએ એવા ઘણા પ્રસંગ આવે છે એ ખરૂં છે. પણ, માત્ર - વિનોદ અને ગુનગના પ્રસંગ હોય ત્યારે તો ફક્ત આપણી મુદ્ધિ તથા એકલુ-શક્તિની સામે ગમ્મતભર્યો અનાદર ખડો થાય છે તે ઉપર જ આપણુ ચઢી-આતાપણુ આપણને લાગે છે. આપણે ઉદ્ધત થઈને પોતાની ફતેહ માનના નથી પણ માત્ર ખુશાલીમા આવીને આપણી ફતેહ માનીએ છીએ. કોઈ નીચો પડ્યો છે એમ માનતા નથી પણ આનંદમા આવ્યા છીએ અને સતોપની પ્રતીતિ થઈ છે તેથી આપણે ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ. 'મિત્ર સાથે અથડાવાનું ઉપર કહેલું ઉદાહરણ આપી લી હન્ટ કહે છે, 'એવે પ્રસંગે શું આપણે મિત્ર ઉપર ફતેહ થયેલી માનીએ છીએ ? બેગક નહિ જ ફક્ત અણુધારી અને એકાએક વિપમ અથડાઅથડી થઈ અને તત્કાલે આપણે પ્રતિપક્ષીઓની ગિયનિમા આવી ગયા એમ લાગ્યું તેથી ફતેહ થયાનું આપણને લાગે છે '

હાસ્યગમને પ્રસંગે ચઢીઆતાપણાનો અનુભવ થાય છે, એ ખરૂં છે, પણ, 'હું દલાણાથી ચઢીઆતો છું, અને તે મારાથી ઉતરતો છે' એવું અભિ-માન એ અનુભવમા હોતું નથી જ્યાં અભિમાન હોય છે ત્યાં હાસ્યગમ હોતો નથી અભિમાની મનુષ્યો પણ અભિમાનનું ભારેખમપણુ અને અત-હાપણુ મુકી દઈ બરોબરીઆપણાની અને મિલનસાગપણાની વૃત્તિમા આવે છે ત્યારે હાસ્યગમનો અનુભવ કરી નટે કે હાસ્યગમના અનુભવમા ગ્રહેલું ચઢીઆતાપણુ અભિમાનથી નહિ પણ ઉપર કહી તેવી વિપમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે સામસામી આવેલી બે ગિયનિઓ મરખી નથી હોતી, પણ, તેમની એક આભાવિક તથા યથાયોગ્ય હોય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાગ હોય છે ત્યારે તે ગિયનિઓ એક બીજાથી વિપમ થાય છે, પણ, તે વિપમતા એનાએ વિષયની હોય છે. જે લક્ષણ એકમા સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે જ લક્ષણ બીજામા હોવાં જોઈએ છતાં નથી હોના અગર મરડાઈ ગયેલા અને વાદા થઈ ગયેલા હોય છે આ ગીતે, સમાનતાનો પ્રસંગ હોવા છતાં જ્યાં અસમાનતા હોય છે, જ્યાં મરખામણી થઈ શકે તેવું હોય છે અને એવી મરખામણીમા બે ગિયનિઓ એક બીજાને અનુકૂળ જણાવી જોઈએ છતાં વિચિત્ર રીતે પ્રતિજ્ઞા જણાય છે, ત્યાં વિપમતા ઉત્પન્ન થાય છે આ વિપમતાના અનુભવને પ્રસંગે આપણે આભાવિક અને યથાયોગ્ય ગિયનિ પારખી ગકોએ અને સાચવી ગકીએ તેવા છીએ, આપણે મરખામણીમાં અનુકૂળતા પ્રકટ કરી શકીએ જેમ છે, અને એવી જે ઉલટી ગિયનિ છે તેમા આપણે નથી, એવું જ્ઞાન હાસ્યગમ અનુભવનાગને થાય છે.

અને એ ભાનથી તેને પોતાનું ચઢીઆતાપણુ - લાગે છે યોડા ઉઘાડરણુ તરફ દૃષ્ટિ કરીશુ.

રસ્તે ચાલતાં કોઈ માણસને ઠોકર વાગે અને તેની પાધડી પડી જાય, ત્યારે આપણે મલાળીને ચાલીએ એવા છીએ અને આપણે એવી દશામાં આવીએ એવા નથી એવું ચઢીઆતાપણાનું ભાન જેમને થાય તેમને રમુજ પડે છે જેમને એ અકસ્માતથી તે માણસ તરફ દિલસોજ થાય તેમને ચઢીઆતાપણુ લાગતું નથી અને રમુજ પડતી નથી તે માણસને પડી જવાથી વાગુ હોય તો જેઓ દયાહીન હોય તેમને જ પોતાનું ચઢીઆતાપણુ લાગે અને રમુજ પડે. આવે પ્રસંગે જે વિપમતા ઉપસ્થિત થાય છે તે રસ્તે ચાલતા સભાળથી સચવાતી સુસ્થતાની અને ગદ્ગદથી આવી પડતી દુર્દશાની વચ્ચેની હોય છે રસ્તે ઉંચું જોઈ ચાલતા જે માણસો અથ-હાઈ પડે ત્યારે પણ જે વિપમતા થાય છે તે તેમના બેની વચ્ચેની નહિ, (એ બે તો સમાન જ હોય છે,) પણ, સામું જોઈ ચાલવાની ટેવ અને ઉંચું જોઈ ચાલવાના પ્રસંગ વચ્ચેની વિપમતા થાય છે, અને હાન્યગમ અનુભવના પોતે પોતાનામાં સામું જોઈ ચાલવાની ટેવ માની પોતાનું ચઢીઆતાપણુ ધારે છે 'રાત પડે ત્યાં વામો કરજે' એ શિખામણુ ધેરથી સામળી મુમાફરીએ નિઃજનાત 'અડવો' ખેતરની વાડના ખોડીખારમાં એક પગ મુડતા મૂર્ખને આથમતો જોઈ અટકીને ઉભો ગહે અને એક પગ ખોડીખારની અંદર અને એક બહાર એમ આખી રાત 'વામો ટરે,' એવી વાત સાંભળના શિખામણના ખગ અર્થ અને વગર સમજ્યા અર્થ વચ્ચેની વિપમતા ઉદ્ભૂત થાય છે, અને આપણે ખગ અર્થ કરી શકીએ એવા છીએ એવું આપણું ચઢીઆતાપણુ આપણને લાગે છે "મુસાફરી કરતો કરતો તે હિમાલય પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે હિમાલયની સામે જોઈ રહ્યો, અને હિમાલયની સાથે પોતાની નામનાની મગ્ગામણી વિગે મનન કરી બોલી ઉઠ્યો, "તું ધતિ ગ લેખ બેઠેલો છે, " (ઇંગ્લેન્ડ પગથી)' એ વૃત્તાન્તમાં હિમાલયની ઉત્તુગતા અને માણસની અદ્યતા વચ્ચેની વિપમતાથી હાસ્યપ્રમગ થતો નથી (કેમકે એમ હોય તો 'હિમાલયની તળેટીમાં માણસ ઉભો હતો ' એટલું ચામળતા જ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય), પરંતુ હિમાલયની વાસ્તવિક વિશાળતા અને મનુષ્ય સાથેની તુલનામાં કલ્પેલી તેની અદ્યતા, એ બે વચ્ચેની વિપમતાથી હાસ્ય થાય છે, અને હાસ્ય અનુભવતા આપણને આપણું ચઢીઆતાપણુ એ લાગે છે કે આપણે તો તેની વિશાળતાનો સ્વીકાર કરીએ. અલખત, મૂર્ખના કંઈ સાથેની મરખામણીમાં હિમાલયને શુદ્ધ કલ્પો રોય તો હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય

પરંતુ, હાસ્યરસમા વિષમતા અને ચઢીઆતાપણા સિવાય બીજાનું શું પણ રહેલા છે પ્રથમ તો, ઉપર કહ્યું તેમ એ પ્રસંગની વિષમ ત્રિતિઓ એનાએ વિષયની હોવી જોઈએ એનંએ લક્ષણાવરોધી સ્વરૂપે-સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક સ્વરૂપે-સામસામા આવવા જોઈએ, સરખામણીની ગંધતા હોવી જોઈએ ખુદ્ધિવિવેક (judgment) અને ખુદ્ધિચાતુર્ય (wit)-નો ભેદ દર્શાવતા લોક કહે છે, 'વિચારોનો સમુદાય કરી તેમાવી જેમા મળતાપણુ કે અનુરૂપતા માલમ પડે તે વિચારોને ઝડપથી અને, વિવિધ રૂપે પાસે પાસે ગોઠવવા અને એ ગીતે મનોરંજક ચિત્રો તથા રચિકર દરખનાતરગો ઉત્પન્ન કરવા, એ ખુદ્ધિચાતુર્યનો વ્યાપાર છે, એથી ઉલટું, ખુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર એથી તદ્દન સામી દિશાનો છે; જે વિચારોમા જગ પણુ ભેદ માલમ પડે તેમને મૂઢમનાથી જુદા પાડવા એ ખુદ્ધિવિવેકનો વ્યાપાર છે, અને એ પૃથક્કરણ સરખામણીથી થતી ભુલ અટકાવે છે, અને જ્યાં મળતાપણુ હોય ત્યાં એ વસ્તુને બીજી વસ્તુ માનવાનો ભ્રમ અટકાવે છે' (એસે કનસર્નિંગ હુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ.) આ ખુદ્ધિચાતુર્ય હાસ્યરસના બધાગણુમા અગભૂત રહેલું છે, અને એ ચાતુર્યનો વ્યાપાર થઈ શકે તે સારૂ વિષય એક જ હોવાની જરૂર છે, સમતા હોવાની જરૂર છે, કેમકે સમતાગાથી વિષમતા એ વ્યાપારવડે ઉપજાવવાની હોય છે 'આધળો કહે કે જોવા જઈએ, પાગળો કહે કે દોડતા જઈએ,' એ વાન્યોમા અધત્વ અને દરનિશ્ચય એક જ વિષયના છે, તેમ જ લગણપણુ અને દોડવાની ધન્ય એક જ વિષયના છે, અને તેથી સામસામા મુકાયેલી બે ત્રિતિઓની વિષમતા વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ, 'આધળો કહે કે દોડતા જઈએ, પાગળો કહે કે જોવા જઈએ' એવા વાન્યો હોય તો વિષય એકના એક ન હોતા બદલાય જાય છે, સમતા જતી રહે છે, અને વિષમતામા કાંઈ ખુબી રહેતી નથી તેમ જ વળી, 'આગીઆ આગળ સરજા વિસાતમા' એવી ઉક્તિમા આગીઆ ડીડાતુ તેજ અને મર્ફતું તેજ એ બન્નેનો વિષય એક જ હોવાથી સમતા અને વિષમતાના પ્રસંગ બને છે, અને વિષમતાથી વિનોદ પામ છે. પરંતુ, 'આગીઆ આગળ મહામાગશી વિસાતમા' એવી ઉક્તિ હોય તો આગીઆતુ તેજ અને મહાસાગરનો જનવિસ્તાર એ બે વિષય જુદા પડી જાય છે અને વિષમતા ખુબીદાર લાગતી નથી.

આ સમતા સાથે બીજા અંશેની પણ આવશ્યકતા છે વોકની વ્યાખ્યા વિશે વિવેચન કરતાં એડિમન કહે છે, 'વિચારોના દરેક જાતના સરખાપણામા બે તર્ક હોતું નથી, સરખાપણાની સાથે વાચનારને

વિનોદ અને આશ્ચર્ય યાચ ત્યાં આતુર્યનો વ્યાપાર હોય છે બુદ્ધિઆતુર્ય માટે આ બે અંશ આવશ્યક છે, ખામ કરીને આશ્ચર્યનો અશઆવશ્યક છે, તેથી, વિચારોના સરખાપણામાં બુદ્ધિઆતુર્ય હોવા માટે એ જરૂરતુ છે કે વિચારો વાસ્તાવિક રીતે એક ખીજાની બહુ પાને પામે હોવા ન જોઈએ, કારણ કે ન્યા સરખાપણુ દેખાઈતું હોય ત્યા કાંઈ આશ્ચર્ય થતુ નથી કોઈ અમુક માણસતુ ગાયન ખીજા અમુક માણસના ગાયન જેવુ છે એમ કહેવાથી આશ્ચર્ય થતુ નથી' (એકોટર)

વિનોદ એ આનન્દનો એક પ્રકાર છે, અને, ખીજા રસ પેટે હામ્યગ્ન્યમાં પણ આનન્દ આવશ્યક છે, અને, એ કાચુધી હામ્યપાત્ર મનુષ્યના શરીરને જ્યાં પીડા થતી હોય ત્યા હાસ્યમાં આચિત્ત્ય રહેતુ નથી દુખને અને કાવ્યાનન્દને વિગેધ નથી, કુષુરસમાં દુખનો અનુભવ જોડોના માદાત્કાર દ્વારા આનન્દઆપે છે. પરંતુ, રસ હૃદયની ઉન્નતિ સાથે જોડાયેલો છે, અને તેથી જ્યા દયાહીનતા હોય ત્યા રસ હોઈ શકતો નથી કુષુરગ્ન્યમાં દયાહીનતા હોતી નથી પણ દુખ નરક દયામય અમભાવ હોય છે પરંતુ, કોઈ મનુષ્યને થતી પીડા જોઈ હસવુ એ દયાહીનતા છે અને એવા પ્રસંગમાં એતપત્તિ થતી નથી અલખત, ખીજા કાણુ છે અથવા કલ્પિત છે અને ચોડી વારમાં પીડાતુ દર્શન દે ચક્ર જગતું છે એ હકીકત હામ્યપાત્ર મનુષ્યના જાણવામાં ન હોય ત્યા તેનો ગ્રમ હામ્યગ્ન્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે

એકીમને કહેલો ખીજો અશ-આશ્ચર્ય-હામ્યગ્ન્યમાં બહુ વિશેષતાવાળો છે. જે મિથિતિઓ-આમમાંથી આવી એકાએક અણુધારી રીતે અથડાય એ હામ્યગ્ન્ય માટે પરમ આવશ્યક છે. 'મેં મારેબને નમકુ સુરત શહેર દીવા જોર મેને સારા સુલુક દીઆ' 'ઉસકે કયા હે ?' 'બીખ મગ ખાઓ' આ સમાપણમાં દાન કરેલી સુમિતું માલકીપાણુ ને માત્ર બીખ માગી ખાવાના હકમાં છે એ ઉક્તિ એકાએક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, સુમિતના પટ ઉપર માલકીપણુને અને બીખારીપણુને અણુધારી રીતે અદલબદલ કરી અવગણે છે, તેથી હામ્યનો પ્રસંગ થાય છે વિગ્નતામાં કાંઈ અચળો ન હોય, હા નવીનપણુ ન હોય તો હામ્યનું કારણ લાગતું નથી. આ માટે જ, હાસ્યમય ઉક્તિઓ જુની થઈ જાય ત્યારે તેની પુનરુક્તિ રચિક થતી નથી અને હામ્ય ઉપજતી નથી.

હામ્યગ્ન્ય આશ્ચર્ય તે અદ્ભુતરસના વિગ્નમયથી જુદી જ વૃત્તિ

સંસ્કૃત અથવા કારશાસ્ત્રમાં આપેલી વિસ્મયની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો આ હકીકત સ્પષ્ટ થશે. 'ચિત્તનો વિસ્તાર (ફગવું) તે વિસ્મય કહેવાય છે ' (સાહિત્યદર્પણ) 'વસ્તુના માહાત્મ્યનું દર્શન થવાથી ચિત્તનો જે વિસ્તાર થાય તે વિસ્મય છે.' (કાવ્યપ્રદીપ) 'લોકસીમાની પાર ગ્રહેલા વિવિધ પદાર્થો પ્રતિ ચિત્તનો જે વિસ્તાર તે વિસ્મય કહેવાય છે' આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્વમા વસતા મહત્ત્વનું, વિશ્વમા રહેલી વિદ્યાલતાનું દર્શન કોઈ પદાર્થદ્વારા મનુષ્યને જ્યારે થાય છે ત્યારે તેનું ચિત્ત ઉદ્ભાસ પામે છે, અને ફગે છે તે વૃત્તિ તે વિસ્મય છે વિસ્મયમા જે ઉંડું મનન આ મીતે સમાયેલું છે તે આશ્ચર્યમા હોતું નથી. જગન્નાથ એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે ' અલૌકિક વસ્તુના દર્શન વગેરેથી જન્મ પામતી, જે વિશેષ વૃત્તિ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે તે વિસ્મય છે ' (રસગગાધર.) અહીં વિસ્મયનું લક્ષણ આપવા 'આશ્ચર્ય' શબ્દ વાપર્યો છે; પરંતુ, વધારે યોગ્ય શબ્દને અભાવે જ તે શબ્દ વાપર્યો જણાય છે તથાપિ, બધી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય નહિ' પણ અલૌકિક વસ્તુના દર્શનથી ઉદ્ભવ પામતી આશ્ચર્યની વૃત્તિ તે વિસ્મય છે, એવો અર્થ ફક્ત કરનારી વ્યાખ્યા અપાર્થ હોત તો તે વધારે વાસ્તવિક થાત અલૌકિકતાનું જ્ઞાન કરાવનારી વસ્તુ, સાધારણ લોકવ્યવહારમા જોવામા નથી આવતું એવા મહત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવનારી વસ્તુ વિસ્મયના અનુભવ માટે આવશ્યક છે આશ્ચર્ય માટે એવી આવશ્યકતા નથી તત્કાલ નવાઈ પમાડે, સારી કે ખોટી વિચિત્રતાથી ચિત્તને વિશેષ દિશામા ગતિ આપે તે આશ્ચર્ય છે એ રીતે આશ્ચર્ય પ્રમાણનારી વસ્તુમાં અલૌકિકપણ હોય, મહત્ત્વનું દર્શન હોય તેની વિચિત્રતા આરા પ્રકારની અને ઉચ્ચતાવળા હોય તો આશ્ચર્યને પશ્ચિમાર્થે વિસ્મય થાય અને તેથી અદ્ભુત રસ થાય. પરંતુ, એવા અસ વિતાનું કેવળ તરેહવાગ-પણાનું આશ્ચર્ય હોય ત્યા હાન્યરસ થાય

આ આશ્ચર્ય વિચિત્રતાના દર્શનથી તત્કાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિચિત્રતાની પાછળ કંઈ રહેલું છે એવો ખ્યાલ આવતો નથી ત્યારે હાસ્ય-રસનો પ્રસંગ આવે છે વિચિત્રતામા ગલીરતાનું કે શોકનું કાગણું રહેલું છે એવો વિચાર ન આવે અને એવો વિચાર કરવાનો વખત ન ગ્રહે એની ત્રિયતિ હોય ત્યારે આશ્ચર્ય સાથે સ્મુજ અને વિનોદનો અનુભવ થાય છે વિલિપ્યમ જેઅલિટ કહે છે, ' એકએક આવી પડેલી વિપત્તિના પ્રસંગની વિલક્ષણતા તત્કાલે દૃષ્ટિએ પડવાથી વિપત્તિના પશ્ચિમાર્થની અનિષ્ટતા આં

સુધી ધ્યાનમાં નથી આવતી, અને જેવકુશીભરેલી કૃતિની અયોગ્યતા અથવા સમગ્ર નહિ એવી વિચિત્રતા સહુથી વધારે પ્રબલતાથી મન ઉપર અસર કરે છે ત્યાં સુધી હાસ્યની વૃત્તિ શોકની વૃત્તિ કરતા પ્રધાન થઈ પ્રવર્તે છે.' (લેક્ચર્સ ઓન ધિ ઇન્ડિયન ડોમિનિક રાઇટર્સ) આ રીતે જે વિનોદ અને આશ્ચર્ય હાસ્યરસ માટે આવશ્યક છે તે બંનેનો આધાર તાત્કાલિકતા ઉપર છે હકીકત બનતા તત્કાલ થયેલી અસરથી એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે જીવરામ ભટ્ટ રતાધળા હોવાથી અધારે તેમને માર્ગ સૂઝતો નહોતો પણ મિથ્યાભિમાનને લીધે કોઈની મદદ ન લેતા સાસરાની પાડીતુ પુછડાં ઝાલી તેની પુઠે પુઠે આડ્યા જતા હતા, એવામાં ખાડો આવતા પાડી તેમાં ઉતરી અને જીવરામ ભટ્ટ પછડાઈને નીચે પડ્યા તથા તેમની પાધડી, લાકડી, તુળડી, ગાસડી, સહુ ગળડીને આઘાં જમને પડ્યા, એ વૃત્તાન્ત વાચતાં તત્કાળ જીવરામ ભટ્ટની જેવકુશીથી થયેલી કઢગી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને તેથી હાસ્ય થાય છે જીવરામ ભટ્ટને વાંઝ્યાથી થયેલી ઇબ્બતો વિચાર તે પછીથી આવે છે, અને તે વેળા પણ ઇબ્બ ભય કર નથી એ જ્ઞાન હાસ્યરસની ક્ષતિને અટકાવે છે. મિથ્યાભિમાનથી થયેલી ઘણી જેવકુશીઓને પરિણામે બહુ ઇબ્બતો ખમી જીવરામ ભટ્ટ મરણની પથારીને વધ થાય છે ત્યારે હાસ્યરસ લુપ્ત થાય છે અને કરુણરસ પ્રવર્તે છે (મિથ્યાભિમાન નાટક.) એ જ પ્રમાણે ચોરોની સાથે ડોશીના ધરમા ચોરી કરવા પેસનાર મૂર્ખાંતુ ઉદાહરણ લઈએ ચોરોએ ડોશીને ઉઘતી જોઈ તેના ધરમાથી દુધ ચોખા અને ખાડ એકઠા કરી ચુસો સળગાવી દુધપાક કર્યો, તેવામાં ડોશીએ ઉઘમાં હાથ લાખો કર્યો તેથી મૂર્ખાંએ જાણ્યું કે ડોશી દુધપાક માગે છે અને કડછી ભરીને ઉતો ઉતો દુધપાક ડોશીની હુચેળા પર રેડ્યો તેથી ડોશી ચમકીને જગી ઉઠી, એ હકીકત તત્કાળ આશ્ચર્ય અને રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે જેવકુશીથી થયેલી અયોગ્યતા જ પ્રથમ ચિત્ત આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે ડોશી દાઝી અને મૂર્ખો પકડાયો એ અનિષ્ટ પરિણામનો ખ્યાલ પાછળથી આવે છે અને તે પહેલાં તે હાસ્યરસ જામી ગયો હોય છે.

આશ્ચર્યની આ તાત્કાલિકતાને પ્રધાનતાથી લક્ષ્ય કરી વિલિયમ હેઝલિટ હાસ્યની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે, 'હાસ્ય તે ઇચ્છા વગર તાણ મરખી થતી ક્રિયા છે, તે માત્ર આશ્ચર્યથી કે વિરોધથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વેળા વધારે ગભીર મનોવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી અને વિરોધમય દેખાવો સળધે વિચાર કરી સમાધાન પામવાનો ચિત્તને વખત મળે તે પહેલાં એ ક્રિયા ઉદ્ભૂત થાય છે. કલ્પના ધડીમાં ઉસ્કેરાય છે અને ધડીમાં મદ હોય છે.

અને એ પ્રમાણે વારાફરતી થવાથી આયુષ્યોમા અને જ્ઞાનતત્ત્વોમા અનિયમિત તાણ થાય છે તે શારીરિક ક્રિયા હાસ્ય કહેવાય છે. ગભીરતાની વૃત્તિ એવી હોય છે કે ખીનાઓ અસુક સ્થાપિત ક્રમમા એક પછી એક નિયમિત પ્રકારે ખનશે એ ધારણા ઉપર ભાર મુકવાની ચિત્તને ટેવ બધાય છે અને એવી ખીનાઓના જ્ઞાનમા પરોવાઈ ચિત્ત તે જ્ઞાનને વળનદાર ગણે છે. ચિત્તની ધારણાનો આ ભાર બ્યારે અણધારી રીતે શિથિલ થાય છે કે છુટો થાય છે અને તેની હમેશાની ઉંડાઈ રહેતી નથી ત્યારે હાસ્યની વૃત્તિ થાય છે આ વેળા વિચારોનો ક્રમ એવો એકાએક અદલનદલ થાય છે કે ચિત્ત ઓચિત્તુ ઝલાઈ જાય છે, સાવધાનપણથી ખસી જાય છે, અને ચમકીને દક્ષાસભર્યા આનંદની સ્થિતિમા આવે છે ખેદભર્યા વિચારો માટે તે વેળા અવકાશ પણ નથી હોતો અને વૃત્તિ પણ નથી હોતી આ રીતે, હાસ્યનું તત્ત્વ અસંગતતામા રહેલું છે, એક વિચાર સાથેનો ખીજા વિચારનો મળાઈ જાય નહીં જાય અથવા એક લાગણી પર ખીજી લાગણી ધક્કો ખાઈને અંથકાય એમા હાસ્યનું તત્ત્વ રહેલું છે’

આ અગતતા, મળ ધબગ અને સંઘટનની અમર મન ઉપર અણધારી અને તાત્કાલિક થાય તેમા જ હાસ્યની ખુબી હોય છે અને એ કારણથી, હાસ્યપ્રસંગનો વર્ણન પછી જે માણસને તેમા રહેલી હસવાની વાત સમજાવવી પડે અથવા તે વર્ણન સામળ્યા પછી ઘણી વારે વિચાર કરીને જે માણસ હમે તેની હાસ્યરસપરીક્ષા બહુ મદ છે એમ આપણને લાગે છે.

સરકૃત અલકાગચાત્રમાં કોઈક પ્રકારની વિકૃતિના (કંઠગાપણના) દર્શનને હાસ્યરસનું કારણ ગણ્યું છે ‘વિકૃત (કંઠગા) આકાર, વાચા, વેશ, એકા વગેરેના છલથી હાસ્ય થાય છે.’ (સાહિત્યદર્પણ) વાચા અગ વગેરેના વિકારના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી વિકાસ દર્શાવતી ચિત્તવૃત્તિ તે હાસ છે’ (રસગંગાધર.) ‘વ્યગ (વિકૃતિ) અને વ્રીડા (ખોટું અણુછાળવું તરમાળપણું) વગેરેના દર્શનથી ચિત્તવિકાસ થાય તે હાસ છે’ (કાવ્યપ્રદીપ) આ વ્યાખ્યાઓમા માત્ર દેખાવની અને શબ્દની વિકૃતિઓને હાસની કારણભૂત કહી છે પરંતુ ખુદિની અને વિચારની વિકૃતિ પણ એ જ રીતે હાસની કારણભૂત થાય છે. મનુષ્યોની મૂર્ખાઈઓના ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમા ખુદિની અને વિચારની જ વિકૃતિઓ રહેલી છે કદાચ ‘વાચાની વિકૃતિ’ મા કેવળ અપદોચ્ચારણનું કંઠગાપણ નહિ પણ વાચાથી પ્રકટ થતા વિચારોનું કંઠગાપણ આવી જાય છે એમ કહી શકારો, અને

‘મીસ’ માં શુદ્ધિની ન્યૂનતા ગહેલી જ છે માત્ર બેડોળ દેખાવ કે ‘વંદન્ય-
વાળા ઉચ્ચાર પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી ન્યા દેખાવની કે શ્રુષ્ટની વિકૃતિ
સ્વવામાં આવે ત્યાં હાન્ય બહુ કનગતા પ્રકારનું હોય છે પણ એવા બેડોળ-
પણાથી કે વેદલ્યથી કોઈક જાતની મૂર્ખતા કે કીનતા જર્ણવવાને હેતુ
હોય ત્યાં હાન્ય ચટીઆતા પ્રકારનું હોય છે. કોઈ માણસ માત્ર દાણો
દેખાવા સાર પોતાની એક આખ મીંચી દાણાનો ચહેરો કરે તેના દર્શા
કોઈ અસુદ દાણાની ખાઈ પ્રદર્શિત કરવા સાર તેના જેવી દાણી આંખ
અને તેની જેવો ચહેરો હોય તે હાન્યરસ ઉપજાવવામાં તે વધારે સફલ થાય
એ સ્પષ્ટ છે તેમ જ, (જાણી બેઠ) લચકાતી બે તેનાં બોલવાના દરતા
કોઈ અસુદ તેનાં બોલણું અનુકરણ કરી તેની મૂર્ખતા પ્રદર્શિત કરવી
એમાં હાન્યરસની વધારે મફલતા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

અલખતા, આ રીતે અગતી વિકૃતિથી હાન્ય ઉપજાવવાને એ પ્રયત્નમાં
પોને તિરસ્કાર પાત્ર થવું ન જોઈએ વિકૃતિ તેને વચ છે અને તે વિકૃતિને
વચ નથી એ મૂલ્યન કાયમ ગહેવું જોઈએ. તેમ જ વિકૃતિ દેવળ અર્થવગર-
ની હોવી ન જોઈએ કોઈ માણસ ગળીંગ સભા વચ્ચે છબ ખદાગ દાદી,
કાખલીઓ કુટી કે ગુલાંટ ખાઈ હાન્ય ઉપજાવવા પ્રયામ હોય તે તિરસ્કાર
પાત્ર થાય, અને એવે સમયે જે હાન્ય થાય તે દેખાવની વિકૃતિના દર્શનથી
નહિ (ખીજે કોઈ માણસ આવો બેડોળ દર્શો એવા મૂલ્યનથી નહિ)
પણ શુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી (આ ચેટા દર્શના મૂર્ખ દોષ કેવી રીતે
હાન્ય ઉપજાવવું તે નથી જાણતો એવા મૂલ્યનથી) થાય છે.

એ જ પ્રમાણે, ખુબી વગરની અગતી દર્શાતી વિષમતાના ઉપર જે
દનાદુગ્ધ આપ્યાં છે તે શુદ્ધિની વિકૃતિના દર્શનથી હાન્ય ઉપજાવી શકે.
‘આધળો કહે કે દોડતા જઈએ,’ ‘પાગળો કહે કે જોવા જઈએ’ ‘આગી-
આ આગળ મહાસાગર શી વિષમતા’, ‘એવા વિષમતાના સ્વરૂપના અગતી-
થી ગ્યાયેલા વાક્ય દોષ મનુષ્ય હાન્યરસ ઉપજાવવા વાપરે તે તેની
શુદ્ધિનીતા જે વિકૃતિ દર્શાવે તેવી હાન્ય થાય પરંતુ, તથા વર્ણવેલી
સ્થિતિઓ હાન્યરસ માટે જોઈતી વિષમતા ઉપજાવી શકે નહિ ભાટ અને
ચાગણની સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા પણ આ જ અર્થ દર્શાવે છે ચારણે ભાટની
મરકરી કરી કે ‘ભાટ ભાટ બાટુડી, કોટે બાધી ચાટુડી,’ તે વાક્યવડે પ્રાસના
સામર્થ્યથી ભાટની કોટે ચાટુડી બાધવાની વાત્સલ્યના દર્શાવી અને
એ રીતે કોટ અને ચાટુડીનો સંબંધ નહિ છતાં સંબંધ

વિષમતાનું દર્શન કરાવ્યું. ખાટે ઉત્તરમા કહ્યું કે 'ચારણ ચારણ ચારણીઓ, કોટે બાધ્યુ ધટીનું પડ.' પ્રાસ બેઠો નહિ' એમ તેને કહેવામા આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'ધટીને બારે તો મરશે.' આ રીતે હાસ્યવૃત્તિની ખામીને લીધે ખાટ હાસ્ય ઉપજવી શક્યો નહિ અને તેનો ઉત્તર હાસ્યરસ ખાટે જોઇતી વિષમતા વિનાનો થઇ પડ્યો, પરંતુ, તેની હાસહીનતા, તેની યુક્તિહીનતા ચારણની હાસકુશલતા સાથે સરખામણીમા આવતા હાસ્યમય વિષમતા ઉત્પન્ન થઇ ખાટવી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઇ ન શક્યો, પરંતુ આખી વાર્તાના કહેનારથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થઇ શક્યો હાસ્યરસ ઉપજાવવામાં નિષ્ફળ જનાર પોતે હાસ્યપાત્ર થાય છે, અને, એવું હાસ્યપાત્ર ચિત્ર આપવાથી હાસ્ય ઉપજવી શકાય છે નાટકોમા હાસ્યરસને ઠેકાણે થતી ઠૂંકા મરકરી અને ધોપાખાણ એ પ્રમગો રચનાર અન્યકર્તાને આ રીતે હાસ્યપાત્ર બનાવી હાસ્ય ઉપજાવે છે વર્તમાનપત્રોમા અને માસિકોમા જુદા જુદા મથાળા નીચે પ્રકટ થતા હાસ્યહીન નિષ્ફળ 'કુચકા' પણ આ જ પરિણામ ઉપજાવે છે.

આ ઉપરથી એક બીજા અશની આવશ્યકતા સમજાશે તે અશ તે કલ્પનાશક્તિ છે. બીજા રસોમા કલ્પનાશક્તિ રસમય ચિત્ર ગોભાવવામા સહાયજૂત થાય છે, પણ, હાસ્યરસમા તો હાસ્યના પ્રસંગો ઉદ્ભૂત કરવા માટે કલ્પનાના જરૂર પડે છે ઉદાહરણ તરીકે હાસ્યરસમા એટલા પ્રાધાન્યથી દર્શન થાય છે કે તે ઉદાહરણોને લાવીને હાસ્યર કરનાર કલ્પના બહુ આગળ પડતી જણાય છે. આ કારણથી કલ્પનાને મહત્વનો અંશ મળી રેડરિક હૅરિસન એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે 'હાસ્ય તે સૈમ્યઅલ જ્ઞેનસનના કહેવા પ્રમાણે "કદ ગી કલ્પના" છે કદ ગી એટલે વિકૃત આકૃતિની, અસ્વાભાવિક અર્થાત્ હાસ્ય તે કલ્પનાનો વ્યાપાર છે તે વ્યાપાર મનુષ્યસ્વભાવને કદક વિકૃત અશ સાથે અથવા યોગ્ય પ્રમાણથી ઉલટાઈ ગયેલા અશ સાથે દર્શાવે છે, અને એવા દર્શનથી તત્કાલ રમુજ ઉપજે છે. એ વૃત્તિ કલ્પનાશીલ હોવી જોઈએ, એ વૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવના દૃઢ પાયાએ જઈ ચડકવી જોઈએ, તેનાથી વિનોદની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, ક્રોધની કે તિરસ્કારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ' (ગ્રીક ઇન ચર્લ્સ વિક્ટોરીઅન લિટરેચર)

કલ્પનાના આ પ્રાધાન્યથી હાસ્યપ્રસંગોની નવીનતા જળવાય છે, અને, હાસ્યરસ અનેક, પ્રમગે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે જુની મરકરીઓ વાસી અને લુખી લાગે છે તે હકીકત નવીનતાની જરૂર બતાવે છે.

રસમાત્રમાં રમણીયતા માટે જે નવીનતાની આવશ્યકતા છે તેને હાસ્યરસમાં વિશેષે કરી આગળ પડતી કરવાનું સામર્થ્ય કલ્પનાથી સાધ્ય થાય છે. હાસ્યપ્રસંગોના આ બાહુલ્યને લીધે હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે એમ દા. બેરો ધારે છે, અને તે કહે છે, “વક્તવ્ય વસ્તુ તે શી છે અને આ વિનોદમયત્વનો અર્થ જો છે એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો માનુષ્યની વ્યાખ્યા પુછનારને ડીમોક્રિટમે કહ્યું હતું તેમ હું કહું કે “આપણે મહુ જોઈએ છીએ અને જાણીએ છીએ તે એ છે ” હું વ્યાખ્યા કર તેના કરતા પરિચયથી એ વસ્તુ વધારે સારી રીતે મમજાય તેવી છે. ખરેખર, એ વસ્તુ એવી પરિવર્તન પામનારી અને અનેક રૂપની છે, તે એવા વિવિધ આકારે, એવા વિવિધ રંગે, એવા વિવિધ વેષે દેખા દે છે, જુદી જુદી નજરે અને જુદી જુદી શુદ્ધિએ તે એવી એવી જુદી જુદી જાતની માલમ પડે છે કે તેનું સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે ધડી ધડી આકૃતિ બદલતા ગ્રેસીઅસની છત્રી કહાડવા જેવું કે ઝડપથી વહી જતા વાયુની આકૃતિની વ્યાખ્યા કરવા જેવું કહીન છે કોઈ વેળા ખરા જોગ વખતે જાણીતી વાર્તાના ઉદ્દેશ્યમાં એ વસ્તુ (હાસ્ય) રહેલી હોય છે. અથવા નજીવી ઉક્તિ પ્રમગાનુમાર લાગુ પડવાથી તે (વસ્તુ) થાય છે, અથવા નવી વાત મમયોચિત જોડી કહાડવાથી થાય છે, કોઈ વેળા દ્વિઅર્થીપણાનો કે અવાજના સરખાપણાનો લાભ લઈ ત શબ્દોના અને પદાવલીઓના ખેલ કરે છે, કોઈ વેળા સુપ્રકાશિત વાક્યનો પોગાક તેને વિટલાયેલો હોય છે, કોઈ વેળા વિચિત્ર ઉપમા પાછળ તે મતાયેલી હોય છે, કોઈ વેળા તે વચનાવાજા પ્રશ્નમાં ગોડવાયેલી હોય છે, કોઈ વેળા ચતુર્થ માર્મિક ઉત્તરમાં કે ઉડાઉ કાગળમાં કે સૂક્ષ્મમતિનાળા ઇશારામાં કે પેચથી વાંધે કહાડી નાખવામાં કે ખજરદારીથી વાંધે પાછો ઉપરિચિત કરવામાં તે સમાયેલી હોય છે, કોઈ વેળા ખોલી જવાના વચન હિમ્મતથી ધડી કહાડવાની ચોજનામાં તેનો નિવાસ હોય છે, કોઈ વેળા તીવ્ર કરકા-શીમાં, કે આડઅરબરેલી અતિશયોકિતમાં કે અજ્ઞયમીવી ચમકાવે એવા રૂપકમાં, કે વિરોધના સમાધાન માટે રજુ કરેલા ઉપર ઉપગ્રથી ખરા દેખાય એવા ખુલાસામાં કે કેવળ અર્થહીન પ્રલાપમાં તેનું મ્થાન હોય છે. કોઈ વેળા માણસોનો કે પદાર્થોનો દેખાવ કરી બતાવવાથી તેનો પ્રસંગ આવે છે, કે તરકડી ખોલીથી કે નકલી શિકલથી અથવા ચેલાથી તેનો અવસર આવે છે કોઈવેળા સાદાઈના ઢાંચથી, કોઈ વેળા ગુમાનીબરેની તોછડાઈથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે કોઈ વેળા ફક્ત વિલક્ષણ વાત, સુભાગ્યે

ચોટ લાગી જવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, કોઈ વળા ચોખ્ખી આપતને પ્રસ્તુત પ્રયોજન સાર કુલિતાથી મરડવાથી તેનો ઉદય થાય છે ઘણી વેળા તો તેનો સમાવેશ શેમા થયો-છે તેની ખબર નથી પડતી અને તે શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહી શકાતું નથી તેના પ્રકાર અચિન્ત્ય અને અકથ્ય છે, કલ્પનાનરગના અસખ્ય ભ્રમણ અને વાણીના અમખ્ય ચક્રને અનુમાર એ પ્રસંગ હોય છે.' (સર્મ-સ) દા બેરોએ કહેલા આ અનેક પ્રકાર તે હાસ્યના જુદા જુદા અંશ નથી. કલ્પનાના અશમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે, અને કલ્પના કેવા બિન્ત બિન્ત માર્ગે પ્રકટ થઈ નવીન તાની સિદ્ધિ કરે છે તેનું એ વર્ણનથી દર્શન થાય છે

ઉપર ગણ્યવેદા પ્રકારમાંથી યોગનાં ઉદાહરણ શોધી કહાડી તે ઉપર દષ્ટિ કરીશુ તો હાસ્યરસમા કલ્પના કેની સહાયલૂત થાય છે તે વધારે પ્રત્યક્ષ થશે

“(દુષ્ટગાય-) “ઠીક છે ત્યારે. જોજો આજ બદાના પરાક્રમ પણ તમે ચાદ રાખજો હો.”

“હા હા” કરી નરબેરામ મનમા જોલ્યો ‘અડચણ પડે તો મને કહેજો હું હાથીને શિયાળવે કહ્યું હતું તેમ કહીશ,-મગવન્ મમ પુચ્છકા ચલંચન કુરુ—માધ, પૂંછડું પકડો મહાર’

સરસ્વતીચક્ર, ભાગ ૧

અહીં હાથીને છેતરી કાઢવમા નાખનાર શિયાળની વાતનો પ્રમગો-પત્ત ઉલ્લેખ કરી દુષ્ટરામ કસાયા પછી તેની હાથી સરખી અસહાયતા નરબેરામ પોતાના મનમા કલ્પે છે અને તેની એવી દશાના દર્શનથી-વિ-નોદ પ્રાપ્ત કરે છે

‘લેઉઆ કુળ બિજળા, કુકુવર્ણી ગાત,

જેની કુકે ઉંટ ઉડે, માનવિ કોણ જ માત’

પટેલપોથી

લેઉઆ પાટીદારોની કુકુથી ઉંટ ઉડી જાય એમ કહેવામા તેમની કાંઈ મુલ્ય નથી, અને આ ઉંટગ અલકારથી કલ્પના અભ્યપ્તિથી ગમકાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

‘બોળાબટ-(માર વાગતાં) ઓ મારા બાપદારે ! અરરર ! ઓ

મારા દાદા ! ખોદને માટે જવાદોરે ! ઝોરે ! મિયા સાહેબ, હું વૈઃ છુ, -જોશી
 ઠ-ગાધી છુ-ગવડર છુ-હળમ છુ-કલેકટર છુ-મોચી છુ-જે કહો તે છુ”
 મટનું મોખાળુ.

ભોળાભટ્ટ વૈદ નહિ હતા વૈદ હોવાનું કયુલ ક્રમે તે સારૂ તેને માર
 પડે છે ત્યારે ‘જોહું કહેવડાવવું હોય તો તો ‘જે કહો તે છુ’ એમ સચવી
 એવી કયુલતની હામ્યપાત્રતા દર્શાવવા માટે ‘ગાધી,’ ‘ગવડર,’ ‘હળમ’ વગેરે
 જાતજાતની પાયરીઓ ખોલી જવાની હિમ્મતથી ઘડી કહાડેલી યોજના
 કલ્પનાનો પ્રભાવ જતાવે છે

‘સિદ્ધરાજ-પ્રધાનજી, મેના મજ કરો, મોઠું જમ્મ

ર ગલો-કુ મારની કુ પડીમા તારી મેના કેમ માશે’ ઘોડાનો ત્યા ખપ નથી

મિદ્ધરાજ-કેમ ઘોડાનો ખપ નથી, અલ્યા ર ગલો ?

ર ગલો-કુંભારને ઘેર ગધેડા ઘણા છે, તે પર સ્વારી કરજો, તારી
 એ નવી રાણી તો ખેસતા શીખી દશે’

જવામુખત્રહ.

ગણકદેવીને પોતાની રાણી બનાવવા આતુર થયેલા સિદ્ધરાજને, કુ માર
 ને ઘેર જતા, ગધેડાનો ઉપયોગ કરનાર કુટુબનો પરિચય થશે એવી તીવ્ર
 કરજાણી ગધેડા પર ખેસતી રાણકદેવીની કલ્પના કરી ર ગલો પ્રકટ કરે છે
 અને એ રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

‘બાદશાહ—(ગુસ્સે થઈને) લઉંઆ ! તારા અને ગયેડા વચ્ચે
 કેટલું છેડું ?

લઉંઓ—(પોતાની અને બાદશાહની વચ્ચેનું અન્તર વેતથી માપીને)
 જહાંપનાહ ! ચાર વેતનું’

અહીં સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દિષ્ટ કરેલા બુદ્ધિના અન્તરને દિગ્માના અન્તરના
 અર્થમાં કુટિલતાથી મરડવાની કલ્પનાથી અને અન્તર માપવાની નકલી ચેષ્ટા
 કરવાની કલ્પનાથી હાસ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે

‘સરસમા સરસ જમણુમા છે વેઢમી,

છઝ ઇટ ધિસ ડોંગ આઝ ઘેટ કંટ ટેલ મી’

દલપતગમ

‘વેઢમી’ સાથે ‘ટેલ મી’ ના પ્રાસ મેળવવા સારૂ વેઢમીની વાનીના
 વખાણ સાથે હાવડકૂન પ્રાપ્તિરમાત્ર ‘Is it this dog or that

cat tell me ' એ વાક્ય ગોઠવ્યાથી કેવળ અર્થહીન પ્રલાપ થાય છે અને એવી અર્થહીનતા આજુવાની કલ્પના હાસ્યને પ્રદીપ્ત કરે છે

‘દ્રુતું ચિત્રવિચિત્રિતાં તરુલતાં વન્દા મયા વાગમ.’

‘અહાતાલામસાદેન સર્વકાર્ય ફતેહવત્.’

આવી ભાષાઓની ભેળસેળ વાણીના ચક્ર ફેરવવાની કલ્પનાથી રચાય છે, અને, એ ચક્ર ફેરવાની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે

કલ્પનાના પ્રભાવને સીમા નથી, અને, કલ્પના કેવા કેવા હાસ્યપ્રમગો રચી શકે તેમ છે તેની સપૂર્ણ ગણના થઈ શકે તેમ નથી પરંતુ, આ નમુના ઉપરથી આ વિષયના કલ્પનાવ્યાપારનું સ્વરૂપ કળી શકાશે અલગત, એ નમુનામાં હાસ્યના ખીન્ન અંશો પણ વિદ્યમાન છે, કેમકે, એકલા કલ્પનાવ્યાપારથી હાસ્યનો ઉદ્ભવ થતો નથી, પણ, તેની માથે વિષમતા, આશ્ચર્ય વગેરે ઉપર કહેલા અશની પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે.

પ્રો. ટેન્લી બર્ગસને “લાફ્ટર એન એસે ઝાન ધ મિનિંગ ઓફ ધ કૉમિક” (ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ ભાષાન્તર કરનાર ક્લાઉડસલી બ્રેરટન અને ફ્રેડ ગૉથવેલ, સને ૧૯૧૧,) નામના પુસ્તકમાં દર્શાવેલા ફેટલાફ વિચાર ઉપરના નિરૂપણથી ફેટલીક રીતે જુદા પડે છે, અને, આગળ વધતા પહેલાં તે વિશે અહીં ફેટલુક વિવેચન કરીશું પ્રથમ તો, પ્રો. બર્ગસન કહે છે કે જ્યાં માનવ અથ ન હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોઈ શકતો નથી અર્થાત્ માણસ સિવાય ખીન્ન કોઈ વિશે હાસ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી કુદરતનો કોઈ દેખાવ સુંદર હોય, ઉત્તર હોય, કદરૂપો હોય, પણ હસવા સરખો હોઈ શકે નહિ કોઈ પશુને જોઈ આપણને હસવું આવે તો માણસના સરખી કાંઈ અગત્યિયતિ કે મુખમુદ્રા તે પશુમાં દેખાઈ હોવી જોઈએ. કોઈ પાંઘડી જોઈ હસવું આવે તો તેમાના વચ્ચથી રમુજ થતી નથી, પણ, માણસે તેની કેવી આકૃતિ કરી છે અને માણસનો કેવો તુરંગ તે આકૃતિથી પ્રકટ થાય છે એ જોઈ રમુજ થાય છે આ કારણથી, પ્રો. બર્ગસન કહે છે કે જેમ ‘હસવું પ્રાણી તે મનુષ્ય’ એવી—વ્યાખ્યા થાય છે તેમ ‘હાસ્યપાત્ર પ્રાણી તે મનુષ્ય’ (‘man is a animal which is laughed at.’) એવી વ્યાખ્યા પણ થઈ શકે હાસ્યરસમાં માનવ અથ જોઈએ એ અર્થ છે, પરંતુ, પ્રો. બર્ગસનના તાત્પર્ય એમ હોય કે એકલા હાસ્યરસમાં જ માનવ અથ આવશ્ય

છે તો તે ખરૂં નથી. શૃંગારરમમાં પણ માનવ અંશ એવી જ રીતે આવશ્યક છે. સ્ત્રી પુરુષ સિવાય શૃંગારરસ હોઈ શકતો નથી. આગમ, મોર, ક્યુતર વગેરે પક્ષીઓના વૃત્તાન્તમાં શૃંગારરમ હોવાની કલ્પના થાય છે તે માત્ર મનુષ્યના ભાવનુ આગેપણુ હોય છે. એ પક્ષીઓમાં નરમાર્ગ વચ્ચે પ્રેમ હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થઈ શકે છે તેમના મન કે લાગણીઓ ખરેખરી રીતે જાણવાના સાધન મનુષ્યને હાથ લાગ્યા નથી, તોપણ એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે તથાપિ, તેમના ચિત્તમાં ગતિ સરખો અધ્યાત્મિકતા છે અને તેઓ કવિત્વમય શૃંગારરસનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી તેમના પ્રમગમાં કલ્પાતો શૃંગારરમ તે માત્ર તેમના પ્રેમ ઉપર રચાયેલા મનુષ્યમાનનું ચિત્ર હોય છે સમુદ્ર અને નદી વચ્ચે કાન્ત-કાન્તાનો સબન્ધ કલ્પાય છે તે તો પ્રેમના અસ્તિત્વ રૂપી પાયા વગરનું માત્ર રૂપક જ હોય છે એ જ પ્રમાણે કમ્બુરસ, વીરસ, શૈલસ વગેરેનું અધિષ્ઠાન પણ મનુષ્યમાં જ હોઈ શકે છે માણસો જ ગોઠ કરતા, ઉત્સાહથી પગક્રમ કરતા કે રોધ કરતા હોઈ શકે છે કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે અદ્ભુતરમ તથા બયાનકરમ માનવ અથવા વિના ઉદ્ભૂત થઈ શકે છે, કેમકે જડ પ્રકૃતિમાં પણ એ અના અધ્યાત્મિકતા વિશ્વમય અને મયના સ્થાન જોવામાં આવે છે સાગરનો વિસ્તાર કે પર્વતની ઉંચાઈ જોઈ વિશ્વમય લાગે છે, અને, પર્વતના કોતર કે જંગલનો દૃષ્ય જોઈ ભય લાગે છે, એ ખરૂં છે પરંતુ, વિશ્વમય અને ભય માણસને જ હોઈ શકે છે, સાગરને કે પર્વતને કે જંગલને એ ચિત્તવૃત્તિઓ હોઈ શકતી નથી વૃત્તિઓ અનુભવનાર માણસ ન હોય તો પ્રકૃતિના એ પદાર્થોમાં પોતાનામાં વિશ્વમય ભય વસેલા છે એમ કદાચી સંકાર્તું નથી તેથી, માનવતાનો આ અંશ હાસ્યરસની વ્યાખ્યા કરવામાં સહાયકૂત થતો નથી.

પ્રો. બર્ગમન ખીન્ને અંશ એ દર્શાવે છે કે હાસ્યને પ્રમગે લાગણીનો અભાવ હોવો જોઈએ તેઓ કહે છે કે માણસનું ચિત્ત બ્યારે સર્વગ્ જ્ઞાન્ત અને અસુખ્ય હોય ત્યારે જ હાસ્યરૂપી વિકૃતિ થઈ શકે છે. તેમના મનનો ભાવાર્થ એ છે કે હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય નરક આપણને સમભાવ ન હોય, તેની લાગણી સરખી આપણી લાગણી ન હોય અને તેના તક આપણે મેદુરાર હોઈએ ત્યારે જ આપણને તેને સબંધે હાસ્યની વૃત્તિ થઈ શકે.

લાગણીના અભાવનું ઉદાહરણ પ્રો. બર્ગમન આ પ્રમાણે દર્શાવે છે મનસમાજના અસુક મંડળમાં જે જે વચનો બોલાતા હોય અને જે જે કૃતિઓ થતી હોય તેમાં આપણું મન આપણે પરાવીએ તે મંડળમાં

જે મનુષ્યો કૃતિઓ (કાર્યો) કરના હોય તેમની સાથે પ્રવૃત્તિ કરી આપણે પણ તે કૃતિઓ કરીએ છીએ એમ આપણા મનમાં કલ્પીએ, અને તે મહાનમાના જે મનુષ્યોને લાગણીઓ થતી હોય તેમની સાથે દિલસોજી ધરાવી આપણે પણ તે લાગણીઓ અનુભવ એ આવી સ્થિતિમાં આવતા તે મહાનમાની દરેક વાત આપણને મહત્ત્વની લાગશે, છેક નજીવી વાત પણ ધ્યાન આપવા લાયક જણાશે, યથે ખેલભરેલી ચિંતાનું આવરણ પસંદેલું લાગશે, અને મહાનમાનું કાંઈ પણ હસવા મગધુ નહિ લાગે સારખાદ, હવે આપણી કલ્પના ખત્તી એ સમભાવની વૃત્તિમાથી 'આપણે ખમી જઈએ લાગણીઓ અનુભવ્યા વિના માત્ર આધા ઉભા ઉભા આપણે એ મહાનના વૃત્તાન્તનું નિરીક્ષણ કરીએ એવી સ્થિતિમાં આવતા, એ મહાનમાના ધણા બનાવો આપણને ક્ષુધક અને હસવા સરખા લાગશે લાગણી હતી ત્યારે એનીએ વસ્તુઓ આપણે ગંભીર વૃત્તિથી જોતા હતા, અને લાગણીને અભાવે આપણને એ વસ્તુઓ તરફ હાસ્યવૃત્તિ થાય છે

ખીજી ઉદાહરણ તેઓ વૃત્તનું આપે છે સગીત થતું હોય અને તેના તાલ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષો નૃત્ય કરતા હોય તેવે પ્રસંગે કાન બંધ કરી આપણે પોતાને સગીતનું શ્રવણ થવા ન દઈએ તો નૃત્ય કરનાર સર્વ જનો આપણને હાસ્યપાત્ર બાસશે એમ તેઓ કહે છે

આ ઉપરથી પ્રો. બર્ગસન એ અનુમાન ફલિત કરે છે કે હૃદય ક્ષણભંગ બહાર મારી ગયું હોય એવી સ્થિતિ (apathetic) થઈ હોય ત્યારે જ હાસ્યનો ઉદ્ભવ થઈ શકે છે, અને હાસ્ય તે કેવળ સુદ્ધિનો વિષય છે, લાગણીનો વિષય નથી

અહીં પ્રો. બર્ગમન બાવ અને સમભાવ વચ્ચેના લાગણી, અને દિલસોજીની લાગણી વચ્ચેના ભેદની અવગણના કરે છે અને તેથી આવું ભૂલભરેલું અનુમાન બાધે છે. આપણા હૃદયમાં હાસ્યપાત્ર મનુષ્ય તરફ સમભાવ ન હોય ત્યારે ખીજા બાવ હૃદયમાં હોઈ શકે છે, તેના તરફ દિલસોજીની લાગણી ન હોય ત્યારે ખીજી લાગણી હોઈ શકે છે સમભાવનો અભાવ તે બાવમાત્રનો અભાવ નથી દિલસોજીની લાગણી તે ધણી લાગણીઓમાંની એક લાગણી છે પરંતુ, પ્રો. બર્ગસન એમ કરે છે કે જેને વિશે હસવું આવે તેના તરફ આપણને સમભાવ ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય બાવશૂન્ય હોય જોઈએ, તેની લાગણીની આપણને કદા ન હોય ત્યારે આપણું હૃદય લાગણી વગરનું અને બહાર મારી ગયેલું હોય જોઈએ. આ કલ્પના નિરાધાર છે હસવા સરખી સ્થિતિમાં આવી જતાં માણસ

તરફ આપણને સમભાવ હોય, દિલમોજી હોય, તો આપણને હાસ્યની વૃત્તિ ન થાય એ ઉપર પ્રથમ કહ્યું છે તેથી, હાસ્યની વૃત્તિ થવા સારૂ સમ-ભાવનો-દિલમોજીનો-અભાવ આવશ્યક છે એ ખરૂ છે પરંતુ, હાસ્યની વૃત્તિ એ જાતે જ એક ભાવ છે. આધીભાવરૂપે ચિત્તમા વસેલી હાસ્યવૃત્તિને અનુકૂળ પ્રમંગ મળતા તે વડે હાસ્યરસની નિષ્પત્તિ થાય છે એ વિશે પ્રથમ વિવેચન કર્યું છે તે પરથી સમજાશે કે એ સમયની સ્થિતિ ભાવહીન નહિ પણ ભાવમય હોય છે. હાસ્યનું પૃથક્કરણ કરતા અમુક પ્રકારના ભાવનું સંચલન એ જ કારણભૂત જણાય છે બીજી કોઈ રીતે હાસ્યનો ખુલાસો થતો નથી હાસ્ય જો-રસ છે તો તેમા ભાવ હોવો જ જોઈએ. લાગણી વગર રસની નિષ્પત્તિ થઈ શકતી નથી. સંઘર્ષ, ચઢિયાતાપણ, આશ્ચર્ય, તાત્કાલિકતા, એ વગેરે આશો ઉપર વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવના અસ્તિત્વની સાક્ષી પુરે છે, એ સહુ હૃદયમા થઈ આવેલી લાગણીની હકીકત બતાવે છે હાસ્ય જો લાગણીનો વિષય ન હોય અને બુદ્ધિનો વિષય હોય તો ક્યારે હસવું અને ક્યારે ન હસવું તેનો આધાર આપણી ખુશી પર હોય, હસવું કે ન હસવું એ આપણે વિચાર કરીને નક્કી કરી શકીએ, અને હાસ્ય તે ગભીર મનનને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય પરંતુ, માણસ માત્રનો અનુભવ તેથી ઉલટો છે આપણે જાણીએ છીએ કે હસવું ન હસવું એ આપણી ખુશીની વાત નથી આપણે હસીએ છીએ ત્યારે હાસ્યરસને વશ હોઈએ છીએ, લાગણી થતા ચિત્તક્ષોભ થાય છે તે દાખી ગળી શકાતો નથી અને તેને પરિણામે આપણે હસીએ છીએ આ હસવા જેવું છે કે નહિ એવો વિચાર કરીને હસી શકાતું નથી, અને જે વિચારમા પડી જાય છે તે હાસ્યવિમુખ થઈ જાય છે જેના હૃદય ઉપર અસર થાય, જેને લાગણી થાય, તે જ હાસ્યનો અનુભવ કરી શકે છે

ગ્રા. ખર્ગસને આપેલા ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરીશું તોપણ આ જ અનુમાન નિકળશે અમુક જનમંડળમાની લાગણીઓ અને કૃતિઓ સાથે આપણી દિલસોજી હોય ત્યાં સુધી તેમા રહેલી હાસ્યતા આપણને ન સમજાય એ ખરૂ છે. ઘોડીઆમા સુતેલી છોકરીઓને પુલના ઘડા સાથે પરણાવીને પછી તે દારાને કુવામા નાખી એવી છોકરીઓને વિધવા થયેલી ગણવાનો કડવા કણુખીઓનો રીવાજ હસરા સરખો છે એમ જોઈ કડવા કણુખી ન હોય તેમને જ લાગે છે, અથવા જે કડવા કણુખીઓનું દિલ એ રીવાજ ઉપરથી ઉઠી ગયું હોય તેમને જ લાગે છે. બાકીના કડવા કણુખીઓને એ રીવાજ અભિમાનથી સાચવી રાખવા જેવો લાગે છે 'પોમલી જણે'ને

પોમલો સુવાવડ ખાય' એ રીવાજની હાસ્યતા એ મહાન બહારનાને જ સમજાય છે. માથા પગની ચોટલીઓ દોરડા પેટે વળ દબને લાખી શુ થવાનું આખર છે એમ ચીનાઓને લાગતું હતું એ વિચાર અને દેખાવ હસવાં સરખા છે એમ ખીજી પ્રજાઓને લાગતું હતું, તેમ તેમને લાગતું નહોતું પણ, મનુ રાજકુટુંબ તરફનો પૂજ્યભાવ ઉઠી જતા ચીનાઓએ પોતે જ એવી શુ થેલી ચોટલીઓ કાપી નાખવા માડી છે. આ શ્લોકો આપણને હસવા સરખી લાગે ત્યારે આપણું હૃદય બહાર મારી ગયેલુ હોય એમ આપણે કદી કપુલ કરી શકીશુ નહિ. હૃદયને પુગાલીની મઝા સમજાય એવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ, હૃદય લાગણીથી પગળે અને રમુજ મેળવી શકે એવી વૃત્તિમાં આપણે છીએ, તેથી આપણને હાસ્યની રૂઢ થાય છે, એમ આપણને લાગે છે. કદાચ, એમ કહેવામાં આવશે કે બુદ્ધિથી વિચારતું કરતાં એ શ્લોકોને આપણે અનિષ્ટ ગણીએ છીએ માટે તેને હસીએ છીએ, પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે હામ્યતાનો આધાર અનિષ્ટ પર રહેલો નથી. ચીનાઓની ચોટલીઓમાં અનિષ્ટતા કંઈ નથી, એથી માથાને નુકસાન થાય છે એવું આપણે જાણતા નથી કે માનતા નથી. માત્ર એવી ચોટલીઓના આકારની વિવેકશક્તિ અને એવી ચોટલીઓ મારેના આદરની વિચિત્રતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પોમલો સુવાવડ ખાય તેથી તેમને કાંઈ હાનિ થતી નથી, અને પ્રસૂતિ પછી તરત બહાર ફરી શકે અને કામ કરી શકે એવા શરીરખળવાળા પોમલીઓને કાંઈ હાનિ થતી હોય એમ લાગતું નથી માત્ર જન્મેલા બાળકની માવજત માને બદલે ખાપ કરે અને સુવાવડમાં શરીર-રક્ષણ માટે ઘેર સુઈ રહેવાનો મા મારેનો નિયમ વિના કારણ ખાપ પાળે એ ઉલટસુલટપાણુ હાસ્યજનક થાય છે. બાર વર્ષે એક વાગ લૂગન કરવાનો કડના કણખીઓનો રીવાજ ધણો અનિષ્ટ છે અને એ રીવાજને લીધે કુલના દડા સાથે લગન કરવાની રીત નિ જા છે એ ખરૂં છે, પરંતુ, હાસ્યતા કુલના દડાને વર ગણવામાં અને તેનું મરણ થયેલુ માનવામાં રહેલી છે. આવા લગ્નથી પરિણામે સસારમાં ઉપજતી અનિષ્ટતા વિશેના વિચારથી તો ખેદ થાય છે, હાસ્ય થતું નથી.

નૃપનું શ્રો બર્ગસને જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેના સરખું બીજું ઉદાહરણ શ્લોકીયું ઇનસાફની અદાલતમાં કે મહારવાના ત્રિપથપર વિચારે કરવા મળેલી જાહેર સમામાં સામસામા બાપણ થતા હોય અને મનુષ્યોને થતી જુદી જુદી વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ, પ્રમાણે તેમની મુખમુદ્રા અને એકા બદલાતી હોય, તે વેળા અદાલતના કે સમાનાં ખાગીમારણ બધી

તઃપ્રથી બધ હોય અને કાંઈ પણ અવાજ બહાર સભળાતો નહોય, તેવે પ્રેમ જે આ બધા વ્યવહાર શાનો છે તે ન જાણનાર કોઈ અનુભવો માણસ એકાએક આવી ચઢે અને બહારથી બાગીચારણના કાચમાથી એ દેખાવ જુએ તો અદરના માણસો મૂર્ખાઈ ભરેલા માળા કરે છે એમ તેને લાગે અને એ મૂક અભિનય જોઈ તેને હસવું આવે અદરના માણસોની લાગણીઓ તે નથી અનુભવતો તેથી તેને હસવું આવે છે એ ખરૂં છે તેમ જ, નૃત્યના ઉદાહરણમાં વર્ણવેલી સ્થિતિમાં સંગીતથી મૂલ્યવાતા બાવના અનુભવથી ગહિત હોવાથી આગળે એ નૃત્ય કારણ વિનાનું અને હાસ્ય-પાત્ર ધારીએ છીએ એ ખરૂં છે એ ઉદાહરણમાં વર્ણવેલા માણસોની લાગણીઓ જેઓ જાણતા હોય, તેમની માથે તેમના જેવી લાગણીઓ જેઓ અનુભવતા હોય અને તેમની પેઠે એ લાગણીઓથી જેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય, તેમને હસવાનું કારણ ન જણાય એ પણ ખરૂં છે. પરંતુ, એ લાગણીઓથી અનુભવા હોઈ જેઓ અર્થહીન ચેષ્ટાને હસે છે તેઓ ચોગી સરખી અક્ષુબ્ધ બાવલોન સ્થિતિમાં હોના નથી. આશ્ચર્યથી એકાએક ચક્રિત થઈ તેઓ ક્ષુબ્ધ થયેલા હોય છે, હાસ્યની લાગણીથી તેઓ ઉશ્કેરાયેલા હોય છે એ મનુષ્યો આની ચેષ્ટા શા માટે કરતા હશે એવો વિચાર જે કરવા માટે તેનું ચિત્ત એ ચેષ્ટાનું કારણ જોળવામાં મુકાય અને તેવી સ્થિતિમાં હાસ્યની લાગણી હુમ્મ થઈ જાય ખરેખરી રીતે જોતા, આવે પ્રસંગે વિચારવત સ્થિતિ હોય તો હસવું આવે જ નહિ, કેમકે માણસો નિષ્પ્રયોજન ચેષ્ટા કરે નહિ એવો ખ્યાલ એવી સ્થિતિમાં આવે. જેમણે કોઈવાર સંગીત સાંચે થતું નૃત્ય જોયેલું હોય અથવા ઇનસાફની અદાલતમાં કે જલેસ સભામાં જઈ ત્યાંના સભાપણુ સાલજેલા હોય અને હકીકત જોયેલી હોય તેમને તો મૂક ચેષ્ટા જોઈ તરત તે ખનાવોતું સ્મરણ થાય અને હાસ્યની લાગણી થાય નહિ જેઓ આમાના કોઈ પ્રકારે વિચારપરાયણ ન થાય તેમને જ હાસ્યની વૃત્તિ થાય. આમ સર્વ રીતે હાસ્ય યુક્તિનો વિષય નથી, પણ, લાગણીનો વિષય છે, વિચાર (thought) ને પરિણામે હાસ્ય થતું નથી, પણ વિદ્યાર (emotion) ને પરિણામે હાસ્ય થાય છે.

પ્રો બર્ગસન ત્રીજે અશ એ ખતાવે છે કે હાસ્યવૃત્તિમાં આમા-નિક સખધ આવશ્યક છે, અર્થાત્ જેને હાસ્ય થાય તે પોતાને અમુક બનસમાજમાંના કે મહુળમાંના માનતો હોય એ જરૂરનું છે તેની એવી માન્યતા હોય ત્યારે જ તેને હાસ્ય થાય છે 'હું અને આરા સમાજ

મંડળમાના ખીન્નઓ અચુક પ્રતિવાળા છીએ અને અમને બધાને આ પ્રસંગે હસવું આવે કે, હાસ્યતા હાગે એમ છે, ' એવી ચિતાવસ્થા એ પ્રસંગે હમેશ હોય છે ખીન્નઓથી જુદા પડી ગયેલા માણસને હાસ્યની પ્રતિ યતી નથી આનુ કાગળુ પ્રો બર્ગસન એ દર્શાવે છે કે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે હાસ્ય વખતે પડવાની જરૂર હાગે છે, હસનારને હાસ્યના પ્રમારની અપેક્ષા રહે છે, ખીન્નઓ પણ આ વેળા હસી રહ્યા છે એવી ધારણા પોતાના હાસ્યના આધાર માટે તેનું ચિત્ત સ્વીકારી લે છે ઉદાહરણાર્થે તેઓ કહે છે કે કોઇ માણસો આગગાડીમા મુસાફરી કરના વાતો કરી હસતા હોય તે વેળા તેમનાથી દૂર બેઠેલા મુસાફરને હસવું ન આવે, પણ, તેમનામા જઈને તે જાણે તો તેને એ વાતોથી હસવું આવે. તેમ જ, નાટકશાળામા જેમ ઓતામડળનો જમાવ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે નિરકુશ થઇ પ્રવર્તે છે

હાસ્યપ્રસંગમા આવો સામાજિક સંબંધ હોય છે એ પ્રો બર્ગસનનો મત સ્વીકારવા યોગ્ય છે એવે પ્રસંગે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓની વિષમતા વિશે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તેથી એ સામાજિક સંબંધનું કારણ સમજશે સામસામી આવેલી સ્થિતિઓ એનાએ વિષયની છતા તેમાની એક સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય છે અને બીજી વિલક્ષણ તથા તરેહવાર છે એમ હસનારને લાગે છે, અને, તે સાથે પોતે એમાની સ્વાભાવિક તથા યથાયોગ્ય સ્થિતિ પારખી શકે તથા માચવી શકે તેમ છે અને તે કાગળુથી સામી સ્થિતિવાળા કરતા પોતાનામા એટલું ચઢિયાતા-પણ છે એમ તેને લાગે છે આ સ્વાભાવિકતાની તથા યથાયોગ્યતાની પુષ્ટિ માટે, આ ચઢિયાતાપણની પુષ્ટિ માટે, તેને ખીન્નઓની જરૂર પાગે છે બે સ્થિતિઓમાની પોતાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક અને યથાયોગ્ય છે એ અનુભવ પાકો કરવા માટે તેને એવી કલ્પના કરવી પડે છે કે ખીન્નઓ પણ એ જ સ્થિતિમાં છે અને હાસ્યપાત્ર માણસ એકલો જ વિલક્ષણ તથા તરેહવાર સ્થિતિમા છે એવી મઠ્ઠની કલ્પના વિના તેને ચઢિયાતાપણ પાકા પાયાનું લાગતું નથી હાસ્યપાત્ર માણસની પેઠે તે પોતે પણ પોતાની સ્થિતિમાં એકલો હોય તો તેની પોતાના સ્થિતિ જ વખતે વિષમ હોય એવો સંશય તેને ગમતો નથી, અને તેથી, તેના મનને ખીન્નઓની સામેલગીરી જરૂરની લાગે છે તેથી, સાથે હસનાર મડળ વધારે હોય તેમ હાસ્ય વધારે ન્તરથી પ્રવર્તે છે અને વધારે લાખા વખત સુધી ચાલે છે તે આવી સામેલગીરીને લીધે થાય છે પરંતુ, એ લક્ષમા રાખવું જોઈએ કે એવી સામેલગીરી

વાસ્તવિક હોય તેમ કલ્પિત પણ હોઈ શકે, અર્થાત્, માણસ એકલો હોય ત્યારે પણ હાસ્યપ્રસંગ જોઈ હસી શકે અને આરા સરખા ખીજાઓ હાજર હોય તો તેઓ પણ હમે એમ કલ્પના કરી તે સામેલગીરીનો ટેકા મેળવી શકે. પ્રો. બર્ગસને દર્શાવેલ આગગાડીની મુસાફરીનું ઉદાહરણ લેતા એમ ખતી શકે કે હસનાર મહાળી દૂર જોડેલો મુસાફર પણ તે મહાળી વાતો સાંભળી તેમની વૃત્તિ સાથે એકત્વિય થાય તો તે દૂર જોડો જોડો પણ હસી શકે અલબત્ત, એકલા જોખી હસનારને ખીજાઓ વિના કારણે અથવા ખોટા કારણે હસતો ધારી મૂર્ખ ગણે એવો સંભવ છે, અને તેથી તે મહો નીચું અથવા આડું કરી હસે છે, અને, કોઈ તેને જુએ છે ત્યારે તે દસવું બધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો જોનારને પોતાનું હાસ્યકારણ કહી ખતાવી તેને હાસ્યમા સામેલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે આ હકીકત પણ સામેલગીરીની આવશ્યકતા ખતાવે છે.

હાસ્યપાત્ર મનુષ્યનું જે લક્ષણ હાસ્ય ઉપજાવે છે તેનું સ્વરૂપ શું છે એ વિશે વિવેચન કરી પ્રો. બર્ગસને એ સિદ્ધાંત બાધે છે કે એ લક્ષણ તે mechanical inelasticity (જડ યત્ર સંખ્યા વિશેષ પ્રસંગને અનુકૂળ થવાની અશક્તિ) છે ઉદાહરણરૂપે તેઓ કહે છે કે મસ્તમા દોડતો માણસ પથ્થરની ઠોકર વાગવાથી ગબડી પડે છે ત્યારે તે જોઈ ખીજાઓને હસવું આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે તે ધ્યાન વગર દોડ્યો ગયો અને મસ્તમા પથ્થર આવ્યો તે વિશેષ પ્રસંગાનુસાર પોતાની ગતિ ન બદલતા તેણે એકધારી ગતિથી દોડવું ચાલુ રાખ્યું કુચી દીધાથી ચાલતા જડ પુતળ પેઠે તે વર્ત્યો, તેના શરીરમા જડ વસ્તુ સરખી હઠીલાઈ માલમ પડી, સચેતન પ્રાણી એવે પ્રસંગે સાવધ થઈ પોતાની ગતિ બદલે તેમ તેણે કર્યું નહિ એ ધ્યાન વગરની મિથિતિ (absent-mindedness) નું ઉદાહરણ હાસ્યનું કારણ બને છે તેમ જ, કોઈ માણસને રોજના કામ-કાજની ઝીણી ઝીણી ખાખતો ગોઠવી મુકેલી ગણતરી પ્રમાણે કરવાની ટેવ હોય, તેના ઉપયોગની વસ્તુઓ ટ્રાઈટોક્ષન ખાતર ફેરવી નાખે, તે ખડીઆ-માં કલમ ખોળે ત્યા કલમ કાઢનાળી થઈ બહાર આવે, ને ખુરશી પર જોમવા જાય ત્યા ખાવી જગાએ જોમવા જતા જોય પર પડી જાય એવા વૃત્તાંતમા ટેવને વરા થઈ ગયેલા માણસની અસાવધતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે રોજ વર્તેલો હોય તે જ પ્રમાણે તે વર્તેલા જાય છે, જડ યત્ર પેઠે ગોઠવેલી જ કૃતિઓ કરી શકે છે, પણ, આવી પડેલા અવસર પ્રમાણે તે નવું વર્તન કરી શકતો નથી.

ધડીમા ખુધો અને ધડીમા 'ખુધ વગરનો સીધો દેખાવાનો ડાળ કરનો હોય, તો એ elasticity ન જો સ્થિતિઓને પામે પામે આણી તેમની વિપ્રમતા દર્શાવી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે રંગભૂમિ ઉપર ધડીમા મૂખાંધ ભરેલું અને ધડીમા હડાપણુ ભરેલું આચરણ કરનાર, ધડીમા જૂઠું બોલનાર અને ધડીમા સાચુ બોલનાર પાત્ર પણ એ જ પ્રમાણે elasticityથી વિપ્રમતા ઉત્પન્ન કરી હાસ્યકારણ ઉપજાવી શકે છે.

આશ્ચર્ય પણ જોણુ અશ નથી 'inelasticity આશ્ચર્ય', આગળ જોણુ છે inelasticityના દર્શનથી આશ્ચર્ય થતું ન હોય તો એ દર્શન હાસ્યરસ માટે નકામું છે હોકરો નિશાળમા હીમાળ ગણતા સરવાળામાં એક આડડો ભૂતી જાય, તે પ્રો બર્જસનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનની inelasticity છે, પણ, તેથી હાસ્ય થતું નથી પરંતુ પોતાની મડળીની કુલ અખ્યા ગણવામા દોઢ માણસ પોતાને ગણવો ભુલી જાય તો એ inelasticity હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રસંગમા સરવાળાની ભૂલ હોય છે, અને પ્રસંગમા મનનું બેભાનપણું હોય છે, અને પ્રસંગમાં મનની જડતા હોય છે, અને પ્રસંગમા મનની યથાયોગ્ય ગોઠવાવાની અશક્તિ હોય છે, અને પ્રસંગમા inelasticity હોય છે, પણ, પહેલા પ્રસંગમા આશ્ચર્યનો અશ નથી અને બીજા પ્રસંગમા આશ્ચર્યનો અશ છે તેથી ફેર પડે છે. તેથી, આશ્ચર્ય એ આવશ્યક અશ છે અને તેનો આધાર inelasticity ઉપર નથી.

આટલું પર્યાલોચન કરી હાસ્યરસના વિવેચનમા હવે આગળ વધીશું. 'હાસ્ય' શબ્દ હસવાની શારીરિક ક્રિયા માટે તેમ જ હાસ્યરસ માટે, વપરાય છે, અને વળી, હાસ્યરસના નિરૂપણમા હસવાની શારીરિક ક્રિયા ક્યારે થાય છે એ ધણી વેળા દર્શાવવામા આવે છે આ બે હકીકત પરથી કદી કદી એવો ખ્યાલ થાય છે કે હસવાની શારીરિક ક્રિયા ન હોય ત્યાં હાસ્યરસ હોય નહિ પરંતુ, આ વિવેચનના આરબમા કહ્યું છે તેમ એ શારીરિક ક્રિયાનો અને હાસ્યરસનો અમવાયસજ ધ નથી એ શારીરિક ક્રિયા ન થતી હોય ત્યાં પણ હાસ્યરસ હોય છે, અને તે ઉંચા પ્રકારનો હોય છે આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવા માટે હાસ્યરસના પ્રદેશો ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું *

ઇંગ્લેન્ડ વિવેચકો હાસ્યરસના Wit અને Humour એવા બે ભાગ

* આ લેખકે શુનગત સાહિત્ય સલા સમક્ષેતા ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૦૪ ના નામ 'શુનગતી સાહિત્યમાનો હાસ્યરસ' એ વિષય ઉપર લખણ કરેલું તેનો સુધારા વધારા સાથે આ પછીના વિવેચનમા સમાવેશ થયો છે.

પાડે છે સ્વ નવલગમે જાંત નો અર્થ ' મર્મખા કટાલવચન ' એ પદ-
થી કર્યો છે અને Humour નો અર્થ ' હાવકુ હાસ્ય ' એ પદથી કર્યો
છે. ' નર્મયુક્તવાક્યાતુર્થ ' અને ' મર્મ' હાસ્યગમ ' એની ગણથોજના
અતુકમે કરીશુ તો તે કહાય વખારે યોગ્ય થશે જાંતમા નર્મ હોય છે,
Humourમા મર્મ હોય છે નર્મ એટલે મજા, મજરીનુ છક વચન-
મર્મ એટલે ગદ્ય, ઉડા હાસ્યાતુર્થ નર્મ હોય છે ત્યાં વિલક્ષણ
વાક્યરચનાથી હાસ્યગમ થાય છે, અને મર્મ હોય છે ત્યાં વિલક્ષણ વસ્તુ-
ચિત્તિ ખુદી પાડવાથી હાસ્યગમ થાય છે.

જાંત ('વિટ') અને Humour ('હુમર')મા, નર્મના અને મર્મના
હાસ્યગમમા, પ્રાણપ્રદ અગ એનો એ જ હોય છે. બન્નેનુ અરૂપ એ હોય
છે કે તેમા એ વિચારો કે એ ભાવો કે એ સ્વભાવો કે એ વૃત્તિઓ કે એ
વલણો કે એ પ્રસંગો વિગેથી છતાં એકાએક એવા સયોગમા આવી નહ
અથડાય છે કે તેમનો યોગ વિચિત્ર લાગે છે, તોપણ કોઇ રીતે મતોપ-
ક્રમ લાગે છે અને તેથી મુજબ થાય છે પરંતુ, એ વિગેથી સયોગવાળા
વિચિત્રતા દર્શાવવાના તે બન્નેના પ્રભાવ જુદા હોય છે. તેમજ, તે બેમા
હાસ્યગમનુ ઉદાણ અગ્રુ હોતુ નથી જ્યાં એ ઉક્તિઓ કે વચનો એવી
વાક્યરચનામા ગોઠવવામા આવે કે તેમની વચ્ચે ગૂંથો વિરોધ પ્રથમ દર્શને
જ' પ્રકટ થાય અને બેમાથી એકને નીચે ઉતારી પાડવામા વિનોદમય
વિચિત્રતા જણાય ત્યાં નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્થ ('વિટ') હોય છે જ્યાં અમુક
સ્થિતિ કે પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામા આવે કે એ જ વિષયના માધા-
રણ સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ સાથે સરખામણી મૂચિત થાય, અને, મગ્મા-
મણિને પરિણામે જણાના વિરોધને લીધે વર્ણવેલી ચિત્તિ કે પ્રસંગમા વિચિત્ર
ખામી વમેલી અને દમેલી લાગે, તથા તેવી વિનોદ થાય, ત્યાં મર્મ
હાસ્યરસ ('હુમર') હોય છે બન્નેમા ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના દર્શનથી વિનોદ
થાય છે, પણ 'વિટ'માનો અપકર્ષ કોઇ વાતને તે ધડીએ ઉતારી પાડવાથી
થયેલો લાગે છે, અને, 'હુમર'માનો અપકર્ષ ઘણા વખતથી જાણ્યો ઓ-
વેલો હોઇ તે વખતે ખુલ્લો પાડેલો લાગે છે 'વિટ'મા અમુક વિશેષ
ખિનાની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે, અને, 'હુમર'મા અમુક મામાન્ય
સ્થિતિની વિલક્ષણતા ઉદ્દિષ્ટ કરેલી હોય છે 'વિટ'નો હાસ્યરસ પ્રથમ દર્શન-
નો અને ઉપગતી મપાટીનો હોય છે, અને 'હુમર'નો હાસ્યગમ ઉડા
અને અન્તરમા ઉતરેલા અનભવનો હોય છે સમજી રચના હાસ્યગમવાળા

વસ્તુ જાતે જેવી હોય તેવી વર્ણવવી તે 'લુમર' છે ખીજા કથા સાથે તેની સરખામણી કરી કે તેનો વિરોધ દર્શાવી તે વસ્તુને પ્રકટ કરવી તે 'વિટ' છે 'લુમર' તે જાણે કે કુદરત અને આકસ્માતથી ઉપજે છે 'વિટ' તે કલા અને તરગમય કલ્પનાથી ઉપજે છે પુસ્તકોમાં 'લુમર'નું જે દર્શન થાય છે તે માણુમજાતમાં કુદરતી રીતે આવેલી કે ટેવ બધાયાથી આવેલી મૂર્ખાઈઓનું અનુકરણ હોય છે, અથવા તો, અમુક આકસ્મિક પ્રમ ગમાં, અમુક ક્ષિતિમાં કે અમુક ચારિત્ર્યમાં જે હાસ્યજનક હોય તેનું એ અનુકરણ હોય છે જે વસ્તુઓ વચ્ચેની અણુધારી સરખામણીથી કે વિરોધથી એ મૂર્ખાઈનો ભાવ વધારે પ્રમળ કરી દર્શાવે તો 'વિટ' છે, અને તેથી જે શુણ્ણની આપણે ગરકરી કરીએ છીએ કે જે શુણ્ણને આપણે ધિક્કારીએ છીએ તે વિશેષ તિરસ્કારપાત્ર અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ રેખાવાળો થઈ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. * * * * વિનોદ કે પીડાના વિષયોમાં 'વિટ' હલકા અને નજીવા ભાવની સીમા આસપાસ ફર્યા કરે છે, ગભીર વસ્તુનું ગભીર વર્ણન થાય ત્યાંથી 'વિટ' હુમ્મ થાય છે અને તેની ખીજા રૂપમાં ચક્ષુન્નિ થાય છે * * * ઇસપ કંઈયે ગુલામ હતો પણ તેણે મનુષ્યસ્વભાવ તરફ તિરછી દૃષ્ટિ નાખી હતી તેણે માણસ જાતની નમળાઈઓ અને ભૂલોનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને, તે ખીજા જાતને નામે ચઢાવી. દુર્ગુણ અને સદ્ગુણ તે તેને મન્દ્રિય-ગમ્ય પદાર્થો જેવા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા માણસ તે બોલબોલ કરતું, મૂર્ખાઈ ભરેલું, હઠીલું, મગરર અને કોંધી પ્રાણી છે એમ તેને જણાયું, અને, તેણે આ શુણ્ણો જુદા પાડી તે સાથે પાખો કે ચાચ કે પુછડી કે પળ કે લામા કાનવાળું શીંગ જેડયું, અને એ રીતે પશુઓના એ અગમી ચિત્રરૂપ અક્ષરેએ સખાયેલી ભાષા ઉઠેલી તેનું નીતિશાસ્ત્ર તે પ્રાણિવિજ્ઞાન છે. તે ગધેડા પામે ડહાપણ ભુકાવે છે અને દેડકા પાસે દયાળુતા આગાવે છે તેની રચનામાં નીતિવિષયના સત્યનો જે ખજાનો છે અને એ સત્ય સદાકાળ ટકનારા રૂપમાં દર્શાવવાની કલ્પનાસક્તિનો જે ભંડાર છે, એ ઉપનો જે સુગ્રાહ્ય અને સુગમ પ્રકાર છે, એ રૂપ આબાલવૃદ્ધ સર્વને બધા જમાનામાં અને બધી પ્રજાઓમાં જે પ્રકારે આનંદ આપે છે, તે અદ્ભુત ચમત્કારમય છે નીતિમય ચાર દર્શાવવા સાર પશુપક્ષીઓની અસંભવિત વાત (Fable) જેડી કહાડવી એ મનુષ્યના બુદ્ધિપ્રભાવની એવી અતુલ્ય શક્તિ છે કે તે મેળવવાની આપણને બહુ આકાંક્ષા થાય એમ હું ધારું છું જે મત્સ્યની કુચી ખીજા કોમ્પ રીતે હાથમાં આવતી નથી,

કેદી છુલાતું નથી યુક્તિહીની બૃમિતિનો કર્તા થનાને બદલે ઈસપની વાર્તા ,
 ઝોનો કર્તા થવાનું હું વધારે પમદ કરું' (લેકચર્મ ઝોન ધિ ઇન્વિર
 'કોમિટ ગષ્ટર્સ) હાસ્યજનક વસ્તુઓનું મૂળ સ્વરૂપ આસ્મિત્વ પ્રમગો
 દ્વારા બહાર પાડવાની 'હ્યુમર'ની શક્તિને અહીં કુદરતથી કે બ
 ધાયેલી ટેવથી ઉત્પન્ન થતી કહી છે તે સ્વભાવની ખામીઅત છે, અને,
 એ સ્વરૂપને લઘુભાર સરખાનણી કે વિરોધથી પ્રકટ કરવાની શક્તિને 'વિટ'
 કહી છે તે વાંચ્યાતુર્ય છે

મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી નિર્બંજના અને વિલક્ષણતાને પ્રકાશિત કરી
 એ રીતે નીતિતત્ત્વ સ્થાપિત કરવાની 'હ્યુમર'મા રહેલી અવનવી શક્તિનું
 દર્શન ઈસપનીતિ સરખા ગ્રન્થો દ્વારા કેરી રીતે થાય છે તે હેઝલિટે યથાર્થ
 રીતે વર્ણવ્યું છે. મનુષ્યસ્વભાવમાની વિલક્ષણતાઓમા સત્યનું દ્વાર રહેલું
 છે, અને, હાસ્યરસતા મર્મની પરીક્ષા વિના તે દ્વાર દેખાતું નથી,
 પરીક્ષા સાધારણ દૃષ્ટિબિન્દુથી થતી નથી, પણ, સામા ઉભા રહેવાને બદલે
 આડા ઉભા રહી વસ્તુના અન્નગમા દષ્ટિ નાખ્યાથી થાય છે. એ દર્શન જોને થાય
 છે તેના ચિત્તમા વિશેષ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે બીજાને ગુચ્છવાવી નાખે,
 મૂર્ખાઈમા નાખે, તેવે-વખતે જોનું મન એ મુશ્કેલીથી, ચઢતી પર્વતીમા રહી
 પરાજય ન પામે અને વસ્તુસ્થિતિનો ચતુરાઈથી અનુભવ કરી શકે તેને
 હાસ્યરસનો આસ્વાદ, થાય છે.

હેઝલિટની ઉપરની વ્યાખ્યાને ડેવિડ હેને ખામી ભરેલી ગણે છે તે
 કહે છે 'મગખામણીથી 'વિટ' થાય છે એમ હેઝલિટ કહે છે, પણ, 'હ્યુમર'
 અને 'વિટ' બન્ને માટે સરખામણીની જરૂર છે પરંતુ, એ એ શબ્દો-
 ના અર્થમા કેવો વિકાસ થયો તે હેઝલિટની વ્યાખ્યા દર્શાવે છે ગોલ્ડ-
 સ્મિથે એવી વ્યાખ્યા કરી હતી કે "વિટ" મનુષ્યસ્વભાવને તેની સાધારણ
 સપાટી કરતા ઉચે લઇ જાય છે, "હ્યુમર" તેથી ઉલટું કાર્ય કરે છે, અને
 મનુષ્યસ્વભાવને નીચે લઇ જાય છે "હ્યુમર"મા ઉન્નતિની ધારણા કરવી
 એ શબ્દવિરોધ છે "હ્યુમર" નો વિષય અપકૃષ્ટ હોવો જોઈએ' (ધ પ્રેઝન્ટ
 સ્ટેટ ઓફ પોલાઇટ લિનિંગ) ગોલ્ડસ્મિથે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'હ્યુમર'-
 મા ખાણસને પોતાના ઉત્કર્ષથી ખુશી ધાય છે, પણ, હેઝલિટ એ લક્ષણ
 'વિટ'નું છે એમ કહે છે વળી, 'હ્યુમર'મા સમભાવ હોવો જોઈએ એ
 હેઝલિટે કહ્યું નથી 'હ્યુમર' તે નિરીક્ષકના મનમા નહિ પણ વસ્તુમાં કે
 1. માં રહેલી ગુણ છે એ-મતની હેઝલીટ અવગણના કરે છે ક્રિયાઓનો

તે માણસોનો પ્રકાર હલકો જ હોયો જોઈએ એવું 'હુમર' મા આવશ્યક થી. હેઝલિટ ક્યો છે તેવો બેઝ અડિમને cheerfulness (ખુશમિનજ) ને mirth (મસ્કરી) વચ્ચે ક્યો છે તે કહે છે, 'હું મસ્કરી કરતા શમિનજને હમેશ વધારે પસંદ કરું છું, મસ્કરી તે ક્રિયા છે, અને શમિનજ તે મનની ટેવ છે એમ હું ગણું છું મસ્કરી અલ્પ અને શુદ્ધ હોય છે ખુશામનજ દૃઢ અને કાયમ હોય છે' (સ્પેક્ટેટર, અક ૧૧.) આ વ્યાખ્યામાં 'ખુશમિનજ'ને ટેકાણે 'હુમર' શબ્દ સુધીએ તે 'મસ્કરી'ને ટેકાણે 'વિટ' શબ્દ સુધીએ તો-એ-એની વ્યાખ્યા ગણ્યું થઈ રહે હામ્યજનક વસ્તુની દૃઢ અને કાયમ રહેનારી પરીક્ષા તે 'હુમર' છે અને તે-ટુકા તથા ક્ષણિક વચનમાં પ્રવૃત્ત કરવામાં આવે તે 'વિટ' છે બ્યોર્ન મેરેડિથ 'હુમર'ની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે 'હામ્યપાત્ર શુભની આરે તરફ કરીને તમે હમો, તેને ઢાળા પાડો, તેને ગળ્યો, તેને તમારો મારો, તેના પર આપું પાડો, તે તમારા જેવો છે અને તમે તમારા પડોશી જેવા છો એમ કહો, તમે તેનાથી આધા પણ રહો અને તેનો કેડો પણ ન શુકો, તેને ખનાવો એટલી જ તેની દયા માઓ તો તમે હામ્યરસથી પ્રવૃત્ત થાઓ છો . . ઉતરતી પકિતનો હાસ્ય-મવેતા ક્ષમવિનોદ થાય એવી રીતે હમનાર હોય છે, તે લાગણીઓમાં કુશલતા આણે છે અને કૈટલીક વખતે લાગણીઓના જોગથી પરાભવ પ્રાપ્તિ જાય છે. પરંતુ, ઉચી પકિતનો હાસ્યમવેતા વિરોધાને પોતાની કોટીમાં લે છે, અને માત્ર મસ્કરીઓના કાવ્ય ગ્યનારમાં એ અશ હોતો નથી.,' (એમે ઝ્ઝાન કામેડી એન્ડ ધિ યુસિમ ઓફ ધ ડોમિક રિપરિટ) અહી મેરેડિથે કહેલી પહેલી વાનમાં આ વિરોધનો અર્થ ઉમેગ્વાની જરૂર છે. 'હુમર' જ્યા પગિપૂર્ણ સ્વરૂપે હોય છે ત્યા ટોળા પાડવાનું, ગમડા વવાનું, તમારો મારવાનું અને ખનાવવાનું, એ બધું અપ્રામંગિક હોય છે. કેવળ 'વિટ' થી અને જાડી મસ્કરીઓથી 'હુમર'નો જે અર્થને લીધે બેઝ પડે છે તેનું પ્રાધાન્ય મેરેડિથે દર્શાવ્યું છે ડૉન કિંગ્સ્ટની એવકુપીઓ, સેન્કો પાન્ઝાની ઉચ્ચતત્વહીન મૂર્ખાઈઓ, અને દ્રોલમ્પટાઈની મોઝલી ચચળતા, એ સર્વને વિરોધાની કોટીમાં મમભામથી, ગુણગનાથી અને સ્નેહથી દાખલ કરવામાં આવે છે, અને મસ્કરીઓના કાવ્ય ગ્યનાર કવિ-ઓથી એ કાર્ય થઈ શકતું નથી (એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૧ મા આવૃત્તિ, હુમર વિશે લેખ, લેખક ડેવિડ હેને)

આ વિવેચનમાં ડેવિડ હેને 'વિટ' અને 'હુમર'ની ઉપર પ્ર

બ્યાખ્યાઓ જ આખરે સ્વીકારે છે અને એ બ્યાખ્યાઓમા કહેલો તે બે વચ્ચેનો ભેદ કમુત રાખે છે પરંતુ, હેઝલિટની બ્યાખ્યા વિશે તેણે જે ટીકરા છે તેની કાષ્ઠક પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે એ કાર્ય યથાર્થ રીતે થઈ શકે તે માટે પ્રથમ 'વિટ' અને 'હુમર'ના કેટલાક ઉદાહરણ તરફ નજર ફરીશુ ખત્તેના ઉદાહરણ જુદા જુદા આપીશુ, પરંતુ, 'હુમર'ની સમર્પ હાસ્યરસવાળી રચનામા પણ 'વિટ'ના ચતુરાધારેલા નર્મ વાક્યો કોષ્ટક કોષ્ટક હોય છે તેવી આ બે પ્રકારના જુદા જુદા ઉદાહરણો આપવાની કાષ્ઠક મુશ્કેલી છે, તોપણ, ઉદાહરણ આપી એ બેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશુ.

૧. નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય ('વિટ') ના ઉદાહરણ —

(૧) ' રાસભધર્મપત્ની ' (રસગાધર.)

(૨) ' મીર—(સારંગી કહાડીને ગાય છે)

“બાલમ રેન થોડી રે,

સુતી અને કચુ ન જગાઈ રે

બાલમ૦”

✱

✱

✱

✱

‘ દોડીઆ—વા બા વા ! વા વા બાવા ! ગાય તીઆરે
અમને સભળાવજે

મીર—તો આ શુ કરે છું ?

મોટાણ—મે તો જાણ્યુ પટલાંતું પાકુ રેકે છે ’

રાગ દેવમ—ભવાઈસઅહ.

(૩) હનુમના હોકરાને પુછ્યુ કે તું રાગ થાય તો શુ કરે
ત્યારે તે બોલ્યો,

‘ સોનાનો સળયો ને સલાડીએ સોનાની કર,
ચાદીનો તો ચીપિયો કગવીને વતા કર. ’

દલપતકાવ્ય.

(૪, અબજયો ગામડીઓ—(મહોટા સંદેશ તાર લખી આપ
નારની જાણીસમા બેઠેલા માણસને પુછે છે.)

આ દુકાને શુ વેચાય છે ?

તાર લખી આપનાર—અનાડીઓ વેચાય છે

ગામડીઓ—તમે એકલા જ વેચવાના આકી છો ?

(૫) છોકરી—(વાકી વળાતે ચાલતી ડાશીને) ડાશીમા ! શું પડી ગયું તે ખોળો છો ?

ડાશી—તાઝ કાળજી.

૨. સમર્થ હાસ્યરસ ('લુભગ')ના ઉદાહરણ.—

'લુભગ' છુટક વચનો વડે કે દ્વંદ્વગ્રંથો વડે પ્રકટ થતો નથી. આખી વાર્તાઓમા કે આખા વર્ણનોમા તેનો મગાવેન થાય છે. અને, એકદર તાત્પર્ય રૂપે તે પ્રકટ થાય છે અહીં કક્ત એવા વેપનના નામ અને વિષય કહી જતાવીશુ

(૧) પચતવ્રમાની વાદરા અને સુધરીની વાત વરસાદમા વાદરાને ધ્રુજતો જોઇ સુધરીએ જિખામણ દીધી કે તારે હાથપગ છે અને હું ધર કેમ બાધતો નથી ? વાદગએ કહ્યું કે મને ધર બાધતા તો નથી આવડતું, પણ, ધર ભાગતા આવડે છે એમ કહી વાદગએ સુધરીનો માળો ખીદીને તોડી નાખ્યો

(૨) ઈસપનીતિમાની વહેળે પાણી પીતા વડ અને ઘેટાના બચ્ચાની વાત. વડએ કહ્યું કે ' મારા તરફ આવતું પાણી હું કેમ જગાડે છે ? ' એ વાત જોટી પડી ત્યારે વડએ કહ્યું કે ' છ મહિના પર તે મને ગાળ કેમ દીધેલી ? ' એ વાત જોટી પડી ત્યારે વડએ કહ્યું કે ' તે નહિ તો તારા આપે ગાળ દીધેલી ' એમ કહી વડએ ઘેટાના બચ્ચાને ફાડી ખાધું

(૩) ડૉન કિચોટની 'દયા ' ગિવલરી 'ના આવેશથી ઉશ્કેરાઈ, બ્યાં કોઇ જીલમવી પીડાતું નજરે પડે ત્યાં તેને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી ડૉન કિચોટ ભમતો 'નાઇટ' થઇ નિકળી પડે છે રસ્તામા પવન-ચક્કી જોઇ એ ગક્ષમ છે એમ ધારી તેની સામે લડવા જાય છે. ઘેટાના ટોળા આવતા જોઇ લશ્કર સામું આવે છે એમ ધારી યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય છે વીસી ('ધન')મા જઈ તે દિલ્લો છે એમ ધારી ત્યાં રાતે હથિયારબધ પહેગે ભરે છે ધત્યાદિ

(૪) મામેર (ગ્રેમાન'દ્વંદ્વ) નિર્ધનતાને લીધે નરમિલ મહેતા ' જૂની વેલય તે ધુમંગ વાકી ' એવા રચના ' તિલક અને તુલસીમાળ ' ની મામચી લઈ પોતાની પુત્રી કુવરબાઈનું મોમાળું દગ્ગા ગયા તે કુવરબાઈની વડસાસુએ ' લખેશ્વરીથી પૂરી ન પડે ' એવી

કરેલી, માગણી નાગરસ્ત્રીઓનાં છપીલી વહુ, કોઠ વહુ, હેલ વહુ, પાન વહુ, લાછા વહુ, લાલ વહુ, એવા ગણાવેલાં નામ

(૫) મિથ્યાભિમાન નાટક. (દલપતરામકૃત) જીવરામ બદ રતાધળા હોવા છતાં પોતે રાતે દેખે છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે રાતે જે કોષ તેમનો હાથ ઝાલી દેરવા જાય તેના પર ગુસ્સે થાય છે તેમને કો ધાગે રતાધળા કહેવા નહિ, એટલું જ નહિ પણ, રતાધળા ધાગવા પણ નહિ એમ તે ધમ્મ છે સાસરે જઈ રાતે જમવા એમના અવજે મહોએ ખાટલે બેસે છે સાંસુ પીરમતી હતી ત્યારે પાડી થાળીમાલી ખાઈ જાય છે એમ ધારી લાત મારે છે પોતાને ખાટલે જતા સાસુને ખાટલે જઈ અથડાય છે એટલે ચોર આવ્યો એમ ધારી ધગત માણુએ એકલા થઈ જાય છે અને માર મારે છે. ઇત્યાદિ

આ બે પ્રકારના ઉદાહરણોની સરખામણી કરતા પ્રથમ એ લક્ષ્ય લેવાનું છે કે 'વિટ' ના આવિર્ભાવ માટે વિસ્તારી પ્રમગની કે લાખ વાર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. અન્યમાંનો આસપાસનો મર્મધ નાણા વિના 'વિટ'ના વચનોનો વિનોદ સમગ્ર શકાય છે ધણી વાર એવા વચનોને આમપાસનો પચધ હોતો જ નથી 'વિટ'ના વચનો કોઈ અન્યના સદર્ભની અદર ગુંધાયા વિનાના છુટા હોઈ શકે છે 'હુમર' આખી વાર્તામાં કે આખા વર્ણનમાં ઉદ્દેશરૂપે ગર્ભિત રહેલો હોય છે એ ઉદ્દેશ સફલ કરવા સાર લેખમાં વિગતોની જરૂર પડે છે. અને, સમસ્ત લેખનો સદર્ભ સમજાય તથા તેના જુદા જુદા અંગનો પરસ્પર સબધ ધ્યાનમાં લેતે ત્યારે 'હુમર'નો આવિર્ભાવ થાય છે

ઉપર આપેલા 'વિટ' ના પાંચે ઉદાહરણો તરફ નજર કરતા માલમ પડશે કે દરેકમાંનો પ્રસંગ બહુ જ દુકો છે, અને, એકે ખીજને કેવો કલો કે એકે ખીજને શુ કહ્યું એ વચન કે ઉક્તિ જાણવાથી જ વિનોદ આમ છે (૧) વા ઉદાહરણમાં ગધેડીને 'રામભધર્મપત્ની' કહી છે એ વચનની ગોઠવણમાં જ વિગેધ રહેલો છે ગધેડાને ધર્મ હોતા નથી અને ગધેડાને પત્ની હોતી નથી એ રીતે 'ગધેડો' અને 'ધર્મપત્ની' એ બે વિચારો વચ્ચેનો (અને તે વિચારો દર્શાવનારા પદો વચ્ચેનો) વિરોધ 'રામભધર્મપત્ની' પદની ગ્રથના માટે જ એકદમ પ્રકટ થાય છે ગધેડીને 'રામભધર્મપત્ની' કહેનાર જેવા આપણે મૂર્ખ નથી એવું ઉત્કર્ષ-અપકર્ષનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. રસગાધરમાં એ પદ વાપરનાર મનુષ્યનો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, ૧ રહેલો શુદ્ધ છે અ નાત પાછળ - - -

અને, તે મનુષ્ય અપદૃષ્ટ અને હાસ્યપાત્ર થાય છે પરંતુ, એવા પ્રસંગના 'વર્ણનની જરૂર નથી. મેઘ અમુક મનુષ્યે 'ગમમર્મપત્ની' પદ ગલીરપણે ખરેખર વાપર્યું છે એ હકીકતની અપેક્ષા રહેતી નથી એ પદ જ વિનોદ ઉત્પન્ન કરના મર્મર્થ છે, કાગણ કે, આપણે યોને એ પદ હાસ્ય માટે જોડી કહાડીએ ત્યાં પણ એવું પદ કોઈ ખરેખરી રીતે વાપરે અને તેનાથી આપણે ચઢીઆતા થઈએ એ કલ્પના વડે આપણે કિર્ત્તિ-અપદર્પનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ રીતે, પ્રમગ કે વાનાં વિના આ મજ્જનીનાથુ વાન્નાતુર્થ વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ વળી, એવું ભાન થતું નથી કે ગદ્યેડીને રામભદ્રમર્મપત્ની માનવાની કે કહેવાની ઢોધ પ્રચારના મનુષ્યોને દેવ બધાયેલી છે અથવા ઢોધ પ્રકારના મનુષ્યોની એવી સાધારણ ખામીઓ છે પરંતુ, એવી મૂર્ખાઈ કરનાર મેઘ પૃથક્ મનુષ્ય એ જ વડીએ નિકળી આવ્યો છે અને એ જ ધડીએ તેને અપદર્પમા કિતારી પાડ્યો છે એની સ્થિતિનું ભાન થાય છે 'વિટ'ને બદલે 'લુમ'નો પ્રમગ હોત તો મનુષ્યજાતનાની નિર્મળતાને પરિણામે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોને બધાયેલી દેવને લીધે બનેલો પ્રસંગ વર્ણવી તે દ્વારા વિનોદ ઉત્પન્ન કરેલો હોત હેઝનિટ 'લુમ'ના સ્વભાવ કે કુદરત ઉપરાંત જે અસ્માનની જગ હોવા વિશે કહે છે તે મર્મતામય નિર્મળતાનાજો સ્વભાવ બધાયા પછી તે સ્વભાવ પ્રદટ થયેલો પ્રમગ આથી બને તેજો અસ્માન છે ધર તોડી પાડવાનો વાદ્ય મળ્યો સ્વભાવ બધાયા પછી તે પ્રાદર્શિત થવાનો સુવર્ણનો પ્રમગ તે અસ્માન છે 'વિટ' માં તેજો સ્વભાવ બધાયેલો પ્રદટ થતો નથી, પણ હમરા મગધુ વચન બોલવાની કે કૃત્ય કરવાની મૂર્ખાઈ ઢોધથી એટલેટ થઈ જાય છે, અને તેથી, 'વિટ'થી થતું હાસ્ય જનસ્વભાવનું ઉડું ભાન રંગવતું નથી, પણ મૂર્ખાઈની એટલે હલેગનું ઉપગ્રહનું ભાન રંગે છે ઉડાણની શક્તિ ન હોવાથી 'વિટ'ના હાસ્યનો ખડખડાટ ધણો હોય છે, અને, તેમા દાનડ પણ હોતું નથી ઉપગ્રહથી તરત જ દેખાય તે જ તેજો ગિય હોવાથી તેનું મગ અહોહતું નથી અને તે ચિરસ્થાયી થતું નથી

'વિટ'ના (૨) જ કદાચરણમાં, ગરૈયાનું ગાયન આવતું હોય તે વેળા 'ગાય ત્યારે અમને મબળાવતે' એવું વાક્ય ઢોધ પામે કહેવડાવવાનું વાન્નાતુર્થ મગીતની રચના અને મગીનના અજ્ઞાન વચ્ચેનો વિગેષ પ્રકટ કરે છે અને અજ્ઞાન મનુષ્યના અપદર્પથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે એ અજ્ઞાન પ્રદટ થવાનો પ્રમગ જી રીતે કલ્પન થયો એ વિગતનાર હકીકત જણવાની જગ પડતી નથી, અને, તે જાણા વિના થઈ શકે છે

એ પાંચ ખોલનારુ મગીતનુ અગ્નિન તત્કાલનુ નહિ પણ જુલુ હનુ, પગુ,
એ અજાન તે અમુક જાનની ટેવ કે સ્વભાવ નથી ગાયન ચાલની બેઠા
શુ ચાલે છે તે સમજ્યા વિના ગાયન થાય ત્યારે તે સાબળવાની હનેબરી
દર્શાવનાર પાંચ ખોલવાની મર્ખાઈ તો ને જ વડીએ એકાએક થઈ ગઈ છે,
અને તેથી ને જ વડીએ તે ખોલનાનો અપકર્ષ થયો છે આ દરમિયાન
ખીજો અર્થ એવો સર્જાઈ કે ગાનારુ ગાયન નમાલુ હતુ અને તે માટ
ઉપરનુ વામ્ય દહેરામા આવ્યુ અને 'પાડુ રેકે છે' એવો ભ્રમ થયેનો
દર્શાવનામા આવ્યો, તો ઉપર કહેતો વિગેધ સાબળનારને બદલે ગાનારની
વતેલુ મળધે ઉપનિધન થાય છે, પણ, વિગેધથી થતા વિનોદની તકીકન
એની એ રહે છે

(૩) જ ઉદાહરણમા, હજમ ગજ થાય તોપણ હજમનો ધધો
આતુ રાખે એ વિગેધ 'મોનાનો અસ્તો,' 'મોનાની પથરી' અને 'ઉપાનો
ચીપીઓ' એવા વચનો આતુર્થથી મુજાા પ્રકટ થાય છે, અને, નાનની
કિન્નન પદમી શી ગીતે ધાગુ ડગય એ કંપવાની હજમના છોડનાની અ
શક્તિથી તેનો અપકર્ષ થાય છે તથા તેથી વિનોદ થાય છે આ અવજ્ઞિ તે
આજા બુદ્ધિવાપાર વગરનો ધધો કંતાર વર્ગની સામાન્ય ખામી છે, અને,
એ ગિલફાયુ સ્થિતિનુ વર્ણન થયુ છે, એટલે અરો આવી 'હુમન' પણ છે
પગુ, મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્ય મળેલી હજમના આગર મોનારૂપાના ઉચ્ચાનો
શૂર્ષાઈ ભરેલો તરંગ દર્શાવનાનો છે, અને, એ તરંગમા રહેલો અપકર્ષ
હજમના હોડમને ને જ વડીએ પ્રાપ્ત થયેનો છે, તે સાબા વખનનો જુલો
નથી ડોન મિનૌટની કથામા પણ કંપનાની અગમિનિનુ ચિત્ર છે. પગુ,
એ અગમિનિ જુદા જ રૂકાની જે ખોટી બાગતની મગરૂરીમા આંતરથી
તણાઈ જઈ મતુઓ કંપનાનિહીન જાની જે હસમા સરખી મર્ખાઈઓ
કરે છે તે ડોન મિનૌટનુ ચિત્ર દર્શાવે છે કંપનાની અગમિનિથી તે અ
સ્થાને 'સિગર્ગી' (સીંગા) દર્શાવમા જાય છે, અને, તેમા ગલીરના
માની લે છે, તેથી, તેમા તરંગો હાંધ્યજનક થાય છે તેમા તરંગો 'મોનાનો
અસ્તો' જેમા વાન્યતુર્થથી પ્રકટ થતા નથી, તેમ જ હજમ જેમા માંડૂળી
આને એની કોઈ વિશેષ બિના તેમા તરંગોમા દસાવેલી નથી તેમ જ,
હજમનો કાઈ એવો સ્વભાવ હોતો નથી અથવા હજમને કાઈ એરી રે
અધાર્થ નથી હોતી કે પોતે મહોરા માલુમ થાય તો શુ કરે એ વિશે
ખ્યાલ કરી કરે હજમના છોકરાની આ વાત મૂત્ર એકાએક બનેલી છુટક
ખીનાની છે પગુ, 'સિગર્ગી'નો ધવન વાયાથી અને એ મચ્છાનો વિચાર

હર્ષા સ્વાર્થી 'હોન મિચોટ' મગ્ધા મનુષ્યોને વીરત્વના પ્રયત્ન વિના જ્યાં
પ્રથમ સીનના દર્શાવવાની મર્યાદાનિયંત્રી થઈ ગયા છે, અને, તેમના અભાવમા
અધારેથી ખામીનું એ પરિણામ મિતેદ પમાડે છે

'વિટ'ના (૮) થા ઉદાહરણના વિગેધના બે પ્રયત્ન છે. પ્રથમ તે,
તાર લખી આપવાની ઓઝિમનુ ખરૂં અરૂપ અને ગામડીયાનું તે વિગેનું
અજ્ઞાન, એ બે વચ્ચેનો વિરોધ દર્શાવ્યો છે ગામડીઓ એ ઓઝિમ કોઈ
વસ્તુઓ વેચવાની દુકાન છે એમ ધારે છે અને તે ખાલી નોર્થ પુછે છે કે
'આ દુકાને શું વેચાય છે?' આ વાન્ય ગામડીયાના મુખમા મુકવાની
ચતુર્મર્ધ ન એ વિરોધ તરફના પ્રયત્ન છે, અને, ગામડીયાના અપર્યાપ્ત
વિતેદ કલ્પન દરે છે ઉપર (૨) ના ઉદાહરણ મળવે મગીનના અજ્ઞાન
વિગે કહ્યું તેમ અહીં પણ એ લક્ષમા ગણવાનું છે કે મોટા મોટા વિગેનું
અજ્ઞાન એ ગામડીઓની મામાન્ય નિયતિ હતા એ અભાવ કે દેવ
નથી તેથી અહીં 'હુમર' નથી 'શું વેચાય છે' એમ પુછવાનું અપર્યાપ્ત-
પણ તે ન ધરીએ કલ્પન થયું છે અને એમા માત્ર છુટક બનાવની-
મર્યાદાનિયંત્રા મર્યાદાની-વિનયલુતા છે. જનઅભાવનું એમા દર્શન નથી.
એ મીને અહીં 'વિટ' છે. તે પછી, આ ઉદાહરણમા ખીન્ને વિગેધ તાર
લખી આપનાર ગામડીયાની મર્યાદા દર્શાવના દરેક પ્રયત્ન તથા તેનું એ
પ્રયત્ન માટ આપનાર ઉત્તરનો લાભ લઈ ગામડીઓએ તેની ડંકી મર્યાદા
વચ્ચેનો છે એ બે મર્યાદાઓના વિગેધ વચ્ચેની ચતુર્મર્ધથી થયો છે.
'શું વેચાય છે' એમ ગામડીયાનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં 'કઈ વેચાનું નથી પણ
તાર લખી આપવામા આવે છે' એમ ઉત્તર દેવાને બદલે, 'વેચાય છે' એ
પદને લાભ લઈ 'અનાડીઓ વેચાય છે' એવો ઉત્તર આપના તાર લખી
આપનાર મોટા મોટા અનાડી માણસો પણ નહીં વસ્તુ તરીકે વેચાય છે
એમ હરી ગામડીયાના અનાડીપણાનો ઉદ્દેશ દરે છે પોતાની મર્યાદા થાય
છે એમ મમજતા ગામડીઓ અનાડીઓની કલ્પના ઝીલી લે છે અને તાર
લખી આપનાર વેચાવાની જગએ એકા છે મટે તે અનાડી છે અને અન-
ડીઓના પણ એવો નિર્માલ્ય છે કે ખીન્નેઓ વેચાઈ ગયા છતાં તે હજી
વેચાશે નથી એમ મામી મર્યાદા દરે છે 'વેચાવા' વિગેનું વચ્ચન ચતુ-
ર્મર્ધથી વાપર્યાથી તાર લખી આપનારનો થયેલો અપર્યાપ્ત વિગેધમય અને
કે. અહીં પણ અભાવની કે દેવની કોઈ મામાન્ય નિયતિનો ઉદ્દેશ નથી
તેથી 'હુમર' નથી છુટક બનાવની-મનાવનાનો પ્રયત્ન કરનારને મામે
અભાવમાની-વિનયલુતા અહીં 'વિટ' ઉપસ્થિત દરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણમાં પણ જે મરડનીઓ વચ્ચેનો વિરોધ છે ધડપણથી થઈ પડેલી પ્રેક્ષાને મનદ ખાતર છોડે એ પુત્ર છે કે શુ પડી ગયું તે-
 ખોળમાં વાકા ચાલ્યા હોય પડી ગયેલી ચીજ ખોળમાં માટે વાકા વળાવતી
 ક્ષણના ડોળી જીતી લે કે અને છોડવાને કહે છે કે તારા ઢાળજી પડી ગયું
 છે તે ખોળુ છુ. ડાસીને બનાવનારો પ્રયત્ન કરનાર છોડવાને ડોળી માખે
 બનાવે છે, અને, એ વિરોધ ‘પડી ગયેલું ખોળમાં’ વિશેનું ચચન ચતુર્માસી
 સાપચીત્રા કિત્તવ થાય છે, તથા, મરડની કરનારા નિર્દય થનાર છોડવાના
 અપકર્ષથી વિનોદનો પ્રયત્ન આવે છે એ અપકર્ષ જીતના અપતનો નથી,
 તેમ જ, તે ખબાની કે દેવની કોઈ ખામીથી થયો જ નથી બનાવવા
 જતા માખા બનાવવી તે જ ધડીએ એ અપર્પ થયેલો છે તેવી, અહીં
 ‘વિટ’ છે, ‘લુમર’ નથી પ્રેમાનંદે મામેગમાં કુવરખાઈની વડામુદતુ જે
 વર્તન વર્ણવ્યું છે તેમાં આવી એકાએક ઉપડી આવેલી મરડની નવી એ
 પ્રેક્ષાએ તાત્કાલિક વાદ્યાનુસાર વાપર્યું નથી, પણ, ભક્તિને અભાગે ઘડાયેલા
 કાલુ મનાવને લીધે તેણે વધેને તથા વહેવારને હેરાન કરવા માત્ર ઘણી
 માટે ‘વહેવારણીની માગણી કરી છે અને એ રીતે ‘ડોળીએ ડાટ વાળ્યો’
 કે નબળી દોશીએ કેરી હોય છે અને વડામુદતુ વિચેરીયા તરફ કેરી
 રીતે વર્તે છે એ સામાન્ય નિશ્ચયિત તથા વિનોદમય વર્ણન છે તેવી, એ
 ‘લુમર’નો પ્રયત્ન કે દોશીએ કેરી વાદ્યગચ્છાથી નર્મિલ મહેતાની મરડની
 કરી એ ત્યાં જોવાનું નથી, પણ, કેરી વસ્તુઓની માગણી કરી નર્મિલ
 મહેતાની નિર્ધનતાને હાસ્યપાત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ ત્યાં જોવાનું છે

‘લુમર’ના ઉપર આવેલા પાચે ઉદાહરણો વાચતા અનુભવ યુગે કે
 એમાંના દરેક પ્રસંગની વાર્તા કે વર્ણન પુરુષ વાચકમાં આવે તો જ
 તેમાં મહેલા વિનોદનો ખગબગ ખ્યાલ આવે કયા વચન દ્વારા અમુક ઉકી-
 કત કહેવારી વિલક્ષણના વાય છે એ ત્યાં મરડનું નથી, પણ, અમુક ઉકીકત
 કયા પ્રકારની હોવાની વિલક્ષણના થાય છે એ ત્યાં મરડનું છે (૧) હા
 ઉદાહરણમાં, મરડનીની ગિયામણ સાલગી સુરંગીનો માખો તોડી નાખનાર
 વાદ તો પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે એને વેંચને ગિયામણ
 માખણી ઉપડાવ્યુંદિથી વર્તનાર મનુષ્ય માથે વાદગ પેટે અપકર્ષગુદિથી
 વર્તનાર મનુષ્યની મરખામણી સચિત થાય છે (અને, એ મરખામણીમાં
 અગમ્યન ગેલેલી-સાગ કામ કરનારી અગતિ માટે દીવચીર થનાર મનુષ્ય
 કાચે ખોટા કામ કરવાની ગતિલ માટે મગર થનાર મનુષ્યની-મરખામણી
 સચિત થાય છે) આ મરખામણીને પશ્ચિમે એ બે પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે

જે વિગેધ પ્રકટ થાય છે તે એમ પ્રદર્શિત કરે છે કે અપદાગ્ન્યુદ્ધિના (અને અપદૃત્ય દગ્નાગ) મનુષ્યામા દોષ વિચિત્ર ખામી વમેલી હોય છે જ્યા ઉપદગ્ન્યુદ્ધિ માલમ પડવી નેઈએ ત્યા આ ખામીને લીધે પ્રાદુર્ભૂત થતી અપદાગ્ન્યુદ્ધિ વિલલણુતાથી વિનોદ ઉત્પન્ન કરે છે મનુષ્યાદૃતિમાં દોષ ગાઢ વાદાપણ દેખાય ત્યા જેમ રાસ્યમયના જણાય છે તેમ, મનુષ્યવ્યાવના દોષ ભાગમા ગહેલું આ અપદાગ્ન્યુદ્ધિપ વાદાપણ હાસ્યમય જણાય છે, મનુષ્યમાનના એક વિચિત્ર અંગની આ ઉડી પગેલા કીક કીકુ હાસ્ય ઉપજાવે છે એ કીકુ હાસ્ય મનના ઉડાણમા અનુભવવાનો આનંદ એવો હોય છે કે અડઅડાટ હમીને એ આનંદ બગાડવાની દત્તિ જ થતી નથી વાર્તામા કહેયો વાદગના મરણી અપદાગ્ન્યુદ્ધિથી થતો અપદર્ષ વાર્તાના પ્રમગની ધડીએ જ મધાયો નથી, પણ, બધાયેના મનમા એ અપદર્ષ ચાએ આવનો હતો તે આ વાર્તાના પ્રમગની દ્રાદા પડ્યો છે આ પ્રમગમા 'મમમધર્મપત્ની' જેની કે 'અનાડીઓ વેચાવા' જેની પદરચનાની કે વાક્યરચનાની ચતુરાઈ નથી અહીં 'વિટ' મરણા મજ્જીતા વચન નથી 'વિટ' પેડ 'મોનાનો મજ્જો' વાપગની કલ્પના જેની 'શુટ' મિના કહેવાને ઉદ્દેશ નથી, પણ, અમુક પ્રકારના મનુષ્યોની મામ્રાન્ય સ્થિતિમા ગહેલું જગા પણ દર્શાવતો ઉદ્દેશ છે, અને એ મને 'લુગ' તો પ્રમગ છે

• (૨) જ કદાકરણમાની વડ અને પેટાની વાન એની મીતે કહેનામ્ આવી છે કે તે વાયતા અનર્થ દગ્નાના હેતુની લદાઈ દરનાનું બદાનું ગોવનાગના જુદાના મારે ખીજાએ નેડેના બદાગમાની ખગી હતીત્ત ક્યુદ દગ્નાગના માયાપણની મગખામણી મૂચિત વાય છે. માગી દત્તિનાજા જતો વડ પેડે આમી ખોડી લતર્જન મારે એ માવાગ્ણુ લકીરન સચિત થાય છે એ મગખામણી મન આગળ આનરાથી આ નિધયની મુદ્ધિ અને દુદ્ધિતિના વિગેધ ન્પષ્ટ જણાય છે, અને તેથી, બાન થાય છે કે આ દુદ્ધિતિમા કેઈ પ્રકારની તરેલવાગ ખોડ બધાયેલી છે અને તે ખોડને લીધે મનુષ્યો મરણાને કેડાએ અચો ભાવ ધાગ્ણુ કરે છે દુદ્ધિતિ ત્રાયદાયક કે ચિતગવાને જન્મે આરા પૃથક્કગ્ણુની વગવી ખોડના કેપમા ચિતગવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે આ ખોડનો અપદર્ષ એની દુદ્ધિતિવાળા મનુષ્યોગ્ધ ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો હોય છે મભાપણની ચાલાકીથી તેમને આને પ્રમગે ઉતાગી પાડવામા આવના નથી. વડનો આવો દુષ્ટ સ્વભાવ બધાયેલો હતો તે આ વખતે બદાગ પડ્યો એવું આની વાત આપણને લાગે છે મામાએ દોષ અમુક વંગન વાપર્યાથી કે:

અમુક મૂર્ખાઈ બેલા વચન બોલાઈ જવાથી તેની મસ્તરી થઈ નથી, પણ, તેના સ્વભાવનું અરૂપ હાસ્યપાત્ર રૂપે બહાર પડ્યાથી હામ્યમયતા પ્રગટ થઈ છે, એમ આપણને લાગે છે. ગાનાગ્ના મગીતને માબજનારે ‘પાડાના રેડ્યા’ મગ્યું હતું એવી પ્રેમચે વરૂની મસ્તરી હતી નથી, તેમ જ મગીત આનંદ હવે ત્યારે આ મગીત થાય છે એમ ન મમજન્યાથી માબજનારે ‘ગાય ત્યારે અમને સભળાવજે’ એમ કહી પોતાનું અત્યંત દર્શનનારૂં વા-ચ કહી હામી ઉત્પન્ન કરેલી એવી ભૂલ વરૂથી થઈ નથી એવી એક વિરોધ મિના ઉપર અહીં હામ્યનો આધાર નથી, પણ, દુષ્ટતાની આમાન્ય સ્થિતિના દર્શન ઉપર અહીં હામ્યનો આધાર છે. અહીં એકએક થઈ ગયેલા અપર્યાપ્ત ચિત્ર નથી, પણ, સ્વભાવના નામ થયતા અપર્યાપ્ત ચિત્ર છે તેથી, આ પ્રમગમા ‘લુમર’ છે, ‘નિટ’ નથી.

(૩) જા ઉદાહરણની ઠોંઠાં નિર્ગોટની કથા વિશે ઉપર કેટલુંક વિરેચન કર્યું છે એ કથાનું સમસ્ત આખ્યાન એવું છે કે તે વાચનાગ્ના ચિત્ર આગળ ‘નિવલગી’ની લામના સાવારણ સુખચરિત વૃત્તિથી ધારણ કરનાર તથા ‘નિવલગી’ની ભાવનાને નામે વગર મમજે ગાંડા કહાડનાર વચ્ચેની સરખામણી ઉભી કરે છે. આને યજ્ઞિશ્વમે ખરી અને ખોટી ‘નિવલગી’ વચ્ચેનો વિરોધ પ્રકટ થાય છે, અને, એ વિરોધ મમજતા ‘નિવલગી’માં મહેલુ નીગતાનું તત્ત્વ સમજ્યા વિના ‘નિવલગી’નો વ્યવહાર કરના નીકળી પડતાગ્ની ટેનમા બુદ્ધિની એવી વિવશણ ખામી જણાય છે કે તેની વિનોદ થાય છે ઠોંઠાં નિર્ગોટ સરખા વીરસુત (પોતાને ખોટી રીતે નીર દહેવડાવનાર) નો અપર્યાપ્ત તેમના ચિત્રમા લાખા વખતથી કહેલી મૂર્ખાઈની-તેમની ખસેલી હામજાયા થાય છે, તેમણે ‘કહેલા’ છુટાઠનાયા વાક્યોથી એકાએક થતો નથી અસખત, ઠોંઠાં નિર્ગોટની કથામાં તેણે કહેલા વાક્યોનો પણ મમાવેશ થાય છે, અને, એ વાક્યોમાં પ્રમગેષાત ‘નિટ’ આની જાય છે, પરંતુ, હરિષ્ટ ‘લુમર’ આખી વાર્તાના માગમાં મહેલો છે ‘હું રાજ થાઉં તો મોનાનો અગ્રો ને કપાનો ચીપીએ દગવીને લોકોની હજમત કર’ એમ કહેનાર હજમની વાતમાં ક્રૂર વાચનની રમુજ છે અને તે એ વાક્યથી પુગી થાય છે પરંતુ, ઠોંઠાં નિર્ગોટની કથામાં તેના આખા ચરિત્રથી રમુજ થાય છે તેણે હું કહ્યું તે જાણથી નહિ પણ તે કવી નીતે વર્ણો તે જાણવાથી રમુજ થાય છે તેના વચનો પણ તેની ટેન દર્શાવનાર સાધન તરીકે કથામાં ગુદાયેલા છે તેમ જ, ઠોંઠાં નિર્ગોટ-ચરિત્રમાની કાંઈ એકાદ વિશેષ બિના કેવી વિચિત્ર હતી એ બતાવવાનો

કથાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, ત્રિમ 'ગિવલરો'થી વીગતાને હામ્યરમ બનાવનાર જનોની વિચિત્રતા મામાન્ય નાને ટેવી હોય છે એ જતાવવાનો ઉદ્દેશ છે. હોંન ક્વગોટની અમુક પ્રસંગે ટેવી મળક થઈ એનો ઉપરની મપાટીનો હામ્યરસ કથા દર્શાવતી નથી, પણ વીરતાને સ્ફુર્તિત કરી નાખી તે કેહ હામ્યપાત્ર ચિત્ર લેખક કરે છે એ ઉડા અનુભવનો હામ્યરમ એ કથા દર્શાવે છે એ રીતે, એ કથાનો 'લુમર' તે 'વિટ'યા બુદ્ધો પડે છે.

(૬) થા ઉદાહરણમાં હલેલા મામેનના પ્રસંગ એવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા છે કે તેથી ભક્તિનો પગ આનન્દ અનુભવી નિર્ધનતામાં મતોપ માનનાર ભક્તની વૃત્તિ અને ભક્તિનો આનન્દ ન જાણનાર તથા નિર્ધન પણ સતુષ્ટ ભક્તોનો ઉપહાસ કરનાર અભક્તની વૃત્તિ વચ્ચેની મગ્ધામાગ્ધા સૂચિત થાય છે નિર્ધનતામાં માનેલો મતોપ એ ઈષ્ટ અને મુગ્ધવચ્ચિત સ્થિતિ છે, અને, નિર્ધનતાનો કે મતોપનો ઉપહાસ એ અનિષ્ટ અને નિષ્ઠન સ્થિતિ છે એ બેની સરખામણીથી એ બે વચ્ચેનો વિગેવ પ્રદર્શિત થાય છે, અને તેથી, નિર્ધનતામાં મતોપ માનનાર ભક્તનો ઉપહાસ કરનાર અભક્તના હૃદયમાં ટેવી વિદ્યુતિમાળી ખામી વમેલી છે, એ ખામી અભક્તોને કેવા નીચા પાડે છે, એ અનુભવના વિભાદ થાય છે. અભક્તને ટોઈ અમુક વચન હી ઉતાની પાડતુ નથી, પણ, પોતાનામાં કેમેવી ભક્તિંડીનતાથી તેનો અપહર્ષ ધડાઓ હોય છે અને તે આવે પ્રસંગે પ્રકટ થઈ હામ્યપાત્ર થાય છે નગમિહ મટેતા જેવા ભક્ત સળધે એક વખતે એક છુટક વિશેષ યિના બની ગઈ એમ હી તેમની વિચિત્રતા દર્શાવવાનો મામેગનો ઉદ્દેશ નથી, પણ, એમ ભક્તનો ઉપહાસ કરવા જતા અભક્ત જનો કેવા હામ્યપાત્ર થાય છે એ મામાન્ય સ્થિતિ દર્શાવવાનો મામેગના ઉદ્દેશ છે એ વર્ણનથી કલિત થતો હામ્યરમ માત્ર 'વિટ'ની મશ્હૂરીઓ પેડે ઉપર ઉપરથી હમાવતો નથી, પણ, અભક્તના કહણા અગ્રપની હામ્યપાત્રતા અન્તરમાં ઉતાની 'લુમર'નું ઝીણું અને બેહુ હામ્ય ઉપખતે છે પ્રેમાન દે નાગર સ્ત્રીઓના છમીલી વહુ, ટોડ વહુ, છેલ વહુ, વગેરે નામ મણાવ્યા છે એ એક પછી એક એકમરખા આવતા નામોની ત્વગિત પર-પગમાં વાડ્યાતુર્ક હોઈ 'વિટ' છે, પણ, એ રીતે કોડને મહત્ત્વવાળો ડગ્યાનો નાગર સ્ત્રીઓનો ન્યભાવ દર્શાવી પ્રેમાનન્દ 'લુમર' ઉત્પન્ન કરે છે.

(૫) મા ઉદાહરણનું મિથ્યાભિમાન નાટક સ્તાધળા જીવનમાં મહત્ત્વ અરિત એવી રીતે વર્ણવે છે કે તેથી પોતાની ખામી જેવી

તુ લક્ષ બીજી ગાખામા ઉતરેલી મઝરી માટે થયું અને તેની મતનિ
 પે 'લુમર'નો જન્મ થયો. આ નામાદિત કુટુંબમા સદુધી નાને
 'લુમર' છે, અને આની બુદી બુદી પ્રકૃતિના મામાપની પેદીથી તે ઉત
 રેલો હોવાથી તેનો અભાવ એકમગ્નો રહેતો નથી કોઈ વખત તેનો
 દેખાવ ગલીગ હોય છે અને તેનો પહેરવેશ ભાગ્યમ હોય છે કોઈ વખત
 તેની વર્તણૂક રંગીલી હોય છે અને તેનો પોનાક તુગી હોય છે કોઈ
 વખત તે ન્યાયાધીગ સગળુ ગોગન ધાગળુ કરે છે, કોઈ વખત તે મઝરા
 જેવો ખુશમિનજ હોય છે પરંતુ તેની માનો અગ તેનામા ઘણી ઉતરેલો
 છે તેથી તે ગમે તે દત્તિમા હોય તોગળુ તે આનાજનોને હસાવ્યા વિના
 રહેતો નથી પરંતુ, એક વેગધારી દુગાગે નિરૂણે છે તે આ બુવાન
 ગૃહસ્થનુ નામ ધાગળુ છે છે અને હનિયામા એ ગૃહસ્થ તરીકે ઓળખાય
 હોય છે, તેથી, આ દુગાગથી હેતરાવાય નહિ માટે હું વાચકોને નિતનિ
 ડર છુ કે એ મને ત્યારે એના પેદીનામાની ગાનીગથી તપાય કરી અને
 તેના પૂર્વજમા મત્ય અને સુનિવેક ન આવના હો. તો તે બુદી ને ટોળી
 છે એમ મનેજુ વગી, તેને પાગખવાનુ બીજુ લક્ષણ એ છે કે તે મઝરાથી
 બેકદ હમે છે, અને તેના કોતાજનો તેની જોડે હમરામા ભાગ્યે જ સામેવ
 થાય છે કોગળુ કે, ખગે 'લુમર' સાધાગળુ રીતે ગલીગ દેખાય છે
 અને તેની આમપામના મહુ કોઈ હમે છે. પણ ખોટો 'લુમર' હમેન
 દસતો હોય છે અને તેની આમપામના મહુ ગલીગ દેખાય છે જ 'લુમર' મા
 માતા અને પિતા જન્મેતો અગ ન હોય તેને અર્થોત જેમા 'વિટ' અને
 મઝરી જન્મેતો અગ ન હોય તેને ખોગે મમજવો એ વેગધારી દુગાગે મળ
 અસત્યતા નામે સ્ત્રીના વગમા ઉતરેલો છે અસત્યતાને અમખદ્ક કયા
 નામે યુત્રી થઈ, તેને કન્માદ નામે દીકમે અસત્યો કન્માદનુ લક્ષ હામ્યક્રિયા
 નામે મૂર્ખતાની એક દીકરી માટે થયું અને તેને પેટે આ બદ્ધમુગ્ત દુગાગ
 નો જન્મ થયેલો છે આ જન્મે પેદીનામા નીચે પ્રમાણે ગોઠવી બનાવ્યાથી
 તેમાના સંબંધોનો આપટો ખ્યાન આવશે.

(૧)

અસત્યતા

ગમખદ્ક કયા

કન્માદ=હામ્યક્રિયા

ખોટો 'લુમર'

કન્યામા આવે છે ત્યા અર્થની વળી અપ્રત્યા ધાય છે તે સાથે કેટલીક અપ્રત્યુત વાતને પણ પગણે બધમેસતી કરી પડે છે એમ હમેશ બને છે તેમ અહીં પણ બન્યું છે હાન્યને આખરે 'પુદ્ધિનિવેકની મર્યાદા હોતી જોઈએ અને જ્યાં કવળ જાડાઈ હોય ત્યાં હાન્યગમ હોઈ શકતો નથી એ એડિમનતુ કહેવું ખરૂં છે

“હાડોર—હું રંગલા અમે તો ચુંને જઈને તવાર તાણીને જ્યાં તે કહ્યું તારીના જાન વગાવું, તારા પર અડ્યું હતું તે ક્યા ગયું ?”

કન્નેડોતો વેગ, બનાલમગ્રહ

હાડોરને લુપ્ત હાન્યી હતી પણ રંગલાની નાના હોઈ તેમનાવી ખીતા હતા માટે તેમની પાને ખાનાતુ માગી નહિ નહિ એ સ્થિતિ હાન્યમય છે, પણ, તેવે પ્રમજે હાડોર ચુલાને પુછે અને ચુલા પર તમા તાણી મેદ બળને એ તો ગોડાઈ છે, અને, એરી ગોડાઈના દર્શનથી હાસ્યગમ નિપન્ન થતો નથી

તેમ જ, તોડાનગા અને બદનાશીના હાન્યરમ નથી એ એડિમનતુ કહેવું ખરૂં છે એડિમન બારીઓના કાચ તોડવાનું ઉદાહરણ આપે છે તે સાથે આ દેશના હોળીના તોડાનતુ ઉદાહરણ આપીશુ દોઈને પીડા કરી એમા ત્યાહીનતા છે, અને, ત્યાહીનતા હાય ત્યાં હાન્યગમ કે બીજે કોઈ રમ્ય હોઈ શકતો નથી એ ઉપર કહ્યું છે મજદગી અને તોડાન વચ્ચેનો જ કેટલીક વાર બુલી જવામા આવે છે માટે હાન્યગમમા પીડાકારના નહોતી જોઈએ એ ખાસ લક્ષમા મખરાની જરૂર છે એ નવલરામ કહે છે તેમ “અનુપદ્રવ હમા અદભુત બનાવથી હાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ઉપર કરતા થાય ત્યાં બયાનક રમ ત્યાં અદભુત રસનોસ્થાપિ બાન ગો ? તેના અદભુતપણમા પણ નિપદ્રવના હારી જ જોઈએ-નહિ નો તે બયાનક અર્થ નાય ” (“હાન્યગમ વિષે” એ નામનો લેખ) પોતાને રમુજ મેળવા જ્યાં કોઈ બીજાને ઉપદ્રવ કરે ત્યાં તો બયાનક રસ કે કોઈ પણ ગમની નિષ્પત્તિ ન થાય પણ ગમભગ થાય અને કટાણે ઉપજે. આ દોરપુથી પ્રહસનોમા અને નાટ્યોમાના હાસ્યપ્રમજોમા ખાત્રોની માગમાગી અનુચિત લાગે છે. શાકુન્તલના છઠ્ઠા અકમા દુષ્યન્તનું વૈકલ્પ્ય દૂર કરવા માત્ર માતલિ વિદ્યુષ્ઠને પકડીને ઉધે માથે લટકારીને માટે છે ત્યાં એ સર્વ વૃતાન્ત નેપથ્યમાં જ બને છે, વિદ્યુષ્ઠને પકડતો માર ગજબિ પડે દેખાતો નથી, એ માત્ર તેની જુએ મબજાલ છે તેથી એ વિશે ખબર પડે છે, એ મીતે

કલ્પક કલ્પાવિધાને ઉપકરણને અદ્યગ્ય ગ્રંથો છે ઉપકરણ દ્યગ્ય ક અદ્યગ્ય
પ્રેમ પશુ લક્ષિત હોય, અથવા વાસ્તવિક ગીતે ઉપકરણ થતો જ ન હોય
અને માત્ર ઉપકરણ થાય છે એવો બ્રમ થતો હોય, અથવા નેત્ર પ્રકાશની
મૂલથી ઉપકરણ થતો હોય અને તે ચોક્કસ વખતમા ફર થઈ જવાનો હોય,
આ જ દામ્યગ્મમા ઉપકરણનું આચિત્ય હોઈ નહે છે

પરંતુ, ગાદાઈ, તોડાન અને ઉપકરણની પત્તિમા દામ્યગ્મિયાને એક-
મત ગમિત ગતિ મુકે છે, અને, દામ્યગ્મિયાને ખોટા 'લુભ'ની જાનની
કલ્પે છે તે યથાર્થ નથી કારણ નિના દમ્યુ, કોળીઆળાજી કડી દમ્યુ,
ખીનને ઉપકરણ કડી કે ખીનનો ઉપકરણ લેઈદમ્યુ, એ ગાદાઈ અને મુખાઈ
કે, અને તેના દામ્યગ્મ નથી એ ખર છે પરંતુ, દામ્યગ્મના અનુભવમાં
પશુ (ખીન ગીતે થતી) દમ્યુની ક્રિયા હોય છે એ ઉપકરણના કડી કે વળી,
દામ્યગ્મનો પ્રમગ વર્ણવનારે દમ્યુ લેઈએ નહિ અને ખીનએને દમ્યુવનાં
એને કાવડું મળે ગમ્યુ લેઈએ, એ દમ્યુવનાની કુશળતાનો નિયમ છે.
પરંતુ, ત્યાં શ્રોતા દમ્યે ત્યાં ખર દામ્ય અને લ્યા વળા દમ્યે ત્યાં ખોટું
દામ્ય, એવો એકમગ્મનો નિયમ એકિયન કલ્પે છે તે વાસ્તવિક નથી લ્યાં
ખરખની ગીતે દામ્યગ્મ હોય ત્યાં વડના દમ્યે તો દમ્યુવનાની તેની કુશળતા
ઓછી એમ કહેવાય, પણ, તેથી 'વનિમાનો દામ્યગ્મ નહ થતો નથી.
યોગ્યની ઉનિમા દામ્યગ્મ ન હોવા છતાં વળા માત્ર યોગે દમ્યે દામ્ય
ઉપકરણના પ્રયત્ન કરે તેને પ્રસંગે શ્રોતાઓમા દામ્ય ન પ્રવર્તે એ દામ્ય-
ગ્મના અભાવનું ચિહ્ન ગણાય, એટલે આગે એકિયનનો આ નિયમ લાગુ
પડે, દામ્યપ્રસંગના વર્ણનને સમયે વક્તાનું ગાબીયું શ્રોતામા દામ્યનું વિશેષ
કીર્ણન કરે છે એ કુશળતાના નિયમ ઉપગત, દમ્યની વખતે દમ્યુનાની
આકૃતિ મિટ્ટ થાય છે તથા તે મિટ્ટિ લેતા દમ્યુ તરફ આનની શ્વિ
ઓછી થાય છે એ કાચુથી પણ કદાચ દામ્યગ્મની કૃતિઓ વ્યત્યાગ બને
ઓછું દમ્યુ હશે પરંતુ, જેઓ કોઈ પણ વેળા મમગણ દમ્યુ જ ન હોય
તેઓ દમ્યુને અજ્ઞન હોવા લેઈએ અને તેમનાથી દામ્યગ્મની કૃતિઓ
ગ્મી સહાય નહિ *એકિયન ખીન પ્રસંગે એક નિયમ જ્ઞાત છે તે સ્વી-
કારવા યોગ્ય છે તે કહે છે, 'દનિયામના આનરી લો ! યોગ્ય ઋતુમા અને

~ પ્રખ્યાત દામ્યગ્મલેખક સ્વિકૃત નન્માગના હિ દમ્યુ ન નોંડે એમ
કહેવાય કે પરંતુ, સ્વિકૃત હોય એવો ભય રહેતો ક મારા કુટુંબમાનું કાલપણ
માગમા પ્ર-ટ યશે, અને, આખરે તે જાણ થઈને મરી ગયો એ તેના
ખાસ કહીને સાધારણ વિધિથી જુદી પડે છે

૧૫ પ્રમથે વાનચિત દાગ ખુશમિજાજ દેવાવે છે ત્યારે આપણને તેઓ
મથકર લાગે છે, પણ, બ્યારે તેઓ સ્વેદ પાવતા મલાવણને મોળી
મથકની ત્રામતયક કરે કે અને જે વિષયમાં ગાદામ ઘટે નહિ તેને
પણ કિપદાસપાત્ર બનાવે છે ત્યારે એના લોગે જનમમાનને ઘણી હેગન-
મતિ ટરનાગ થઈ પડે છે કાગલ કે, કિલમુકો દાગ કિયાતે તદનો ત્રિયમ
મથો છે તોપણ હદપારતી હામ્યક્રિયા તે હમેશ મૂર્ખતાનુ ચિહ્ન ગણાય છે'
(સ્પેડેટર, અક પૃષ્ઠ)

એડિમને કસેલા પેટીનામાવી હામ્યમા ક્યા ક્યા અંગો 'ન હોના
જેઈએ એ સ્પષ્ટતાથી મમજાય છે પરંતુ, તેમા કહેલા કમનો ટઈ અર્થ
નથી હામ્યમતો ઉલ્ભવ મન્યમાળી અને સુવિવેદમાથી થાય છે એમ
કહેવાને બદલે માત્ર એટલું જ કહી નહાય કે હાસ્યમતો પગલ હેતુ મથકિ,
પ્રદાનુ અત્ય દર્શાવવાનો હોયો જેઈએ અને હામ્યરમ સુવિવેદથી નિષ્ક
હોયો, જેઈએ નહિ મત્યમા અને સુવિવેદના હામ્યરમ ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિ મથકી નથી તેમ જ 'લુમર' તે 'નિટ' અને મથકરી (Mirth)-
માથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ જી રીતે કહેવાય તે મમજાનુ નથી મથકરી
'વિટ' અને 'લુમર' જન્મેમા હોય છે ચિત્તમા હામ્યમતના મથકાર ઘડતા
પ્રથમ 'વિટ'નો અનુભવ થાય છે અને પછી 'લુમર' તો અનુભવ થાય
છે, અને, 'વિટ'ની ખુબી મમજવા માડ્યા પછી ચિત્તનો 'લુમર'ના
હાસ્યમા પ્રવેગ થાય છે, એમ કદાચ કહી શકાશે તે જ પ્રમાણે, ઉન્મા
માયે હામ્યક્રિયા જોડાય ત્યા ખોટો 'લુમર' ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય
અને તેમા અમત્યતા અને અમગદ્ધ ટથાના અંગો હોય એ ખર છે, પણ,
એ છેલા એ અંગેમા ખોટો 'લુમર' ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, મથકી નથી
મને મત્ય (Lunth), સુવિવેદ (Good Sense), 'નિટ' 'લુમર'
અને 'ક્રેન્ડા (Frenzy), એ ના માટે પુરોગ, તથા અમત્યતા (Fals-
hood), અમગદ્ધ ટથા (Nonsense), હામ કિવા (Laughter),
અને મથકરી (Mirth), એ જા માટે સ્ત્રીઓ તે પણ કળી નહાનુ નથી

ખગ અને ખોટો 'લુમર'ના લતચ એડિમને ગણાવ્યા છે તે
મથાર્થ છે વાસ્તવિક હામ્યમતના કષ્ટ નબીના, કષ્ટિ મીત્રાપણ અને
મથકિ નુગીણલુ હોય છે, અને, ન્યાં અગવાને કહેલા અટકચાળા હોય
છે તથા ગુણલોષ બેયા વિના નહી ચાળા ટરેલા હોય છે ત્યા હાસ્ય
મતની લક્ષિ થાય છે એ એડિમને મગી ગીતે દર્શાવ્યું છે હામ્યનો વિદેશ
અમક દુગુણી મનુષ્યોનો ઉપહાસ કરવાનો ન હોયો જેઈએ ખબુ અમુ

દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવાનો હોયો તોઈએ એ પણ તેનું કહેવું ખરું કે અમૂર્ત
જોશો માટે ઉપદાસની કથા કહી નહાતી નથી તેથી હામ્યપાત્ર મૂર્ત
બંધિઓ કહ્યારી પડે છે, પરંતુ, તે દોષ છુટક વ્યક્તિના ચિત્રરૂપ રીતી
નથી પણ આમુક જાનના નમુના (types) ના ચિત્રરૂપ હોય છે, એ વિશે
આગળ જતાં નિવેચન કરીશું.

મસ્કૃત અલગરૂપના હામ્યજિવાના પ્રજા વર્ણવ્યા છે તેનું નિવેચન
અહીં પ્રાથમિક થશે.

‘હામ્યના આત્મચ્ચ અને પરમચ્ચ એવા બેદરબા છે આત્મચ્ચ
(હામ્ય) (તે) માત્ર વિભાવ (હામ્ય ક્લિપ્ત કરનાર કારણ) તોઈ દેખાને
ઉત્પન્ન થાય છે બીજાને દસતો તોઈને જે વિભાવ ક્લિપ્ત થાય છે તે
હામ્યરમને પડિતોએ પચ્ચ દેખો છે વળી, એ (હામ્ય) ઉત્તમ જતોને,
મધ્યમ જતોને અને નીચ જતોને ધાય (તેથી) તેના (એ રીતે) ત્રણ
પ્રજા છે તેમ જ પીઠ ગીતે છે બેદ છે ઉત્તમ પુરુષમા સ્થિત અને દમિત
હોય એમ પડિતોએ કહ્યું છે મધ્યમ નગ્મા વિદમિત અને ઉપદમિત
હોય નીચમા અપદમિત અને અતિદમિત (હોય એમ) કહ્યું છે ગાલ
મહેજ દુયે, કટાક્ષો પણ બહુ પ્રવૃત્ત ન થાય, (અને) દાન દેખાય નહિ,
એવો મધુર હાસ (તે) સ્થિત કહેવાય છે ગહો, આખ અને ગાલ જો
પૂરેપૂરા દુયેલા જણાય અને દાત કાઢકે જણાય તો (તે) દમિત કહેવાય.
રાખં કરતુ, મંદુર કાલગત (સગ્મા કાગને અન્તરે થતુ) (અથવા કાય-
ગત=નરીમા કમ્પવી પ્રસગતુ), મહો ઉપર ગગ આવ્યો હોય તેનું, સકો
ચાણેવી આખોવાણુ અને ખડખડ થતું (તે) નિદમિત (એમ) પડિતો કહે
છે મભા અને માયુ નીચા થાય, આખોવી બાકુ જોવાય, (અને) નમત્રોસો
પૂરેપૂરા દુસો, એના હામતુ ઉપદમિત નામ કહ્યું છે અચ્ચાને યથેના,
આખોમા આસુવાળા, ઉપતા ખબા અને કેજવાળા હામતુ નામ ગાર્ગદેવે
અપદમિત કહ્યું છે જ્યા જતો અને જાનને ડરવો લાગે એવો અવાજ
થતો હોય, આસુના પૂરવી આખો ભગઈ ગઈ હોય અને પામા ઉપર હાથ
કરી ત્રાતા હોય, એવા હામને અતિદમિત કહ્યું છે (સગંગાધર.)

નિમનુ અટ્ટહાસ્ય આમાથી જ્યા પ્રવારતુ કે તે નહાવામા નથી, પણ,
જનને હામ્ય અતિપ્રિય છે એવી એ અટ્ટહાસ્યમા ગ્હેલી રૂપના હાસ્યગમની પદ્ધતિને
વખત વે છે એડિસન જ્હે છે કે સોમન કેચોલિવ ધર્મના એક સાપુએ એવો મત દર્શા-
વ્યો કે એકરમે પ્રવેશનને વગ થઈ પાપ થ્યું તેને પશિામે હામ્ય થયુ અને એ
અવ પાત પહેલા એકમ હસી શકતો નહિ, (સ્પેન્ડેટ, ચા. ૧૮૮૮), એવું હામ્યનું
ગમનચર્ચ = ૧૬૫ તો સ્વીચર્ચે ન જ યાય

હસનારની પાત્રતા પ્રમાણે હાસ્યના પાડેલા આ પ્રકાર અપદ્ધ રીતે દર્શાવે છે કે જેમ હાસ્યક્રિયા મન્દ તેમ હાસ્યને ઉચ્ચ પ્રકારનું ગણ્યુ છે. હિમત તે 'લુભગ'નું 'હાવડુ' હાસ્ય છે અને તેને પ્રથમ પંક્તિએ મુદ્દુ છે તે યથાર્થ છે તે જ પ્રમાણે 'નિટ'ના ખડખડાટ હાસ્યને મધ્યમ પંક્તિના હસનારમા વમતું રહ્યુ છે તે 'ચિટ'નું ઉતરતાપણુ ખરી રીતે દર્શાવે છે અર્થાત્ તે થતુ હા ય હસનારની નીચતા દર્શાવે છે અને દર્શનથી તેમ જ ગળદ્યા અપ્રિય લાગે એવુ હોય છે, એ વર્ણન એડિમતે કહેલા ખોટા 'લુભગ'ને તથા ગાડાઉભિગેલા અને હેરાનગતિ કરનારા હાસ્યને ધ્રુવની રીતે લાગુ પડે છે આ શ્રેણીમા જેમ હાસ્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું તેમ તે ઉચ્ચ પ્રકારના હાસ્યસતી વધારે તે વધારે નિડટ હોય એ અપદ્ધ છે ગડુ, જોરથી લામા વખત સુધી ખડખડાટ હસના લગાથેયો અને કડક એનો અવોજ કહાડનારા અને જમીન પર આળોટી પડનારા જનો હાસ્યમતો અનુભવ કરતા નથી પણ કોઈપ્રકારના ઉન્માદને વશ થયેલા હોય છે એમ એના હાસ્યના દેખાવ ઉપરથી જ પ્રતીતિ થાય છે.

નર્મદાનંદે 'ભટના ભોપાળા'મા અસંભવિતપણુનો દોષ મૂકી એમાં હાન્ય-
રમ છે નહિ એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી સ્વ નવલરમે તે પ્રમગે પ્રતિ-
પાદન કર્યું હતું કે હાન્યરમમા અસંભવ એ દોષ નથી પણ 'અસંભવના
પ્રમાણમા જ હાન્યરમની ખુબી છે,' અને, એ મતના સમર્થનમા ઘણા દા-
ર્શનિકો આપ્યા હતા એ પ્રતિપાદનનો સાર એ નિમિષમા લખ્યો છે

ગમિક ફિનિઓની ગ્યનામા અનુકરણનું મ્થાન છે કે કલ્પનાનું મ્થાન
છે, એ સામાન્ય પ્રશ્ન આ વિષયમાં પણ અન્તર્ભૂત મહેલો છે એ સામાન્ય
પ્રશ્ન વિશે અમે બીજે પ્રમગે વિવેચન કર્યું છે, અને, અહીં એ સમયે
એટલું જ કહીશું કે શાહિત્યની મનઃસૃષ્ટિમા અનુકરણ અને કલ્પના એ
બંનેનો મમાવેશ થાય છે, વાસ્તવિકતાના અનુકરણની પણ જરૂર છે અને
ફીનિતાની કલ્પનાની પણ જરૂર છે, વાસ્તવિક રીતે કોઈ દિવસ કોઈ શબ્દ
નહિ એવી સ્થિતિની કલ્પના એને પુષ્ટ કરી નથી, તેમ જ, નિત્ય
માધાગણ રીતે જોવામા આવે એવી બિનાઓનું અનુકરણ મનનું મજબૂત કરી
નથી વાસ્તવિકતાનું ધોરણ લક્ષમા ગંભીર નથી અને અપૂર્વ નૃપિ ઉપ-
નયની એ કલાવિધાયકતા કામ છે. ન વિલિયમ અર્નેસ્ટ હેનલી કહે છે
તેમ, 'ગમિક કલામા કુદરત નહિ પણ કુદરતનો માર આવે છે,' 'વાસ્તવિક-
તામા જે મૂલ્ય અને અગ્રમુત અગ્રો હોય તે કહાડી નાખી જે અમ-
ર્ષ હોય તે પમદ કરી અને એકું કરી પ્રકટ કરવું જોઈએ' જેનો કલ્પ-
નામા મભવજ ન હોય તેમા આ હાર્દ હોઈ શકે નહિ તથા ચિત્ત તે
મૂલ્ય કરે નહિ અને, જે કુદરતના બાહ્ય મૂલ્ય આકાર ઉપરથી માત્ર
જલ કરી વ્તાગી લીધેનું હોય તેમા પણ એ હાર્દ હોય નહિ અને અમ-
ર્ષ હોય નહિ કલાવિધાયક કલ્પનાને નૃપિમા રેગ્યો ગમિક અગ્રો એકું
ની તે વડે નવી નૃપિ ઉત્પન્ન કરી જોઈએ, મભવની ગત્યતા બાજની
અપૂર્વ અને અદ્ભુત કૃતિ કુદરત કરવી જોઈએ

તેથી, 'આવું કોઈ દિવસ અન્ય નથી,' એ વાધો હાન્યરમવાળા ફિનિ
પામે લઈ શકાય નહિ, એવું બની ગયું તેમ હોય' તો ખમ છે મૂળોની
આ કોઈ દેહાણે મળી ન હોય તો હરકત નથી, પણ, પડિતો પેટે મૂળો-
ની મભા મગે એ ગમ્ય છે, અને, મૂળો જેવા વિચાર કરે અને જેની
પ્રતિ કરે તેના વિચાર અને પ્રવૃત્તિ એ મભાના વર્ણનમા દાખલ કરેલા
હોય તો સંભવની ગત્યતા જળવાય છે સાધારણ માણસો હમેશા વ્યવ-
હારમાં જે ખોલે છે, ચાલે છે તેના વર્ણનમાં હાન્યરમ હોતો નથી, પણ
હમેશા ન અને એવું તરેહવારપણું હોય ધારે જ હાન્યરમ ગમ્ય માગ ને

આ જ અર્થમાં એ નવસરામ કહે છે કે 'અમલના પ્રમાણમાં જ હાર્ય-
રસની ખુબી છે' 'માધારણ રીતે ન બને તે' એટલા જ એ વાક્યમાં 'અમલ
ભવ'નો અર્થ છે માધારણ રીતે જોવામાં ન આવતી તે છતાં જન-
સ્વભાવમાં વસતી, -એ રીતે નિલક્ષણતાને મૂલ રૂપ આપી આગળ પડતી કરનારી
અને સાધારણ લક્ષણ સાથેના તેનો વિગેધ દર્શાવનારી સઘટન થઈ હાર્ય-
મયતા પ્રકટ થાય છે.

‘ મારી સામુએ એમ કહ્યું જે વાગીદ વાળી મેલ,
મે ભોળીએ એમ જાણ્યું કે માવગ્યી બાળી મેલ
મારી સામુએ એમ કહ્યું જે પાણી ભરી મેલ,
મે ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ખેડા દોડી મેલ
મારી સામુએ એમ કહ્યું જે ગંધણ ગંધી મેલ,
મે ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ચુતો ખોટી મેલ
મારી સામુએ એમ કહ્યું જે ગાયો દોહી મેલ,
મે ભોળીએ એમ જાણ્યું કે ગાયો છોડી મેલ
મારી સામુએ એમ કહ્યું જે કોડમાં દીવો મેલ,
મે ભોળીએ એમ જાણ્યું કે કોડમાં દીવો મેલ. ’

ગદેલ (રત્નાદેવી) ના ગીત

ગમ્ય છે. તે જ પ્રમાણે, 'દોહી' કહ્યું હોય ત્યાં 'ઢોડી' મબળાય અને 'ઢોડ' કહ્યું હોય ત્યાં 'મોડ' મબળાય એ જનવાત્તેગ છે, અને, મબળાયેલી બોળી વડુઓ એ પ્રમાણે મબળાયેલા વચનનો અમલ કરે એ જનવાત્તેગ છે એના બોળણણ અને ગભગટનુ સ્વરૂપ વધતા તે એવું પણ થાય કે માનુ-એ શું કહ્યું તે વડુ સાબળે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે મમળે પણ નહિ, અને, પાણીનાં વાસણ તરફ કે રાધવાની જગ્યા તરફ આગળી કરી લાસુએ ગુન્નામા કહ્યું હોય તે ઢોડી નાખવાનું જ કે ધોડી નાખવાનું જ કહ્યું હોય એમ માની લઈ કપર કરી તેની વૃત્તિથી વધારે વિચાર ન કરના એકદમ તેનો અમલ કરે એ ગમ્ય છે આ પ્રકારેમા મબલને બેચીને અમલવના કપમા મુન્નાની કલા રી હામ્યમયતા પુષ્ટ પાય છે

અમલ્ય સરખુ કપાન્તર પામેલી આ મનવની ગમ્યતાનું એ બર્ગ-મને નિરૂપણ ક્યું છે તે લખમાં લેના યોગ્ય છે. તેઓ કહી કે હામ્યપાન લલણોમા અને અગોમા ખામ જાતની તર્કવ્યવસ્થા (logic) હોય છે. એ તર્કવ્યવસ્થા વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે અને તેમા ડેટલાન્ડ વખતે અ-યુક્તતા (absurdity)નો અભવેગ થયેલો હોય છે ડેટલાન્ડનો મન એવો છે કે હામ્યમયતા છેક છેગ પર જાય છે ત્યારે તેમા અયુક્ત તર્કવ્યવસ્થા હોય છે, અને અયુક્તતાને મર્નિમન્ત થયેલી નોઈ દેખાઈ આવે એની અયુક્તતા નોઈ-આપણને દમનુ આવે છે, ડેટલાન્ડનો મન એવો છે કે એવે પ્રસંગે આપણે તાલભર અયુક્ત વાત કયુક્ત કરી લઈએ છીએ અને ખંડી તરત જ ભૂવ મુવાગી છઈએ છીએ, ડેટલાન્ડનો મન એવો છે કે એની વાત એક દૃષ્ટિગિન્દ્રી અયુક્ત જણાય છે, પણ, ખીજા દૃષ્ટિગિન્દ્રી તેનો ખુલામો વર્ધ થકે નેમ હોય છે આ બધા મતમા ઠઈ સત્ય હશે પરંતુ, એ બધા મન ડેટલાન્ડ બદલ દેખાતા હામ્યમય ધગિનામને જ લાગુ પડે છે, અને, એવા પ્રસંગમા હામ્યમયતાનું ને લખણ હોય છે તેનો એ મતથી ખુલામો થતો નથી અર્થાત, હામ્યમયતા અયુક્તતા ગેલી હોય છે ત્યારે ને કી જાતની અયુક્તતા હોય છે તેનો એ મતથી ખુલામો થતો નથી આની તાત્કાલિક માનીતી એ જ કે એ મનને પ્રકારે અયુક્ત વાતોનામા કિનારુઓ ગોઠી નોઈશુ તો માવમ પડશે કે એમથી ધનામા ઠઈ હામ્યમય હોતુ નથી આથી જણાય છે કે હામ્યમયતામાં જ્યારે અયુક્તતા ગેલી હોય ત્યારે તે મામાન્ય અયુક્તતા નથી હોતી, પણ, અમુક જાતની અ-યુક્તતા હોય છે એ અયુક્તતાથી હામ્યમયતા કલ્પત થતી નથી, પણ, કિલક હામ્યમયતા પોતાનો વિગેષ આગ એ અયુક્તતામા ફેલાવે છે અયુક્તતા ને

વિચાર કરવાને બદલે આપણે જેનો વિચાર કરતા હોઈએ છીએ તે આપણા
માગણ આવેલું જેઈએ છીએ બુદ્ધિ વાપરીએ તો તો આપણી સ્મૃતિના
જે વસ્તુઓ મેલેલી છે તેને પોતપોતાને દેવાણે આપણે ગહેવા દઈએ, એમ
હોય ત્યારે, પ્રમજાનુભાગ પડતી સ્તુ સ્મૃતિમાથી આવી બોલાવેલી હાન્ય
થશે અને જેનો પ્રમગ હશે તેના અર્થ મમનવવાતુ ન કાર્ય કરશે જા
ડોન કિવજોટને તો એથી ઉપર એવું છે કે તેની સ્મૃતિમાની એક વગની
વસ્તુઓ ખીજ બધી પણ અમલ ગણાય છે અને સ્વભાવ ઉપર પણ અવિચાર
ગણાય છે તેથી, કલ્પનાને તાણે થવાની વાસ્તવિકતાને ફરજ પડે છે, અને,
મનના તરંગ માર નૃત્તિમત આદૃતિ પુરી પાડવી એટલું જ કામ વાસ્તવિકતાન
જવાતુ ગહે છે ભ્રમ એક વાર કલ્પન થયા પછી ડોન કિવજોટ તેની વિચાર
વિનુમાર કરી પચિણ્ણો ઉપજાવે છે ઉદ્ધમાં ફરવાની ટેવ હોય તેવો
માણુમ પોતાના સ્વપ્ન પ્રમાણે આગળ કહે છે તેની પેઠે ડોન કિવજોટ
પ્રમમા પણ દરેક કામ ખગ પ્રમાણે ચોક્કસાઈથી અને ગીતમ કરે છે
પ્રમનો ઉદ્ભવ આ પ્રમાણે થાય છે. અને, વિશેષ જાતની અયુક્તતાનું
નિયંત્રણ આ વિશેષ જાતની તર્કવ્યવસ્થાથી થાય છે

આ તર્કવ્યવસ્થા ડોન કિવજોટની એટલાની નથી પણ, હાન્યપાન
મનુષ્યોના મનતુ એવું વલણ બવાઈ જાય છે કે સામજ્યા વિના અને નેત્યા
વિના નેઓ એક ભૂલભરેલો અને આત્યા જાય છે, અને પોતાને જે જોવું
હોય તે જ દેખાય છે એમ નેઓ ધારે છે, તથા પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ
બધી ધટના છે એમ તેઓ માને છે સાધાગણ મમની આવી વિપરીતના
દીવાનાપણામાં જોવામાં આવે છે, પણ, દીવાના માણુમનું આ
મનન જોવામાં આવે છે ત્યારે હાન્ય કલ્પન થતુ નથી પણ દયા ઉપજાવ
થાય છે જો કોઈ જાતનું દીવાનાપણું હસવા મગ્નુ હોય તો તે જાતની
આધાગણ સ્વસ્થતાનાળું હોવું જેઈએ, જાડો ન હોય તેતુ જ દીવાનાપણું
હસવા મગ્નુ થાય આવું દીવાનાપણું સ્વનાવસ્થામાં હોય છે સ્વપ્ના-
વસ્થામાં આવેલો માણુમ જાડો નથી હોતો તેની તર્કવ્યવસ્થા આવી જ
જાતની હોય છે આ ગીત, જોવો નિદાન્ત યઈ શરૂ કરે હસવા મગ્નુ
અયુક્તતા સ્વપ્નના પ્રકારની હોય છે (લાક્ટર, ઍન ઍસે ઍન ધ મિનિંગ
ઓફ ધ કોમિક)

‘અમભવ’માં ગહેલી આ હાન્યજનક અયુક્તતા (comic
absurdity) સ્વપ્નની અયુક્તતાને શી ગીત મળતી હોય છે તે પ્રા

ગધેડાને ઉમેલો જોઈ 'આ બાન્ધવ છે' એમ એકદમ માની લે, એ સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. એ ન બને એવી અયુક્તતા નથી પણ હસવા સગમી અયુક્તતા છે જગી આકૃતિ જોઈ એ કપી વસ્તુ હોવી જોઈએ તે નકી કચ્ચા માધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ જોયેલી ઉઝા કદતી વસ્તુઓ યાદ લાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ, ડૉન કિવિટોટ સરખા મનુષ્યોના મનમાં રાક્ષસો એવા રમી રહ્યા હોય છે કે ખીછ કોઈ વસ્તુઓ યાદ લાવવાનો, પ્રયત્ન ન કરતા તઓ પોતાને મનગમતી રાક્ષસતી કલ્પના જ યાદ લાવે છે અને પછી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થાથી 'આ રાક્ષસ છે' એમ અનુમાન કરે છે સ્મશાનમાં ગધેડાને ઉમેલો જોઈ સાધારણ મનુષ્યો પોતે પ્રથમ જોયેલી લાખા કાનવાળી, મહોના, લાખા નાળચાવાળી, ઘોળા રગવાળી, લટકતી પુછડીવાળી ગધેડાની આકૃતિ યાદ કરી સાધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ ગધેડો છે' એમ અનુમાન કરે છે. પણ, અક્ષરાર્થને વળગી રહેનાર મૂર્ખ એવું કોઈ યાદ લાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા સ્મશાને ચસ્તિષ્ઠિતિ સ બાન્ધવ' એ વાક્ય જ યાદ કરે છે, અને, તેથી એ જ માધારણ તર્કવ્યવસ્થા વડે 'આ બાન્ધવ છે' એમ અનુમાન કરે છે

રીતે, જ્યાં મનની વિલક્ષણતાને લીધે બધી કલ્પનાઓનું સમતોલન ન ગ્રહેતાં એકાદ કલ્પના આગળ પડતી થઈ સર્વ અનુભવોને પોતાની રૂપરેશ્મ કરવા મથે છે, ત્યાં મન બ્રમને વશ થાય છે અને તેથી મન આગળ આવતી વસ્તુઓ એવી મગ્ધાઈ જાય છે, એવી વાણી થઈ જાય છે, કે તે. પણ ચલાવેલો તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પરિણામો જ ઉભાં કરે છે તેથી, તેઓ કહે છે કે હાસ્યમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of the laughable) અને સ્વપ્નમયની તર્કવ્યવસ્થા (logic of dreams) એકસરખી હોય છે; બંનેમાં મનના તરેહવાર વલણ પર તર્કવ્યાપાર રચાય છે, અને એ રીતે આરભમાં વક્તા હોનાથી બધી ઘટના અયુક્ત બને છે તથા આરભની વક્તામાં સમાયેલું હાસ્યમયતાનું ખીજ એ અયુક્ત ઘટનાને હાસ્યમય બનાવે છે.

આ નિરૂપણથી એ દર્શિત થાય છે કે જેમના મનમાં વિલક્ષણતા હોય છે તેમના તર્કવ્યાપાર હાસ્યમય થાય છે એવા તર્કવ્યાપાર અયુક્ત પણ થાય છે, પરંતુ, અયુક્તતાથી હાસ્ય થતું નથી પણ જે વિલક્ષણતાથી હાસ્ય થાય છે તે જ વિલક્ષણતા અયુક્તતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી, એવી અયુક્તતા હાસ્યથી રંગાય છે એ વિલક્ષણતા વાસ્તવિક હોય છે, અને, સાધારણ રીતે થઈ ગઈ એવો તર્કવ્યાપાર તે વિલક્ષણતા ઉપર પ્રદત્ત કરતાં એવી અયુક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી, એમાં અમભવનો દોષ હોતો નથી. આમ કહ્યા મગધે 'અસભવ'ની ઉપર દરેલી વ્યાખ્યા પ્રો. બર્ગસનેના આ નિરૂપણ સાથે એકાંત વાય છે મૂળની વિલક્ષણતા તે 'અભવ' છે; અને તેને તર્કવ્યાપારમાં એવી અયુક્તતાના અર્થાત્ અમભવના રૂપમાં મુકવાની ક્ષાથી હાસ્યમયતા પુષ્ટ થાય છે.

ચિન્મયની 'ગલિવર્સ ટ્રાવેલ્સ' સરખી કૃતિઓમાં જે અસભવના અગ્ર દોષ છે તે વાર્તાનો વિષય હોય છે, હાસ્યગમનો વિષય નથી હોતો એવા અમાનુષ વૃત્તાન્તની વાર્તાઓને આધારે હાસ્યગમની કૃતિઓ થાય છે તેમ જ વીરરસ, મૃગારસ વગેરે રસની કૃતિઓ પણ થાય છે ચિન્મયે એ અન્ય-માં અમાનુષ પ્રાણીઓ કલ્પી તેમનામાં મનુષ્યોના લક્ષણ આગેપિન કર્યા છે, અને, એ આગેપણમાં મનુષ્યસ્વભાવમાં ગ્રેહી વિલક્ષણતાને આગળ પડતી કરી તેમાંની હાસ્યમયતા દર્શાવી છે એ હાસ્યમયતા મનુષ્યના લક્ષણની છે અને અભવે તેવી છે, જેવા પ્રાણીઓ હોઈ ગઈ નહિ તેવા પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ પણ હાસ્યમયતાનો આધાર નથી, અર્થાત્, અમભવ ઉપર હાસ્યમયતાનો આધાર નથી ચિન્મયે એ પ્રાણીઓને સૂક્ષ્મ વસ્તુને મોટી આકૃતિમાં દેખાડનાર અગર મોટી વસ્તુને સૂક્ષ્મ આકૃતિમાં દે-

જેવા કદખ્યા છે એ કાયથી થતી નાની મહોટી આકૃતિમા હાસ્ય સમાયુ નથી, પણ, એ કાયથી જણાઈ આવતા મૂળ વસ્તુના તરેહવાર લક્ષણોના ફરતિમા હાસ્ય સમાયુ છે

હાસ્યરસના કલાવિધાનમા જેમ સભવની શક્યતા સચવાવી જોઈએ તેમ એ સભવ તે ઘણી વાર નજરે પડે એવા પ્રસંગોનો સભવ હોવો જોઈએ, કોઈ એકાદ વખત જ જોવામા આવે એવા પ્રસંગનો એ સભવ હોવો જોઈએ નહિ. અર્થાત્, મનુષ્યસ્વભાવની જે વિલક્ષણતાના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉપજવવાનો હોય તે વિલક્ષણતાવાળા માણસો વખતોવખત જોવામા આવે છે એવો આપણો સાધારણ અનુભવ હોવો જોઈએ, એવું વિલક્ષણ માણસ કોઈએક જ થઈ ગયું અને એવા પ્રકારના બીજા માણસો જોવામા ન આવે, એમ હોય તો, એવો સભવ હાસ્યરસ માટે પુરતો નથી. હાસ્યરમના સ્વરૂપ પર દૃષ્ટિ કરીશું તો વિલક્ષણતાના આ વિસ્તારની આવ-સ્થકતાનું કારણ જણાઈ આવશે જે સઘટનથી હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે સઘટન બરાબર જામે એટલા માટે મામસામી અથડાતી બન્ને વસ્તુઓ પહોળા હોવી જોઈએ હાસ્યરસમા ઘણાખરા મનુષ્યોના સામાન્ય લક્ષણો સાથે કેટલાક મનુષ્યોના વિચિત્ર લક્ષણો અથડાય છે ત્યાં એ સામાન્ય લક્ષણો- (જેને 'સુલક્ષણો' કહીએ તો ચાલે તે) ની બાજુ તો ઘણી વિસ્તારી દેખાય છે, પણ, સામી બાજુએ વિચિત્ર લક્ષણનું એક બિન્દુ જ હોય તો સઘટન જોઈએ તેવું થાય નહિ. સુલક્ષણો તે મનુષ્યોના મહોટા સમૂહના હોઈતેનો પટ પહોળો હોય છે, વિચિત્ર લક્ષણોનો પટ એવો પહોળો તો હોઈ શકે નહિ, પણ, સઘટનથી ધુન્નરો અને અથડાઅથડીતો સંક્ષેપ્ત કરી શકે એટલો તો તેનો પટ પહોળો હોવો જોઈએ, એક બે બિન્દુ જેટલી પહોળાઈ વિસ્તીર્ણ પટ સામે અથડાય તેથી એ કાર્ય થઈ શકે નહિ. આનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યોના સામાન્ય લક્ષણોની સામે જે વિચિત્ર લક્ષણો રજુ કરવામા આવે તે જવલ્લે માલમ પડતા એક કે બે મનુષ્યના નહિ પણ કઈ કઈ વાર માલમ પડે એવા મનુષ્યોના લક્ષણો હોવા જોઈએ, અર્થાત્ એવા વિચિત્ર લક્ષણવાળા મનુષ્યોના કોઈ વર્ગ હોવા જોઈએ

પરિચયમાં આવ્યા છે અને આવે તેમ છે એ જાનથી આપણે એ પાત્રે તરફ આકર્ષાઈએ છીએ, અને, તેમની વિલક્ષણતા મામે આપણી મુલક્ષણતા ધરી એ ખેના મંધર્ષનો અનુભવ કરીએ છીએ એવા મનુષ્યો પૌતાના વર્ગના નમુના રૂપ ન હોય અને માત્ર છુટીઠવાઈ વ્યક્તિઓ ન હોય તે આપણને તેમની વિચિત્રતા કુતૂહલ ભરેલી ન લાગે અને તેથી વિનોદ ન થાય મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો જે જાતના હોય છે તેવા હવગમભટ્ટ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી આપણને તેની મૂર્ખાઈઓ હસવા સગી લાગે છે. હવરામભટ્ટ જેવા વર્ણવેલા છે તેવા ખરેખરા થઈ ગયા હોય, પણ, એવા એ એક ન થયા હોય, અને, એવા મનુષ્યો ખીજા ટોઈ ન જેવામાં આવતા ન હોય, તો, આપણે એવા સ્વભાવને કુદરતનો આકર્ષિક કાચે ગણીએ, અને, આપણને તેની મૂર્ખાઈ રમભરી ન લાગે તથા તે જોઈ મનુ ન આવે. અડવાને ગત્રે વગડામા બીલોએ હુટ્યો અને તેની પામેન્ રૂપીઆ લઈ લીધા ત્યાં બીલોમાથી એક જી, ‘જીવોને ત્રાંખાના રૂપીઆ તો નથી’ તે માભળી અડવો ખોલ્યો, ‘અમે જાહુકાર ત્રાંખાના ના ગમીએ; પતીજ ન પડે તો પેલા જાડ પર મોતી બેઠો છે તેની પાસે પરખાવો’ એ રીતે અડવાએ જાડ પર સતાઈ બેઠેલા મોતીને ખતાની દીધો અને બીલોને હાથ સોપી દીધો, એ મૂર્ખાઈ આપણને હાસ્યજનક લાગે છે, કમકે એ પ્રકારે પૌતાનુ હકાપણ ખતાવવા જનારા મૂર્ખાઓ આપણે વખતોવખત જોઈએ છીએ પણ, મહમદ તવલખે પૌતાના પડી ગયેલા દાતને દબદબા સાંચે દટાવી તે ઉપર મહોટો મેળે બધાબ્યો એ વર્તનમા મૂર્ખાઈ કગતાં ગાડાઈ વધારે હતી, અને, એવો જાંડો તો, મહમદ તવલખ જ હતો, એ સ્થિતિને લીધે એ પ્રસંગ આપણને જાઝો હામ્યોત્પાદક નથી લાગતો અલ્પ-ખત્ત, હાસ્યગસતો કોઈ કુશળ આવેખદ ખીજા અશો ઉમેરી એ પ્રસંગને હામ્યમય બનાવી શકે, પણ, છે તેવો તો એ પ્રસંગ એવો એક વ્યક્તિનુ જ અસાધારણ લક્ષણ ખતાવનારો છે કે આપણી હાસ્યવૃત્તિ તે તરફ આકર્ષાતી નથી શરીરના કદગાપણુ સળધે પણ એ જ અનુભવ જેવામાં આવે છે ખુધા માણુમો ઘણી વેળા મળ્યા આવે છે તેથી તેમની આકૃતિ (દયાનો પ્રસંગ ન હોય ત્યાં) હામ્યપાત્ર થાય છે, પણ, બે છોડરો શરીરે મધાઈ ગયેલા ક્વચિત્ આપણને દેખાડવામા આવે છે તો તેથી હામ્ય થતુ નથી પણ ત્રાસ જ થાય છે હામ્યની વૃત્તિ જ એ પ્રકારની છે કે તેના ઉદ્દામ માટે વિલક્ષણતાના વિચ્છાગની આવશ્યકતા છે, પ્રદર્શિત થતી વિલક્ષણતા માત્ર એક મનુષ્યની નથી પણ અમુક ચિત્તવૃત્તિવાળા

મનુષ્યોની છે, અને, જે મનુષ્યનું ચિત્ર રજુ થયું છે તે એવા મનુષ્યોનો નમુનો છે, એવો અનુભવ થાય ત્યાં જ હાસ્ય ઉદ્ધાસ પામે છે

ઉપર ખીન્ન વિવેચન સમર્થ કર્યું હતું કે ઉપદાસની કથા કોઈ છુટક વ્યક્તિ (individual) ના ચિત્રણ હોતી નથી પણ અમુક જાતના નમુના (types) ના ચિત્રણ હોય છે, તેનો ભાવાર્થ આ ઉપરથી સમજાવે જ્યાં કોઈ કથા નામની જ બોડી કહાડેલી હોય છે, પણ, તેમાં કોઈ અમુક ખરેખરી વ્યક્તિનું નામ બદલી તેનું જ આચરણ વર્ણવ્યું હોય છે, અને તે વર્ણન પણ એવું હોય છે કે હાસ્યગમને કોઈ રીતે પ્રુષ્ટ ન કરનારી તેની ખામી-અતો વીગતવાર દર્શાવી હોય છે તથા તેની હાસ્યજનક ખાસીઅતો કોઈ વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાય એવી રીતે ચિતરેલી હોતી નથી, ત્યાં રચના કેવળ અકુશળ લાગે છે હાસ્યને બદલે દ્રેષ્ય ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે, અને હમવા મગ્ગા અર્થે પણ કથળાવી નાખેલા જણાય છે, તેનું આ જ કારણ છે હાસ્યગમને નમુનાની અપેક્ષા હોય છે અને વ્યક્તિઓનો તે નમુના તરીકે જ સ્વીકાર કરે છે. વિચિત્ર સ્વભાવવાળા તરેહવાર મનુષ્ય માટે 'એ પણ એક નમુનો છે' એમ સાધારણ વાતચિતમાં કહેવામાં આવે છે તે ઉક્તિમાં આ તત્ત્વ કેટલેક અંશે ગર્ભિત રહેલું છે.

હાસ્યરસમય કથાઓનાં પાત્રો બધા અંશોમાં કોઈ અમુક વ્યક્તિ જેવાં હોના નથી, પણ, તેમની વિલક્ષણતા જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિલક્ષણતાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તે છતાં એ બધી વિલક્ષણતા એક વ્યક્તિમાં એકઠી થયેલી હોય એ સભવ શક્ય જણાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે એ પાત્રો નમુના દર્શાવવા ચિતરેલા હોય છે, કોઈતે જીવનચરિત વર્ણવવા ચિતરેલા હોતા નથી છુટક વ્યક્તિના જીવનમાં બધા પ્રસંગો હાસ્યમય નથી હોતા, હાસ્યમય નહિ એવા ઘણા પ્રસંગો પણ તેમાં હોય છે તેથી, હાસ્યમય કથા તે જીવનચરિતથી જુદી જ જાતની રચના હોય છે. મનુષ્યોના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગો બનતા હાસ્યમય પ્રસંગો એ જ ખીન્ન સાથે સંધાયેલી રીતે એકઠા કરી મનુષ્યસ્વભાવમાં ગહેલી વિલક્ષણતા દર્શાવવી એ હાસ્યમય કથાનો ઉદ્દેશ હોય છે, અને, તે માટે હાસ્યમય નમુના જ ઉપયોગી થાય છે, વચમાં વચમાં હાસ્યમયતા આવે એવા જીવનચરિત ઉપયોગી થતાં નથી

હાસ્યરસના પાત્રો આ રીતે નમુના હોવા બેધએ એમ કહેતા એ લક્ષ-રાખવાનું છે કે એ નમુના તે નમુનેદાર માણસો હોવા બેધએ, એટલે, મા રહેલી ગુણુ જ નહીં

૧. ખાતા ૧. પ્રાચીન તાર પર ભારતીય પાતક 'વેર વલગૈરિસ' વિ (Var Vulgare) કે મતરંત માટે હૈં ।

નમુના તરીકે ગણી શકાય તેનાં માણસો હાસ્યરસના પાત્ર હોવા જોઈએ. ખરેખરા અને જીવતા માણસો જ હાસ્યપાત્ર થઈ શકે છે. માણસોના સ્વભાવની ઘટનામા અમુક કારણોથી જે વિલક્ષણ અશ રૂપા દે છે તેનો હાસ્યમય સાક્ષાત્કાર માણસોની મૂર્તિના દર્શન વિના થતો નથી. મનુષ્ય-સ્વભાવના અમૂર્ત વર્ણનમાં એવું અસ્પૃશ્ય તત્ત્વચિતન રહેલું હોય છે, કે તે સંબંધનને કે તાત્કાલિક આશ્ચર્યને પ્રતિકૂળ થઈ પડે છે. આંખ, નાક ને હાથ પગવાળો મૂર્તિમત મનુષ્ય ચિતરાયો હોય ત્યાં જ તેની વિલક્ષણતા હાસ્યનો પ્રસંગ આણી શકે છે. જીવગમ ભટ્ટને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાન,' અડવાને ઠેકાણે 'ખેવકૂશી,' અને ડૉન કિવસાટને ઠેકાણે 'મગજનો પવન,' એવા અમૂર્ત પાત્ર કલ્પી કથા ગવી હોય તો તે કદી હાસ્યમય થાય નહિ. અમૂર્ત ભાવના મુખમાં ગમે તેવી મનુષ્યવાણી મુકી હોય કે તેને ગમે તેવાં મનુષ્યકૃત્ય કરતો દર્શાવ્યો હોય પણ તેવી કદી ભાવવાળો મનુષ્ય ખોસે છે કે કૃત્ય કરે છે એવો રસિક સાક્ષાત્કાર થાય નહિ. રસિક વિષયોમા અમૂર્ત-પાત્ર માટે સ્થાને જ નથી હોતું એ વિષયોમાં મૂર્તિમત પાત્રનું એટલું મહત્ત્વ હોય છે કે જીવરામ ભટ્ટને ઠેકાણે 'મિથ્યાભિમાનશકર' નામ કહ્યું હોય તો તેવી પણ વાસ્તવિકતામા ઊનતા થઈ રસની ક્ષતિ થાય છે. આ માટે, પ્રથમ મૂલ્ય છે તેમ દુર્ગુણના વર્ણનથી દુર્ગુણનો ઉપહાસ થઈ શકતો નથી. દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરવા સાર કોઈ દુર્ગુણી મનુષ્યની કથા કહ્યવી પડે છે. અલખત, એ દુર્ગુણી મનુષ્ય તે કોઈ અમુક દુર્ગુણી મનુષ્ય નહિ, પણ, હાસ્યપાત્ર લક્ષણવાળો દુર્ગુણી મનુષ્યોના નમુનારૂપ મનુષ્ય હોવો જોઈએ.

હાસ્યરસના પાત્ર શા માટે નમુનારૂપ હોય છે તેનાં ત્રણ ખર્ગસન કઈ જુદા પ્રકારના કાગળ ખતાવે છે. તેઓ કહે છે જ્યાં કોઈ માણસનું લક્ષણ એવી રીતે બધાય કે તે દૂર નહિ અને બધાય હોય તેવું ને તેવું જ રહે, ત્યાં તેમાં હાસ્યમયતાનો અંશ દાખલ થાય છે. આ રીતે કોઈ જ્ઞાના કે નાટકમાંના પ્રખ્યાત નાયકનું નામ કોઈ આપણા જાણખીતાને આપણે આપીએ તો તે પણ હાસ્યમય લાગે છે, કેમકે, એ નાયકનું લક્ષણ હાસ્યમય પડે હોવા છતાં તેયાર કરી મુકેલા બધારણ તરીકે તેના સ્વરૂપનો ઉપયોગ નક્કી-પણથી કરવામા આવે છે. આથી, કોઈ પણ નમુનાને મળતા હોવામા નક્કનો અંશ આવવાથી તેમા હાસ્યમયતા જણાય છે, અને તે જ રીતે, દરેક હાસ્યપાત્ર માણસ તે નમુના જ હોય છે. આમ હોવાથી, ઉંચા પ્રકારના હાસ્યરસની કથાઓ અને નાટકોના ઉદ્દેશ સ્થિર બધાની ગમેમાં

લક્ષણોનું અર્થાત સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો હેતુ છે. જીન કોઈ રસની રચનામાં એવા સામાન્ય નમુનાઓનું ચિત્ર આપવાનો હેતુ હોતો નથી આનું કારણ એ છે કે રસિક કલાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે આપણી બહારની વસ્તુઓનું અને આપણા અન્તરાત્માની પ્રવૃત્તિઓનું અરૂપ દર્શાવવું. હમેશના જીવનવ્યવહારમાં તો આપણે ઉપયોગિતાના દષ્ટિબિન્દુથી એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર ફરીએ છીએ, એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઝોળાખવામાં અને વાપરવામાં કામ આવે એવા એમના એક બે ખાલા અશ લઈ એટલેથી જ આપણે અટકીએ છીએ, અને, એવા એક બે અશ લઈ એવી ધણી વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય વર્ગમાં મુકી સામાન્ય નામથી ઝોળાખીએ છીએ આના ઉપયોગપ્રધાન વ્યવહારમાં આપણે એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓના અન્તસ્વરૂપ જોતા, નથી, એ દરેક વસ્તુ અને એ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવી વિશેષતાવાળી છે, દરેકનું કેટલું પૃથક્ લક્ષણ (individuality) છે તે આપણે નિચારતા નવી રમિક કલા, આ અન્તસ્વરૂપ, આ વિશેષતા, આ પૃથક્ લક્ષણ સુધી પહોંચી તેને પ્રકટ કરે છે આ રીતે, રાજ્યક્ષોભ કે કર્મભીંગતા મગ્યા સામાન્ય ભાવ વર્ણવવાને બદલે નાટકની રસિક કલા મેકમેથ કે હેમ્લેટ મગ્યા પોતાની વિશેષતાથી અને પૃથક્ લક્ષણથી એ ભાવ ધારણ કરનારા મૂર્તિમત પાત્રો ચિતરે છે, અને, એ દરેક પાત્રનું અન્તસ્વરૂપ એવી, રીતે પ્રદર્શિત કરે છે કે રાજ્યક્ષોભ અને કર્મભીંગતા સરખા સામાન્યભાવનું અસ્તિત્વ જાણવા ઉપરાંત હંડા, ઉતરી તે તે પાત્રમાં શી શી વિશેષતા સાથે એ ભાવ સંકળાયેલા છે અને તે તે પાત્રનું એકદરે કેટલું પૃથક્ લક્ષણ બધાયેલું છે તે આપણને સમજાન છે કવિ એક ધન્ય ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી 'ગયેલો કોઈ વિશેષ પૃથક્ ભાવ પ્રકટ કરે છે, ચિત્રકાર એક 'ધન્ય' ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલ કોઈ વિશેષ પૃથક્ રૂપ પ્રકટ કરે છે, સંગીતવિધાયક એક 'ધન્ય' ક્ષણે પોતાની કલ્પનામાં આવી ગયેલો કોઈ વિશેષ પૃથક્ સંવાદ પ્રકટ કરે છે હાન્યરસની કલા આથી જુદા જ પ્રકારની હોય છે તે પૃથક્ વિશેષ લક્ષણ દર્શાવતી નથી, પણ, સામાન્ય લક્ષણ દર્શાવે છે, અન્તસ્વરૂપમાં ઉડી ઉતરતી નથી, પણ, ખાલ સ્વરૂપ દર્શાવે છે કોઈ ચાણસ પોતાના લક્ષણને હાસ્યમય કલ્પનું નથી, અને તેથી, હાસ્યમયતાનું નિરીક્ષણ સામાન્યભાવ (generality) વાળું પામ છે, ખીજાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતાં ઉપર ઉપરના અંગો જ પ્રહણ કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એકખીજાને મળતા જણાય એટલે સુધી જ તેમના લક્ષણ

જેમાં ગુણ છે આ
 191 જ । મામ તાર પર મારતીય પાતક 'વેર વલગેરિસ'
 (Var Vulgaris) કે મત્વરંત માટે હૈ ।

તે નિરીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે એ નિરીક્ષણ એથી વધારે ઉકુ ઉતરતું નથી, અને, ઉકુ ઉતરના જાય તો મનુષ્યોના પૃથક્ વ્યક્તિત્વ સુધી જઈ પહોંચે, તથા બહાગના પરિણામ અને અન્દગના કાગણનો મળધ હાય લાગતાં હાસ્યમયતા હુમ થઈ જાય. આ ગીતે, વિલક્ષણ સ્વભાવનાં અનેક માણસોનો સરેરાશ અંશ હાસ્યનું ઉપાનન બને છે. વળી, ફપણ સુધારણુ એ હાસ્યનો હતુ હોય છે તેથી જન્મ બને તેમ વધારે માણસોને લાગુ પડે એવી હાસ્યની વૃત્તિ-હોય છે આ કાગણથી હાસ્યમય દર્શન વ્યક્તિમાંથી નહિ પણ જ્ઞાતિમાંથી ઉદ્ભૂત થાય છે એક જ વ્યક્તિમાં અપાર્થ ગયેલા હોય એવા લક્ષણો નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રકટ થઈ શકે એવા લક્ષણો હાસ્યમય દષ્ટિ પમદ કરે છે. હાસ્યરસનું આનુ દર્શન નાટકની ગગલુમિ પર પ્રકટ કરતા ખીળ ગ્યતી પેઠે તેનું પ્રધાન પ્રયોજન આનંદ આપવાનું હોય છે, પણ, ખીળ રમથી હાસ્યરસ એ બાબતમાં ભિન્ન હોય છે કે હાસ્ય-રમમાં સામાન્યભાવ હોય છે અને ફપણો સુધારવાનું તથા ખોધ દેવાનું પ્રયોજન પણ આગળ પડતુ હોય છે. તેથી, હાસ્યમય ગ્યનાનું મ્થાન કલા અને જીવનઅવહાગની મધ્યમાં આવેલું છે એ ગ્યનામાં શુદ્ધ કલા પેક વ્યવહાર અને ઉપયોગિતાના દષ્ટિમિન્દનો દેવળ અભાવ હોતો નથી. (લાફ્ટર; એન એમે ઝોન ધ મીનિંગ ઓફ ધ હોમિડ)

ખીળ રસના પ્રમાણમાં હાસ્યરસમાં ભાવનાની ન્યૂનતા હોય છે, અને તેથી, કલાના પ્રદેશમાં પણ હાસ્યરસનું મ્થાન બહુ ઉચી પંક્તિનું હોતું નથી, એ ગ્રો જર્જસનનું કહેવું ખરૂં છે અને, જ્યાં ભાવનો ઝોછી હોય ત્યાં વિરલતા ઝોછી હોય અને સાધારણતા વધારે હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે પરંતુ, હાસ્ય સિવાયના રસમાં પાત્રોના લક્ષણમાં કાઈ જ સામાન્ય ભાવ ન હોય એમ બનતુ નથી, અને, ગ્રો જર્જસનનું એમ કહેવું પણ જણાતુ નથી. હરકોઈ રસની સૃષ્ટિમાં કલ્પેલા પાત્રો એવા લક્ષણનું દર્શન કરાવે છે કે જે મનુષ્યોમાં ઝોછી વધતા વિન્નારથી વ્યાપેલા જોવામાં આવે છે અમુક નાટક કે કથામાંના પાત્રો એક ખીળથી જુદાં પડે એવા લક્ષણના હોવા જોઈએ એ ખરૂં છે, પરંતુ, દરેક પાત્રમાં દુનિયાના માણસો માયે મળતો આવતો એટલે સામાન્ય અંગ હોવો જોઈએ કે જેથી એવા પાત્રો હોય છે એવા સંભવની પ્રતીતિ થાય, અને, એવા પાત્રોના ચિત્ર મનોહર અને ખોધ-દાયક થાય પરંતુ, ખીળ રમ અને હાસ્યરસમાં એટલો ફેર હોય છે કે હાસ્યમય પાત્રોનો સામાન્ય ભાવ બહુ જ વિચિત્રાવાજો હોય છે અને એ પાત્રોમાં એ સામાન્ય ભાવનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે, અને, i

સામાન્ય આશ સાથે એની વિશેષતા સંકળાયેલી હોય છે કે દરેક પાત્રનું એક દરે જણાતું સ્વરૂપ કંઈ તેનું પોતાનું જ છે એમ જણાય છે, અને, વિશેષ જ્વરપના બધારણુમા સમાયેલો સામાન્ય ભાવ એ વિશેષ સ્વરૂપને કેવું પુષ્ટ કરે છે તે દેખાડનારી રચના પ્રધાનપણું પ્રાપ્ત છે જીવસામંદના અસ્તિત્વા મિથ્યાભિમાની મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો જીવગમભદ્રનો સ્વભાવ આકર્ષક થાય છે, પણ, મેકમેથ કે હેમલેટના અસ્તિત્વા સામ્યભાષી કે કર્મભીરુ મનુષ્યો સાથે મળતો આવતો તે પાત્રનો સ્વભાવ તેના એકંદર સ્વરૂપને કેવું વિશેષ જાતનું બનાવે છે અને તે તે પાત્ર અનેક બળોના સંલેગમા આવી કેવી પૃથક્ વ્યક્તિત્વ રૂપ ધારણ કરે છે એ આકર્ષણનો વિષય થાય છે હાસ્યરસમા ભાવના બહુ ઓછી હોવાનું આ પરિણામ છે. ખીન્ન રસમાં અપદ્મ પાત્રના ચિત્રથી ભાવના પુષ્ટ થાય છે, લોભના દર્શનથી ઉદારતા જાગૃત થાય છે, કાયરપણાના દર્શનથી વીરતા જાગૃત થાય છે. પરંતુ, હાસ્યરસમા તેનો અવકાશ નથી, મૂર્ખતાના દર્શનથી સાધારણ મનજ (common sense) નું જ્ઞાન થાય છે એ ખરૂં છે, પણ, સાધારણ મનજ તે (ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ હોવા છતાં) ભાવના નથી.

ખીન્ન રસના નાટક કે કથામા એનાએ સ્વભાવમાળા અનેક પાત્રો હોતા નથી, પણ, હાસ્યરસના નાટક કે કથામા હાસ્યપાત્ર સ્વભાવવાળાં અનેક પાત્રો હોય છે, તે હાસ્યરસમા આવતા આ સામાન્ય ભાવને લીધે જ છે, એમ પ્રો બર્ગસન કહે છે તેઓ કહે છે કે હાસ્યરસનો આલેખક હાસ્યમયતાના અશવડે મુખ્ય પાત્રના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણ કલ્પના કરી રહે છે તે પછી એ જ ઉપાદાનવડે તે ઉપપાત્રો કલ્પે છે, તેમને ગ્રહ આમભાસ કરતા ઉપગ્રહ જેવા બનાવે છે, અને, એ ગીતે હાસ્યમયતા એ કેવો સામાન્ય ગુણ છે તે દર્શાવે છે, એક જ જાનની વિલક્ષણતાવાળા મનુષ્યો કોઈ અગાત આકર્ષણને બળે ખેંચાઈને એક ખીન્નના સગમા આવે છે એ જ્ઞાનસવિકારશાસ્ત્રના નિયમની આખી કદાચ હાસ્યરસના આલેખકોને થતી હશે પ્રો બર્ગસને કહેલા આ કાગણુ ઉપગત એ કાગણુ પણ જ્ઞાનમા લેવાનું છે કે પદવી, પ્રતિષ્ઠા, પારિત્ય, ધન, વગેરે સાધનમાં ઓછો વધતે દરજ્જો આવેલા મનુષ્યો એક સરખી રીતે મૂર્ખતાનું લક્ષણ ધારણ કરનારા હોય છે એ હકીકત તેમના એ દરજ્જાના વિરોધવડે બહુ અપદ્મતાથી દર્શાવી શકાય છે, એથી, હાસ્યરસના આલેખકો એવી રીતે જુદા જુદા દરજ્જાના પણ સંમાન, મૂર્ખતાવાળા પાત્રો એકઠા કરે

૧ જાતા ૧ પ્રામ તોર પર મારતીય પાલક 'વેર વલગૈરિય'
Var Vulpuris ૧ કે અત્યંત ઘાતે છે ૧

પણ એ જ છે કે એક કરતાં વધારે પાત્રોમાં વિલક્ષણતાનું દર્શન થવાથી હાસ્યમયતા વિરૂદ્ધ થાય છે.

એનોએ વિચિત્ર ગુણ અનેક પાત્રોમા વધતા ઓછા પ્રમાણમા દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ હાસ્યરસની કલાનો એક ખીજો નિયમ પણ પ્રકટ કરે છે. આખી વાર્તામાં એકલા નાયકનું જ હાસ્યમય વૃત્તાન્ત વર્ણવેલું હોય તો એનાએ ચિત્રથી કદાચો ઉપજે, એટલું જ નહિ, પણ, હાસ્યમયતાનો સખત ભાર અરુચિકર થઈ પડે. ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યરસ વ્યક્તિની વૃથક્તામા ઉડે! ઉતરતો નથી, અને, વ્યક્તિની વિશેષતા કેવા કેવા અશોવાળી હોઈ સકુલ બનેલી છે એ હાસ્યરમમા દર્શાવવાનું હોતું નથી. તેથી, જ્યાં આખી વાર્તા હાસ્યમય જ હોય ત્યાં હાસ્યમયતાની એકે એક વિગતનો સંચય એક પાત્રમા જ કરવાથી ચિત્ર સકુલ થઈ જાય છે અને હાસ્યમયતા બોનારખ થઈ પડે છે, મૂર્ખતા એ એક વર્ગના લક્ષણ તરીકે જણાવાને બદલે એક પાત્રના લક્ષણ તરીકે જણાઈ વિરોધના ભાસમા ક્ષતિ થાય છે 'રંગના તો દુચ્ચ જ હોય, કુડા ન હોય' એ સામાન્ય ઉક્તિમા પણ એ જ આશય ગ્રહેલો છે 'હાસ્યરસ કદી ઘેરો ચિત્રગવો ન જોઈએ. તેનો રંગ હમેશ આછો અને ખુલ્લો હોવો જોઈએ. હાસ્યના રંગનો જોડો જયો હોય તેટલો બધો એક પાત્રની વિલક્ષણતામા ભરી દેવાથી અતિશયોક્તિ થઈ જાય છે એ જયો એક કરતા વધારે પાત્રોની વિલક્ષણતા ચિત્રવામા વાપર્યાથી ઘેરાશ ઓછી થાય છે, અને, એનાએ રંગવાળા મૂર્ખ મડળનો દેખાવ પણ હાસ્યમય થાય છે, એકસરખી મૂર્ખતાવાળા ઘણા છે એ જણી વિશેષ હાસ્ય થાય છે.

પાત્રમા હાસ્યમયતા હાસી દાંખીને ભરવી ન જોઈએ, પણ, હલકે હાયે અને ધટ્ટ ન થઈ જાય તેમ ભરવી જોઈએ, એ કલાવિધાન આઠ હાસ્યમય વાર્તામા પાત્રોને ઠેર ઠેર ફગતા અને મુસાફરી કરતા વર્ણવેલા હોય છે હાસ્યાસ્પદ પાત્ર જુદી જુદી જાતના સબધમા આવે ત્યારે જ સધકનના જુદા જુદા પ્રસંગ આવી શકે છે તેવા પાત્ર એક જ ઠેકાણે કે એક જ જાતના સબધમાં આખી વાર્તાદરમ્યાન ગ્રહેલા હોય તો થોડા વિસ્તારમા ઘણી હાસ્યમયતા ભરી દેવી પડે, અને, હાસ્યમય કથા તે અકુચલતાથી લખેલા જીવનચરિત્ર જેવી પડે 'ડૉન' ક્વિગોટ, સગ હુડિબ્રાસ, જિલ પ્લાસ, પિકવિક, વગેરે હાસ્યાસ્પદ નાયકોના વૃત્તાન્તમા તેમનો પ્રવાસ નર્ણવ્યો છે અને તેમની વિલક્ષણતાથી જુદા જુદા પ્રસંગોમાં જુદી જુદી રીતે હાસ્યમયતા ઉત્પન્ન થતી પ્રકટ કરી છે તે આ જ નિયમ દર્શાવે છે એવા પ્રવાસને લીધે હાસ્યનો

કોઈ અમુક પ્રસંગ બહુ જ લખાતો નથી અને હાસ્યોત્પત્તિનાં જુદાં જુદાં કાગળ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે આ રીતે હાસ્યમયતા ગાઢ થતી અટકે છે અને પમરાય છે. નાયકની સાથે જ કરતા ઉપનાયકો તેમના પ્રવાસમા સાથી હોય છે તેમ હાસ્યમયતામા પણ સાથી થાય છે, અને, નાયકને માથે આવતો હાસ્યપાત્રતાનો ભાર ઉપાડવામા આમીલ થાય છે, દરેક પાત્રના માથાનો ભાર હલકો કરે છે.

ખીજા ગ્રોમા જેમ ઉદાત્તતા હોવી આવશ્યક છે તેમ તે હાસ્યરમમા પણ આવશ્યક છે. આ ઉદાત્તતા માટે શુદ્ધતા આવશ્યક છે રસ અને કલા ખન્નેને મનની સ્વચ્છતાની અપેક્ષા છે અસ્લીલતા અને ખીલત્સતાથી જેમ શુભારમ્ય કદર્થિત થાય છે તેમ હાસ્યગમ પણ કદર્થિત થાય છે અસ્લીલતા અને ખીલત્સતાને આભાવિત્ત યથાર્થતા મામે મુખ્યાથી વિરોધના પ્રસંગ થઈ શકે છે તે ખરૂં છે, પણ, એવે પ્રસંગે મધદ્વનની માથે જ મલિનતાનું માન થાય છે અને ગસની હાનિ થાય છે આર્સ ડિકન્મના હાસ્યરમમાની શુદ્ધતા વર્ણવતા ફ્રેડરિક હેગ્મન કહે છે 'એની કથાઓમા વાસ્તવિક યવન-વ્યવહાર ખરેખર વર્ણવેલા છે લન્ડન શહેરમા વસતાં છેક હલકી ગિથિતિનાં માણસો તેણે બહુ ગારીઝ નિરીક્ષણ કરીને ચિતર્યા છે મર્વથા પતિત થઈ જનમમાજવી દર થઈ ગયેલા કગાલો, દેવળ અત્યાચારમા પડેલા સ્ત્રીપુરુષો, એવા કચરા સરખા પાત્રો તેણે વર્ણવ્યા છે, દુર્વિદાર, વિધવલાલસા, પ્રયોભન, લપટતા, ઇત્યાદિ પ્રમગોના ત્રાસદાયક વર્ણન તેણે કર્યો છે, પરંતુ તેના આળીમથી વધારે ગ્રન્થોમા એક એવું પાત્ર નહિ જડે કે જે વાચવાની મા પોતાની મમજણી પુત્રીને ના કહેશે' (ગ્રટીઝ ઇન આર્લિ વિક્ટોરિઅન લિટરેચર) ખીજા ગ્રં પેડે હાસ્યગમમા મલિન પાત્રોના ચિત્રનો અવકાશ છે, પણ, તે ચિત્ર મલિન હોવા ન જોઈએ મલિન પાત્રોની મલિનતા કેવી હાસ્યમય હોય છે તે હાસ્યગસની ઉદાત્તતા જળવાય એવી વિશુદ્ધ રીતે દર્શાવવું જોઈએ મલિન પાત્રોની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવા સાથે મલિન માથાની જરૂર હોતી નથી

‘નાયક—બાવાજી, દરવાજા ખોલો ઝોરત લોક દરસન કરનેકું’ આઈ.

બાવો—કિતને બરસદી હે ?

નાયક—વરસ સાડેકની ડોશી છે.

બાવો—જાઓ, પીછે આવ અખી ભાંગ પીતે હે.

નાયક—દરવાજા ખોલો, બાવાજી, ફસરી આઈ.

બાવો—કિતને બરસડી હે ?

નાયક—આળીસ વરસની છે.

બાવો—ઝોસો પીછે આવ. અળી ગાંભ હુકતે હેં.

નાયક—આરણું ઉઘાડો. બાવાજી, ચીજ બાઈ આવી.

બાવો—કિતને બરસડી હે ?

નાયક—ઝોળ વરસની.

બાવો (કહીને)—આને દો, આને દો. (બારણું ઉઘાડીને) મેં આવ, મેં આવ, લાલજી કા દરસન કરો. બેટ મરો, હમક પમે લગો વે. કહી ગલે ડાલો. આવ, આવ, મેં મારે હાથસે તરે ગલેમે કહી બાંધી તરસ નામ કીયા ગાઈ ?

રામકી—બહુ ગાઈ નામ મહારાજ. હું તો દુખળી છુ. મારો ધણી સિતેર વરસનો ડોસો છે. તેને જીવાન કરો. તેના પાત પડી મયા છે તે ખાજ ઉગાડો.

બાવો—કાકોરજી સજ કરેગા. તુમ સોજ બરસડી બરજીવાન ઝોરત, તેરા પાંચી ઝોસા કીયુ ?

રામકી—મારાં યુવાં ગાબાપે મોકાંજી વાળી, કુળ જોયુ, વેગો જોયો મે મને ગરહન મારી. મને ઢળ્યા ડોસાને પરજાવી.

બાવો—પીસા ખૂબ મિલા હોયગા, સો લાવને અપને દો આપીકર ઝોજ મારેગે. ડોસા જીતા લે કે ગર ગયા ?

બાવાનો વેશ બવાઈસંમહ.

આવી એક પણ અપશબ્દ વાપર્યાવિના બાવાઓની લ'પટતામા રહેલી હાસ્યમયતા દર્શાવવામા આવી છે. બાવાઓના યુગમાંથી નિકળતા અશ્લીલ શબ્દોનો આ સ્થળે ઉપગોગ થમો હોત તો ચિત્ર દૂષિત થાત અને અમમતાના અંશ દાખલ થાથી હાસ્યના મર્મનું દર્શન કરનામાં અવરોધ થાત. આથી ચિત્રને અમમતા રીઝારી પડે છે ત્યાં ચિત્રની જ્ઞાન પ્રલસ કરવાની શક્તિ ઝોછી થાય એ; અને, હાસ્યનું મર્મ પ્રલસ કરવામાં પણ અમમત એ રીતે ચિત્રની સક્તિને ક્ષીણ કરનારી થઈ પડે છે.

હાસ્યરસના કલાવિધાનમાં આ રીતે શુદ્ધતા સચવાવી જોઈએ. પરંતુ, શુદ્ધતા ખાતર યોર્ધવચનો દાખલ કરવાની જરૂર હોતી નથી. પ્રત્યક્ષ

હાસ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે. આ સબંધમાં ટેઇન કહે છે, 'બોધ દેવનો હેતુ નાણીનેઈ આગળ કરવામાં આવે છે ત્યાં નવલકથા અને નવલ-કથાકાર બન્ને બગડે છે. ... * * * પાછા નિગાળે જવાનું આપણને પસંદ પડતું નથી, એવી ચોપડી આપણે બધ કરીએ છીએ અને આપધ હોય તેમ તેનો ઉપયોગ કરવાની આપણા નાના ભાંડુને શિખામણુ દઈએ છીએ * * * નવલકથામાં આપણને ધમકાવવામાં આવે તે આપણને પસંદ પડતું નથી. આવી રીતે નવલકથાકાર પતોડપણુ ધાગણુ કરી આપણા ઉપર ચઢાઈ કરે તેથી આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ' (હિન્ડી ઓફ ઈંગ્લિશ લિટરેચર) વેકરિફ્ત 'હેન્ડ્રિ એમ્મન્ડ' ની નવલકથા હાસ્યમય છતાં તેનું સ્વરૂપ બોધપરાયણુ નથી એ દર્શાવતા ટેઇન કહે છે ' (એ પુનઃ-ચંચતાં) આપણે ખરેખરી દુનિયામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ 'હાસ્યનાં કહેલા' આભામથી આપણે ખુશીથી દોરાઈએ છીએ; જાત જાતના ચિત્ર બોધનો હેતુ બતાવ્યા વિના ધીમે ધીમે પ્રકટ થાય છે તે જોઈ આપણને આનંદ થાય છે. આપણને શિક્ષાવચનો કહી કોઈ હેરાન કરતું નથી'.

હાસ્યગ્ગસની કૃતિનો એક પ્રકાર એવો છે કે તેમાં ઉપહાસ સાથે આ-ક્ષેપનો અંશ હોય છે, મૂર્ખતા, દુર્બલ્ય, દુરાચાર વગેરે દોષને હાસ્યમય રૂપે ચિત્રી તે ઉપર તેમાં પ્રહાર કરેલો હોય છે એવી કૃતિમાં અમુક નમુનાનાં 'માણુઓ, અમુક રીતગીવાને અથવા અમુક કૃત્યો એની વક્રોક્તિથી વર્ણ-વેલા હોય છે કે તે હસવા મગ્યા છે એવું બાન થાય છે, તે ઉપગત તે અનિષ્ટ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવી રચનાને ઇંગ્રેજમાં satire કહે છે, અને, આપણી ભાષામાં તેને 'કટાક્ષકથન' કહીએ તો ચાલે એ ગ્યના-નું કલાવિધાન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

જનસમાજમાં પ્રવર્તતી અનિષ્ટતા સુધારવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ આવી રીતે ઉપહાસ કરી પ્રહાર કરવામાં યોગ્યતા રહેલી હોય છે, તે વિના ઉપહાસમાં ફૂરના આવી જાય છે અને પ્રહારમાં દોષ તથા ક્રોધ આવી જાય છે. તેમ જ, આવી કૃતિમાં ઉપદેશવાળા 'ચામખા' ન જોઈએ, પણ, કથાના મર્મ-ભાથી હાસ્યારપદતા આપોઆપ ઉદ્ભૂત થઈ વચનોની મૃદુતામાં જ તીક્ષ્ણતા રહેલી દેખાવી જોઈએ, સ્તુતિમાં જ આક્ષેપ રહેલો દેખાવો જોઈએ, સાધારણતામાં જ વિલક્ષણતા રહેલી દેખાવી જોઈએ આવના રંગબ્રુચિ ઉપર ઉભો રાખી તેની સામે આગળી કરી ત્રેક્ષકોને કહેવું કે . . .

‘જોઈ લો જગતના ખાવારે, જોઈ લો જગતના ખાવા,
 ધર્યો બેખ ધુતીને ખાવારે, જોઈ લો જગતના ખાવા
 ધણી પ્રેમદા પાણી ભરે, ત્યા જાય ખાવો નાહાવા,
 રાંડી રાડના ઘરમા પેશીને, ખાવો ખેસે ગાવા જોઈ લો
 ગૃહસ્થનાં છોકરા તેડી રમાડે, પગણે પ્રીતડી થાવા,
 ગૃહસ્થની નારી રીસાય ત્યારે, ખાવો જાય ‘મનાવા. જોઈ લો
 ધુપ કરે ને ધ્યાન ધંગવે, ભોળા લોકને ભગવા, ‘
 લોળે ભગત કહે ભવસાગર’ મેલી, જમપુરીમા જાવા જોઈ લો’

। શુનેહગારને જાહેરમાં ફટકા મારવાની રીત છે, પણ, એ રસિક-
 જ્ઞાની રીત નથી. હાસ્ય સાથે રસ ઉપજાવવા માટે તો,

‘પરણ્યો લાવે પાલખી, ને ખાવો લાવે વહેલ,
 પાલખીએ ખેસુ તો ઢળી પડુ, મને ગમી ખાવાની વહેલ.
 તા થઈ તા થઈ.

પરણ્યો લાવે ટોપરાં, ને ખાવો લાવે ગોળ,
 ટોપરાના તો કુચા પડે, મને ગળ્યો લાગે તારે ગોળ.
 તા થઈ તા થઈ

અમદાવાદથી ગાડા જોતયો, ને માહે ભર્યા છે હીર,
 ખાવો હોય તો મૂલવે, માગં કાટી ગયા છે ચીર
 તા થઈ તા થઈ.’

લવાઈસિત્રહ.

જોવા કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક છે

કટાક્ષકથન તે ‘હેઝઝે’ બોલાવવાથી અને અગત હુમલા કરવાથી
 સિદ્ધ થતું નથી, પણ, રસિક સાહિત્યની પદ્ધતિએ સિદ્ધ થાય છે, એ દર્શા-
 વવા ડો ગારનેટ કહે છે, ‘સાહિત્યના વિષય તરીકે કટાક્ષકથનની એવી
 વ્યાખ્યા થઈ શકે, કે જે હસવા સરખું કે અણગમતું હોય તેનાથી ઉત્તે-
 જિત થતી વિનોદની કે કટાણાની લાગણીનો ‘યથાર્થ’ શબ્દોમા થતો
 આવિર્ભાવ તે કટાક્ષકથન છે, પરંતુ, તેમા સમર્થ હાસ્યરસનો અંશ સ્પષ્ટ રીતે
 માલમ પડતો હોવો જોઈએ, અને, વાક્યરચનાતુ સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ
 કે તેનો સાહિત્યમા સમાવેશ થઈ શકે સમર્થ હાસ્યરસ વિના કટાક્ષકથન
 તે માત્ર નિન્દા હોય છે સાહિત્યના સ્વરૂપ વિના કટાક્ષકથન તે માત્ર

જંગલી અને અસહ્ય દેહડી હોય છે કટાક્ષકથનની છાયા સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા જુદા જુદા ભાવમાં એવી કેલાય છે કે આટલે સુધી કટાક્ષકથન કહેવાય અને આટલેથી ખીજી જાનનુ સાહિત્ય કહેવાય એવી મર્યાદા બાંધવી એ અવરૂ છે એક છેડે જોનમન અને કાર્મકર્મ સગ્યા લેખકોના ઉચ્ચ નીતિમય ભાવવાળા કટાક્ષકથન આવે છે, અને, ખીજે છેડે ટેનીગેન્ડ મગ્યા લેખકના કદુતાવાળા કે સુધીલતાવાળા અને ઉપાલભયુક્ત વાદ્યાતુર્યથી ભરેલા કટાક્ષકથન આવે છે, પરંતુ, કટાક્ષકથનના લેખકના ઉદ્દેશ જાહેર તેટલા ઉત્તર હોય અગર તેનો સ્વભાવ ગમે તેટલો માનવ્યવાળો હોય તોપણ તેના કલાવિધાનના પાયારૂપે તિરસ્કારની કે અણુગમની વૃત્તિ ગહેલી હોય છે આ વૃત્તિ માનવ વ્યક્તિના દોષ મુખે ઉત્પન્ન થતી હોવાને બદલે માનવ જાતિની નિર્જાળતા અને અપૂર્ણતાને મંજૂર ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ છતાં, અન્યરચનામાં કટાક્ષકથનનું રૂપ જળવાય, એમ બને, પણ, નિર્ગ્કાર કે ઉપાલભતો અશ કેવળ હ્રામ થઈ જાય તો એવી રચના તે માત્ર ઉપદેશનું વ્યાખ્યાન બની ગહે ' (સેરાયગ વિગે લેખ એનમાઈકોસોપીડિઆ ષિટ્રાનિકા, નવમી આવૃત્તિ) 'સાહિત્યમાં કટાક્ષકથનનો પહેલો પ્રયોગ બેલાશન આમ્ય તથા તોકાની સ્વરૂપનો થયેલો તેમાં વ્યક્તિઓની અગત ખોડખાપણોની મજાક થયેલી હોવી જોઈએ * * - સાહિત્યની કલામુલો ઉત્કર્ષ પામી ત્યારે કટાક્ષકથનની રચનામાં એવો વિકાસ થયો કે તેને નીતિના સાધનનું અથવા રવિતાના અનુપગીનું ઉન્નત રૂપ પ્રાપ્ત થયું ' (સેરાયગ વિગે લેખ એનમાઈકોસોપીડિઆ ષિટ્રાનિકા, અગ્રી-આગ્રી આવૃત્તિ)

સાહિત્યના અસરભજાળમાં હાસ્યરસનો પ્રયોગ બહુ ઝાઝો હોય છે તેનું કારણ એ છે કે આનન્દમય રૂપનામાં અને ઉડા તત્ત્વચિતનમાં ગુથાયેલા મનને હામ્ય માથે ગંભીરતા સાચવતી કાંઈ પડે છે લખકોની કલમ જેમ થીમે થીમે ફસાય છે અને લેખનકલા જેમ કમગ મામથર્ પામે છે તેમ હામ્યરસ લેખકોના કાષ્ઠમાં આવે છે, અને, ગંભીરતા માચવી હામ્યરસને સાહિત્યમાં ઉતાગવાનો પ્રયોગ માધ્ય થાય છે સાહિત્યની ગંભીરતા અને શૈલતાના ભાન વિના હામ્યરસની અન્યાયેગ રૂવા જતા આમ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને, એવા લેખને સાહિત્યમાં કાયમની પદવી મળતી નથી. સાહિત્યમાં હામ્યરસની કલા સુચિત થયા પછી પણ કટાક્ષકથનનો વિકાસ ડેટલેટ કાળે થાય છે જે મનુષ્ય હામ્યપાત્ર ન હોય તેને બાકાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ જ જે મનુષ્ય હાસ્યપાત્ર હોય તેની અમન

અતો વર્ણવ્યાથી નહિ, પણ, તેની જાતના મનુષ્યોની સામાન્ય ખાસીઅતો, વર્ણવ્યાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને, કટાક્ષકથનના પ્રહાર તે જન-સમાજમાનો સડો દૂર કરવાના હેતુથી જ કરવા યોગ્ય છે, તે વ્યક્તિ-ઓ પર, નહિ પણ નમુનાઓ પર જ થવા જોઈએ, તથા, તેની રચનામાં પરુપતા હોવી ન જોઈએ, એ નિયમો ગ્રહણ થતા વાર લાગે છે અને તેમ થતાં સુધી કટાક્ષકથનના પ્રયત્નમા નિન્દાવ્યાપાર જ પ્રવર્તે છે, અને, કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય બધારું નથી સાહિત્યમા, રસમા અને કલામા સ્થલાનો અને અશિષ્ટતાનો કદી સ્વીકાર થતો નથી.

ઇંગ્લાડમા કટાક્ષકથનની કલા સતતમા સૈકામા વિકાસ પામી તે વેળા પણ એ કલા ન જાણનારા અને એ કલાને નામે નિન્દાવ્યાપાર કરનારુ લેખકો ઘણા હતા તેમના લખાણુ વિશે ડ્રાઇડન કહે છે, 'કટાક્ષકથનનો જે પ્રકાર ઇંગ્લાડમા lampoon ('લેમ્પોન') ને નામે ઓળખાય છે તે જોખમભરેલું હથીઆગ છે અને ખુબ્બા અન્યાય છે ખીજા મનુષ્યોની આખર પર હુમલો કરવાનો આપણને નીતિનિયમથી કંઈ હક નથી એવો હુમલો કરી આપણે તેમની પામેથી જે છીનવી લઇએ છીએ તે પાણુ વાળવાનું આપણાથી જાતી શકતું નથી "લેમ્પન"ના લેખ લખવાની છુટ એ દારણુથી જ મળી શકે, અને એ દારણુથી પણ એવા લેખમા હમેશ વાળખીપણુ હોય એમ હું ખાતરીથી કહેતો નથી પહેલુ દારણુ તે વેર છે, અર્થાત્, એ જ પ્રકારે આપણુ અપમાન થયુ હોય અથવા આપણી જાહેર નિન્દા થઈ હોય કે ખીજા કોઈ ગતે આપણે ધનમાદ મેળવી શકીએ તેમ ન હોય ત્યારે એવા લેખ લખવાની આપણને છુટ મળે અને, તોપણુ આપણે જાણીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી ધર્માનુમરણમા ઉદારતાનું એવું વિધાન છે કે જાધા અપરાધોની ક્ષમા કરવી જોઈએ, અને સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર વિરુદ્ધ આપણે અદર્નિશ જે અપરાધ કરીએ છીએ તેની ક્ષમાની આપણે જેમ આશા રાખીએ છીએ તેમ આપણી મામેના અપરાધોની પણ આપણે ક્ષમા કરવી જોઈએ * * * કવિ કોઈ અમુક માણસની સામે લખાણુ કરે તે વાળખી ગણાવાનું ખીલું દારણુ એ છે તે માણસ જન-સમાજને પીડા (nuisance) રૂપ યઈ પડ્યો હોય છે. હોરેસ, પરરીઅન્ડ અને જુવેનલના કટાક્ષકથનમાં જેમને અધમતાનો અપ સાથે ગણાવ્યા છે તે બધા સર્વથા આ જાતના મનુષ્યો છે હુર્બુણી મનુષ્યોને દાખલા રૂપે શિક્ષ કરવી એ સદ્ગુણનું કાર્ય છે એવા મનુષ્યોને તેમના અપરાધ માટે અને તેમની હુર્મતિ માટે ઠપકો દઈ શકાય અને દેવો જોઈએ, કે તેથી, તેમની

હુતા અમાધ્ય થઈ ગઈ ન હોય તો તેઓ સુધગી થકે, અને, ખીજાઓ ભય પામે તથા અત્યાચાર માટે સખત શિક્ષા થતી જોઈ પોતે તેવા આચરણ કરતા અટકે ઉપર પહેલુ જે કારણ કહ્યું તે તો માત્ર વેર લેવાનું બહાનુ છે, પણ, આ ખીજા કારણ એવું છે કે તેને અનુમતી કવિએ પ્રવૃત્તિ કરવી એ આવશ્યક છે પણ આ કર્તવ્ય બળવી શકે તેવી શક્તિવાળા 'લેખન' લખનાર કેટલા થોડા હાલ વિદ્યમાન છે ? એમનાં લખાણ હાથમા આવે છે ત્યારે કેટલીક વાર તે વાચ્યા વિના રહેવાનું નથી, પણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા, જે મનુષ્યો યોગ્ય રીતે કટાક્ષકથનને પાત્ર છે તેમને પમદ ન કરતા તેઓ કેવા જુદા જ મડળ પર ઉતરી પડે છે । અને એ અન્યાયાચરણમાં તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય કેટલું થોડું હોય છે । એ લેખકો ધણું ખરું અબલાઓ વિશે લખે છે, અને જે અબલાઓ ઘણી સુગીય અને ઘણી મુન્દર હોય તેમના પર તેઓ ઘણા સખત હુમલા કરે છે. પુરુષોમા જેઓ અન્યાયી હોય પણ મમ્મદિમાન હોય તેમની એ લેખકો સ્તુતિ કરે છે, પણ, જે સદ્ગુણી પુરુષો હુખી હોય તેમના પર ઉદ્દતતાથી તેઓ હરેક પ્રકારના દ્વેષભર્યા આક્ષેપ કરે છે તેઓ કોઈ રીતની સખ્યતા પાળતા નથી, કોઈ રીતની ખુશામત કરવી જૂલતા નથી, તેમની મન્દ બુદ્ધિથી બને તેટલું ઝેર વાપરવામા તેઓ ચુકતા નથી, કાગળ કે તેમનામાં બુદ્ધિચાતુર્યની હમેશની ખામી હોય છે, અને, તેમનામા વિવેકશક્તિની અને વિનોદવૃત્તિની વધ્યતા હોય છે વાચકોની અવગણનાથી આવી જાતના નિર્માલ્ય લખાણ બધ પડશે જ્યાં બુદ્ધિચાતુર્ય ન હોય ત્યાં વિનોદ હોઈ શકતો નથી; જ્યાં સત્યનો પાયો ન હોય ત્યાં કાઈ અસર થઈ શકતી નથી .

હૂમડિનના સમયના આ નિર્માલ્ય લેખો ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાથી લુપ્ત થઈ ગયા છે, અને, હૂમડિન, સેમ્યુઅલ બટલર તથા પોપ સરખા કુગળ લેખકોના ગસિક કટાક્ષકથન જળનાઈ રહ્યા છે, એ હકીકત હાસ્યરસની ઉદાત્તતાની અને કલાવિધાનના સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે તેમ જ, ઉત્તમ ચક્તિના કટાક્ષકથનો એ જાતના સાહિત્યની યોગ્યતા મિદ્ધ કરે છે કેટલીક વાર એવી શકા કરવામા આવે છે કે કોઈ લેખકે પોતાના મનુષ્ય-બંધુઓના દોષ પર કટાક્ષ કરવો અને પોતે ખીજાઓ કરતા ચઢિયાતો છે એવો દાવો કરવો એ યોગ્ય કેમ કહેવાય ? આવી શકાનો માર્ક પેટિસન એ ઉત્તર આપે છે કે, 'પેગબર કે અવતારી પુરુષ ઉપદેશ દ્વારા પાપને દડ કરે છે તે પોતાના નામથી નહિ' પણ જગતના ન્યાય કરનાર િ

તરફથી કરે છે, તે જ પ્રમાણે, કટાક્ષકથનનો લેખક પોતાના શાસન પ્રકટ કરતો નથી, પણ, જનસમાજના શાસન પ્રકટ કરે છે જનસમાજ આ શી રીતે વર્તેલું અથવા સાહિત્યના વિષયમાં રસિકતા શી રીતે બળ વધી એ બાબતના જે નિયમો રાજ્યના કાયદાથી, પળાવી શકાતા નથી તેનો અમલ કટાક્ષકથનનો લેખક કરાવે છે જનસમાજના અભિપ્રાય ફલીભૂત કરવાનું સાધન થઈ તે આ કર્તવ્ય કરે છે. કટાક્ષકથનની અમર ફક્ત એટલી જ નવી કે તેથી દુર્ગુણ પાછો, પડે, આવા શસ્ત્રથી સબલ થતા મદ્દગુણને પોતાના બળ પગનો વિશ્વાસ વધે છે, અને દુર્ગુણને બહાર રીતે હલકો પાડેલો બેવાથી મદ્દગુણને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને અભિમાન પુષ્ટ થયેલા લાગે છે. એ નક્કી છે કે પોપના કટાક્ષકથનના બાણ વાક્યાતુર્યની તીક્ષ્ણ અણીવાળા થઈ તથા કવિતાની પાખથી ગતિવાળા થઈ એવા ઘણાએકને વાચ્યા કે જેમના નડોગ હૃદય પર અપકીર્તિ સિવાય બીજા કશાથી અસર થાય તેમ નહોતું, અને આ રીતે તેણે જે અસુક માણસોને તિરસ્કારપાત્ર કર્યા તેમના પર જ અમર થઈ એમ નહિ, પણ, દરેક જમાનામાં જેમને જેમને એ વર્ણન પોતાને લાગુ પડતા જણાય અથવા પોતાને એ વર્ણન બીજાઓ લાગુ પાડશે એવી જેમને જેમને ખીક લાગે તે સહુ પર એ અસર થવાની. ' (પોપ મેટામર્ફ એન્ડ એપિગ્રામ ઇન્ટ્રોડક્શન) તાત્પર્ય એ છે કે જે દોષ, દુર્ગુણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કટકરૂપ થઈ પડે છે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા, જે જાતના માણસોમાં એવા અનિષ્ટ અંશ હોય તેમને હાસ્યપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કરવા, એ જનસમાજની મેવા છે જનસમાજના બધારણુમાં જ્યાં એવા અનિષ્ટ અંગને દડ કરવાની ખીજ વ્યવસ્થા નથી હોતીત્યા માત્ર સાહિત્યથી જ એ કાર્ય થઈ શકે છે એવા અનિષ્ટ અણવાળા મનુષ્યો પર જનસમાજને જેમ અણુગમો થાય છે, તેમ જનસમાજના વિચારોના પ્રતિનિધિરૂપ સાહિત્યમાં પણ એ અણુગમો પ્રકટ થાય છે, જનસમાજના હિતાર્થે સાહિત્ય એવા મનુષ્યો પર ઉપાલભનો પ્રહાર કરે છે આ ડાગળથી, મગ્ગેદના મત્રોમાં પણ કળુસ અને લોભીને સ્થાન મળેલું છે એવા મનુષ્યો મબધે પૂષ્પને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે

અદિત્સંતં ચિદાઘૃણે પૂષ્પન્દાનાંય ચોદય

પુણેશ્ચિદ્વિ શ્રદ્ધા મન ॥

પરિં વંધિ પળીનામાર્યા દૃદયા કવે ।

અર્થેમસ્મર્થ્યં રંધય ॥

વિ પૂષન્નારયા તુદ પ્ણેરિંચ્છ હૃદિ પ્રિયં ।

અર્થેમસ્મર્થ્યં રંધય ॥

આ રિંચ કિકિરા કૃણ પ્ણીનાં હૃદયા કવે ।

અર્થેમસ્મર્થ્યં રંધય ॥

મં ૬ । સૂ ૫૩। ૩-૫-૬-૭.

‘હે દીપ્તિવાળા પૂષન ! દાન કરવાની ઇચ્છા વગરના (પુરુષ)ને દાન કરવાની પ્રેરણા કર, લોભીતુ મન પણ નરમ કર.’

‘હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન) ! લોભીઓના હૃદય આરા (પરોણા) વડે ચીર, પછી એમને અમારે વશ કર’

‘હે પૂષન ! આગ (પરોણા) વડે લોભીતુ હૃદય ચીર, તેના હૃદયમા (અમારું) પ્રિય ઇચ્છ, પછી એમને અમારે વશ કર.’

‘હે કવિ (ડાહ્યા પૂષન) ! લોભીઓનાં હૃદય ટોતરી ચૂરા કર, પછી એમને અમારે વશ કર’

‘કળુસ અને લોભીના હૃદય નરમ કરવાની, તેમના હૃદયમા પરોણા બોક્ષીને તેના કંકણ કરવાની આ ઉત્કંઠા તેમના તેમ જ જનમમાજના હિત ખાતર ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા મનુષ્યોના હૃદય ચીગય, તેમા સદ્ભાવ પેસે અને તેઓ જનમમાજનુ પ્રિય કરવા તરફ વળે, તેથી તેમને લાભ છે- તેમના હૃદય ઇતિ પામે તેમ છે, તેમ જ જનમમાજને પણ લાભ છે-એવા મનુષ્યો જનમમાજને વશ (અનુરૂપ) થાય તો જનમમાજને નડતા કટક દૂર થઈ જાય તેમ છે એવા મનુષ્યોના હૃદય એવા મખત થઈ ગયેલા હોય છે કે પરોણા બોક્ષ્યા વિના અને ચીરા પાડ્યા વિના તેમના ઉપર અમર થતી નથી, તેથી, એવા પ્રહારની જરૂર પડે છે સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાયુ અને દેવોની પ્રાર્થનાના મંત્રને બદલે વૃત્તાન્ત અને વર્ણન રચાયા । ત્યારે આ પ્રહારનું નામ દેવોને સોંપવાને બદલે કવિઓએ પોતે કરવા માડ્યું. કટકરૂપ મનુષ્યોના હાસ્યપાત્ર વૃત્તાન્ત વર્ણવી કવિઓએ ડાહ્યાકથનના પરોણા બોક્ષ્યા માડ્યા આ રીતે જૈતરેય બ્રાહ્મણમા ‘ભૂખવી ઘેરાયેલા’ સૌવયસિ અછગર્તને લોભ વર્ણવી તેને હાસ્યપાત્ર કુર્યો છે તે સૌ (દામ) માટે પોતાના પુત્ર શુન શેષને યજ્ઞમા વેચાડેલા’

છે. તે પછી શુન શેખને બાધનાર કોઈ મળતું નથી તો અજીમત કહે છે કે 'મને બીજા મો આપો તો એને હું બાધુ'. તે પછી શુન શેખનો વધ કરનાર કોઈ નથી મળતું તો અજીમત કહે છે કે, 'મને બીજા મો આપો તો એનો હું વધ કર' આ કટાક્ષકથન દારિદ્ર્યથી થતા લોભ અને લોભથી થતી નિષ્કુરતાને હાસ્યપાત્ર બનાવી એવી અનિષ્ટતાને ત્યાજ્ય કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કટાક્ષકથન આ રીતે હૃદય ચીરનાર છે તેથી જે હૃદય ચીરના જેવા હોય તેના પર જ તેના બાણ છુટવા જોઈએ જ્યાં દોષ ન હોય ત્યાં દોષનો મિથ્યા આરોપ કરવામાં માત્ર દ્રેષ હોય છે, અને, દ્રેષથી જનસમાજની સેવા થતી નથી તેમ જ, જ્યાં દોષ હોય ત્યાં તે દોષથી જનસમાજનું અહિત થાય છે એવી જેને ગંભીર પ્રતીતિ થઈ હોય તે જ કટાક્ષકથનને સાહિત્યની ઉચ્ચ પકિતમાં આણી શકે છે. માત્ર વેર વાળવાની વૃત્તિથી રચાયેલા કટાક્ષકથન ઉત્તતિહીન હોય છે, અને, સાહિત્યમાં એવા લેખને ધ્યાન મળતું નથી વળી, કટાક્ષકથનનો પ્રદાર જેમ હાસ્યરસથી નગ્ન થાય છે, તેમ હાસ્યપાત્ર ન હોય તેવા અસને કટાક્ષકથનમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી અમુક દોષ માટે હાસ્યપાત્ર થયેલા મનુષ્યોમાં કોઈ સાગ અશ પણ હોય, પરંતુ, તેનું વર્ણન કટાક્ષકથનમાં દાખલ થઈ શકતું નથી. એ અશ વર્ણવવામાં આવે તો હાસ્યરસ ખડિત થાય અને જીવનચરિત્ર તથા ઇતિહાસના અંશ અસ્થાને મિશ્રિત થવાથી કટાક્ષકથન કદર્શિત થાય તે સાથે એ પણ લક્ષ-માં 'શખવાનું છે કે વાસ્તવિકતાનો નાશ કરી અસંભવ દાખલ કર્યાથી બીજા રમ પેડે હાસ્યરસમાં પણ ક્ષતિ થાય છે, તે માટે, હાસ્યપાત્ર મનુષ્યને એકેએક દોષથી ભરેલો વર્ણવવો ન જોઈએ એવો મનુષ્ય કોઈ હોતો નથી ગમે તેવો દુષ્ટ મનુષ્ય પણ કેટલાક દોષથી સુકત હોય છે તેથી, મનુષ્યના સ્વભાવનું અંધારણું લક્ષમાં લેતા, જે જાતના મનુષ્યમાં જેવા દોષ મળે તે જાતનો નમુનો માત્ર તેવા દોષ માટે જ હાસ્યપાત્ર થતો ચિતરવો જોઈએ.

તેમ જ વળી, બીજો એક નિયમ એ છે કે જે વિષય દીર્ઘ કાળ સુધી જનસમાજના લક્ષમાં આવે એવા હોય તે તરફ જ કટાક્ષકથનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ વર્તમાન સમયની જે જુજ બાબતો થોડા વખતમાં જૂલાઈ જાય તેવી હોય તેનો આહિસમાં મશ્વર થઈ શકતો નથી, અને, કટાક્ષકથનમાં પણ એ જ નિયમ પ્રવર્તે છે. માર્ક પેટિસન કહે છે તેમ

‘બધી હું વસ્તુઓમા હું કલહ જેવું હું બીજું કાઈ હોતું નથી.’ વ્યક્તિ-
ઓ વસ્તુઓના હું કલહથી કટાક્ષકથનનું સાહિત્ય ગ્રંથી ચક્રાતું નથી.

જનમમાજની ઇતિહાસમા લાંબી મુદત સુધી પહોંચતા વિષયોમાંના દોષ તરફ કટાક્ષકથન ઉપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી, એવી લાંબી મુદત દરમ્યાન એવા દોષને વળગી ગયેલા વિચારો અને લાગણીઓ ઉપર પણ કટાક્ષકથન પ્રહાર કરે છે. કાટાવાળો કે ઝેરી છોડ જમીનમા ઉગ્યા પછી લાંબી મુદત ટકે છે ત્યારે તેના મૂળ માથે જમીનમાનો ડેટલોડ ભાગ સજ્જડ વળગે છે અને તે છોડ કહાડી નાખતા જમીનમાના એવા ભાગની પણ ઉત્પલપાધલ કરવી પડે છે, તે પ્રમાણે, અમુક પ્રકારની મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનમમાજમા લાંબી મુદત સુધી વસવાટી તેને ડેટલાક આવરણ સજ્જડ વળગે છે, અને એ આવરણનો વિચ્છેદ થોડા ધણા કષ્ટ વિના ઘર્ષશક્તો નથી તેમ જ વળી, લાંબા પરિચયથી એ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર કે અનિષ્ટતા જનમમાજના નહાના કે મહોટા ભાગને પ્રિય થઈ પડેલા હોય છે અને એ પ્રીતિ તોડાગ્યા વિના છુટકો હોતો નથી તેવી, જે વિચારો, લાગણીઓ, મન્યાઓ કે વસ્તુઓ જનમમાજને લાંબા પરિચયથી પ્રિય થઈ પડી હોય તે ઉપર કટાક્ષકથનના પ્રહાર ન કરવા એવો નિયમ થઈ શકતો નથી એ વિષયોમા દોષ હોય તો તેના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર આવશ્યક થાય છે, કેમકે, તેવી એ દોષ ઉપર જનમમાજનું ધ્યાન બહુ મળળ રીતે ખેંચાય છે. અપાત્ર ઉપર પ્રીતિ થઈ હોય ત્યાં એ પ્રીતિ મુઠવવા માટે તે અપાત્રની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવી એના જેવો બીજો ઉપાય હોતો નથી સ્પેનમા ‘ગિવર્સરી’ (વીરતા) ને નામે ગાડા કહાડવાનો પ્રચાર બહુ વધી ગયો હતો અને જનમમાજના મહોટા ભાગની એ મૂર્ખતા ઉપર રુચિ બધાઈ હતી તેવી ડૉન કિંગ્સ્ટની કથા ગ્રંથી સર્વેન્નિસે એ પ્રચાર અને રુચિ ઉપર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કર્યા હતા. ગેમન ડેવોલિડ પથમા જેમુકઈ મડળે અમદાચારનો ગચાવ કરનારા મિથ્યાવાદ (caspi-istry) બહુ કેલાવ્યાથી અને તે ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા ખેડેલી હોવાથી પાસ્કલે ‘ગ્રોવિન્દિલ લેટર્સ’ લખી એ મિથ્યાવાદના કલિપત નમુના રચી કટાક્ષકથનની પદ્ધતિએ એ વાદનો ઉપહાસ કર્યો હતો જે શ્રમ બહુ વિસ્તાર પામ્યો હોય અને લોકોના પક્ષપાતને પાત્ર થયો હોય તે એ કસ્ટોમથી હાસ્યાસ્પદતામાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, પણ, તે શ્રમ દર કસ્ટોમ માટે તેની હાસ્યાસ્પદતા દર્શાવવાની ખામ જરૂર પડે છે. અલખત, જેમા હોતો તેમા હાસ્યાસ્પદતા નથી હોતી. એવી વસ્તુનો ઉપહાસ

અર્થ જાય છે, અને, તેને હાસ્યાસ્પદતામાવી અચાવવાનો નિયમ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, હેઝલિટ કહે છે કે *Ridicule is the test of truth* ('ઉપહાસ એ સત્યની કસોટી છે') એ ઉક્તિ એવા અર્થમાં ખરી છે કે સત્યનો કટાક્ષકથનથી ઉપહાસ કરવા જતા એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે તથા તેમાં હસવા સગ્ગુ થુ છે તે પણ અષ્ટ થતુ નથી, અને, એ ગીતે સત્યની, સત્યતા સાબીત થાય છે.

આ નિયમ લાખો કાળ ટકતી મંથાઓને લાગુ પડે છે તેમ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના લક્ષણમાં કોઈ હાસ્યાસ્પદ અંગ હોય તો હામ્યપાત્ર નમુના કલ્પવામાં એવા અશ ઉપાદાન તરીકે વાપરી શકાય છે ઉદાત્તતા અને સાધુતાને માટે ઇતિહાસમાં મસ્મરણીય થયેલી વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રમાં હામ્યપાત્ર લક્ષણો હોતા નથી પરંતુ, કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેમનામાં કેટલાક મહોટા ગુણ હોવા છતાં લોભ કે ક્રોધ કે ઈર્ષ્યા કે અભિમાન કે એવો કોઈ અવગુણ હોય છે અથવા સ્વભાવનું કોઈ જાતનું કંઠગાપણ હોય છે, અને, એવા અશ હામ્યપાત્ર થાય છે એ વ્યક્તિઓ ઇતિહાસમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી હોય છે એ હકીકતથી તેમના એ અશની હામ્યપાત્રતા જતી રહેતી નથી આ ગીતે, હાથી અને શિયાળની વાતમાં, રાજ્યલોભને વશ થતા શિયાળથી દોગદોલો તેણે બનાવેને માર્ગે દોડનાર અને એ રીતે આખરે કાદવમાં પડનાર હાથી કપૂરતિલક તે કોઈ સામાન્ય મનુષ્યનો નમુનો નથી, પણ, કેટલાક મુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓનો નમુનો છે ગભ્યલોભ મહોટી પદવીના મનુષ્યોમાં ઉદ્ભૂત થાય છે તે દર્શાવવા કપૂરતિલકને હાથી કર્યો છે, અને, એવા મનુષ્યો હલજા અને લુગ્યા મનાહકારોની બુદ્ધિએ ચાલી રેગાય છે, એ દર્શાવવા તેને દોરી જનારને શિયાળ કર્યુ છે મહોટા માણુઓના દોષ અશ સા કરવા યોગ્ય કે અનુકૂળ કરવા યોગ્ય હોતા નથી, પણ, ત્યાજ્ય કરવા માટે ધડો લેવા યોગ્ય હોય છે, એ વાત જનસમાજના લક્ષ આગળ રાખવાની જરૂર હોય છે.

જનસમાજમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટ અશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેથી, કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ કરનારના અન્ત કરણમાં એવા સુધારા માટે ખરેખરી ઉત્કંઠા હોવી જોઈએ, જનસમાજનો અપરાધ કરનારને જનસમાજ તરફથી એવી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સામાજિક સુધારણાની ખરેખરી તત્ત્વ ઇચ્છા ધારણ કરનારને જ મળે છે એવી ઉત્કંઠા

અને તીવ્ર ઇચ્છાથી જનસમાજમાંના અનિષ્ટ અશના સ્વરૂપ વિશે ચિત્તમર્ષ વિમર્શન થાય છે, અને, તેને પરિણામે એ સ્વરૂપ પર સખ્ત અરુચિ ઉત્પન્ન થતા જનસમાજની સખ્ત અરુચિને એકઠી કરી એ સ્વરૂપ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે આ પ્રવૃત્તિથી કટાક્ષકથનનો ઉદ્ભવ થાય છે. ટેકન કહે છે, 'કોઈ મનોબ્યાપાર વિમર્શન કરતા કટાક્ષકથનને વધારે અનુકૂલ નથી વિમર્શન એટલે ધ્યાનની એકાગ્રતા, અને, ધ્યાનની એકાગ્રતા અનુભવીના વેગ તથા સ્થાયીપણાને સોગણા વધારે છે. દુર્ગુણ વિશે ચિત્તન કરવામાં જે મગ્ન થાય છે તેને દુર્ગુણ તરફ ધિક્કાર આવે છે અને, તેનું ચિત્તન જેમ વધારે ઉગ્ર તેમ તેનો ધિક્કાર વધારે ઉગ્ર હોય છે. આવી સ્થિતિ હોય છે ત્યારે ગભીર વક્રોક્તિનું શસ્ત્ર મહુથી વધારે સ્વાભાવિક થઈ પડે છે, કાચુ કે, એકાગ્ર થયેલા ધિક્કારની તે સાક્ષી પુરે છે જે એવી વક્રોક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પોતાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિને દાખી રાખે છે; પોતાની સામે પોતે ભાષણ કરતા હોય એવો તે ડોળ કરે છે, અને, પોતાને પોતાના વિરોધીનો વેગ ભજવવાની ફરજ પાડે છે બીજી તરફથી જોતી માલમ પડે છે કે આ દુખભરી સ્થિતિનો બાણી જોઈ કરેલો અગીકાર તે ચિત્તમાનો અત્યંત તિરસ્કાર સૂચવે છે, વિરોધીને આપેલું શરણુ તે તેનું સહુથી સખ્ત અપમાન હોય છે.' (હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર.) હાસ્યના પાત્રમાં પરેખરા દોષ હોય ત્યારે જ આ તિરસ્કાર અને અપમાન મથાર્થ થાય છે હેઝલિટ કહે છે તેમ 'સહુથી ભાગ્યેજનકશી સત્યથી થાય છે અને વાક્યાતુર્યના શલ્ય ખચકા (કર્ણુ) વાળા થાય છે તે સત્યથી થાય છે' (લેક્ચર્સ ઓન વિ ઇન્ડિયન કોમિક રાઇટર્સ)

કટાક્ષકથનનો એક ઉપપ્રકાર એવો છે કે તેમાં હાસ્યપાત્ર વસ્તુનાં કેટલાક અંગ કે કેટલીક ખાસીઅતો પરસ્પર પ્રમાણુ સાચવ્યા વગર એની રીતે વધારી દેવામાં આવે છે કે તેવી સમસ્ત વસ્તુના સ્વરૂપને મળતાપણું કાયમ રહે છે, પણ, એકદર દેખાવ અસંગત અને હસવા મરખો થાય છે. હાસ્યપાત્ર વસ્તુની કેટલીક રેખાઓ આમ મહોટી થઈ જવાથી તે રેખાઓમાં રહેલુ મૂળ તરેહવારપણુ ખામ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, એ રેખાઓમાં વસતી હાસ્યાગ્રપદતા સ્પષ્ટ ગીતે બહાર પડે છે, અને તેથી, કેટલીક રેખાઓની વિકૃતિ થવા છતા તથા બીજી રેખાઓ અસલ પ્રમાણુ એમની એમ રહ્યા છતા વસ્તુનું એકદર સ્વરૂપ વધારે સારી રીતે નજર આગમ્ય આવે છે. અમુક નમુનાના મનુષ્યોમાં કે તેમણે પ્રિય માનેલી સસ્થાઓમાં રહેલી મૂર્ખતાની, અનિષ્ટતાની કે દુષ્ટતાની રેખાઓ આ રીતે મહોટા અને અનિવર્તિત

પ્રમાણમાં વધારવાથી અને તેમના સ્વરૂપની ખાડીની રેખાઓ મૂળ પ્રમાણમાં રહેવા દીધાથી જે વિરૂપતા થાય છે તે ચિત્રને હાસ્યાનુકૂલ વૃત્તિમાં આણીને અને સ્વરૂપમાં રહેલી હાસ્યમયતાને વિરોધધારા આગળ પાડીને હાસ્યરસને વિશેષ રીતે પુષ્ટ કરે છે. આ ઉપપ્રકારને ઇંગ્રેજીમાં caricature કહે છે. આપણી ભાષામાં તેને માટે યથાર્થ શબ્દ ચોજવો કઠણ છે. કદાચ ‘અતિકથા’, ‘અતિચિત્ર’, ‘અતિરેખ વર્ણન’ કે એવો કોઈ શબ્દ ખાસ લક્ષણ કરીને ચોઈ શકાય. ‘દોગસોગ’ શબ્દ આવી નવી લક્ષણથી વાપરવો એ વધારે ઘટતું લાગે છે, અને, એમાં શબ્દાર્થ તથા વ્યાકરણનો અનાદર થતો હોય તો ખીજે એવો કોઈ સૂચક શબ્દ નક્કી કરવો જોઈ એ કે જેથી અર્થનો પ્રકાશ સારો થાય.

આ ઉપપ્રકારના સક્ષિપ્ત ઉદાહરણ આપવા મુશ્કેલ છે, કેમકે, આપું વર્ણન વાંચ્યા પછી જ વધારી દીધેલી રેખાઓની વિકૃતિ ધ્યાનમાં આવે છે. કદાચ નીચેના ઉદાહરણમાં એની વિકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થશે.

“બદીવાનો દોદળા ગામના રહીશ છે એમાં કેટલાક ગરાશીઆ છે, કેટલાક વાણીઆ છે, કેટલાક બ્રાહ્મણ છે, કેટલાક કણબી વગેરે છે એમના ગામમાં ધાડ પડી તે વારે એ સર્વે બાયલા, કાપર થઈ રડવા લાગ્યા, કોઈ મતાર્થ ગયા, કોઈ નાશી ગયા તેથી ચો સુખે ચોરી કરી ચાલ્યા ગયા કેદીઓ કહે, “મહારાજ ! એમાં અમારો જો અપગ્રહ છે ? અમે લૂટાયા, અમારો માલ મયો ચોરને બદલે અમને જાલી આપ્યા છે ” ગજ કહે, “મે કાયદો કર્યો છે કે માગ મૂલકમાં જે કાયગ માલૂમ પડે તેને સજા કરવી તમાગ ગામમાં બચાવ તમે નહિ કરો તો કોણ કરશે ? શુ ગામો ગામ ફોજ રાખુ ?” ગરાશીઆ નીચુ જોવા લાગ્યા, પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆદિને આ વચન નવાઈના લાગ્યા તે નિર્લજ્જે કહે, “તો શુ અમારો દડ લીધે અમે શરૂ થવાના છીએ ?” વનરાજ કહે, “હુ તમને દડ નહિ કર, ને કેદ નહિ બેસાડું, તમને ચૂડા પહેગવી બે વરસ બાઈડીને વેશે રહેવાની સજા કરીશ- મની ! ચૂડા મગાવો ” રજપૂતોની આખમાંવી આસુ પડવા લાગ્યા. વાણીઆ બે હાથે સલામો કરતા કહે, “મહારાજ ! આ ગરાશીઆ તો ધગમાં બે વરસ બરાઈ બેઠા ગરાશવડે પેટ ભરશે એમને ખેતરા છે તેનો દાણો આવે છે પણ અમારે તો હાટ માડી બેસવું, ગુજરીમાં જવું, માલ ખરીદવો ને વેચવો તેથી બાઈડીને વેશે ને ચૂડાવાળે હાથે અમારી બહુ ફજોતી થશે, લો ! હસશે ને છોકરા તાળીઓ પાડશે !” બ્રાહ્મણો કહે, “મહારાજ ! અમા”

પણ ભિક્ષાવ્રતિ તેવી કરવા જવું, વળી સગવવા જવું, હોમ કગવવા, અ-
મારે તો એ મળતી લાજ મગાવું થશે.” કણ્વીઓ કહે, “મહારાજ !
અમે ખાંડીના લુગડા ને ચૂડા પહેરી ખેતી કેમ કરીશું ? ગાડા ભરી ધાન
વેચવા કેમ જઈશું ? અમે મૂઝવાળા ખાંડીના ઘાઘરા સાડવા ને ચૂડા પહેર-
વાથી બહુ કઠગા દેખાઈશું ! આટલો શુનોદ માફ કરો બાપજી !” વન-
રાજ કહે, “તો હવે હિમ્મત પકડી લડજો ?” બદીવાનો કહે, “બાપજી !
જામથી તો લડીએ, ને જો એવો બ દેખાતો કરો કે સામાવાળા અમને ના
મારે તો વળી હથીઆરથી જગ અજમાગ કરીએ.”

વનગજ આવડો.

‘બગલુ ઝો આવે ઝો જાયજે, બગલુ કોકટ કેગ ખાયજે,
બગલુ કધી વહુને લઈ જાયજે ? પાછળ ત્યા બાઈ દોડયા જાયજે ?
બગલુ મોતીવહુને લઈ જાયજે, પાછળ દીનાભાઈ દોડયા જાયજે.
ઝો મારી બઈરીને લઈ જાયજે, માઝ પણતર કોકટ થાયજે;
ઝો માગ પૈસા મગગ જાયજે, (માગે મનખો વાલો થાયજે.)
ઝો હુ તો પરણ્યો તે થયુ કોકરે, મારા નાણાં ખેડા મેડરે’

ગદેલ (રન્નાદેવી) ના ગીત

‘પહેલા ઉદાહરણમાં, ખીકણ કાયર માણસો પોતાનો સાધારણ ધંધો
કરતા હોય તે વેળા તેમના કાયરપણાની રેખાઓ અતિશય વધારે કરીને
દેખાડી હોય તો એટલે જિત કેવું હામ્પજનડ થાય તે દર્શાવ્યું છે, તેમ
જ, એનો મનુષ્યો કેવા નિર્લજ્જ થઈ પોતાના કાયરપણાને કેક મુધી વળગી
રહે છે તે પણ એવા અભાવની રેખાઓનો નિન્નાર કરીને દર્શાવ્યું છે.
ખીજા ઉદાહરણમાં કન્યા ગોધી કહાડવામાં પડતી મહેનતથી અને લગ્નમાં
થતા ખર્ચથી વહુની ટિમત કરનાર અને તે કાણથી વહુની સલામતી માટે
અધીરો થઈ કન્યા માણસ વહુ ખોવાઈ જાય ત્યારે કેવો થેલો અને
બહેબાડજો થઈ જાય છે તે તેના એ અભાવની રેખાઓ બહુ મહોટા
પ્રમાણમાં વધારીને દર્શાવ્યું છે અને એ ગીતે એ અભાવમાં રહેલી હાસ્ય-
ચાત્રતા પ્રકટ કરી છે

આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરતા એક વાત એ લક્ષમાં આવશે કે
આવી રીતે કથેલા હામ્પમય પ્રસંગો વિચારમાં લેતા ચિત્ત આગળ તેમનું
મૂર્તિમંત ચિત્ર ઉભું થાય છે અને તે ચિત્રમાં પ્રમાણ ઉપગત વધી ગયેલી

રેખાઓનો માસાહાર થાય છે રેખાઓના વિસ્તાર અને પ્રમાણની વિષમતા આવે પ્રમગ્ને ખામ કરી ચિત્રયોગ્ય બનાવે છે પહેલા ઉદાહરણમાંનું વર્ણન વાચતા મૂછો દેખાતા છતાં સાદલા ધાધરા અને ચૂડા પહેરી દુકાને જોખતા તથા બળરમા સોદો કરતા વાણીઆ, શેરીઓમા જોખી લઈ ફરતા તથા નદી કિનારે ક્રિયા કરાવતા બ્રાહ્મણો, અને હળ ફેરવતા તથા ગાડા ફાંકતા કણ્ઠમીઓના ચિત્ર નજર આગળ આવે છે, તેમ જ એક તરફ મુદ્દના હિમત ધરી લડવાની આજ્ઞા કરતો વનરાજ અને બીજી તરફ 'અમને મામા-બાળા ના માગે તો હથિઆર અજમાવીએ' એવું કહેતા બદીવાનો એમ સામસામા ઉભેલાનું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે બીજા ઉદાહરણમા, સ્ત્રીને હપાડીને લઈ જતું બગલું (=સ્ત્રીનો કોઈ અગમ્ય રીતે વિનાશ થઈ જશે એવી બીક ભરેલી કલ્પના) અને, તેની પાછળ 'ઓ મારી બધરીને લઈ જાયરે, માર પરણેતર ફેકટ થાયરે' એવી ધુમ પાડી દોડયો જતો મનુષ્ય. એવું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે એ રીતે 'કરિક્ચર'નું કલાવિધાન ચિત્ર-રચનાને ધણુ અનુકૂળ છે, અને તેથી, એ વિધાનની વ્યાખ્યામા ચિત્રરચનાનો પણ સમાવેશ કરવામા આવે છે 'કરિક્ચર તે કટાક્ષકથનના પ્રયોગન આટે કદળી રચનાનો ઉપયોગ કરવાની કળા છે તેમાં ચિત્ર ચિત્રીને કે મૂર્તિ ધડીને હાસ્યમય રેખાઓ પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે' (કરિક્ચર વિશે લેખ એનસાઇકલોપીડિઆ બ્રિટાનિકા, અગીઆરમી આવૃત્તિ)

'કરિક્ચર'મા રહેલી આ ચિત્રયોગ્યતાને લીધે કેટલીક વાર એ સ્પષ્ટથી માત્ર 'ચિત્રદ્વારા પ્રકટ કરેલું કટાક્ષકથન' એટલો જ અર્થ ઉદિષ્ટ કરવામા આવે છે ઇંગ્લાંડમા એવા ચિત્રનો પ્રથમ વિધાયક હોગાર્થ નામે ચિત્રકાર ઇસવી મનના અઢાગમા સૈકામા થઈ ગયો તેણે જનજમાનમા પ્રવર્તતી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનો ચિત્રો દ્વારા ઉપહાસ કર્યો છે, અર્થાત્ અસુખ પ્રસંગમા આવેલા મૂર્ખ અને દુષ્ટ મનુષ્યોના કારિપત ચિત્ર ચિત્રી એવા નમુના પર કટાક્ષ કર્યા છે એવા મનુષ્યોના ચરિત્રમા એક પછી એક આવતા વિવિધ પ્રસંગમા જુદા જુદા ચિત્ર ચિત્રી તે સમગ્ર વડે તેણે ચિત્રમય નારક રચ્યા છે, અને તેમા હાસ્યરમતું દર્શન કરાવ્યું છે

'કરિક્ચર'ના ચિત્રો (cartoon) 'કાર્ટૂન' નામે યેરા પ્રકાર વર્તમાન સમયમા ઉત્પન્ન થયો છે લોકોના મનમાં રમી રહેલા ચાલતા વિષયોનો એવા ચિત્રમા ઉદ્દેશ કરવામા આવે છે. એ ચિત્રોમા બહુધા-રાજ-કીય બાબતો સબધે હાસ્યમય દીકા કરવામા આવે છે એમા બાણીતા

પ્રસંગો ચિતરવામાં આવે છે, તેથી, નમુનારૂપ વ્યક્તિઓ નહિ પણ ખરેખરી વ્યક્તિઓ ચિતરવામાં આવે છે. એક વેળા એવાં ચિત્રવર્તે બહુ દેખાયા હુમલા કરવામાં આવતા, પરંતુ, હવે એવો ઉખ એ ચિત્રોમાંથી નિકળી ગયો છે. ઇંગ્લાંડમાં હામ્પરસના ચિત્રદાગ જાહેર સવાલોની ચર્ચા કરનારાં અને વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેમાં રાજકાર્યોના અગ્રેસરોને અમુક કલ્પિત પ્રસંગમાં આવેલા અને સમાપણ કરતા ચિતરી તે પ્રમજ દ્વારા તેમની કૃતિઓ તથા વિચારોનો મંદ ઉપહાસ કરવામાં આવે છે, અને, એ ઉપહાસવડે તે કૃતિઓ તથા વિચારોની યોગ્યયોગ્યતાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. 'એ સર્વમાન્ય છે કે "કાર્ટૂન"નો કાર્કિ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. ભાવાર્થ રૂપે રહેલા વિચારનું તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શન થવું જોઈએ, અને અને તો, તે દર્શનથી હામ્પર ઉપજવું જોઈએ, અને એ રીતે વિચાર દર્શાવતાં ગમે તેટલી મર્યાદા કે અકુશ રાખ્યા હોય તોપણ, અને તેમાં પ્રસંગોપાત્ત ગ્રોત્સાહક કાવ્ય સરખી ભાવના હોય તોપણ, વર્તમાનપત્રમાં વિવેચનનો મુખ્ય લેખ (leading article) ચિત્રમય બનાવ્યો હોય એવું તેનું અર્થ હોવું જોઈએ' (એનમાઈક્રોસ્કોપીકાલ ઇન્ટરપ્રિઝ, અગીઆરમી આવૃત્તિ, કાર્ટૂન વિશે લેખ.) આવા ચિત્રમાં વ્યક્તિઓ ખરેખરી લેવામાં આવે છે, પણ, તે વ્યક્તિઓએ કરેલા કાર્ય કલ્પિત પ્રસંગોના રૂપમાં મુકવામાં આવે છે. આ કલ્પિત પ્રસંગો સાધારણ વ્યવહારમાં બનતા અથવા ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાં કે વાર્તાઓમાં આવેલા બનાવોના હોય છે ખરી વ્યક્તિઓને તે પ્રમગને અનુકૂળ વેશમાં ચિતરવામાં આવે છે, અને તેથી તેમ જ તેના મુખમાં મુકેલાં વચનથી, ચિત્ર હાસ્યમય થાય છે ઇસિપનીતિમાંના તથા તેના જેવી બીજી વાર્તાઓમાંના પ્રસંગ લઈ ખરી વ્યક્તિઓને પશુરૂપે પણ ચિતરવામાં આવે છે. લન્ડનમાં નિકળતું 'પેય' પત્ર આ પ્રકારનો ચિત્રદાગ ચર્ચા કરનાર વર્તમાનપત્રોમાં મુખ્ય છે.

વિલક્ષણ રેખાઓ વધારવાથી થતા 'ઈન્કિયર'ને ચિત્રનું રૂપ આપી શકાય છે તે પ્રમાણે વાણી વડે કે અંગ વડે અનુકરણ કરીને પણ એ કાર્ય થઈ શકે છે કેટલાક મનુષ્યોની ધારો કહાડવાની પદ્ધતિમાં કે વામ્પરચનાની રીતમાં તેમના સ્વભાવનું તરેહવારપણું રહેલું હોય છે, અને, તેની નકલ વધારેલા રૂપમાં કરી એ તરેહવારપણામાં રહેલી 'હાસ્યમયતા' દર્શાવવામાં આવે છે. તેમ જ, સ્વભાવનું એવું તરેહવારપણું આપ, મહો, કે હાથની કદગી એટા કરવાની દેવમાં હોય ત્યારે તેવી એટા મહોટા રૂપમાં

હાસ્યમયતા દર્શાવવામા આવે છે. ફક્ત ‘આળા પાડવાથી’ આ કાર્ય થઈ શકતું નથી.

અલખત, આ રીતે મનુષ્યના સ્વભાવની કઠંગી રેખાઓ વધારી દઈને પ્રકટ કરવામા એવા સ્વભાવનુ યથાર્થ સ્વરૂપ દરેક રીતે જળવાય એમ હમેશ ખતવું નથી. કોઈક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતા વધારે હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે, અને, કોઈક વેળા કેટલીક રેખાઓ હોય તેના કરતા ઓછી હાસ્યપાત્ર ચિતરાય છે આ પ્રકાર જ એવો છે કે તેમા સમતપ બરાબર જળવાતી નથી. પ્રો. બર્ગસન કહે છે તેમ હાસ્યરસ દ્વારા મનુષ્યોના દોષ માટે દડ કરતા યથાર્થતા ઝીણવટથી સાચવી શકાતી નથી, પણ, એકદર પરિસ્થિતિમા સરેરાશ ઇનસાફ (“average of justice”) પામ છે.

હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે parody (‘પરિહાસમય અનુકરણ’) છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગભીર વિષયના કોઈ લેખનાના વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમા કરવામા આવે છે, અને, એ રીતે ગભીરતા તથા લઘુતાને પામે પાસે મુકીને તે એના વિરોધવડે હાસ્ય ઉપજાવવામા આવે છે આ રીતે,

(અસલ)

જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ,
ખાપ કહે છે બોટા અમારો, માતા મગળ ગાઈ,
બેની કહે છે બધવ અમારો, ભીડ પડે ત્યારે ભાઈરે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ,
લિધ્યુ ને ગુધ્યુ આગણું ને કાઢ્યારે વેળા થઈ,
અડશો મા તમે અભડાશો એમ લોક કરે ચતુરાઈરે;
જીવને શ્વાસતણી સગાઈ, ઘરમા ઘડી ન રાખે ભાઈ.

(નકલ)

લાડુને દાળતણી સગાઈ, મુખમા ઘડી ન થાય જીદાઈ;
જીભ કહે છે લાગ અમારો, દાત ગ્વા મલકાઈ,
પેટ કહે ભક્ષ અમારો, ફુડ વધે ત્યારે મોટાઈરે,
લાડુને દાળ તણી સગાઈ, મુખમા ઘડી ન થાય જીદાઈ.
રેડયું ને ટોબ્યુ થી ઘણું, ને ચાપ્યારે વેળા થઈ,
બોલશો મા તમે ચૂકી નગો, એમ ભૂખ કરે ચતુરાઈરે,
લાડુને દાળતણી સગાઈ મુખમાં ઘડી ન થાય જીદાઈ.

અહીં મૃત્યુના ગંભીર વિષય માટે વાપરેલી ગાંધાર્યના અને શ્રેયીની નકલ મિથ્યાન્નમોજનનો મૃત્યુ વિષય વર્ણવવામા લાગુ પાડતા, એનો વિરોધ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે નકલના વચનો વાચતા અસલનું સ્મરણ થતું ન હોય તો વિષયોના વિરોધનું ખાન ન થાય, અને, નકલ બને હાસ્યમય હોય તોપણ અસલની સરખામણીથી થતી વિરોધની તીવ્રતાની ખામી મળે.

વિરોધની આવી તીવ્રતા આ પ્રકારમા આવશ્યક છે તે ઉપરથી લી હન્ટ 'ઝહે છે કે ' "પેરડી"થી અમલ પર કટાક્ષ થતો નથી, પણ, ઉલટું અસલમા ગુણોત્કર્ષ છે એમ પ્રદર્શિત થાય છે, અમલની "પેરડી" ચર્ચ શકે છે એ તેનો ગુણોત્કર્ષ મિદ્ધ કરવાની ક્ષમોટી છે' (વિટ એન્ડ સ્યુમર.) લી હન્ટના ઝહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે "પેરડી"મા અમલ અને નકલ વચ્ચે એવો તીવ્ર વિરોધ હોવો જોઈએ, અસલ ગુણવન્ત અને નકલ ગુણહીન એમ બે વચ્ચે એવો લાભો તફાવત હોવો જોઈએ કે ગુણહીન નકલ ચર્ચ શકે છે એટલા જ પગથી જણાઈ આવે કે અમલ ગુણવન્ત જ હોવું જોઈએ લી હન્ટનો આ મત એટલે સુધી ખરો છે કે ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પેઠે જ્યાં માત્ર વિનોદ માટે નકલ કરવામા આવી હોય ત્યાં નકલ માટે સરખામણીમા અમલનું ચટિયાતાપણું જ નજર આગળ આવે છે પરંતુ, અસલ અને નકલ વચ્ચે જે વિરોધ છે તે ગુણવત્તા અને ગુણહીનતા વચ્ચેનો નથી, પણ, ગંભીરતા અને લઘુતા વચ્ચેનો છે. વિનોદ માટે કરેલી નકલ કરતા અમલનું જે ચટિયાતાપણું દેખાય છે તે તેની ગંભીરતાનું હોય છે. જ્યાં અમલમા કોઈ વિષય ગંભીરતાથી ચર્ચેલો હોય તે છતાં તેમા પ્રકટ કરેલા વિચારમાં દોષ હોય અને તે દોષ ઉપર કટાક્ષ કરવા' સાર તેની "પેરડી" કરવામા આવે ત્યાં અમલમા ગંભીરતા છતાં તેના દોષને લીધે તેનું ઉત્તરતાપણું જણાય છે અને, નકલ ગમે તેટલી ઘણું છતાં એ દોષ ઉવાડા પાડનાર તરીકે તે ચટિયાતી જણાય છે. જેમકે,

(અસલ)

દક્ષમ ધરીજ હાતમાં, પણ ચાલતી તે નહિ,
દવા છે દાબડીમા, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
તો કેમ કેડ જીદાર્થના દુખનો એલાજ,
કવિતા ! કાઠ ભરાઈ બેડી છે આજ ?

(નકલ)

કલમ ધરીછ હાતમાં, પણ આવતી તે નહિ,
 દવા છે દાખડીમાં, પણ ઉઘડતી તે નહિ,
 તો કેમ કરે જીવદાખના દુખનો એલાજ,
 ગાહી ! કાઠ ભરાઈ ખેડી છે આજ ?

અહીં, અમલ લખાણનો ઉદ્દેશગભીર છે પણ તે લખાણમાં કાઠ કાવ્યત્વ નથી, અને તેથી, નકલ કરતી વેળા અસલમાંતું ખીજી, બધું કાચમ રાખી ફક્ત ચોથી લીટીમાં 'કવિતા' ને ઠેકાણે 'શાહી' શબ્દ મુકી 'પેરડી' કરવાથી એ અર્થ દર્શિત થાય છે કે, શાહી અને કલમ હોય તો આવા લખાણ ગમે તેટલા જથાબધ લખી શકાય છે, અને એવા લખાણ માટે જોઈતી 'દાખડીમાંની દવા' તે કવિત્વ નહિ પણ ગાહી જ છે અસલ લખાણ કવિતાને, એવું પ્રતિકૂલ છે કે ફક્ત એક શબ્દ બદલવાથી તે આખું લખાણ ખડીઓ ન ઉઘડવાથી લખવાની ક્રિયા અટકી પડવાના સાધારણ પ્રમગને લાગુ પડતું થઈ જાય છે નકલમાં વિચારની વિગેષના કંઈ નથી, ખડાઓ ઉઘડતો નથી તેથી લખાણ નથી એમાં કવિતા લખવા જેવું કાંઈ નથી; પણ, અસલ પેઠે નકલમાં ઉચ્ચ વિષયનો નીરસ વચનો સાથે કદગો સયોગ કરેલો નથી, નકલમાં વિષય પણ નીરસ અને વચનો પણ નીરમ છે એટલી નકલની દોષરહિતતા છે એ રીતે, નકલ અસલનું કદગાપણ બહાર પાડે છે, તથા, નીરસ વચનો વડે ઉચ્ચ વિષય વર્ણવવાના પ્રયત્નથી અસલમાં જે દોષ આવ્યો છે તે નકલ દર્શાવી આપે છે આવા પ્રસંગમાં 'પેરડી' ની શમ્યતાથી અસલનો ઉલ્લેખ પ્રતિપાદન થતો નથી

'પેરડી' વિચારની થઈ શકે છે તેમ જ શૈલીની પણ થઈ શકે છે. ઉપર આપેલા બન્ને ઉદાહરણમાં અસલની ધખારતનું ખોણ કાચમ ગંખી અર્થ ફેરવી નાખવા જેટલા શબ્દ બદલી નકલ કરવામાં આવી છે તેથી અસલના વિચાર સાથે અમલની શૈલીની પણ 'પેરડી' થઈ છે. એકલી શૈલીની જ 'પેરડી' કરવાની હોય ત્યાં અસલમાના કાંઈ વાક્ય લેવામાં આવતાં નથી, અને, અસલમાના કાંઈ શબ્દ બદલી નકલ બનાવવામાં આવતી નથી, પણ, અસલની જેલીનું અનુકરણ કરી નવાં જ વાક્ય જોડવામાં આવે છે. 'માહરી મજેહ' ની શૈલીની 'પેરડી'

‘આહા ! આ દેખાયછ કેવું સાડ,
 જાણે કરી સઉ બધું માડ !’ *

એવી નક્કી જોડી કઢાડીને કરતા અસહમાના કોઈ વાન્ય કે વિચારનો આશ્રય લેવો પડતો નથી નેહીની 'પેંગડી' જગુ વિનોદ માટે થઈ શકે, તેમ જ, અસહમાના દોષ દર્શાવવા માટે થઈ શકે.

યુરોપમાં પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સમયથી 'પેંગડી'નો પ્રચાર જોવામાં આવે છે અર્વાચીન સમયમાં 'પેંગડી'નો વિનિષ્ઠ લેખ ને Rejected Addressees ('નાપસંદ થયેલા મંગલાચરણ') નામે ગ્રન્થ છે ક્રમે ૧૮૧૨ માં લન્ડનમાં 'ફૂરી લેઈટ ધીએટર' નામે નાટકગૃહનું વાનુ કંવાનું હતું ત્યારે એ મંથાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેર ખજા હયાતી હતી કે એ પ્રસંગે વાંચવા માટે સફથી સારૂ 'એડ્રેસ' (મંગલાચરણ) લખી મોકલનારને ઈનામ આપવામાં આવે એ આ ઉપરથી જન્મ જિમ્મ થયે હોય એ જિમ્મ નામે એ ભાઈઓએ 'ગ્રેટેસ્ટ એડ્રેસિસ' નામે એક ગ્રન્થસંગ્રહ બહાર માણ્યો. તેમાં વડેન્વર્થ, મધી, ડોર્સેરિન્ડ, મોટર, કેમ, વગેરે તે સમયના વર્તમાન કવિઓની નેહીમાં એ પ્રસંગના જુદાં જુદાં મંગલાચરણ ગ્રંથો હતા, અને, એ મર્જ ઈનામની હરિમાઈમાં નાપસંદ થયા છે એમ જણાવ્યું હતું અલગત, એ બધા ગ્રન્થ એ બે ભાઈઓએ પોતે જ ગ્રન્થો હતાં, પણ એ કવિઓની શૈલીનું તેમણે એવું આખાં અનુકરણ કર્યું હતું કે એ કૃતિ હાસ્યનિમિષ દરેલી છે એમ જોયો મમળ્યા નહિ તેમણે એ ગ્રન્થો ખરેખર એ કવિઓનાં લખેલાં છે એમ માન્યું અને આ બધા ગ્રન્થો શા માટે નાપસંદ થયા એમ કંઈકાં આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન પૂછી દર્શો

Mock-heroic ('વ્યાજવીર') નામે હાસ્યમય કૃતિનો પ્રકાર છે. તે 'પેંગડી'ને એટલે જ ને મળતો આવે છે કે તેમાં પણ અનુકરણ દોષ છે પરંતુ, એ અનુકરણ કોઈ અમુક લેખના કે લેખકના વચનોનું કે શૈલીનું હોતું નથી, પણ, વીરગતના અનુકરણથી વ્યાજવીરગત થતે છે. વીરગતને કિયત નહિ એવા સામાન્ય કે છંદ પ્રસંગમાં વીરવતો ઉત્પાદક દાખલ કરવાનો આગળ કરવાથી અને તે પ્રસંગને વીરગતની ગંભીર શૈલીથી વર્ણવવાથી આ કૃતિ હાસ્યમય થાય છે. આ રીતે, જે વિષયમાં કવિત્વનો ઉત્કર્ષ ન હોય તે વિષયને વીરગતના રૂપમાં ગોઠવી તેમાં ઉત્કર્ષને પગિહાસમય આગેપાડગવાથી આ પ્રકારની કૃતિ થાય છે, તેથી, લી હન્ડ એવી વ્યાખ્યા છે કે કે 'મોક-હીરોઈક ને એક પ્રકારની વ્યાતેકિત છે અને તેમાં કવિત્વમય ઉત્કર્ષને રૂપે પગિહાસ કરવામાં આવે છે.' (વિદ્ય એન્ડ લિઅર.) જુના અલંકાર, જુની અતિશયોક્તિઓ, અને

હિને પ્રભાતે રવિકાન્તિ જેની
સમુદ્રપીઠે, ઝળકતિ તેની
રૂપેરિ સ્નાતે અધિગદ નાવે
પ્રભાતને સુન્દરિ તે દિપાવે.
લીલાભરેલી ગતિ તેનિ સવ,
માધુર્ય એવું નહિ લેશ શર્વ,
કેા સ્ત્રીત્વનો દોષ કદી જણાય,
તો વક્ત્ર જેતા ભુલિ તે જવાય.

આ અપ્સરાએ લટ બે અનેરી
મનુષ્યનાશર્થ હાતી ધરેલી,
લાવણ્યથી તે ગુચળા વળેલી,
બે બાજુ પૂઠે લટકી રહેલી.
શોભા પુરે વિજ્જવલ કુન્તલો તે
કે ગૌરવણી મુઠ્ઠ સિન્ધ ડોકે
એ વાકિસુકી ગલિમાહિ ભૂલ્યા
છે કામદેવે કઈ કેદિ પ્રયા,
પ્રતાપિ વીરો અતિશક્તિમાન
બાધ્યા ઝિણી બેડિયિ બદિમાન.
સુકેશ જેવી બહુ ઝીણું જાળે
પક્ષી અને મીન ફસાય કાળે,
મનુષ્યકેરી અભિભવ્ય જાતિ
સુકેશપાળે સધળી ફસાતિ
સૌન્દર્યમધ્યે બળ શુ સમાય,
કે એક કેશે પુરુષો તણાય.

આહસિક અમીરે તે લટ જેઈ પ્રભામય,
પામ્યો માનદ આશ્ચર્ય, આકાંક્ષા તેહની થઈ
કર્યો મકરપ લેવાનો, ચિત્તે ઉપાય ચિન્તવ્યા,
લેવી કાતો બલાત્કારે અથવા છલ યોજના
પ્રયત્નો કરતા જ્યારે સાદૃશ્ય પ્રેમિને મળે,
પૂછું નહિ કોઈ કે જાળે મેળવ્યું કે બળે.

પ્રભાતે ઉઠિને કીધી પ્રાર્થના દેવ સર્વની,
મદદ સહુની માગી વિશેષે કામદેવની
કામ માટે રચી વેદિ તેની આગધના કરી;
અર્પી પ્રેમકથા બાર મેખલા તણુ ત્યાં ધરી.
મૃદુ મન્મથ લેખેથી ચતુર્વ્યા પછિ ઇન્ધન,
નિસામા તણુ જગને પ્રગટાવ્યો હુતાશન.
માદાગ દડવત્ કીધા પ્રણામ બહુ બાવથી;
સતૃપ્તુ લોચને માગી લટ તે અવિલખથી.

આકાશગામી ગણુના અધીશે
વિશેષ ચિન્તા ઉગ્રા ધરી છે,
બોલાવિને ત્યા અનુયાયિ સધ,
આજા સુણાવી સહુને અલધ
‘અનિષ્ટ એવા શુકનો જણાય,
શ્રીગતને મકટ તેથી થાય,
આપસિ દિશા અપમાન થાશે,
કિવા બલાત્કાર કષ્ટ જણાશે.
અગમ્ય એ સડતો પ્રકાર,
અદમ્ય છે એ વિધિનો પ્રહાર;
શુ કોઈ દેવી કેકુ પાડશે કે ?
ચીગે થશે ત્રા બરણી વિશે કે ?
કે શુ થશે લાઠિત ડાઘ લાગી
કાં આબરુ કે નવિ તેનિ સાડી ?
બોગે શુ તે ઉત્સવને પ્રમગે
કાં હૈયું કે બૂપણુ ધાર્યું અગે ?
જાઓ ત્વગથી રહિ જાગરક
રક્ષા હગે તે અબલાનિ ખૂમ.
કો સાચવો કુડલ, કેકુ કોઈ,
તે કોઈ બેગો લટ મામુ જોઈ.’

આલા ને ચમચા કરી શોભા ત્યાં બનિ છે ખ
કરકડ યુદ્ધના દાણુ થાય છે ધટિ જ્યાં રહે.

રમેલી વેદિઓ માંહે બલુકે અગ્નિ ઉજળવણ,
 રૂપાના નાળચામાથી વહે છે રમ મળુણ
 ખાલા અનેક પૂરાયા સુગંધ પસરી જહી,
 સુમાર ના કથાનો ત્યા, મિજબાની ખિલી રહી.
 સુન્દરીની બધી બાળુ હવાઈ જૂત લા ફરે;
 કેશ પર ભમે કોઈ સાડીની ચોદિ કો કરે
 રાજના મંત્રિઓ ફેરી ને કાવો છુદ્ધ ખીલવે,
 અર્ધ્ધ મીચેલિ આખોમા સર્વતુ તત્ત્વ દાખવે
 તે કાવાના ચઢયા ધૂમ મગજે તે અમીરના,
 ચુકિતઓ લટ લેવાની ધૂમે નવીન ધૂમમા.

રણે ચઢે કો મડવીર જ્યારે,
 સ્ત્રીઓ મળવે હથિયાર લારે,
 તેવી ઉભી કો સહકારિ નારી,
 બે પાનતુ શસ્ત્ર સ્વહસ્ત ધારી.
 સ્ત્રીકારિ તે આદરથી અમીરે,
 તે યત્ર ન્હાતુ સિધુ આગળાએ,
 જ્યા સુન્દરી કમાય પિતી નમીને,
 ઉભો પછાડી ફળ બે ધરીને
 સહસ્ત્ર જૂતો તહિ દોડિ આવે,
 પાખો હલાવી લટને હલાવે,
 ચોછા કરે જૂત અદસ્ય રાતે,
 તથાપિ ના ચેતતિ સુન્દરી તે
 કાનેથિ બેચુ ત્રણ વાર મોતી,
 ને તે પછાડી ત્રણ વાર જોતી,
 સમીપ આવી રિપુ દૂર જાય,
 એવી રિતે લા ત્રણ વાર થાય
 જૂનેશ ચિન્તા ધરિને નિહાજે
 તે સુન્દરીના મનમા શુ આલે,
 એવે સમે કો પુરુષાર્થ પ્રીતિ
 નિગૂઢ તેના ઉરમાહિ દીધિ
 આશ્ચર્યથી વ્યાકુલ તે બને છે,

અચક્તિ કેમે લય ને જુવે છે,
નિધામ મૂંચો નહિ જ્યાં કિપાય,*
મૂતેય થાતો નહિયી વિનાય

અમીર ત્યા દાનગ ને કિવાડે,
ને ઘેગવાને લટ તેદ મારે,
બે તીક્ષ્ણ ધાગ મળિ તેનિ પૂરે
કો ભૂત પેડો બનિ મૂર્ખ વચ્ચે

ગયો કપાઈ લણુમા દિધા તે
સધાઈ પાછો પછિ ત્યાથિ નામે.
ધારા મળી ને લટ તે કપાઈ,
થઈ મદાની ગિરધી જુદાઈ.

નિરતેજ આખો થઈ સુન્દરીની,
આકંઠ જોરે નબ નાખ્યુ ચીંગી,
ઝેવી ચિસો માત્ર કચિત્ સુણાય,
દયાઈ દેવો પશુ જેથિ ધાય,
વિરેદ થાતા ધણિ જેદ વેળા,
કે પક્ષિઓ ને પશુઓ હજેલા,
કે પાત્ર ચીનાઈ વિચીર્ણ ધાય,
ત્યારે જ ઝેવી ચિસ સબળાય

નર વિજયિ વટે છે, 'પ્રેરૂ દું પુષ્પમાળ,
ધન યરાથિ બર્ણ આ મ્હાડ છે મર્વ દાળ,
જહિ સુધિ જલઓને મીનતુ દોય ધામ,
જગતમહિ રહેમે ત્યાં સુધી મ્હાડ નામ

જહિ સુધિ મહિલાઓ મ્હાલમે લગગાળે,
સુતિ ભરિ વસુધામા ભૂષણે ને મશાલે.
જહિ સુધિ અબળાનિ જીભમાં પૂર્ણ દામ,
જગતમહિ રહેમે ત્યાં સુધી મ્હાડ નામ'

* જલેશે તે સુન્દરીને સ્વપ્ન દીધુ હતુ કે દેવ પુત્ર મળે
ચાથી હાનિ છે.

પોપ કવિએ કેવા ચતુર અને રમણીય કલાવિધાનથી વીગ્ગસના કિસ્સાહ માટે ઉત્પન્ન કરેલી મનોરૂઢિ આગળ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓના વર્ણન રજુ કર્યા છે, અને, એ રીતે ઉદાત્ત તથા પ્રાકૃત તત્ત્વોના વિરોધની હાસ્યરસ ઉપજાવ્યો છે તેનો મથાર્થ સાક્ષાત્કાર કરાવવા સાર આ ભાષાન્તર આ રહ્યા વિસ્તારથી કર્યું છે કેવળી લટ કાપવાની નહીં ધ્યાને આપેલું મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ mock (હામ્યત્વ) અને heroic (વીરત્વ) નો વિરોધ પરિપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રેમપ્રમગવી થયેલા ઉત્પાતની ઐતિહાસિક કથા કહેવાની હોય એવી ગીતે મહાકાવ્યની ગૈલીથી આરંભ કરવામા આવ્યો છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના ભેદ સમજાવવા સમ્બતીનું આવાહન કરવામા આવ્યું છે એવીનો પ્રવાહ ગભીરતાથી વધતો જાય છે, જે છતાં, વચમા વચમા 'સ્ત્રીજાતિના દોષ વડે જોતા ભુલિ જવાય,' 'કેશની લટ મનુષ્યનાશર્ધ ધરેલી હતી,' 'પુરુષો એક કેશથી તણાય છે,' એવાં લઘુવૃત્તિના વચનો મુકી પ્રૌઢતાના પ્રવાહને અપ્પનિત કર્યો છે કેશના સૈન્દર્યથી પુરુષોને મોહિત કરવાની કામદેવની શક્તિનું વર્ણન જેવું લાલિત્યવાળું છે તેવું જ હામ્યર છે કામની આગધના માટે કરેલી મનુક્રિયાની વિગતો જેવી નકામી છે તેવી જ હાસ્યોત્પાદક છે આવતી આપતિના સ્વરૂપ વિગે કરેલી કલ્પનાઓમા દેવીને કુકુ પડશે કે બરણીમા ચીસે પડશે કે આમરને ડાઘ લાગશે કે નવી સાડીને ડાઘ લાગશે એવી કેટલીક ખરી આપતિઓ અને કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતો એક પક્ષિમાં મુકી તેમના વિરોધની તીવ્રતા દર્શાવી છે, તેમજ, સ્ત્રીઓ કેટલાક સામાન્ય અકસ્માતોને મોહોદું રૂપ આપી દે છે તે ઉપર ટોર કરી છે ત્રી પીવાના પ્રમગનું વર્ણન પણ નિર્ગંધ વિસ્તારવાળું, હોઈ હાસ્ય ઉપજાવે છે અને જાનના મત્રીઓના મોજશોખ પર કટાક્ષ કરે છે. લટ કાપવાનો છેવટનો પ્રસંગ રજુસકામની ઉપમાથી શરૂ થઈ, અમીરે જાતર શી રીતે લીધી, નેમા આમળા શી રીતે મુક્યા, તે શી ગીતે ધરી, તે શી ગીતે ઉઘાડી, તે શી રીતે બધ કરી, એવી એવી ક્ષુદ્ર વિગતોના વર્ણનથી અને હવાઈ ભૂતો-એ લટના રક્ષણ માટે કરેલા બ્યર્થ પ્રયામના વર્ણનથી હાસ્યરસ મહુ ખુખી સામે ચીતર્યો છે લટ કપાયા પછીનો આકોશ વર્ણવતા સ્ત્રીના ધણીના મરણ વખતની ચીમોને પાળેલા જનારના મરણ વખતની તથા મીનાઈ માટીના વામણ ભાગના વખતની ચીમોના જેવી ગણ્યની સ્ત્રીઓની ચીસો પ્રસંગની ભયકરતાના પ્રમાણમા નથી હોતી એવો આલેખ કર્યો છે. નામકન્ધ વિજયદશમી વચનોમાં પણ 'વાવચ્ચન્દ્રિયાકરો' જેવી ઉક્તિને બંધી

ગાંભીર્ય અને હાસ્ય બન્ને જુદે જુદે પ્રમતે પ્રવર્તે છે; પરંતુ, એ બે બિન્ન અશ્વત્થી લેખમાં વિસવાદ પ્રવર્તતા નથી. એના મિશ્રણથી સમગ્ર લેખ એકાકાર બની રહે છે. સમગ્ર લેખમાં રહેલું વક્તવ્ય યથાર્થ રીતે પ્રકટ કરવા સારૂ ગાંભીર્યની પણ જરૂર હતી અને હાસ્યની પણ જરૂર હતી, ઉદ્દિષ્ટ વિષયના સ્વરૂપમાં જ ગાંભીર્ય અને હાસ્ય અન્તર્ભૂત રહેલા છે, અને, તે બેમાંથી એકનું જ વર્ણન કર્યું હોત તો વિષયનો નિર્દેશ અપૂર્ણ રહેત, એવી પ્રતીતિ આખો લેખ વાચતા થાય છે. ‘મોક-હીરોઈક’માં વીર-રસના સ્વરૂપનું અને શૈલીનું અનુકરણ હોય છે તેમ ‘સીરિઓ-કોમિક’-માં ગાંભીર્યનું અનુકરણ નથી હોતું, ગાંભીર્યના પ્રસંગમાં ખરેખર ગાંભીર્ય લેખ છે, અને, હાસ્યરસનો પ્રસંગ ગંભીર ભાષામાં વર્ણવેલો નથી હોતો. અલંકારશાસ્ત્રની સરકૂત પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતા એમ કહી શકાય કે ‘મોક-હીરોઈક’ માં બે પ્રકારનો એકબીજા સાથે અગાગીભાવ હોય છે, એક અનુગ્રાહ હોય છે, બીજો અનુગ્રાહક હોય છે, તેથી, તેમાં બે પ્રકારોનો, ‘સકર’ હોય છે, ‘સીરિઓ-કોમિક’માં અન્યોન્યની નિરપેક્ષા હોય છે અને માત્ર બન્નેનો એક જ અર્થમાં સંમતાય હોય છે તેથી તેમાં બે પ્રકારોની ‘સસંધિ’ હોય છે.

એકલા હાસ્યરસવાળી કૃતિ કરતા આ ગાંભીર્ય અને હાસ્યના મિશ્રણવાળી કૃતિમાં વિશેષતા એ હોય છે કે હાસ્યરસના પોતાના પ્રદેશની અંદર વિગેધી અશાનું જે મધદન હોય છે તે ઉપરાંત આવા મિશ્રણવાળી કૃતિમાં સમસ્ત હાસ્યરસનું ગાંભીર્ય સાથે સંવદન થાય છે, માનવ સંસારમાં તેમજ મનુષ્યવ્યક્તિના ચિત્તમાં એકલુ ગાંભીર્ય વ્યાપી રહેલું નથી હોતું, અને એકલુ હાસ્ય વ્યાપી ગ્રહેલું નથી હોતું, પરંતુ, એ બન્ને વૃત્તિઓના મૂળ હોય છે, અને એ બન્ને વૃત્તિઓ ઉગી નિકળવાના પ્રસંગ આવે છે એ હદીકત લક્ષમાં લેતા માલમ પડે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું આ મિશ્રણ મનુષ્ય જીવનના એક અશનું યથાર્થ ચિત્ર દર્શાવવામાં મહાયશ્વર થાય છે.

કવિ દલપતરામકૃત ‘વેનચરિત્ર’માં આ પ્રકારનું ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ રુચિકર રીતે થયેલું છે વિધવાવિવાહ અને બીજા સંસારસુધારાના પ્રયત્નોના ગંભીર વિવેચનમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિએ હાસ્યના પ્રસંગો ગોઠવ્યા છે. ગળકુવર વેનના કહેવાથી ગળગુરુ વિધવાવિવાહ કરનાર નાતોમાં જઈ કહે છે કે ‘હવે પછી વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરવા નહિ’ તે ઉપરાંત એ નાતોમાં થયેલા હોબનું વર્ણન હાસ્યરસથી બોરેલું છે.

‘શુરને દેખી કષ્ટબલુ સહુને, રીસ રહેમા વ્યાપીછ,
કહે ગાર તે ગજકુંવરને, ઉધી મત્ય કેમ આપીછ
ચોટલાવાળી ચતુરાને માયે, કરવા ખેડો મુડાછ,
આ શુ સહયુ ને તે આ શો, ગજબ કર્યો ગાર ભુડાછ.’

‘આ શો ગજબ કર્યો ગાર ભુડા, કર્યા અતગ્ના ધા ઉડા, આ શો
ધેર અમે ધગધણીને કહેતા, એને દક્ષણા આપો,
આજ તું અમને દેવા ખેડો, જાગમળતો રડાપો આ શો
જમડા ચૂડો ભાગે તો, અમે નવો પહેરતા ચૂડો,
તે તો આખા બવનો ભાગ્યો, બાઈ તું જમવી ભૂડો. આ શો

ગાર પધારે ધન્ય જાણતા, કગતા કસાર કલવા,
અપરાકના તુ હવે આવજો, મડદા મોક્ષ મોકલવા. આ શો
રાજકુંવરને જઈ તુ કહેજો, લેજો નામ અમાર;
અખળાના અતર ખાળીશ તો, ઉજડ વળરો તાર. આ શો

‘વસ્તીના લોકે વિપ્ર સાથે પાડ્યો વાધો,
કહે કોઈ દિજનુ કામ ન કરવુ બધી એવી બાધો રે. વસ્તી
ધર ધરથી ભેળા થઈને સહુ, મુખવી ખોયા માળી,
યુગ્મ પત્ર દિજને નહિ દઈએ, અમે ગાઠ એ વાળી રે. વસ્તી
કહે સુતાર અમે કોપ્યા તો, ભોગ ભટોના મળશે,
ઘટીતો ખીલડો ભાગે તો, દાણા શેણે દળશે રે. વસ્તી
ઘાચી કહે અમે નહિ દઈએ, દીવેલ દીવા આડ,
દીવા વિના ધગ દેખાગે જેમ, અપાશરે અધાર રે. વસ્તી

મોટી કહે અમે કોપ્યા તો, ઉડશે એના આટા,
ખરે બપોરે જવું પડે તો, પગે બાધરો પાટા રે. વસ્તી
કહે હનમ હવે બ્રાહ્મણના, કદીએ વાળ ન લેવા,
ડાઢાં વધવાવી દેખાશે, બધાય બડરા જેવા રે. વસ્તી

કહે લુવાર કંગે એવું કે, તરતજ તેઓ થાકે,
લોઢી કે કડછી નહિ દેવી, છો પછી આટો કાકે રે. વસ્તી
કહે ભગ્વાડ હવે બ્રાહ્મણના, નહિ ચાગીએ દોર,
બાલુવુ ગણુવુ ભૂલી ગાયો, ચરાવશે જઈ ગાર રે.

કહે કુભાર ન દેરા વાસણુ, તેથી તરત અકળાશે,

હાવે હાહા ધકશે તો, આહાણુ ઓઝા કહેવાશે

વસ્તી•

ધર ચણુવા માટીના ગુણુ, દીધાની વાત હવે સી,

માટીખાણુ માટી લેવા, જશે ગધેડે ખેશી રે

વસ્તી•

ધોખી કહે છે વસ્ત્ર ન ધોવા, પગી કકળશે કેવા;

ઝોર બધા મેલા ગધાશે, જતી દુઢિયા જેવા રે.

વસ્તી•

‘વેનચરિત્ર’માં હાસ્યના બીજા પણુ પ્રસંગ છે. કન્યા ન મળવાથી
નિરાશ થયેલો વાઢો નવરંગી પોતાનું વૃત્તાન્ત વર્ણવે છે કે,

‘પનઘટ ઉપર પ્રભાતમા જઈ, બગની પેરે ખેસુ,

વિધવિધના વિચાર કરે પણુ, એથી અર્થ સરે શુ.

રસ્તે જાતી રાખાઓના, ટોળેટોળા દેખું,

નિરખીને નીસાસા નાખું, અભાગ્ય મારા લેખુ.

પછી ઘેર જઈ પોતાને હાવે, નીર ઉઠાળા નાહાવુ,

બલ્યા જલ્યા ભાખરા જનાની, ખાત નિનાવુ ખાવુ.

સંમશાન સરખુ ધર ભાસે ને, ચિતા સળગતી સળ્યા;

અધિક અંતરની વાત ઉચરતા, લાગે છે મને લળ્યા.

‘વાસણુની ઉતરેવડને એક, ગતુ’ વસ્ત્ર ઓઢાકુ,

ઉભા છો વહુ એમ કહી, મારા મનને હું રમાકુ

એની. જોડે ઉભો ગીને, એમ વિચાર આપ,

આ જેવડી કન્યા આવે તો વળતી શા સતાપ.’

‘એક દોરકુ લઈ તેની, વરમાળા ખેશ બનાવી,

મારા ને ઉતરેવડના’મે કઠ નિખે પહેરાવી

કહ્યું ચાલો વહુ ચોરીમાં, તમને આપીગ સુખ માઝ્યું;

ખેચાયાથી ખસી પડી, વાસામાં મુજને વાગ્યું.’

‘વેનચરિત્ર’ની સંમત કૃતિ હાસ્યપરાયણુ નથી, અને, તેમાં ધણે
જામ ગંભીર વૃત્તિનો છે. પુસ્તકમાં

‘બાલપણુમાં બાળના, નવ કરવાં લગન,

જો કરીએ જાણી જોઈને, વહુ ઉપજે વિધન.

બાળ•

* * * * *

માખાપની સુરખાઈનો, એ તો છે આડો આંક;

વાકુ થએ પછી વેવલા, કાઢે કર્મનો વાંક.

બાળ•

લહાવો લેવાની લાલચે, કંઈક લાજને લાજ,
આખો મિચીને ઉડે કુવે, પડો કરી પતરાજ

ખાજો'

‘ વિપતી વેલાએ,
ધીગજ અંતર ધરીએ,
કોટી પ્રકરે દટ પડે પણ,
મુઝાઈ નવ મગએ કે’

આવા કાઈ પણ હાસ્યમય અથવા રિનાના જાને કેવળ ગંભીર આવ-
વાળા પહોના સમૂહમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉપર કંથુ તેમ હાસ્યના પ્રસંગો
શુદ્ધ છે એકદર પુસ્તક વાચતા ગાભીર્યથી હાસ્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી
લાગતી નથી અને હાસ્યથી ગાભીર્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી લાગતી નથી;
પરંતુ એ પ્રતીતિ થાય છે કે જીવનમાં ગાભીર્ય અને હાસ્યની મધ્યસ્થિ હોય છે.

ગાંભીર્ય અને હાસ્યનું મિશ્રણ કવિાનુ પ્રાવીણ્ય પ્રેમાનન્દની કૃતિઓમાં
ઠેરઠેર નજરે પડે છે. ગંભીર પ્રસંગો વર્ણવતા હાસ્યગ્રંથોની તેને વિસ્મૃતિ
થતી નથી. તેના કાવ્યો પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગાંભીર્ય અને હાસ્ય વચ્ચે
એવું અન્તર નથી કે એક આખ્યાનમાં એ બન્નેનો પ્રાદુર્ભાવ ન હોઈ શકે.
‘ભામેડ’ અને ‘હુડી’ એ બન્ને અનન્યસંકિતનું મહત્ત્વ દર્શાવવાના
મબીર ઉદેશવાળા હોવા છતાં લગભગ મરખે ભાગે હાસ્યમય અને ગાંભીર્ય-
મય છે. દમયન્તીના શ્વયવરનો ‘નગરી અમગ’ સંગ્રહો ભમંટો વર્ણવતા
‘ભોલે દુદ્દનીના બહુ ઠંક, અડળામણનો વચ્ચો અક’ એવી ઉત્તેજિત
વૃત્તિમાં આવ્યા પછી પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં ગહેલી નિર્મલતાની હાસ્યપાત્રતા
દર્શાવવાનું તેને અપ્રામગિક લાગતું નથી.

‘ વર થઈ બેઠા પ્રાણી માત્ર, મમા કર્યા છે વરવા ગાત્ર
શરીર કુદ્ર લાટના જોડ, તેને દમયતી પગપાના દોડ
ખાજક યૌવન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયતી પરપાયાની શ્રદ્ધા.
કો તો મોટા ધરના કુઆર, કો કહે આઘ અમાર ધર
આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાકા મુગટ ધર્યા શિગપર
ધરડા થયા નાટના વર, વતા કગવતા વાગા જર.
તન મન કન્યાને આરપણ, આગળથી નહીં ટાળે દરપણ
કેટલા કરે તિલકના રેય, કેટલા કરે મારોનાડે દેય
કેટલા કરે પૂછાપૂછ. હુ કહેવો કહી મગડે મૂછ.

જેના મુખ માહે નહીં દત, તેને પરણવાનું ચત
કેવળ શ્વ ડાગ્યા ગયા મળી, તે બેઠા દુપારી પળી
જેશીની પ્રણીપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મોતરી.

એ રીતે સ્વયંવર મરખા ઉચ્ચ પ્રોત્સાહનના પ્રસંગમાં પશુ પ્રેમ
નન્દ બ્યા હાસ્યમયતા ભેગે છે ત્યા બન્ને ભાવ યથાસ્થિત છે એમ વાત
નારને લાગ્યા વિના રહેતુ નથી એક જ વર્ણનમાં ઘડીમા ગાલીચ અને
ઘડીમા હાસ્ય દર્શાવનારી ગ્યનાનો નમુનો ' સુદામાચરિત્ર ' માંથી લઈ શુ
કૃષ્ણને મળવા આવેનો સુદામા બાગ્ણે ઉભો રહી ખચર કહેવડાવે છે
તે વેળા

‘ સુતા રાજાને, શ્રી અવિનાશ રે, અષ્ટ પટરાણિયો છે એ પાસ રે,
રૂકમણી તળાસે પાય રે, મિત્રવદા દેખે છે વાય રે
ધર્મ્યુ દર્શણુ ભદ્રા નારી રે, જાણવતિયે ગ્રહી જળજારી રે.

*

*

*

*

ચંચ ઉપગ મુદગ ઘણાં ગાજે રે, શ્રીમંડળ વેણા વાજે રે.
માંધર્વી કળા કોઈ કરતી રે, શુભ વાયક મુખ બચરતી રે.
ચતુરા નવ ચુકે તાળી રે, બોલે મર્મ વચન મરમાળી રે
જેથી રીતે પ્રાણુઆધાર રે, એમ થઈ રહ્યો થઈથેઈકાર રે
એવે દાસી ધાતી આની રે, જોઈ નાથે પામે બોલાતી રે
બોલી સાહેલી શિર નામી રે, દારે દિવ આબ્યો કોઈ રનામી રે.
નહોય નારદ અન્યમેવ રે, નહીં વસિષ્ઠ ને નામદેવ રે
ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્ય રે, મે તો ઉપિ જોયા છે અમસ્ત રે.
નથી વિશ્વામિત્ર કે અત્રી રે, નથી લાબ્યો ચીઠી કે પત્રી રે.
દુખી દરિદ્ર સરખો ભામે રે, એક તુધીપાત્ર છે પામે રે
પિંગળ જટા ભગ્ને બરિયો રે, કુધા રૂપી નારીને વરિયો રે.
ગરિયે શેરિયે થોડાચોડ રે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોક
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામ રે, માર વિપ્ર સુદામા છે નામ રે
એમ દામી કહે કર જોડ રે, ખરો ખરો કહે મણુજોડ રે.
મારો બાળ સ્નેહી સુદામા રે, હુ દુખિયાનો પ્રિયમા રે
હઠી ધાયા બદ્ધવશ રે, નવ પેહેયો મોખ પાય રે
પીતાખર ભૂમિ ભરાય રે, રાણિ ઉકમણિ ઉચા સાય રે.

અતિ આનંદે ડુલી કાય રે, હરિ દોડે ને શામે બરાય રે.
પડે આખડે બેઠા થાય રે, એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે.
શ્ચિયોને કહી ગયા ભગવાન રે, પૂજા થાળ કરો માવધાન રે.
હુ જે ભોગવુ રાજ્યાસન રે, તે તો એ આજ્ઞાનુ પુન્ય રે.'

કડવુ દારકાપીશના ગયનગૃહના વૈભવના વિલાસમય વર્ણનથી ગર થાય છે, અને, તેનું વર્ણન થઈ રહે છે ત્યાં સુદામાના હમવા લાયક દીદારનું વર્ણન આવે છે, એ હાસ્યમય વર્ણન પુરૂ થાય છે ત્યાં સુદામાના 'આગ-મનથી કૃષ્ણને કૃત્યન્ત થયેલી રનેહોર્મિનું હૃદયસ્પર્શી વર્ણન આવે છે, તે વર્ણનમાથી કૃષ્ણના ક્ષોભની કાંઈક હાન્યમય વર્ણનમા સંક્રાન્તિ થાય છે, અને તે પછી સુદામા તરફના કૃષ્ણના પૂજ્યભાવનું ગભીર વર્ણન આવે છે. એ રીતની ગાભીર્ય અને હાસ્યની કુલશુથણી ચિત્રને મનોગ્મ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ, ગાભીર્ય અને હાસ્યનું નિકટપણ બતાવે છે, અને, તે બન્ને સ્ત્રોત આખરે એક જ મૂળમાથી નિકળે છે એ વસ્તુસ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે. વર્ણનમા જ્યાં ગાભીર્ય છે ત્યાં તે વ્યાજરૂપે નથી, હાન્ય ઉપ-જવવા માટે ગભીરતાનો ત્યાં ડોળ કરેલો નથી, પણ, ખરેખરી ગંભીર વૃત્તિને લીધે ગાભીર્ય ઉદિષ્ટ થયું છે, અને, જ્યાં હાસ્ય છે ત્યાં તે ખોટા આભાસ રૂપે નથી પણ ખરેખર વિવક્ષિત છે.

ગાભીર્યમા કરુણરસનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી, *tragi-comic* (કરુણ-હાસ્યમય) લેખ તે *serio-comic* નો એક ઉપપ્રકાર જ છે. પરંતુ, કરુણરસના મહરતને લીધે આ ઉપપ્રકારને જુદા નામથી ઓળખવામા આવે છે. કરુણ અને હાસ્યનો તીવ્ર વિરોધ છતાં તે બન્નેનો એક જ રચનામાં સમાવેશ શી રીતે થાય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ શક્ય થાય, પરંતુ, મનુષ્ય-જીવનના પ્રસંગો એવા હોય છે કે તે બન્નેનો એક જ સમયે અવકાશ હોઈ શકે છે શેક્સપીયરના કરુણરસ નાટકોમા આવતો હાસ્યનો અગ આ સ્થિતિની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમ જ, હાસ્યરસના સહવર્તનથી કરુણરસની ગાઢતાનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે એ વાત દર્શાવે છે. મનુષ્યજીવનમાની આ વિષમતાને લીધે જ 'વેનચરિત્ર'મા ઉપર કહેલા હાસ્યરસના પ્રસંગો બાળ-વિદ્યવાઓના દુષ્કાંડ કથા સાથે સ્થાન પામે છે.

જ્યાં કથાનું પાત્ર પોતાની વિચિત્ર મૂર્ખતાને લીધે વિપત્તિમાં આવે છે ત્યાં પ્રથમ કહ્યું છે તેમ અનુક્રમણો અવકાશ ન હોય તો કરુણરસને બદલે હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે આવા પ્રસંગ કદિ એવા પણ હોય છે કે

પ્રથમ કરુણરસનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તે સમ્યા પછી કરુણભૂત મૂર્ખતાનું દર્શન થતા હાસ્યરસનો ઉદ્ભવ થાય છે.

હાસ્યરસપ્રધાન નાટકને ઇંગ્લેન્ડમાં comedy કહે છે એ પ્રકારની રચનામાં અમુક જાતના મનુષ્યોના હોય અને મૂર્ખતાનું, જનસમાજમાં પાલતી રૂઢિઓમાના અવગુણનું, અને જીવનમાં આવતા પ્રસંગો તથા બહુસ્માતોની વિચિત્રતાનું હાસ્યમય ચિત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે પરંતુ, 'કોમેડી' શબ્દ હમેશા આ અર્થમાં વાપરવામાં આવતો નથી જે નાટકમાં કરુણરસ ન હોય અને કથાનું પરિણામ સુખમય હોય તેને પણ કેટલીક વાર 'કોમેડી' કહેવામાં આવે છે 'કોમેડી'માં હાસ્યરસનું પ્રાબલ્ય કેટલું હોય તે જોઈએ એ વિશે શુદ્ધ શુદ્ધ જર્માનામાં નિધવિધ મત પ્રવર્ત્યાથી 'કોમેડી'નું સ્વરૂપ વખતોવખત બદલાયુ છે, તોપણ, 'કોમેડી'માં વિનોદનો કંઈક અંશ હોવો જોઈએ એ મત કાયમ રહ્યો છે, અને ઉપર કહેલી સુખમય પરિણામવાળી રચનામાં પણ વિનોદનો કોઈક પ્રકારનો અંશ આવ્યા વિના રહેતો નથી 'કોમેડી' નો ઉદ્ભવ મૂળ ગ્રીક સાહિત્યમાં થયેલો છે. પ્રાચીન ગ્રીકમાં અમુક ઉત્સવોના પ્રસંગોએ ગામડામાં મધપાનના તોફાન સાથે હાસ્યવાળા ગીત ગાવાનો રીવાજ હતો, અને, તેને પરિણામે ગામડા (kōmō) ના અથવા પાનેતસવ (kōmos) ના ગીત (ōdō) ઉપરની કમશ 'કોમેડી'ની રચના ઉદ્ભવ પામી છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં એ રચનાના રૂપાન્તર થયા છે, તેમ જ, અર્વાચીન યુરોપીઅન સાહિત્યમાં પણ તેનાં રૂપાન્તર થયા છે ફ્રાન્સમાં 'કોમેડી' માં અમુક જાતના મનુષ્યોની વિલક્ષણતાનો અંશ પ્રવાનતા જાય છે, અને, ઇંગ્લાંડમાં 'કોમેડી'માં વસ્તુરચનાની વિચિત્રતાનો અંશ પ્રધાનતા પામ્યો છે. ઇંગ્લાંડની 'કોમેડી'માં એ અંશ સ્પેઈનની 'માથી' ઉતર્યો હતો રોક્સપીઅરની કૃતિઓથી 'કોમેડી'નું ઉચ્ચ બંધાયું હતું, પરંતુ, તે પછી 'રિયોરેશન' ના સમયે પ્રવર્તેલી તથા તે કાલે 'કોમેડી'નું સ્વરૂપ પણ અનીતિમયબની ગયું હતું.

હાસ્યના ઉદ્દેશથી રચાયેલું નાટક જ્યારે સુખ્યવસ્થા તથા સુષટ્ઠ વગરનું હોય છે, અને, તેમાંના હસવા સરખાં અંશ ઘણા હલકા પ્રકારના હોય છે ત્યારે એવી રચનાને farce ('ફાર્સ') નું નામ આપવામાં આવે છે. 'ફાર્સ'માં ખરો હાસ્યરસ જામતો નથી અને આખી કૃતિ દમ વગરની તથા મૂલ્ય વગરની હોય છે, મનુષ્યસ્વભાવની વિલક્ષણતાનું કે મજાક

અવહારની વિચિત્રતાનું યથાર્થ ચિત્ર 'હાસ'માં પ્રદર્શિત થતું નથી. 'હાસ' રચનાર અને બજવનારનું અજ્ઞાન જ મધ્યી વાર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડે છે.

હલકી હૂંખાણ (buffoonery) થી પણ હાસ્યરસ જનતો નથી. તમ્બાકા પોતાના ગાલ કુલાંગ પછી તે પર તમ્બાકા મોંની ઝેકાઝેક અવાજ કરનારનું નામ 'બૂન' પડેલું, અને તે પરથી, હલકી જાતનું ટોળાઆપલું કરનાર માટ એ શબ્દ ઇંગ્લેન્ડમાં રૂઢ થયો છે. અંગના ગાડાઈ બરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હલકી હૂંખાણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે, વાણીના ગાડાઈ બરેલા ચાળા કરી હસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પણ હલકી હૂંખાણ થાય છે વાણીના એવા ચાળા વિદ્યપદના કે જંગલાના મુખમાં મુકેલા વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે અથવા તો લેખકના પોતાના ઉદ્દગારરૂપ વચનોથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આવી રચના માં હાસ્યની રસિકતા હોતી નથી, અને, લેખક 'બૂન' ની પદ્ધતિમાં આવી પોતાની અશક્તિ અને અજ્ઞાન દર્શાવી પોતે હાસ્યપાત્ર બને છે એવી રચનામાં લેખક પોતાની તરફના વચન કહે છે ત્યારે કેટલીક વાર પોતાને માટે 'બદ' કે 'સેવક' કે એવા ઉપનામ જે પ્રકારે કહે છે તે પોતે વિદ્યપદ, બન્યાનું તેને જ્ઞાન થયા દર્શાવી આપે છે.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં 'નાટક' વગેરે દમ પ્રકારના 'રૂપક' (પાત્રના સ્વરૂપ નટકાર દર્શાવનાર દ્રશ્ય કાવ્ય) ગણાવ્યા છે તેમાં એક પ્રકારનું નામ 'પ્રહસન' છે. પ્રહસનમાં હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે તેમાં નિઃજનોના કલ્પિત, વૃત્તાન્ત, લોકરૂઢ વાર્તાઓ અને દમયુક્તિઓ આવે છે. એવી કૃતિમાં તપસ્વી, મન્યાસી, બ્રાહ્મણ, ઇત્યાદિ વર્ગના ધૃષ્ટ નાયક હોય છે, અને, સાથે નીચ પુરુષો સામેલ હોય છે તથા પરિહાસવાળા ભાષણ હોય છે, અથવા તો, વેશ્યાઓ, દાસદાસીઓ, હિન્દા, સુશ્યાઓ, લપટ પુરુષો, અધમ સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ પાત્ર હોય છે, અને, તેમને ઘટે તેવા વેશ, વાચા, શ્લેષ વગેરે ચોળેલાં હોય છે. પ્રહસનનું સ્વરૂપ મંદુક ગ્રંથોની આ બ્યાખ્યાની વધારે વિસ્તારવાળું થઈ શકે છે, અને, પાત્રો સમઘર્ષો અમુક વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ કે પ્રવૃત્તિના નિયમની આવશ્યકતા નથી અલબત્ત, કેટલીક કોમના કે કેટલાક ધર્મના માણસોને હાસ્યરસ માટે ખામ પમદ કરવાનો રીવાજ વાર્તાઓ અને નાટકોમાં હાલ પણ પ્રવર્તે છે. પરંતુ, મંદુક અલકાર-શાસ્ત્રમાં ગણાવેલી નાતો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપગંત બીજી નાતો (કોમો) અર્થે

પ્રકૃતિઓ પણ હાસ્યરસ માટે પાન પુરા પાડે છે જેમ હાસ્યરસ વધારે, કેળવાય છે અને હાસ્યરસના લેખકવર્ગની શક્તિ વધારે ઉદ્ઘાસ પામે છે તેમ મનુષ્યજીવનમાંથી હાસ્યરસનાં મૂળ વધારે ને વધારે જડી આવે છે.

હાસ્યરસની કૃતિઓના ઉપર કહેલા પ્રકાર સિવાય વાર્તા, મવાદ, પ્રમંથવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, દેશવર્ણન સગ્ગી રચનાઓ હાસ્યમય થઈ શકે છે. નિબંધ (essay) ની રચના ગંભીરતાવાળી હોય છે, પરંતુ તેમાં બધાં જાણે માનવ અથવા આવડો હોય અર્થાત્ મનુષ્યનાં સ્વભાવ, અનુભવ કે જ્ઞાતાન્તર કોઈ પ્રકારનું કથન આવડું હોય ત્યાં ત્યાં હાસ્યરસનો અવકાશ હોઈ શકે છે. પર્વત કે સમુદ્રના કુદરતી સ્વરૂપ વિશેના નિબંધમાં હાસ્યરસનું સ્થાન ન હોય, પણ, મનુષ્યવર્તન સાથે સરખામણી કરવાનો કોઈ પ્રસંગ આવે કે મનુષ્યના વિચાર અથવા કૃત્યના ઉદાહરણ આપવાનો પ્રમંથ આવે તો એવા નિબંધમાં પણ હાસ્યરસનું સ્થાન ઉદ્ભૂત થઈ શકે છે.

હાસ્યમય કૃતિ માટે ગદ્ય પેઠે પદ્યનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે એવી કૃતિઓના ઉપર જે ઉદાહરણો આપ્યા છે તેમાં કેટલાકમાં ગદ્યરચના છે, અને, કેટલાકમાં પદ્યરચના છે. પદ્યમાં ગદ્ય કરતા શૈલીની વિશેષ નિયમિતતા હોય છે, અને, પદ્ય કવિતાનું વાહક હોવાથી પદ્યમાં ભાવની ઉચ્ચતા તથા સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરવાનું સામર્થ્ય ગ્રહેલું હોય છે. હાસ્યરસમાં શૈલીનું એવી નિયમિતતાની જરૂર હોતી નથી, તેમ જ, ભાવની ઉચ્ચતા કે સૌન્દર્યનું સ્થાન હોતું નથી પરંતુ, એ જ કારણથી પદ્ય હાસ્ય પ્રકટ કરવામાં કેટલીક વાર વિશેષ કરી ઉપયોગી થઈ પડે છે. આકૃતિ અને વસ્તુ વચ્ચેનો-શૈલી અને વક્તવ્ય વચ્ચેનો-વિરોધ પદ્યમય હાસ્યકથનમાં સમાય છે, અને, એ વિરોધ હાસ્યમાં રહેલા વિરોધને વધારે તીવ્ર કરે છે.

કવિતાના સ્વરૂપનો ડોળ હાસ્યરસમાં આ રીતે મનોરંજક થાય છે પરંતુ, એ જ વસ્તુસ્થિતિને લીધે કવિતાના પ્રદેશમાં હાસ્યરસનું સ્થાન બહુ ઊંચું હોય છે હાલ એ સ્થાપી ભાવ છે અને તેના સાક્ષાત્કારથી હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે, એ ઉપર કહ્યું છે, અને, એટલે અશે હાસ્યરસ કવિતાના મહત્ત્વમાં આવે છે પરંતુ, કવિતાના બીજા રસમાં ભાવની ઉચ્ચતાનું અને સૌન્દર્યનું જે દર્શન થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી, અને, છન્દથી બીજા રસમાં કવિતાનું જે રુચિકર રૂપ થાય છે તે હાસ્યરસમાં થતું નથી. આ બધું કહે છે નૃસિંહ વાક્યાતુર્ય (૧૯૪૬) તે અતિશય અનિયમિત

રૂપનો તરંગ (fancy) છે અને ખરી રીતે જોતા એવા તરંગમા કવિત્વ-નો અંશ સહુથી ઓછો હોય છે, અર્થાત્ વિચારોના ને અર્થ સાધારણ વ્યવહારમા હોય છે તે ઉપરાંતનો કોઈ અર્થ “વિટ”મા ગ્રહણ થતો નથી, એ વિચારોનું તત્ત્વ “વિટ”મા ગ્રહણ થતું નથી, પરંતુ, એ વિચારોને એકઠા કરી માત્ર ચતુરાઈ દર્શાવવાનો હેતુ “વિટ”માં હોય છે. કવિતામા એ વિચારગંથોગ દાખલ થાય, પરંતુ, કવિતામા એ વિચારગંથોગ ઉત્તતિ પામે છે, તેનું અનિયંત્રિતપણું જરૂર રહે છે, અને તેનું રૂપ બદલાઈ જઈ કંઈ શ્રેષ્ઠતાનું દર્શન થાય છે’ (વિટ એન્ડ હ્યુમર) કવિતા અને હાસ્ય વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતા હેઝલિટ કહે છે, ‘કવિતા અથવા કલ્પનાના અન્તઃસ્વરૂપમા વાક્યાતુર્ય (“વિટ”) ક્રૂતા ચક્રિયાતાપણું ગ્રહેલું છે તેની એક સાખીતી એ છે કે કવિતા અથવા કલ્પનામાં માત્ર ગળ્હોના મયોગને ધ્યાન મળતું નથી એવા સયોગ કવિતા અથવા કલ્પનામા બ્યા ન્યા આવે ત્યા ત્યાં સદૈવ તે દોષરૂપ હોય છે સાનન્દ આશ્ચર્યની કે ઉલટ ભાવની ઉત્પત્તિ માટે શબ્દમયોગ કરતાં વધુ વધારે સસાર અને તત્ત્વમય વસ્તુની જરૂર હોય છે કલ્પનાની એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે જે વસ્તુઓ સાધારણ રીતે સગમા સ્વરૂપની હોય અથવા જે વસ્તુઓને આધારે આધારણ રીતે સરખી લાગણીઓ થતી હોય તે વસ્તુઓમા રહેલું સામાન્ય તત્ત્વ કલ્પના ગોઠી કહાડે છે, પરંતુ, “વિટ”નો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોય છે કે જે વસ્તુઓમાં સામાન્ય તત્ત્વ ગ્રહેલું હોવાની ધારણા જ ધર્ષન હોય અર્થાત્ જે વસ્તુઓ એક જીભવી તદ્દન ઉલટી હોય તે વસ્તુઓ વચ્ચે સરખાપણાનો આભાસ ગોઠી કહાડવો, અથના કાણુ વાગ મગખાપણાની વચના ઉભી કરવી નર્મ-યુક્ત વાક્યાતુર્ય (“વિટ”) નથા સમર્પ હાસ્યગમ (“હ્યુમર”)ની કવિતા માથે મગખામણી ક્રૂતા અને બંને પઠના છેક છેડે મયેલાં સ્વરૂપ લેતાં એમ ક્ષી શકાય કે “વિટ” અને “હ્યુમર”નો આધાર આપણા આળસ, આપણા અભિમાન, આપણી નિર્બળતા અને આપણી મૂર્ખતા ઉપર ગ્રહેલો છે પરંતુ, મભીર અને ભાવપૂર્ણ કવિતાનો આધાર આપણા મામર્ય, આપણા ચિત્તની ઉદારતા, આપણા સદગુણ અને આપણી લૂતાનુક્રા ઉપર રહેલો છે’ (લેન્ડર્સ ઓન ધિ ઇંગ્લિશ કોમિક રાઈટસ)

પ્રાસ(rhyme),અનુપ્રાસ(alliteration),અડઅડ,અલેખ (pun), ઇત્યાદિ યુક્તિઓ પણ હાસ્યમય ગ્યનાઓમા ઉપયોગી થાય છે.

‘મેલો ઘેલો પેલો જુઓ આગ ખેલમા ઉમેલો,
ગોદો ગુવેલો એવો આવે હતુમાનજી,*
ઠાળા હાથ દારવાળા દાઢી મોઢુ દીમે ઠાળુ,
પાધડીનો પલ્લો પુઠે પૂછડા સમાનજી,
લોક નાસાનાસ કરે ત્રાંસ પામી તેને ઠામે,
એને નાવે આચ જેના રામજી જમાનજી,
ઠેકી ઠામ ઠામ આગ લગાડીને આધો ખસે,
હશે હતુમાનજી કે મુઠ્ઠાં મુઠેમાનજી.’

દલપત કાવ્ય.

વિચિત્ર વેશે દોડતા અને દારખાતુ સળગાવતા હોરાની લકામો આગ લગાડતા હતુમાનની સાથે કરેલી આ સરખામણીની હાસ્યજનકતાએ અનુપ્રાસથી અને ઝડઝમકથી ઉમેરો થાય છે, અને, ‘હતુમાનજી’ ‘સમાનજી’ અને ‘જમાનજી’ સાથે પ્રાસ આણુવા સાર હોરાતુ નામ ‘મુઠેમાનજી’ હોવાની કરેલી અટકળ એ સહુને છેડે આવતા રચનાની હાસ્યમયતા તીવ્ર થઈ ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

દ્વિઅર્થી શબ્દો ગોઠવી શ્લેષ કરવો એ લેખનકળામા જૂથજુરૂપ હોતું નથી શ્લેષ એ માત્ર હિકમત છે, અને, ન્યા વિચારની ઉન્નતિ હોય કે ભાવની ઉડાઈ હોય ત્યા હિકમત દાખલ થતી નથી આ કારણથી, ગભીર વિચારના ગદ્યલેખમા કે રસમય કવિતામા શ્લેષને ધ્યાન મળી નહતું નથી કવિતામા વાચ્ય અર્થ ઉપરાત વ્યંગ્ય અર્થ કાઢી ગૂઢ રહેલો હોય ત્યારે કવિતા ખુબીવાળી હોય છે, તે ઉપરથી, કેટલાક લેખકો એનાએ શબ્દના એ વાચ્ય અર્થ હોય તો ખુબી આવે એમ ભ્રાન્તિથી માની લઈ શ્લેષની રચના કરે છે પરંતુ, શ્લેષથી થતો બીજો અર્થ તે વ્યંગ્ય અર્થ હોતો નથી, અને શ્લેષથી કવિતામા અપકર્ષ જ થાય છે સત્યના અને મૌનદર્શના દગતમા મુથાયેલુ ચિત્ત દ્વિઅર્થીપણાની જાડગીરી તરફ વળતું નથી શેકસપીઅરના

* ‘એવો આવે હતુમાનજી’ને ઠેકાણે ‘એલુ આવે અનુમાનજી’ એવો પણ પ્રથમ હોવાતુ આ લખનારને સાબરે છે, પણ, તે વિમે ખાતરી નથી. છેલ્લી લીટીમા ‘એ હતુમાનજી હરો કે મુઠ્ઠાં મુઠેમાનજી હરો’ એવો સહેલ મુઠ્ઠાથી જ ખુબી આવે છે તે ‘એવો આવે હતુમાનજી’ એલુ નિઘચાર્ય રૂપક અહીં મુઠ્ઠાથી ઘડી નવ છે રૂપક અલ કારથી અભેદ ઠગાંઆ પછી સહેલ અલ કાર ચોલતો નથી. ‘એલુ આવે અનુમાનજી’ એવો પાઠ હોય તો સહેલની એ ખુબી જગજગ

સમયમાં ઈંગ્લેન્ડ સાહિત્યમાં શ્લેષનો પ્રચાર હતો તેને લીધે શેક્સપીયરના અન્યોમાં પણ શ્લેષ દાખલ થયેલા નજરે પડે છે પરંતુ, એ સમયે જર્વાનમ કહે છે, ' (શેક્સપીયરે નિર્મેલા પાત્રોમાં) માત્ર અમુક જાતનાં માણસો જ વાક્યાતુર્ય અને શ્લેષનો વ્યવહાર કરે છે, અને, જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે શ્લેષ તે મૃગતૃષ્ણિકા છે અને તેની પાછળ જનાર કવિને તે ગેતીના ખાડામાં જ ઉતારે છે તો એ સ્થિતિ એવા શ્લેષ કરનાર પાત્રોની છે, પણ, શેક્સપીયરની નથી શેક્સપીયર તો કહે છે કે " વસ્તુની અવગણના કરી શબ્દની હિક્મત ક્રનારા મૂર્ખ હોય છે, " અને એ મતનો સ્વીકાર કરનારા કોઈએ મૃગતૃષ્ણિકાથી ભુલાવામાં પડે તેમ નથી. ' (શેક્સપીયર ક્રોમેનટરીઝ)

વિચારની ગંભીરતાના અને રસની ગાદનાના પ્રમંગ હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોતો નથી, પણ, લુબ્ધાર (Lubaar) મનોવૃત્તિનો પ્રમંગ હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોઈ શકે છે, તેથી, હાસ્યરસમાં શ્લેષને સ્થાન મળે છે. શ્લેષથી માત્ર વાક્યાતુર્યનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, એક શબ્દના થતા એ અર્થની ભેજભેજ અને ભુલભુલામણી થઈ શકે છે, પણ, પ્રાઈ અવસ્થામાં હેડુ મેહેલુ હાસ્યમય અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય શ્લેષથી થઈ શકતું નથી તેથી, શ્લેષનો ઉપયોગ 'વિટ'માં થઈ શકે છે, 'હુમ' માં થઈ શકતો નથી શ્લેષનું વાક્યાતુર્ય પણ સાધારણ પ્રકારનું હોય છે, વાક્યાતુર્ય યોજનાર શબ્દનું દ્વિઅર્થપિણું નવું બનાવતો નથી, તે માત્ર દ્વિઅર્થપિણાનો પ્રમંગ આણે છે, અને, શબ્દના અર્થોનો વિરોધ વસ્તુસ્થિતિઓના વિરોધ જેટલો લાભો ટકતો નથી તેથી દ્વિઅર્થપિણાના વિરોધથી થયેલુ આશ્ચર્ય થોડી નારમાં સંખી જાય છે. એક શબ્દના એ અર્થ હોવાથી ખરી રીતે એ જુદા જુદા અર્થવાળા જુદા જુદા પદાર્થ છે એ જ્ઞાન થતા વિરોધનો ચમત્કાર જતો રહે છે શ્લેષનું ચાતુર્ય આવું સાધારણ હોવાથી એડિસન શ્લેષને false wit (' ખોટું વાક્યાતુર્ય ') કહે છે, અને, તે એવો નિયમ સચવે કે કે અમુક 'વિટ'વાળી ઉક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ તે ઉક્તિનો બીજી માધામાં તરજીમો કરવો, અને, જો તરજીમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય ત્યમ રહે તો તેમાં ખરૂં 'વિટ' છે એમ સમજવું, પણ, તરજીમો કર્યા પછી તે ઉક્તિમાંનું ચાતુર્ય જતુ રહેલુ માલમ પડે તો તેમાં માત્ર શ્લેષ છે એમ પમજતું (સ્પેક્ટેટર, અક ૬૧) શબ્દનું દ્વિઅર્થપિણું નિત્યના વ્યવહારમાં અને વાતચિતમાં જાણીતુ થયેલુ ન હોય પણ કદાચ અપરિચિત હોઈ એકાએક દ્વિ આગળ આવે અને વિચિત્રતાથી આશ્ચર્ય પમાડે ત્યારે

કિપ્પન થઈ તકે છે/ નાના ઝેકગ રમત રમતાં કહે છે કે 'આપણે ઉભા થઈ ગયા ત્યાં પવન આવ્યો ને બધું ઉડી ગયું; તેમા માર મર્યા ગયા ને તાર મરી ગયા,' એમા 'મરી' શબ્દથી થતો, શ્લેષ ("નાગ મરી ઉડી ગયા " અને "તારાં સગાવહાલા મરી ગયા ") એટલે પ્રાકૃત અને સાધારણ છે કે તેવી વાક્યાતુર્યેનો વિનોદ ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ,

જળદ જગતમાં મેલ છે, જળદ બાગનો ફાલ,
પણ નિબળ નર નારનો, જળદ ભોજ બૂખાળ

દલપત કાવ્ય

એ ઉક્તિમા 'બળદ' શબ્દનો શ્લેષ ("બળ આપનાર" અને "બળદ જનાવડ") ગહેયો છે તે ગોઠવવાનું વાક્યાતુર્ય સમજતા વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુઓ, સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમા રહેલી વિલક્ષણતા બહાર આણી હાસ્ય ઉપજાવવાનો મનોવ્યાપાર તે તર્કવ્યાપાર (juristic argument)-નવી મનોરંજનના એ પ્રયાસમા લઘુભાર (light) ભાવવ્યાપાર રહેલો છે દલીલ અને અનુમાનનો તેમા સમાવેશ થતો નથી હેઝલિટ કહે છે કે હોપ્સ અને લોક સરખાપણાના નિરીક્ષણને 'વિટ' કહે છે તથા ભિન્નતાના નિરીક્ષણને તર્કવ્યાપાર કહે છે તે બૂલ છે 'વિટ'મા પણ સરખાપણું તથા ભિન્નતા બંને માથેનો વ્યવહાર હોય છે 'હર્મ'ના કર્તા હૃગ્મિ દશાબ્દ છે કે "લોકની આ વ્યાખ્યા ખરી હોય તો કાટખુણાવાળા નિકાણના નણ ખુણા જે કાટખુણાની બરાબર હોય છે એ આખીન કરવું તે તર્કવ્યાપાર કે બુદ્ધિવ્યાપાર નહિ પણ 'વિટ' કહેવાય, અને, સુકિલનો ભૂમિતિનો ગ્રન્થ તે વાક્યાતુર્યમંથ્ર કહેવાય " યુક્તિ અથવા દલીલ અને 'વિટ' વચ્ચે ફેર એ છે કે 'વિટ' વસ્તુઓમાથી એનો આકસ્મિક અને એકપક્ષી મન્નેગ શોધી કાઢે કે તેને વસ્તુઓના સ્વરૂપ માથે મબધ હોતો નથી, અથવા બીજું કંઈ નહિ તો, એવા મન્નેગનો વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે આવસ્થા સંબંધ પ્રસ્તુત હોતો નથી, અને શ્લેષ, સમજ્યા, અનુપ્રાસ વગેરે સગા શબ્દોની રમતથી અથવા અપ્રામાણિક તરગથી વસ્તુઓ વચ્ચે રેખાકર્તું સરખાપણું 'વિટ' બહાલારે ઊંચું કરે છે આવા બધા પ્રમંગમા હાસ્યમય સામ્યથી વિનોદ થાય છે. (સિડ્ઝર્સ ઓન ધિ ઈંગ્લિશ કોમિક રાઈટર્સ.) ઉપર કહ્યું છે તેમ હજેજ ભાષામા 'વિટ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'બુદ્ધિ' હોવાથી તે વ્યુત્પત્તિની રેખાઓ 'વિટ'ના વર્તમાન અર્થની વ્યાખ્યામા પણ દાખલ થાય છે. હોપ્સ અને લોકની વ્યાખ્યાઓમાં જે વાધા બરેલો અજ

મન એવી સ્થિતિમા માની લે છે પ્લેટો જને “જીવનનું આખું કરુણ રસમય અને હાસ્યગમ્ય નાટક” કહે છે તે જોવાની શક્તિ-તેના જે એ અગ એક બીજામા યોગ્યતા થયેલા જોવાની શક્તિ-તે “હુમર” છે (ધ ડૉનકિલકટ ઓફ રિલિજિયન્સ ધન ધ રોમન એમ્પાયર-એ ગ્રન્થમાનું જીસસ ઓફ નેઝરથ વિશેનું પ્રકરણ) નાટકની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકટ થતા કરુણરસમા, તેમ જ, મનુષ્યજીવનમા પ્રકટ થતા કરુણરસમાં પણ હાસ્યરસનું મર્મ રહેલું છે એ સાક્ષાત્કારથી કમળનું કરુણત્વ જતું રહેતું નથી, પણ, કરુણથી પડતી ગુચ્છ છોડવાની કુચ્છી એ સામ્રાટ્કારથી જડે છે બીજા બધા રસમા પણ જ્યાં ગુચ્છ પડે છે ત્યાં હાસ્યનું મર્મ હાથ આવતા એ ગુચ્છ છોડવાની કુચ્છી હાથ આવે છે

હાસ્યરસની આ પ્રમાણે મીમાસા કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરી જોઈશું કે તેમા હાસ્યરસ પ્રકટ થયેલો છે કે કેમ. એ દષ્ટિપાતને પરિણામે કમુલ કરતું પડ્યું કે ગુજરાતના સાહિત્યમા હાસ્યરસ બહુ જ થોડો છે, લગભગ નહિ જોઈલો છે અલબત્ત, એનું એક કારણ એ છે કે ગુજરાતના અર્થાત્ પાઠ્ય ગુજરાતના-ન્યુવાળવી લાટ દેરા સુધીના ગુજરાતના લોકો વિગ્રહણ, વ્યવહારકુશળ, ડાહ્યા અને વેપારમા સાહસિક છે, પણ, હાસ્યવૃત્તિમાં કમકિ મોળા છે કાઠીઆવાડીઓ “આય માજોઓઆય” ને લહેકાથી કહે છે તેટલું હાસ્યમર્મ વાન્યાનર્થ પણ તેજ ગુજરાતીઓની વાણીમા નજરે પડતું નથી તેમનું સાહિત્ય તેમની વૃત્તિઓ પ્રમાણે હોય એ સ્વાભાવિક છે

જુના ગુજરાતી સાહિત્યમા હાસ્યગમન-સેવન ક્રમ-પ્રેમાનન્દે કર્યું છે પ્રેમાનન્દનું હાસ્ય હાવકું હતું તેની કૃતિઓ વાન્યાનર્થથી ઉછળતી નથી. વિનોદમય પ્રમગો આવતા હાસ્યમર્મ જોઈ કાઠી તે ધીરે ધીરે પ્રદર્શિત કરવું એ તેની શૈલી છે. સાધારણ દષ્ટિએ ગભીર જણાતા પ્રમગોમાથી પણ તેને હાસ્યમૂલ જડી આવે છે સ્ત્રીઓની હાસ્યશક્તિ તેણે ઘણી વાર મનોહર રીતે દર્શાવી છે ‘મામેગ’મા પ્રેમાનન્દે નાગર સ્ત્રીઓને નરસિંહ મહેતાના દરિદ્રચની ટોળ કરતી વર્ણવી છે ‘માધાતાખ્યાન’મા તપોવનની યજ્ઞશાળામાંનું અભિમંચિત જળ ભવમા ખીતા ગર્ભવત થયેલા યુવનાથ રાજનું વૃતાન્ત વર્ણવતા પ્રેમાનન્દે ગણીઓને અને નગરની નારીઓને રાજના ગર્ભની મસ્કરી કરતી વર્ણવી છે.

જુના સમયમા બીજા કોઈ લેખક હાસ્યમેવી થયા નથી હાસ્યરસ-

પાળા નાટ્યપ્રમગો 'ભવાઈ-અંતરહ' માં જોવામાં આવે છે, તેના કર્તા કોણ હતા તે જડી શકે તેમ નથી, પણ, એ સાહિત્ય ભવાઈઓની રમજૂમિ ઉપર જ ઉત્પન્ન થયું હતું અને વિદ્વાન્ અન્વયકામેનો તેમા કાર્ધ હાથ નહોતો એ નિમ્ને છે એ કારણથી, હામ્યગ્નનું એ સાહિત્ય ગિયતા વગરનું ગ્યું છે, અને, તેની અગ્ર સામાન્ય સાહિત્ય પર ઘર્ષ નથી હાસ્યરમ ખીલવનારની ખસુ નાત ઘર્ષ ગર્ષ બાદ ભવૈયા મિવાય ખીજ હામ્યગ્નનો વ્યવહાર કરનારા ન રજા, અને તેથી, તેનો વિસ્તાર કે વિદ્યસ થયો નહિ.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા હામ્યરમગના આલેખનનો આગ બદરનાર કવિ દલપતરામ છે. તેમની કૃતિઓમાં નર્મયુક્ત વૈચાર્ય છે તેમ જ સમર્પ હાસ્યગ્ન છે તેમણે પ્રદર્શિત કરેલો સમર્પ હામ્યરમ ઘણો ખરો છુટક પ્રસંગોમાં છે, અને, મનુષ્યસ્વભાવના કે જનમમાજના મહોટા પ્રસંગો પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી હામ્યરસ શોધી કહાડનારો પ્રયાસ તેમણે કર્યો નથી. તે-પણ, મુજરાતી બાપામા તેમણે ખીલવેલો હામ્યરસ હમેશ રુચિકર રહેશે તેમના લેખમાંથી કેટલાક ઉદાહરણ ઉપર આધ્યા છે.

કવિ નર્મદાગકગ્ની કૃતિમાં હામ્યગ્ન છે જ નહિ. તેમને હાસ્યરસની ખરીકા બિલકુલ હતી નહિ તેમના નિકટના મિત્ર ગ નવલગમને તેમની કલ્પનાચક્રિતનો પૂર્ણ પરિચય હતો, અને, નવલગમે રચેલા 'ભટના મોપાળા' માં અસભવિતપણાનો દોષ છે અને હાસ્યગ્ન છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય નર્મદાગકરે દર્શાવ્યો ત્યારે, નવલગમે તેમને ક્યું હતું કે 'કવિ, નમે હામ્યરમનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી' ('હામ્યગ્ન વિષે' નિખંધ)

ગ નવલગમેને હાસ્યગ્નની કુશળ પરીકા હતી તેમણે ગ્યેયુ 'ભટનું મોપાળું' મોલિયરના 'મોક ડોક્ટર' નામના અન્યનો અનુવાદ છે, તોપણ, તેમા તેમની સ્વતઃકલ્પિત હાસ્યરસના ઘણી છે.

આ સિવાય ગ મા મહીપતરામ કૃત 'સાસુ વહુની લઢાઈ', 'વનરાજ આવડો' અને 'સઘરા જોશ ગ', રા બ. હંગોવિદ્દામ કૃત 'અઘેરી નગરીનો ગર્ધપમેન', મિ બહાગીર અરદેશર તાલેયાગ્મા કૃત 'મુદ્રા અને કુલીન', (અપ્રસિદ્ધ લેખક કૃત) 'પટેલ પોથી', એ અન્યોમા હાસ્યરસનું પ્રમગોપાત આલેખન છે 'દેશીમિત્ર'ના મહંમ અધિપતિ ગ. મહારામ પેલાભાઈ કૃત 'મૂર્ખો' અને 'ચતુગસિહ' એ બે કથાઓ હાસ્યના પ્રમગોથી બનેલી છે, પરંતુ તેમા ખામી એ છે કે ઠેકણે ઠેકણે હામ્યરસ ખુટ્યો છે અને દાખલ ઘર્ષ છે

રા. ગણેશજી જેઠાભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'કૌતુકમાળા અને ભોધવચન' નામના વાર્તાસંગ્રહમાં ડેકાણે ડેકાણે હાસ્યરસના પ્રસંગો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરભ પછી કેટલાક સમય સુધી નાટકો સખાતાં ત્યારે નાટકમાં આનંદા વિદૂષકના મુખમાં હાસ્યવચનો મુકવાનો પ્રયત્ન થતો, પણ એની કોઈ કૃતિમાં હાસ્યરસ જામ્યો નથી સસ્કૃત નાટકોમાંના વિદૂષક અને ભવાઈઓમાંના ગગલા દ્વારા હાસ્યરસની પ્રથા જન્મવાઈ છે એટલો લાભ હાસ્યરસ માટે એક જુદુ, પાત્ર નહીં કરવાથી થયો છે પરંતુ, એ પાત્ર સિવાય અન્યત્ર પણ હાસ્યરસનો અવકાશ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખ્યાથી હાસ્યરસનો વિકાસ થતો અટકે છે, તેમ જ, એ પાત્રને હલકી ડહાળાણી માટે ઉપયોગમાં લીધાથી હાસ્યરસના ઉદ્ધામને હાનિ થઈ છે.

રા. નવલરામે ઉપર કહેલા નિબંધમાં 'રમુજે દિલ્લિપસદ' અને 'લાલ-ખુજાશ' નામે એ પુસ્તકો ગણાવ્યા છે તે હવે પ્રચારમાં રહ્યા નથી, ફારસી કે ઉરદુપરથી તે ભાષાન્તર રૂપે થયેલા હશે એમ લાગે છે એ નિબંધમાં ખીરખલની વાતો અને લૌવાની મળકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને, એ પ્રસંગોના સંગ્રહ પણ પ્રમિદ્ધ થયા છે એ પુસ્તકોમાં વાક્યાનુય મેન કરાવેલું છે અલગત, ખીરખલને વિદૂષક રૂપે અને અકબરને મૂખ રૂપે વર્ણન નારી વાતોમાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું નથી.

પારસી લેખકોએ હાસ્યરસનું સાહિત્ય વધારવામાં કિ મતી મદદ કરી છે અલગત, તેમના એ વિષયના પુસ્તકો 'વિટ'ના છે, 'હુમર'ના નથી, તોપણ, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું એ માહિત્ય મનોરંજક છે અને તેનો જયો વધતો જાય છે મિ. જહાંગીર ખહેરામજી મર્ઝખાને ગ્રેલા 'કૌતુક' મંચલ', 'ખુશ દર્પણ' અને 'ટાયકા મંચલ' ના પુસ્તકો રમુજ અને વિનોદથી ભરેલા છે, ચાર્લ્સ ડિકન્સ કૃત પ્રખ્યાત 'પિકવિક પેપર્સ' નો અનુવાદ 'અક્ષલના' ના નામથી તેમણે પ્રમિદ્ધ કર્યો છે. 'મોદીખાનેથી માર્મેલ્સ' ના

તેમણે પોતાની યુગપતી મુસાફરીનો હેવાલ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં મરની છાયા વખતોવખત નજરે પડે છે તેમણે 'ગપ-સપ' નામે હાસ્યના ઉદ્દેશવાળું પત્ર કહાડ્યું મગ કેટલું તે બહોળા પ્રચાર પામ્યું છે, હાલ તે પત્ર તેમના પુત્ર મિ. પિરોજગલે ચલાવે છે તે દર પખવાડીએ નિકળે છે. હિંદુ લેખકો તરફથી ગુજરાતીમાં એવું એક પત્ર નિકળતું નથી.

કેટલાક સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રોમાં હાસ્યરસને નામે ફકરા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે એવા હાસ્યરસશ્યા હોય છે કે તેનો પ્રચાર અશ

હાસ્યરસની દૃષ્ટને નુકસાન કરે છે. તેમાં માત્ર ઉપર ક્ષણે તેવા 'વાણીના આગ્રહ' ભરેલા ચાળા' હોય છે, અને તોછડાઈ, ધૃષ્ટતા, નિર્મ, અમત્યકથન, વગેરે કલકોથી એવા લેખ જેમ જાહેર પત્રોની સરસતાને વગોવે છે તેમ હાસ્યની સંસ્કૃતિને વગોવે છે. હાસ્યગ્રન્થો છોડ સ્વચ્છ હવામાં વિકાસ પામી શકે તે સારૂ આવા એવી અને ઉપદ્રવકારક શૃંગારો જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાની જરૂર છે.

શુભગતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે બીજા અંગોની સાથે હાસ્યગ્રન્થના ઉદ્ભવની પણ આવશ્યકતા છે. મનુષ્યના ચારિત્ર્યના ઉદ્વાસ માટે જેમ હાસ્ય-રસની જરૂર છે તેમ મનુષ્યોના વાણમયના ઉદ્વાસ માટે પણ હાસ્યગ્રન્થની જરૂર છે. શેક્સપીયરે 'મિત્રોનું યથાર્થ જ્ઞાન' તેનાં હાસ્યગ્રન્થોના જ્ઞાન વિના અપૂર્ણ રહે છે એ દર્શાવતાં એકવર્ડ ઠાકીત કરે છે, 'જે માણસમાં હાસ્ય-રસની દૃષ્ટિએ મનિયાતું નિર્ગદ્ય જવાની શક્તિ નહોતી છે તેનું ચારિત્ર્ય અને તેના આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રતિહાર, જે માણસનો સ્વભાવ એવી સાવના-ઓથી બધાયો હોય છે કે પ્રસન્નતાથી ઉપજતા હાસ્યની કાહેળી તે પર કદી પધગતી નથી, તેનાથી પ્રત્યેક સ્વર્ગ અને મર્ત્યા જુદો હોવો જ જોઈએ' (શેક્સપીયર, દ્વિઝ માર્ફન્ડ એન્ડ આર્ટ.) સાહિત્યમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. હાસ્યગ્રન્થ વગરનું સાહિત્ય સૃષ્ટિના અભ્યાસમાં ન્યૂન પડે છે, અને મનુષ્યચિત્તને પરિપૂર્ણ વિકાસ પ્રકટ કરી શકતું નથી. કેટલાક હાસ્યમીમાંસકોનું માનવું છે કે મનુષ્યમાં હાસ્યની શક્તિ ન હોય તો સમ-ભાવથી, અથવા દ્વેષથી મનુષ્ય એવો એક દિશામાં દોગઈ લય કે તેને પરિણામે લીણતા થાય, અને, એ કાગલથી હાસ્યશક્તિ પોતાના ગદ્ય માટે ઉપયોગી જણાયાથી મનુષ્યોએ તે જાળવી રાખેલી હોવી જોઈએ. જ્ઞાનના આગભકાસમાં મનુષ્યજનનિતે પોતાની હાસ્યશક્તિ કેવી સાચી રીતે એ કલ્પનાનો વિષય છે, પરંતુ, મનુષ્યજનનિતે ઘડાઈને જેવી ઘર્ષ છે તે સ્થિતિમાં મનુષ્યજીવનના મુખ્ય અને વિકાસ માટે હાસ્ય આવશ્યક છે એમાં શક નથી અને તે જ પ્રમાણે, મનુષ્યજનનિતના વિચાર અને ભાવની ઘટના પણ એવી છે કે તેના સંસ્કારમાં હાસ્યનો ભાવ ગ્રાહ્ય થયેલો છે, અને, તેનો આભાસર હાસ્યગ્રન્થ રૂપે થાય નહિ તે વિના સંસ્કૃતિનો વિષય પરિપૂર્ણ થતો નથી, તથા, મનુષ્યસ્વભાવ વિશે યથાર્થ કલ્પના થતી નથી.

શુભગતી સાહિત્ય જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાય તેમ હાસ્યથી ઉગતું અને મધ્યકાલે જાય એ જ બ્રહ્મણ નિગદ્યાર નથી.

૨.

તોછડાઈની કલા,^{*}

Rudeness As A Fine Art.

સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન કરનારી કલાઓ (Fine Arts) મા કવિતા, ચિત્ર, કોતરણી, નિશ્પ, બાધકામ, મંગીત, અભિનય અને નૃત્ય એટલાનો જ સમા-
ગ થાય છે એ પ્રાન્તિતુ ધણા વખતથી ખડન થઈ ચૂકેલું છે તેમ એ
કલાઓની ઉત્તમી શાખાઓને જ પક્ષપાત કરી અદર દાખલ કરી છે એમ
નથી બીજા અનેક સુવિધોની યોગ્ય પદવી આપરે કમુલ કરવામા આવી
છે, અને, આ મડયમા તેમને ઘટતું મ્યાન મળ્યું છે ગજવાં કાતગ્વાની
કલાની ચતુર્ગઈ વિશે મનાય કોઈ દિવસ હતો જ નહિ, અને, તેમા કલ્પનાની
ખુબી નથી એમ જે વાધો સેવામા આવતો હતો તે પણ, ન્યારવી માલમ
પડ્યું કે ગજવા કાતગ્વામા ચાપુને બદલે કાચ વાપરી વધારે સુગંતા સિક્ક
કરવામા આવે છે ત્યારથી, એવો દર થઈ ગયો છે કે એ કલાના આવા
વ્યાપારમા કઈ કોમલતા અને મનોહરતા છે એમ અગીકાર થયો છે, અને,
આ કલાને સૌન્દર્યોત્પાદક મડલમા અનાયામે પ્રવેશ મળી ગયો છે. ધનવાન
મનુષ્યોને એકાન્તમા જર્જરિત કરી ખત લખાવી સેવાની કલા ને સુબાઈમા
આલે છે, દાત અડધો ખેચ્યા પછી વધારે મહેનતાણુ માગવાની કલા ને
દતવૈદ્યકમા મધદાયરૂપે પ્રવર્તે છે, વહાણુ હુબાડી વીમો હાથ કરવાની કલા
ને વહાણુવટીઓની લાજ ગમે છે, એ બધા હુન્નરોની પ્રતિક્ષા તેમના
અભ્યાસકાંતા પ્રયાસને લીધે સર્વમાન્ય થઈ છે તો હાલ આ દેશમા
આલતી જાહેર સેખનપદ્ધતિમાની એક કલા તેનું અવલમ્બન કરનારાની એ
દિક્કગઈને લીધે જ એ ઉચા મડલની બહાર ગઈ જાય તો બહુ દોલગીરી
મગેલું કહેવાય જાહેર લખાણો વાચનારાને એ કલા અજાણી નવી તો-
પણ બીજી કલાઓની સાથે તે ભળી ન જાય અને જુદી પડી ધ્યાનમા
આવે માટે 'તોછડાઈની કલા' એ ખામ નામથી તેને ઝાળખાવી જોઈએ
એ કલાની પદવીનો હજી સ્વીકાર થયો નથી તેનું કારણ એ તો નથી જ
કે તેનું મેન બહુ થોડું થાય છે શિષ્યની કલા જેમ વિશેષે કરીને પાપાણુ
પર પ્રવર્તે છે, તેમ આ તોછડાઈની કલા વિશેષે કરીને માણુમે પર ચલાવી

* "જ્ઞાનમુદ્રા" માસિક પત્રના સન ૧૮૯૫ના નવેબર-ડીસેબરના અકમા
બપાવસો સેખ

પ્રકાય છે, સિદ્ધાન્તો, બનાવો, નીનિઓ, દ્વિશો, દ્વિપાદિ પર એ કલાનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી અને, હાલના નર્તમાનપત્ર અને ચોપાનીઆ (કે જે મિયાય ખીજા બહેર લખાણ કે નહિ અને હોઈ શકે નહિ તે) માં માણસો સિનાય ખીજા ગાના પર દીકા કન્વામા આવે છે ? માણસો પર-અક્રિઓ પર-દીકા કરી એ જ દેખડાયાલુનો માર્ગ છે એ શુ હાલના સાંવજનિક સેખોનું સૂત્ર નથી ? 'અગત દીકા' એ પદની વ્યુત્પત્તિ ગમે તેવી ખામીવાળી હશે પણ એ પદાર્થનો ઉપયોગ શુ ખામીભરેલો થાય છે ? અને તોછડાઈ વિના 'અગત દીકા' માં એ પૂરેપૂરો જન્મો હોય એમ નહિ સાબળ્યું છે ?

તેમ, ઉત્તરતી પડિતના લેખકો જ આ કલાનો ઉપયોગ કરે છે એમ પણ નથી માનતાહિક વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓથી ચટના લેખકો ખીજા કોણ છે ? ખીજા પ્રાન્તોની વાત ગ્રહેવા દઈ શુનરાતની જ વાત કરીએ અલખત, સુબાઈના શુનરાતી બાપા બોલનાર મમૂહને આ વર્ગમાં લેવો જ પડશે, કેમકે બાપાના, દેગજાન, વગેરે બાળતમા સુબાઈવાસીઓના હક ગમે તેવા નખળા હશે, પણ, વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેઓ અપણા અગ્રેસરો વગર નિમ્ને થઈ પડ્યા છે એમાં શક નથી અને, તોછડાઈમાં તેઓ આપણા શુરુ છે એ કમુલ ક્યાં વિના છૂટકો નથી સુબાઈનું એક પત્ર નવું મધપાય મારે સુધારવાળાઓ સામે દીકા કન્વામા આ તોછડાઈની કલા યથાયોગ્ય વર્ણવાથી તેને મહજ પ્રસિદ્ધિ મળી જ, ન' અધિપતિની ઉમ્મર તે વખતે એકત્રીસ વર્ષની હતી. એક માઠ વર્ષના બહુ પોતાની જાદગીનો ઘણે આગ પ્રમાણિકપણે પોતાના વ્યવસાયનું કામ કન્વામા અને સ્નાર્થિયાનથી દેગસેવાઓ બજારવામાં કલાકો હતો, પણ, તેનો અપગર્હ એ હતો કે તેને સુધારાનો આશ્રય કર્યો હતો, અને, તેના ગતને મરવં જે માન આપવામાં આવતું હતું તેની કિંમત ઓછી કરના માત્ર તેની પ્રતિષ્ઠા તોડવાની અધિપતિને જરૂર જણાઈ અને, તે નાટે તોછડાઈ મિનાય ખીજા ઉપાય નહોતો કમંકે દલીલ દલીલને તોડી શકે પણ દલીલ પ્રતિજ્ઞાને જી રીતે તોડી શકે નથી, મિ મલખારીની સૂચના પરથી મરદારે કંદેલા નિમત્રણને અનુમાન બસલસના પ્રતિબિંબ અને વિધવાનિવાહની છૂટલા મળધમા એ શૂદ્ધ અણુવેલા વિચારની અધિપતિએ નીચે પ્રમાણે તોષ કીધી —

“—સુધારાવાળો છે અને આવા વિચાર આપવાનો છે એ અમામ અણુવામાં હતું જ એ પોતે માનને કેટલો ઓછો લાયક છે તે નો માર્દ

રીતે જાણીએ છીએ પણ તેની ઘાગણી ન હુખાવા માગ કહી બતાવતા નથી. પણ એવા કમનજનના યુદ્ધાએ આપેલો મન કેટલા ઓછા માનને લાપક છે તે કહેતા હરકત નથી સુધાગનો જુવાળ પાછો કર્યો છે અને અમે બેઘડક કહીએ છીએ કે દરેક સુધાગવાળો કોટોને કડો લાગે છે અને સુધારાવાળો જે કહે ને તેની મૂર્ખાઈ યાને આડાઈ છે પણ કોટોનો મત નથી—સુધાગવાળો છતાં જેનો દિગ્ગજો છે તે અનાગ ભાર્મધ—ના ગયા અકનાદીઆના અંકમા આવેલું છે x x x x માટે મરકા—ના મનને ખીલકેલ તુલકારી કડાડી નાખશે નો જ દીક કચે ”

માનાર્થબદ્ધવચન ખાસ્વાઓના વપરાતું નથી અને મુખાઈમા વપરાતું નથી.

અલગત, આ વિષય ઘણી લાઈએગીઓમા વચાશે અને તેની અમલ ઘણી થઈ આ વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર અને નિર્ભય તરીકે વખણાવા લાગ્યું, અને, આ દૃષ્ટાન્ત નકાસું નથી ગયું તેની માળીતીમા ઘણા ચર્ચાપત્રો એ જ વિષય માટે, એ ગૃહસ્થ માટે અને તેના મરખા બીજા ગૃહસ્થો માટે ઉપરાધાપરી આવ્યા. જે નવા કેળવાતા જુવાનો લેખનપદ્ધતિ શીખવાનો આરંભ કરતા હતા તેમની આગળ અતુલરણનો બીજો નમુનો હતો નહિ. ‘તમે મૂર્ખ છો’ એમ કહ્યું ન હોય ત્યાં સુધી, ‘આવી મૂર્ખતા તો કોઈ દેહાણે દોડી નથી,’ ‘મૂર્ખને તે વધારે શું કહેવું,’ ‘સુધારાવાળા તો યુદ્ધિના શત્રુ જ જણાય છે,’ વગેરે વાંચી વાપરવામા કશી અયોગ્યતા નથી એજ નવા લેખકવર્ગે સૂત્ર બાંધ્યું એવા એક લેખકે મામિક પત્ર કપાડ્યું, અને, તેના પડેલા અકમા મિ તેવજે ગજગીય સુધાગે અને મમાર સુધારો બન્ને મજબી અગત્યના છે અને સાચે અમલના લાવવા જોઈએ એ મતલબના કહેલા બાપણ પર દીકા આવી તેમા બીજો પેરઆક ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો —

“ મિ તેવગ તે કાણુ ? કેળવાયેલો છે, એડોકેટ થયેલો છે, જાહેર કામોમા બહાર પડેલો છે, પણ માણસ જ છે કે બીજો કોઈ ? મિ તેવજ એમ મમજતો હશે કે તેના વિચાર તે દુનિયાના વિચાર પણ તે જૂઠ છે અને તે જૂઠ પડી ગઈનારા છે એ મિ તેવજે સમજતું જોઈએ મિ તેવજ સાહેબ ! આખી પ્રજાને પુછ્યા વિના રાજકીય સુધાગ કે મસાન-સુધારા વિશે આપને બોલવાનો જો અધિકાર છે તે જરા વિચાર કરજો ? ”

‘ મિસ્ટર ’ કહેવાથી કઈ પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત થતો નથી અને તેથી

પુરુષના નામ પહેલા તે સુકવામા હસ્ત નથી, એમ એ લેખકને ખાનગી ક્ષત્રી જોતા માલમ પડ્યું છે

પ્રતિષ્ઠિત અને મહાનનીય પુરુષો પગથી આ તોછડાઈની કલા રાખ્યે જતાના વર્ગ તરફ જઈ પહોંચી લોડે હરિગ્નિ પ્રથમ મુખાઈમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેનું વર્ણન ઉપરના મૂળ નમુનાના એક પત્રમા આગ્યું હતું —

“ ગઈ કાલરોજ મવારના કલાક પછી હિંદુસ્તાનનો નવો ગવર્નર જનરલ હરિગ્નિ આ ગહેરમા આવી પુગ્યો અને પાલવા બદરૂંધી ગાડીમા મેંસી પગેલ તરફ ચવાના થયો * * * * * તે બદગિક્ક છે અને મહો પરથી ધણો મીટો જણાય છે તેની આખમા તેજ નથી, પછી મુખ છે કે ખંડો છે તે કોણ જાણે તેનું કપાળ શેખી ઉઠતું નથી તેથી તેમા હિંદુસ્તાનના વિચાર આવે છે કે તે ખાલી છે તે અટકળ કરી શકાતી નથી. ”

રાજકીય ઉન્નતિ તોછડાઈ વિના પ્રાપ્ત થવાની જ નથી એ સિદ્ધાંત જોવો દર થયો છે કે એ વિષયમા અનેક શુભ પ્રયાસ કરતા હતા ખાખ માલમોહન ઘોસ યુરોપિઅનો માથે અને અમલદારો સાથે સમ્મતાથી વર્તે છે તેટલા આટે તે લોકહિતદ્રોહી છે એમ તેની નિન્દા થવા માડી છે ।

સાર્વજનિક કાર્યોમા ગુલાયેલા પુરુષોના મુખની મુદ્રા અને સ્વમાવના પ્રણે વીગતવાર પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે, પણ, મગી ગયેલા અને છનતા, ખામેતા અને આધા મનુષ્યોના મખંધમા વાપગવાના વિગેષણોમા ફેર પડે છે, જોવો સમ્મતતાના કોઈ કશિપત ધોરણને આધારે રચાયેલો દુર્લ્લતાધી ભરેલો ખત વર્તમાન કાનના અહીના લેખકને તોડી નાખ્યો છે એ વિવિધવાર્તા પ્રતિહાસમા નોંધી રાખવા જેવી થશે જે વર્તમાન પત્ર જોઈએ તેમા ‘વાદ્ય દાર’, ‘કટુકથન’ ઇત્યાદિ નામના પાના જોવામા આવે છે અને તેને મથાળે ‘સર્વ કોઈને લખવાની છુટ’ મહોટા અક્ષરે જાહેર કરેલી હોય છે એ પાના મા તો અધિપતિઓએ પોતાના જોવા તેના અકુશનો પણ ત્યાગ કરેલો હોય છે અને ગ્રામ્યતા સામે વાધો લેના માત્ર ગણેલો હોતો નથી એમ ફકરાનો નમુનો બસ થશે—

“વાહ વાહરે અજડમ બગડમછ । વાહ વાહરે મોડાવોટરની ખાટમી-
છ । વાહ વાહરે કાકા ગ્યેડસ્ટનછ । તમે આવા ઢીલા ને પોચા છો એ
તો આજ જ જાણ્યું છો । અમને તો આશા હતી કે લિખગલ મિનિસ્ટ્રી

અમારી માગણી આમ ઉઠાવતાં ગરમાગેજી ! * * * ખેર, ગદાને આપા ખેત તો નહિ પાપ નહિ પુણ્ય ! ”

એક નવા વર્તમાનપત્રના ‘ગ્રોએપેક્ટમ’માં જાણાવવામાં આવ્યું હતું કે ‘ગર્દભસના’ નામે ગુપ્ત ઉપાલભના દ્વંદ્વાઓનું એક આમ કોલમ દર અંકમાં ગણવામાં આવશે અને એ જાળનમાં દસાચેલી દયમવાળા ત્રણ અનુભવી લખનારાઓ મેળવી ગણવામાં આવ્યા છે. ‘દમનગીએ આ વર્તમાન પત્ર નિહલ્યુંજ નહિ અને એ અનુભવી લખનારાઓને ગર્દભસના ચલાવવાનો લાગ મળ્યો જ નહિ હાલ તેઓ શુ કરે છે તે જાણવામાં નથી.

તોછડાઈની કલાની માન્યતાપાત્રતા અને દરપનાપ્રભાવ આટલે સુધી જોયા એ કલાની ઉચ્ચ પંખી વિને હજી કાઈને સંકા રહેતી હોય તો તેના એક બીજા ઉપાસ પગ દટિ કરીએ. આ પ્રાતના વર્તમાન પત્રોની જાહેર મવાયો પગની દીકાઓવી જે આદિત્ય ધાય છે તે કરતા કંઈ જુદા સાદિત્ય કેળવાયેલા પુરોના વાદવિવાદવી જાને છે પ્રવર્તમાન નિદાણપદ્ધતિમાં કેળવાયેલા વર્જને હાલ હજી આપ્તાદિક વર્તમાનપત્રો આવ્યા નથી, તેથી, આ ભેદ પડી ગઈ તેમ જે એ સાદિત્યમાં દેગી વિદેગી અને પ્રાચીન અર્વાચીન પ્રમિદ્ધ પડિતેના વિચારો અને ગપ્પો અથો અથો દાખલ થયેલા હોય છે, અને, તેથી ‘સાક્ષરતા’નું પદ તેને ઘટે છે તેમાં મંચય નથી પણ, લેખનજૈવી જોતા સુખાઈના ગુન્નનની છાપ પડવી રહી ગઈનથી એમ જાણાઈ આવે છે, અને, શ્રી અને સન્નતી એક અગામાં સાચે રહી શક્તા નથી એ જુના નિદાનમાં એક નવો વિવક્ષણ સિદ્ધાન્ત ઉમેરાયો છે કે આદાન્ત અને તોછડાઈ નિડે મળ્યે માયે ગડી ગઈ છે

વાદવિવાદના મળધમાં આ અર્વાચીન કલાની ચર્ચા કરતા એક પ્રાચીન આદર્ને ભૂલી જવો ન જોઈએ કહે છે કે શાસ્ત્રીઓની સભા મળે ત્યારે આગમમાં તો મવત્પાદા (આપના ચણો)વી અભોધન થાય, પછી મવન્તઃ (આપ-ખડુવચનના) કહેવાય અને પછી તે એકવચનના મવાન્ (આપ) પ્રયોગ પર આવે પછી કાલકમે ચૂચ (તમે) નો વ્યવહાર વર થાય, અને નાધાગ્ણુ ઉપયોગમાં આવતા ત્વેં (તું)થી કામ આવી રહે અને પછી અન્તે રે રે રાક્ષસ ! રે રે લમ્બકર્ણ ! રે રે હત્તુહ ! થી પૂર્ણાકૃતિ થઈ મબા અધ્યક્ષની આજ્ઞા વિના ધરખારન થઈ જાય.

હવે, આ શાસ્ત્રીઓના જયાનમાં કહેવું જોઈએ કે દક્ષિણની હરિદ્વિદ-

ને લીધે તેમને પરસ્પર સૌજન્યના પ્રમગ આવતા નહોતા, અને, રાજાએ તથા ધનિકો તેમની આવી મધ્યક્રમીમાં આનંદ માનતા હતા, તેથી, કટુતાનું અવહારનો જ તેમને અવ્યાસ થતો હતો. વળી, સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો પણ તેમને દક્ષિણાર્ધી પાણી ચુસી જનારી વાદળીઓ ગણી તેમને ‘મહા-રાજા’ કહી અને નમસ્કાર કરી તેમનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેથી, તેમની ક્રોધવૃત્તિ અન્તરમાં સદૈવ ઉગ્ર અને ઉત્તેજિત રહેતી હતી. કાલના વિદાન વિવાદીઓનો એવો કષ્ટ જગ્યાવ થઈ શકે તેમ નૃધી તેમનો વિવાદ ધણુ કરીને લખાણમાં આણે છે તેથી ગળદોનો ઉચ્ચાર કરતા પહેલાં અને ક્યારે પછી વિચાર કરવાનો તેમને પુષ્કળ વખત મળે છે તેમની મર્યાના વિષયો પણ ધણુ ખર તાત્કાલિક કલની વર્તમાન હકીકતોના નથી હોતા, અને તેથી, ખાસ કિતાહિતના પ્રચલિત આકર્ષણ અને પ્રતિધાત તેમના મનની ગાતિ ઉઘલાવી નાખે એમ બનવું ન જોઈએ. ત્રિશ્વના આગળ અને તેના પહેલાની વાતોથી ગરુ કરીને તેના અત અને તે પછીની વાતો સુધી-માંના ગમે તે વિષયો તેમના વિવાદમાં આવે છે, અને, તેઓ ચિત્તની સમસ્થતા મોઢું ઉઘેરાઈ જાય એવું કષ્ટ કારણ બનવું નથી તે છતાં, તોછડાઈની કથાની તેઓ કદર પિછાને છે એ તેમની પ્રવૃત્તિ કેની નિમ્નાર્થ છે, અને આ કથાના પૂર્વોક્ત ગુરુજનો તરફથી તેમને કેવા દૃઢ અસ્કાર મળ્યા છે તે ખતાવી આપે છે. વિદ્વતા અપાદન કંગેલી હોવાથી તેમના કલાવિધાનમાં વિશેષ ચારુતા હોય છે, અને, અમસ્કૃત વર્ગ ગાળો જ દઈ શકે ત્યાં ગાલિ-પ્રદાન ન કહી ગકાય એવા પરુપ શબ્દો તેઓ વાપરી શકે છે નહિ. જાવાયેલા હાથોડાં તિરસ્કાર જ દર્શાવી શકે છે, અને, એ ચિનાય. બીજા કલાવિધિ આવડતો ન હોવાથી કોઈકે વેળા તેમને અન્તર્ગતિ દામી રાખવી પડે છે પણ, આપણા ચતુર વિદ્વર્ગને એ મુશ્કેલી નડતી નથી. અર્થના બિન્ન બિન્ન સૂક્ષ્મ ભેદવાળા કટુ શબ્દો તેમને કોષમાંથી મળી આવે છે અને તે વડે તેઓ તોછડાઈવાળા સુન્દર વાક્યો રચી શકે છે.

“ પણ કહેવામાં આવે છે કે એઓ શો છે અને પણ તે કયુલ્લ હીએ છીએ, અમને કંઈ એક માત્રા જોઈલો જ શક છે અને એમને પૂરેપૂર્ણ ઓળખતા નથી શઠસ્ય શાઠ્યં શઠ ઇવ વેત્તિ । ”

“ સુધારામાં પણ પ્રેમની ભાવના શી છે ? વાદગે વાદરી પરથી સૌન્દર્યની કલ્પના કયે છે ? પણ શુ દુરાચાર ને મદાચારને નામે ખપી શકશે ? * * * પાપ બધું સુધારાને માથે બને હો ”

“ તૃપનાપિતપુત્રન્યાયે પ્રાર્થનાસમાજનાળ પોતાની ઇશ્વરકલ્પનાને અતિભય માને છે પૃથ્વી પરના તમામ ધર્મપુસ્તકો હું જોઈ ગયો પણ એવી કલ્પના કોઈ ઠેકાણે દીઠી નહિ પણ, એ લોકો પેઠે સર્વેસ હોવાનો હું કલ્પ કરતો નથી યદા કિંચિજ્ઞોઽહમ પ્રત્યાપિ શબ્દમ્બલની શક્તિ તો હોય તેમને સુભાગ્ય હો ”

આની નિપુણ વાક્યગ્યતાઓ આપણા વિદ્વદ્ગં મિવાય શુ ખીન્ન કોઈથી થઈ શકે તેમ છે ? માધાગણ મહાપણુમા સૂઝનતા વાપરવી પડતી હોય તોપણ વાદવિવાદમા અને શેખતમા તોગ્ગાઈની કલાનો ઉપયોગ થવો રહી જવો ન જોઈએ, એ સૂઝ આની અપ્રત્યાધી રથાપી તેનો જહોજો પ્રચાર કર્યાનું માન તેમના કરતા ખીન્ન કોને વધારે ઘટે છે ?

આ રીતે આ કલા આટલો જધો વિસ્તાર અને ઉદામ પામ્યા છતાં ગમ્ય કનાઓના મડલમા તેનો અગીકાર ન થાય એવું ના માટે થવા દેવું જોઈએ ? દરેક અધિકારી મડળ પોતાની અદર ખીન્નને આવવા દેવા નાખુશ હોય છે, પણ, તે શુ પ્રયત્ન મુકી દેવાનું કારણ છે ? તોછડાઈની કલાના અભ્યાસકો પોતાની એ કલા તરફ પણ તોછડાઈ વાપરે છે એમ કદિ ધારવામા આવે તો કેવું જોડું ? જે કલાનું આટલું જધુ અનુસરણ થાય તેની પ્રતિકા માન્ય કરાવવાનો પ્રયામ ન થાય એ શુ કૃતમતા નથી ? નિકાનોને આટલા જધા પુસ્તકો લખવાનો અવકાશ મળે છે, તો પોતાની ઇષ્ટ કલાને ખીજી ક્યાઓ માયે મગખાવી અને તેમા રમનિષ્પત્તિ શી રીતે થાય છે, તે પોતાના અનુભવથી સમજાવી તેમા સુન્દરતાની ઉત્પત્તિ છે, કલ્પનાનો પ્રભાવ છે અને સહાયતાના મગ્ધાર છે એટલું સિદ્ધ કરવાનો અવકાશ તેમને નહિ મળે ? મહોટા મહોટા કામ લઈ જેડેલાઓને એવા બેદિક્ષગઈ ઇજ્જતી નથી

"O Fame - if I e'er took delight in thy praises,
'Twas less for the sake of thy high-sounding phrases,
Than to see the bright eyes of the dear one discover
She thought that I was not unworthy to love her."

અણોનો ક્રમ પણ યથાર્થ છે છેલ્લી લીટીની દિરુક્તિ વીરમાદક છે
છે લઘુ બાધવને રમણી કવિ પોતાને કૃતકૃત્ય થએલી માને છે

૨ બીજી કાવ્ય (અપૂર્ણ છે) મર્વાનુભવરસિક (objective) કાવ્ય-
નો એક નમુનો છે પ્રથમ કાવ્યની પછી એનો ઉદ્ભવ થયેલો છે તે શબ્દ
તથા અર્થના ગૌરવ પગ્થી સહજ જણાય તેમ છે પ્રથમની પેઠે વસ્તુ-
સકયના આમા પણ ચરલ હોઈ મનને આહ્વાદક થઈ પડે છે । 'ધુરકી'
એ શબ્દ પછી 'ભમિ' શબ્દ આવવાથી જાણે કુધ ને સર્કંગતુ મિશ્રણ
થયુ હોય એમ જામે છે 'ઝખ મારવાને' એ વાક્ય બીજી કૃતક 'હેલાને
હત્તમા કહે છે શાકુન્તલમા મુનિકુમારને કુખન્તરાજ પૂછે છે કે નકુન્તલાને
પગ્ણીને નાકપુલ શુ કલ -મેળવવા કર ? તેના હત્તમાં મુનિકુમાર
કહે છે કે વિનિષ્પાત તે જોવો યોગ્ય (appropriate), સમયાનુકૂલ
તથા ઉચ્ચ તપસ્વીઓનો ક્રોધાગ્નિ દર્શાવનારો છે તેવો જ આ "ઝખ મારવાને"
એ હત્તર છે એમ રસર વાચકો જોઈ લેશે કાવ્યોની વિશેષ ધુમ
તથા નિસર્ગતા એ છે કે મસ્કૃત કે અગ્રેજી કવિઓના અધ્યયન વિના
સ્વન તેમના જેના બાવનુ સ્ફુરણ થયુ છે એ અપૂર્વ કવિત્વશક્તિનું સામર્થ્ય
દર્શાવે છે, તથા મહાન્ મનુષ્યો પરસ્પર ભિન્ન હોઈડેટલેક અરો મમાત હોય
છે તે વાત સ્ફુટિત થાય છે મહાકવિ ગેકમપિયર માટે એવું કહેવાય છે કે
He knew little Latin and less Greek તે પગ્થી એવું સિદ્ધ
ાય છે કે કવિને સાદગ હોવાની જરૂર નથી તેમા મારી પ્રિય પુત્રી એ
ીજી દદાત છે એને નસ્કૃત વા ઇંગ્લીશનું જ્ઞાન નથી છેવટે જેમ ધણુનો
હાલમા એ પોકાર છે કે સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રીવૈદ્યોની જરૂર છે તેમ મારો
પોકાર એ છે કે જાલકો માટે આવા જાલક કરિની તથા સ્ત્રીઓ માટે
સ્ત્રીકવિઓની આવશ્યકતા છે । જય । ભારતનો જય । । ।

લી મેવક

ભોમિયાને દીધેલી ભુલથાપ.* †

(૧.)

ભોમિયાઓ જે દુ.ખ દે છે તે તો જોને તેમની માંવે પ્રવળ પજો હોય તે જ જાણે મુમાઝીમા મહેલ દેવા માઝ અમે કિતર દિદુતાનમા દેવા નિકળ્યા હતા, પણ, ગામે ગામ જેવા લાયક કેલણા ગતાવવા આવનાર ભોમિયાઓ તરફથી જે પીડા ખમી પડી તેથી ખાતરી થઈ કે દુનિયામા ભોમિયા છે ત્યાં સુધી મુમાઝીમા સુખ હોઈ નહ જ નહિ પરંતુ ભોમિયા વિના પરજન જેવાનું બની ગઈું નથી, તેથી, તેમના વામનો અમે જે ઉપાય કર્યો અને અમને થતા ઉપદ્રવનું દુ.ખ કઈક ભૂલવા માઝ ભોમિયાને આમે ઉપદ્રવ કરી મુસુલ મેળવવાના પ્રયત્નમા જે રીતે અમે સ્તેક પામ્યા તેનું વર્ણન આપવું હવિત છે કે વખતે અમારા જેમ ઘણું દિલ્લમા દામેલાને તે વાચી દાયમે થાય

અન્તમેર, જયપુર, ભરતપુર, આગ્રા, અલિગઢ, એ ગહેરમા જેમ નો ઘણું, પળ, ભોમિયાઓએ મહેનત માટે, ઈનામ માટે, બક્ષિસ માટે તથા દમ્પતીને બાળને, દલાલીને બાળને, બાકાને બાકાને કકડે કકડે જે પૈમા જડાંઆ તે આપતા જીવ એટલો દુ.ખી થયો કે એટલા પસા મામટા ડાંગો મારી વૃટ્ટી લીધા હોત તો વધારે માઝ વાન એમ લાગ્યું દીલ્લી આવતા આ અન્તવેદનાથી અમારો ઉભાટ ભાગી ગયો, અને, દીકરા જેવા વિના જ ચાલ્યા જવું કે બીજા ગહેરના ભોમિયા ઉપરનું જે દીકરીના ભોમિયા પર વગાય એવો ધિચાર અમને થવા લાગ્યો પણ, અમારી માંવે દુકમ-ચદ મોક હતા તે હમેશા બહાર ભાગતા હતા કે દિલ્લીના દેગવી પણ હું ગાળ્યો ન જાઉં, અને, તેમણે આ વખતે ભોમિયાને ગમરાવવાનું અને એક પાઈ પણ વધારે ન આપવાનું ભારે કામ માંવે લીધું.

‘મોગઈ’માંથી અમને જગાપ્રમાદ નામે મેલા કપડામલો અને બદમાશ મહેગવાલો ભોમિયો મળી ગયો તેને લઈ પહેલમહેલા અમે કલુબગિનારો.

* “નાનમુધા” માસિક પત્રના મન ૧૮૮૬ના ઓગસ્ટ-ડિસેમ્બર સુધીના અંકમા ઉપાયલો લેખ

† Mark Twainના The Innocents Abroadના આગેવા દતાન્ત પરથી નમુનો લઈ ચોળેલું

જોવા ગયા ત્યા પહોંચ્યા પછી ભોમિયાઓની રીત પ્રમાણે તેણે છબ છુટી સુકી દીધી. 'હયુ' દેખો એ કુતુબ મિનારા હયે કુતુબદીનશાહ બાદશાહેને બનવાયા એસા ઉચા મિનાગ સારી જહાનમે નહિ હયે એ ઇસકી આમને હયે તો ભીમમેનકી ગદા હયે તમાન લોહેની છતની ઉપર હયે છતની જમીનની અદર હયે ભીમમેનને સખકુ મારે બાદ કોઈ ના ગ્યા તો ગમ્યા આકે જમીનમે ગાડ દીધ' બચ્ચ કુતુબ મિનાગ ઉપર અમે ગયા, ઉપરથી જણાતો આમપાસનો મનોહર દેખાવ જોયો, નીચે ઉતરી ભીમમેનની ગદા કહેવાતો પ્રિયિત્ર સજગ લોહનો થાભલો જોયો, તે ઉપર અમર થવાની નિષ્ફળ આશામા લોકોએ દોતરેલા નામ વાંચ્યા પણ, એ બધી વાર ચિત્તમા અંદર મનન કરવાનો અને અદ્ભુતતાથી આનંદ પામનાનો ભોમિયાએ અવકાશ જ આપ્યો નહિ આખો વખત તે ખોલ ખોલ કરતો હતો 'એ પથ્થરકી કમાન હયે ઇસકી દુમરી બાણુ દુસરા મિનારા હોનેવાલા થા એ સામને મક્કાન હયે તો પ્રિથિરાજ ગળને બધવાયા એ લા મિનારેકી ચોકી કે લીએ નોકર રહેતા હયે આ બી કુછ ઉમેદ રખતા હયે આપ જોએ ખડે આદમી આવે—'

વખત આવ્યો જાણી હકમચદે ભોમિયાને અટકાવ્યો, અને, નવું મ્યાન પહેલું જ્ઞયાની આશ્ચર્યવૃત્તિ હતી મુખ પર કાયમ હોય એવું ડોળ કરી બોલ્યા, 'પણ હવે બહુ જોવા ટો ડે ગંગાપડશાહ, એ ટો ખડક, પણ આ બેમાલી મીનારો કયો અને ગડા કયી ટે ગે કહે'

ગંગાપ્રસાદ ચમક્યો, પણ, પાછો ટેકાણે આવી અમ્ય ચર્મ બોલ્યો, 'મહારાજ, એ મિનારા હયે, જાર એ લોહેકી ગદા હયે'

'હ, ટાડે એમા શુ મોટું જોવાનું ! આપણે ટો જાણ્યું કે ઉચી છે ટે ગડા હશે, મીનારા ટો ખડે ઉચા હોય બીજી કાંઈ જોવાનું છે કે ?'

'દુસરા તો હજુર કુચ નહિ હયે એ દેખનેકું સખ લોક આવે હયે' ભોમિયાનો ઉત્સાહ કંઈક નરમ પડ્યો

'ભોમિયો પનડ કરવામા આપડી ખડે જૂલ જ હાય છે'

મિનારાના રખેવાળને બહોંસ અપાવવાની વાત ભોમિયાએ ફરી સભારી જ નહિ, અને, અમે ગાડીમા બેઠા કે તરત ગાડીવાન જોડે તે મુગો મુગો બેઠી ગયો ગસ્તામા એક આધે જણાતી મગીદ તરત હાથ કરી તેણે પોતાની બેઠકમાંથી વાલા વળી હમને કહ્યું, 'હજુર, એ કાલા મસજીદ દેખને જોસા હયે'

આધ્યાત્મ મમી સિવાય બીજી કંઈ જણાવું નહોતું તેનો સાબ વ્રંધ હકમચંદે પુછ્યું, 'એના કંઈ સાડુ સાડુ જોવાનું છે કે ?'

'દેખતેકા તો એમા કુજ હયે નહિ લેકિન બહોત પુનની મમજદ હયે'

'રાડે રા ભાઈ ચવાવ અગાડી અહીંથી જ જોવાય છે કે બસ છે'

ભોમિયાની હાઝ થઈ ને ગાડી અગાડી ચાલી હવે તો હમને પુછવદ વિના એક બીજી મમીના ભોમિયો ગાડી હકામી ગયો 'હમર, ચે-હુમાયુકી કમર હયે' તેનું બાષણ ન સામળતા હમે નિરીક્ષણ કરવામા પડ્યા. મકાન બંધ અને જોવા લાયક હતું મસીદ રાતા પથ્થરથી બાધી હતી, અને, પથ્થરમા વચ્ચે ગાગમપાહાણના કદકા ગોઠવ્યા હતા ઉપર ગાગમ-પાહાણનો સુદર ધુમ્મટ હતો બધે ડગી રહ્યા અને મમીના મુઝાવરે આડી ચલામ કરી, અને, ભોમિયાને તેને માટે બસામચ કરવાનો વખત આવ્યો. બાજી હકમચંદ પોતાનો બધો વખત ધુમ્મટ જોવામા જ ગયા હોય અને કહેવાયેલા વર્ણન પર કંઈ લક્ષ આપ્યું ન હોય એની આપૂર્તિ કરી જોલ્યા, 'શુ કહ્યું, ગગાપડગાટ ? આ કબરની હુમાયુ છે ?'

'નહિ મહારાજ, હુમાયુકી કમર.'

'આપડી બસા જાણે કે હુમાયુ એટલે શુ અને કાડ એટલે શુ વાક-સમજન તો ખડો, હુમાયુનો માયનો ગો ?'

'હમર, માયના તો ખબર નહિ હયે, લેકિન હુમાયુ બાદનાક થા.'

'કે ગમે કે હશે, પણ, ટને માયનો ખબર નહીં.'

'નહિ હમર'

કેતેકનો લાભ લઈ હકમચંદ અમારી તરફ દુર્યા અને જોલ્યા, 'જોયુ કેની, આ ભોમિયા લોકો ટો કંઈ જ જાણતા નહીં કોણ જાણે કોણ એવા લોકો આવે છે' ફરી ભોમિયા તરફ જોઈ તે જોલ્યા, 'વાકુ, તે બાડગા માં છે દેખાડ ટો ખડો, જોઈએ ટો ખડા કે બાડગા કેવો હાય'

'મહારાજ, હુમાયુ બાદનાક તો ચુકર ગયા હા તો ઈમકી કમર હયે, તાસ લાટી હુધ હયે'

'અડડડ, મહુડ ડાટેલુ છે કે ? રાહુ નખોડ જાય, અગાડી કેવો બોલ્યો ? મસલમાનના મડગા ટે શુ જોવાનું હતું, અને'

'કેને કે જવાય ? ચાલો ભાઈ, અહીંથી જલડી ચાલો આ

૧ અડદા મસલમાન જેવા કે આમડછેડ સમજતા નહીં'

ભોમિયો ગભરાઈ ગયો, શુચનાઈ ગયો, આમો પડી ગયો, નિરાશ થઈ ગયો. ગાડીમા અમે અગાડી ચાલ્યા. ગાડીમાથી આધે જમ્યાતા ખડીએર ખતાવી, ભોમિયો બોલ્યો, 'હર દીખતા હયે વો પુરાના દીક્ષી હયે.'

'તા અસલ કેટલા ઘડ હશે ?'

'હજુર, ધર કિતને એ તો માલુમ નહિ, લેકિન—'

'ટાડે, ટા બાઈ મુગો મુગો અગાડી ચલાવ હુ શુ રેખાડવાનો હો ? હમાડી આખો પુટી ગઈ છે ?'

જલેગમાં અમે પાછા જઈ પહોંચ્યા અને મુગસ પાદગાહોના મહેલનો હવે કિયો બનાવ્યો છે તે જોવા ગયા જનાનખાતાને ફેલાણે થયેલા સોમજોના ખેરેકસ આખ કરતા મનને વધારે કુતૂહલ કરાવે છે પણ, ભોમિયાએ પાછી વાચાસતા શરૂ કરી હતી ખતાવવા સાયક સુંદર જગાઓ જોઈ તે પાછો ઉવાસમા આવ્યો હતો અને આશાવાન થયો હતો સફેદ આ અપાડા યુધી બાધેલા એક રમણીય અને વિશાળ મકાનમા લઈ જઈ મોનેરી અને બીજા કીમતી પથ્થરો ગોઠવ્યાથી દીપી ઉઠતી તેની મિતો તથા છત ખતાવી તે બોલ્યો, 'હજુર, એ દીવાન-એ-ખાસ હયે એ ઉમા જેમા પથ્થર હયે ઉસકે ઉપર મોરતખ્ત થા.'

'એ દીવાનેખસ અને મોડટખસ હિંદુ છે કે મશમમાન, અને હવેલા કે કાટેલા છે કે પહેલું કહેલું ?'

ભોમિયાના પેટમા પાંછું તેલ રેડાયુ. પણ, હજુ તે ઉલટનુંદ હતો અને તેથી ખુશ થહેલો જરી ગમી બોલ્યો, 'નહિ હજુર, હિંદુ સુસલમાન એસા નહિ. એ તો—'

'ટાડે પાડતી કે શિડંગી હશે ?'

'નહિ, નહિ, એ તો ઉમગવોક્ષ દરખાઝ બરનેકી જગોથી ઉસકે દીવાન-એ-ખાસ કહેતેયે આર, મોરતખ્ત બાદગાહકે બેઠને કે લિયે મોર પખી માફક તખ્ત થા.'

'ટાડે લામા લામા નામ ન કહેટા પહેલેથી એમ જ કહેલુંકે ને' વાંકું - એ મોડ ટો હવેલો હશે ?'

'મોર મચ્યા નહિ.'

'મોડ પણ સાચો નહિ' જરા રે, જવા રે, બાઈ હુ ટો દીક્ષીમા ખતાવવા જેવુ છે કે જાણુલો જ નહી.'

બોમિયાનો ચહેરો પાછો દયામણો થઈ ગયો. કઈ વધારે બોલ્યા વિના તે અમને મોતી મસજીદમાં લઈ ગયો. નાની મસીદની મેનોહર મુખરિત સુદરતાને મોતીની ઉપમા ખરેખરી થોડી હતી. હકમચંદ હજી યગદીશ્યા પર જ હતા ઉપર આવી તેમણે પુછ્યું, 'ગંગાપંડ્યાઈ, મેં સાબલ્યુ નહિ આ કોનુ ધડ છે ?'

'ધર નહિ હશે.'

'ટાડે ધોડ તો નહીં ?'

'નહિ, એ તો કંઈત મમજીદ હશે ઇમકા નામ મોતી મસજીદ.'

'પણ ટે મકાન બાઝ્યુ શા માટે ?'

'આ તો બાધનેવાલા જાને.'

'ટો, જા રેને પુછી આવ જીવે છે કેની ?'

'તોબાહ, તો પાહ મર ગયાને આઠાઈસો બરસ હુવે.'

'આ આજાડવી મડી ગયો ?'

'આ તો આજુમ નહિ નહિ કહે સકતા હું.'

'શીટલા નીકલ્યા હશે ?'

'મગવાન જાને કયા બીભારીસે મર ગયા. આ નહિ જાનતા હું.'

'કે પછી મુઝાડો ના હ્યો હોય.'

'હજુર, મેં કસમ આ કે કહેતા હું કે મેરેકુ ખખર નહિ હશે મર ગયા તો કુછ તો ઉમકુ હુવા હોયગા હી.'

બોમિયામા હવે કઈ તેજ રહી જ નહોતી બીજાઓને બક્ષીજ અપાવવાનું તો તે ભૂલી જ ગયો હતો અને પોતાને માટે માગવાનું પણ તેને સાબરતુ હોય એમ લાગ્યું નહિ. કિશ્તીઆવી નિકળતા સાજ પડી ગઈ. અમે બારેબાર સિગાઈમા ગયા ત્યાં જઈ ગંગાપ્રસાદે રજા માગી ને આપ્યું તે લઈ પોલી સલામ કરી તે ચાલતો થયો, અને, બીજા દહાકે દેખાયો નહિ.

(૨.)

ગંગાપ્રસાદ આવ્યો નહિ ત્યારે તો અમને એમ લાગ્યું કે હવે બોમિયા વિના નહિ ચાલે વાજંતી કિંમતે બોમિયાની મદદને અને તેના ચિત્તની મુશ્કેલીને બંનેને લાભ મળી શકે છે, એમ આશ્રમ પડ્યું તેથી

કરી જોના નિકળતા પહેલા બીજો બોમિયો સાથે લેવાની ઉત્ક્રાંતિ થઈ. બોમ્બુ બોલવાની અને કમઅક્ષય યવાની ટેવ વિના હકમચદ બન્ને દોમ જરોબર પાર ઉતારી ચક્રા તેથી અમને તેમના પર શ્રદ્ધા બેઠી હતી, અને, જે તથા નવા બોમિયા સીરાઈનાળાએ જોમાવી મગાવ્યા તેમાથી પચદમી કરવાનું અમે હકમચદને સોંપ્યું એકને તો તેની ઉદ્ધર નેરી આપો અને કન જોઈને જ રજા આપી બીજો બોલતા બોલતા વાકો વળી નર્મ અર્પાઈ ભરેલુ હસતો હતો અને તે વેળા તેની મુખાકૃતિ એવી વતી હતી કે તે જોઈ કોઈ પણ આમરદાર માણુમનો પગ લતાપ્રહાર માટે ઉપડ્યા વિના ગ્હે નહિ તોપણ ધનિસાદ આનંદ હકમચદે તેની પરીક્ષા કરી જોઈ 'કીમીમા ખડેખડુ જોવા નેલુ શુ વાડુ ?'

'હી-હી-ઈ. દેખને જેસી તો મીઠાઈનાયેકી દુકાન હયે. હી-હી-ઈ. ચુઆબીલીકા દિસ્સેકા તમાશા હયે હી-હી-ઈ હમને તો સળ દેખા હયે. હી-હી-ઈ તુમારે જો દેખના હોવે જો કહે, વાહ સે નવે હી-હી-ઈ હમ હુશીઆર હયે હી-હી-ઈ'

'અહીથી જ તે અટક્યો' હોત તો હીક થાત, કેમકે આટલુ તો તે મહોડે કરી લાવેલો હતો અને કડકડાટ બોલી ગયો પણ, તેના વિશે અમને સામે અભિપ્રાય બધાયો 'છે એમ માની જુગાનમા આવી તે પોતાની વર્ણન-શક્તિ અજમાવવામા પડ્યો અને એ વગર વિચાર્યા સાહસથી સપડાઈ ગયો દરેક વાક્યને છેડે હી-હી-ઈ કરી હસી વિગમ લેવાને બદલે અધે અધે અને પા પા વાક્યે એ વિરામચિહ્નો સુકવા લાગ્યો, અને, દસ સેકન્ડગા તો દરેક શબ્દની વચમા અને આખરે દરેક 'અક્ષરની પછી હી-હી-ઈ કરી ગયા તથા મારતો એવી દશામાઆવી પહોંચ્યો કે ગમે તેની અતુરાર્થ વાપર્યા છતાં ડોઈ પણ માણુસ તેને એ તરફડીઆમાથી અચાવી શકે કે તેના અંગેઆગમથી ખગે જોટો કઈ પણ અર્થ કહાડી શકે એમ રહ્યું નહિ તે 'હુશીઆર' નહોતો પણ ખરેખરો હેવાન હતો એમા જરા પણ દોહ ગ્લો નહિ, અને, મીઠાઈની દુકાન આગળ અને ચુઆબીલીના તમાશામા ઉમા રહી હી-હી-ઈ કરી આનંદ પામવા હકમચદે તેને એ પેસો આપી જના દીધો

ત્રીજો આદમી અમારા ચિત્તમા દૃશી ગયો તેના લુગડા તો ચક્કમ-આક્રીના રંગના હતા, તોપણ, વામે નેટલુ હવું તેટલુ હીકાક કરીને તેના માથાના ફેટો અમલ આપ્યા પોતમાથી થઈ અમે

હાંમી ચીંધડીઓનો હતો, પણ, તે બગેબર વળ લઈ બાધેલો હતો, અને, પમના બેડામા કોઈ પણ કાટેલી જગાએ થીગડુ મારવુ રહી ગયેલુ નહોતું. સમાર પણ અવાજ થવા દીધા વિના બેડા ઉમરા બહાર કાઢ્યા અને પોતાની પીઠ ન દેખાય એવી કાળજી રાખી તે એક ખુણેબરોતર ગોઠવ્યા. અદર આવી વાકા વળી અમારામાથી કોઈ એકના તરફ ખાસ નજર કર્યો વિના મિજલસની મુગલાઈ મવામ બધાને બબલી અદખ વાળી તે ઉભો રહ્યો મવાલનો જવાબ થઈ ગયું એટલુ જ તે ધીમેથી અને મલાળથી બોલતો હતો, અને, ત્યારે પોતાની તુલના થાય એવો અભિપ્રાય આપવાને પ્રમગ આવતો ત્યારે તે પ્રથમ કાટલામા વાલથી અને ગતિથી તોળી બેસે હોય એમ બે આખો વાગ કરતી નીચી ફરી વિચાર કરી બેતો હતો. દીક્ષીની બેવા લાયક જગાઓ તે ગણાવી મયો, અને, અમારે હવે ક્યા ક્યા જવાનુ રહ્યુ તેનો ગસ્તાવાગ અને કલાકવાગ 'પ્રોગ્રામ' કરી આપ્યો અમે રાજ થઈ ગયા, આગલા દિવસની ગમ્મત બૂલી ગયા, હવેથી પ્રકૃષ્ટિન થઈ મયા આવા લાયકીવાળા માણસને તો એકદમ રાખી લેવો, પૈમા મંબધી બેનાથી બીક રાખવાની જરૂર નથી, એમ સહુને લાગ્યુ પણ કોઈને ન સૂઝે તે સાવચેતી લેવાનું હકમચદને સૂઝ્યુ. 'દાડાથી અમે પડાન છીએ પણ, ટાડુ નામ છે'

• બે હાથ બેડી તે બોલ્યો, 'હુ હમુર, મેરા નામ ચકન'

'ચકન' એનાઠી તો પડજી મોટ આપે રે બહુ !'

'ક્યો હમુર ?'

કોઈએ જવામ દીધો નહિ 'ચકન' એ બેડોળ નામથી અમે બધા નિરાશ થઈ ગયા કોઈ કાળા માથાના માનવીતુ નામ ચકન તે હોય ? અને એવુ કહ્યુ, એવુ દમધડા વિનાનુ, એવુ અડધું નામ સાબળી રહેવાય કેમ ? બેડીને દિલ બોલો વળીને પેટમાં હતરી જાય એવુ મહો વખતે સહેવાય, કેમકે પગિયથી બદસુરત મહો પરનો અણગમો કઈ જોણો થઈ શકે છે, પણ જે નામ એક વાર મનમાં ખુચ્યુ તે તો સદા ખુચ્યું જ રહેવાતુ ચકન ? એ નામ દેતા કુળ મહેરાઈ ન જાય ? અમે ગુચ્ચવણમાં પડ્યા. બીજી રીતે બોમિયો કીક હતો, અને, એવો બીજો મળવાનો કઈ બરોમો નહોતો આખરે હકમચદે મેહેલો અને આગે ઉપામ શોધી કહાડ્યો.

'જે બાઈ ચકન એ નામઠી અમાડા પેટમા રાખલ ડખલ કાય છે ને અમને એ કાવે નહિ ટને મગાપડગાટ કહીએ ટેા કઈ કહાડીએ ? જે નામ અમને રૂચ્યુ છે.'

‘વાહ હઝુર, બહોત અચ્છા હમકુ ગગાપરસાદ મહેના ગગાજી પરસાદ તો સમ કોઈ હયે’

પર્વત જેટલી મહોદી મુશ્કેલી પતી ગઈ અને અમારા જીવને ટકા-
કક થઈ વળી, વખતે ભોમિયો આખરે દગાખાજ નિકળ્યો. તો ‘મકન’
નામ કહી કઈ એને ગભરાવાય ? ‘ગગાપડશાટ’ એ સજ્જોચ્ચારમા હકમ-
મદ જે વૈકલપાણ્ય દાખલ કરી શકતા હતા તે વિના તો હાસ્યચુક્રિતનો
આરમ્ભ જ થઈ શકે તેમ નહોતું તેથી, બધી રીતે એ નાર્મ જ ભરી
રાખેતું ઠીક હતું

પણ આ નરા ગગાપ્રસાદની વધારે ઓળખાણ હતી થવાની બાકી
હતી ઘણે ઠેકાણે જવાતું છે તેથી જલદી જમી લેવાતું અમને કહી પોતે
જવાની તૈયારી કરી તે બોલ્યો, ‘હઝુર, મે બી ધરકુ નકે ખાકે આતા
હું મેરા મકાન જરા દૂર હયે તો દેર લગેગી લેકિન મે આ પેહોચુગા
આપ ગાડી કર રખના હા નહિ તો નાકે પર આપકુ મિલ નહિગા’

આ હુઆઈ હતી એને ખબર હતી કે એનો આવ્યા વિના અમા-
રાથી નિકળી શકાય એમ હતું નહિ. વખત નકામો કહાડી નખાય નહિ,
અને, રસ્તામા મળવાના મંભન ઉપર આધાર રખાય નહિ તેને અમારી
સાથે એમી જમી લેવાતું કેહું તેણે ઘણી ઘણી મંથામો કરી માફી માગી,
‘હઝુર, અમી એચ્છાબી ના હોવે આપ બોજન કેમ્લો, ફિર મે ખાઉગા’
એકદમ એનો પાટલો મડાવી અમે એને અમારી સાથે એમી જવાનો
હકમ કીધો કાચુ અને ખોર ખાતું ન પડે માટે અમે ખાસ પૈસા, આપી
જે આરી રસોઈ કરાવી હતી તેમાંથી ઘણું વોડું અમારે બાગે આવ્યું
ગગાપ્રસાદ ઘણા દહાડાનો બુખ્યો હતો, અને, ફરી ક્યાં ખાવાતું મળશે
એની તેને ખાતરી નહોતી બીજી રસોઈ કરાવવા રહીએ તો મોડું થઈ
જાય એમ હતું

આમ પાંઠ પહેલો—ભાગ પહેલો પૂરો થયો જૂલ થઈ હતી ખરી,
પણ હવે તો થઈ તે થઈ

અમે ક્યવાયા પણ આખરે ચેલી છોડી અને કડીયો બધાવી અ-
ગાડી ચાલ્યા એક બે જગાઓ નેઈ એટલે ગગાપ્રસાદે ફરી બલામણ
કરી, 'હંજુર, લા મમાસેદાર, દાલ ઐર' બજીયે તોફાન મિલતે હયે' અને
એટલેથી જ પરતુ નહિ 'એ આદમી ગગમ ફધ ઉમદા બેચંતા હયે,' 'એ
ખરતનમે સેરડીકા રસ હયે લોક મઝમે પીતે હયે,' 'એની અનેકાનેક
સૂચનાઓ તેણે કરી ખાવાના પદાર્થની જોટથી દુકાન આવે તેટલી પર તે
લાલસાભગીન્દ્રિ નાખતો હતો થાકીને અમે એક દુકાને તેને નવેસરથી
ખાવા બેસાડયો, અને, પદર દહાડા સુધી ખુટે નહિ એટલું તેના પેટમાં
સમાવવાનો દુકાનદારને ઈજારો આપ્યો પણ એ બધી મહેનત ફાલ્ટ ગઈ
ગગાપ્રસાદને કોઈ ગલસ તરફથી વાગ્યામા ભૂખ મળેલી હતી, અને, તે
વૃષ્ટ થાય એટલું તેના શરીરમા એક સામડું માર્છી શકતુ જ નહોતું

તેનામા એક ખીંચ 'જોડ' હતી જ્યારે તે ત્યારે તે અમને માલ
ખરીદ કરવાનો આગ્રહ કરતો હતો ગમે તેવા નજીમાં બહાના કહાડી તે
અમને કપડાની, મેનારપાના વાસણની, ગાલની, દુપદાની, એવી જાતજાતની
ફેંકાનોમા લઈ જતો હતો, અને, અમે ખરીદ કરીશુ એવી જે કોઈ માલ
વિશે તેને વકી લાગે તે તમામ કહાડાવી કહાડાનીને અમને દેખાડાવતો હતો
દુકાનદારે પામેથી તેને દલાલી મળતી હતી એ તો ખુલ્લું હતું પણ, તેની
ચપળતા જોવાનો કંઈ ઉપાય જણાતો નહોતો આખરે હકમચદે તેને
દાવમા લીધો ગાડીમા બેઠા બેઠા ભોમિયો માબજે તેમ તેમણે કહ્યું,
'અહીંથી ઠોડી બટ્ટીની પાછડીઓ ખડીડ કડી લેવાનો આપડો વિચાર છે
જુમ્મામંશીડ ટે નેઈએ, પછી કંઈ રૂડહેશે'

માછલીએ ગગ ગળ્યો. થોડી વાર થઈ ને ગાડી ઉભી રહી.

'આ આવ્યુ ટે શુ?'

'હંજુર, સારે દીક્ષીમે સખસે અચ્છી પગડીયા લા મીલતી હયે. દેસા-
વર બી લાસેહી જાતી હયે.'

'પણ, ટને ગાડી અહીંઆ લાવવાનું કોણે કહ્યું? જુમ્મામંશીડે હંકા-
નો જવાનું ટને કહ્યું હતું ને!'

'લેકિન મેરેકુ' સુરત હયે કે આપને કહ્યા કે પગડીયાં લેનેકા હયે?'

'અડે ભઈ, હંમોડી શડટ ટાડે શુ કામ રૂડાખવી પડે? હું ટોડુ હોમ
ટેની જ શડટ રૂડાખને એટલે હ્યુ ટને આટલા આટલા શરપ ટેમા.'

વડી હમાડુ ટાડે માટે શુ કામ નાખીયે ? હમાડુ લાગ્યું તે હમે જ ભોમી
મધ્યે શુ હમને શાકટ રૂડાપટા આનડે છે દુ' ટાડે હંકાવ ને'

દમ મીનીર થઈને ફરી ગાડી ઉભી રહ. એ પણ પાંધડીની દુકાન
હતી હોકો પાંધડીઓ લેતા હતા તે જાણે જોવાતુ જ ન હોય તેવો ડોળ
ફરી હંકમચદ બોલ્યા,

'વાહ, આ જુમ્મામશીડ કે ? મકાન ટો શાકન હો ! બાડશાઓ
માઠી નમાન પડવા આનડા કે ગગાપડશાટ ?'

'હંતુર ! આપ હસતો હો એ મસજીદ નહિ હયે એ તો અબી આ-
મગી લેકિન એ દુકાન રસ્તેમે આઈ લા ઈની તરેહ તરેહટી પગડીઆ—'

'હા, ખડોખડ, ખડોખડ, ટાડો વાક નહી ટને કહેલુ જ રૂડી ગણું.
કે આજ પાંધડીઓ લેની નહી જોવામા પડયા તે કહેલુ જાભડયુ નહિં.
જુમ્મામશીડ ડેખાડવા લઈ જજો એ કહેલુ પણ રૂડી જયુ હરી શીક
નહિ, હવે ટા લેજો, ટમકુ ટગડી પડરી હે, હો ગગાપડશાટ !'

ગાડી ગમે એટલી અગાડી જાય પણ જુમ્મામશીદ આવે જ નહિ.
ચોરી વાર થઈને ગાડી ફરી ઉભી રહી—પણ તે પાછી પાંધડીઓની દુકાન
આગળ. અમે બધા ચીડાઈ ગયા, પણ, હંકમચદના મહોપર અચબો અને
ખુશી ફેલાઈ રહ્યા નવાઈ પામતા આખો ઉચી ફરી તે બોલ્યા,

'આખડે આવી પહોચ્યા ખડા શુ જુમ્મામશીડનુ મકાન છે ! હવે
ટે એલુ કોણ બતાવે ? ટો પણ જડા નહાતુ ખડુ હો ! ટોએ શી એની બા-
દશી છે ! શી એની નકશી છે ! અડકક પેગો ખડચી નાખ્યો હરો અને
ટેમા એ—'

'હંતુર, માફ કરના એ જુમ્મામસજીદ નહિ હયે એ તો—'

'અડે ટાડીની ! ટાડે એ શુ છે ?'

એસા દીખતા હયે કે-કે-હા અબ ચમન પડી, એ તો પગડીઆ-
ની દુકાન—'

'ગગાપડશાટ, હમાડા જોશા ભુલકણા કોઈ નહિ 'મનમા પડમથી
નહી ટાડી મુકેલુ કે ટને કહીશુ કે આજ પાંધડીઓ લેની નહી, ને એમા
પણ હયેલુ કે ગગાપડશાટને કહીએ કે હવે ટો જુમ્મામશીડ ડેખાડ. પણ
દુમાડી આ તાકી રૂડી આજ સોજસાજ લેઈ ટેડી હડખ એસા હમા કે ખમ
વીશડી ગયા એમાને એમા વાડ ઈઈ ગઈ પણ હવે ટો ટને આ જુ-
કે જુ-

‘ લેકિન હજુ, હા ગિલકુન દેર નહિ હોયગા ખુશી ના હોવે તે પેઠીઆ ના લેની લેકિન કિતર કે દેખો તો ખરે, ફેસી બેનમુન પગડીઆ હવે ’ આપ દીવી દેખનેકુ નિકલે ચોર પગડીઆ દેખે મિનાય જાઓગે ? ’

‘ પાવડીઓ ટો હમાડે લેની જ નહી આ માટે છે ટેટલી જ ડીધીમા સલામત રૂડે ટો મહુ છે ને ’ હવે ટો જુમ્મામશીડમા જીવ ભડાઈ રૂડોલા
● સલામ, અગાડી ચલાવ ’

‘ લેકિન હજુ, પાવ ધટાખી હા નહિ હોયગા ચોર અખ જલદી કરનેકી જરૂર ખી કયા હવે ? જુમ્મામસજીદમે ’ નિમાજકા બખત હો મયા તો વાહ જાનેમે અખ શાયદા નહિ તો ધડીબર હા પગડીઆ દેખ લો ’

દગલખાજ હગમખોર । હમાડ પાચ રૂપીઆનુ ધાન ખાઈ ગયો, હમારો જીવ હુખાવી અમારી મમલ અમારે ખગ્યે મીજમાની ખાધી, અને આખરે તે દહાડે અમાડ જુમ્મામશીદ જોનાનુ ખોવડાવ્યુ । તેને પાધડીની ફલાલી માટે ધાન ખરાવી નિરાશ ક્યો પણ તેટનાથી અમાડ વેર વળે તેમ નહોતુ માર મારવો એ બને તેમ નહોતુ તેથી, હકમચદે ખીજ યુજિ શાધી દહાડી ‘ગગાપડગાટ, આજ ટો મોહુ ઠઈ ગયુ છે ટે પાછા મુકામે જ ચાલો કાલ ગવાડમા જોલા આવજો જુમના નડીની નેહોડ જોઈ આનીશુ પાછા આવતા જુમ્મામશીડમા જઈશુ અને ચંડની ચોકમા ફડીશુ ’

મીરાઈમા અમે પાછા આવ્યા અને ગગાપ્રસાદ ધેર ગયો ગાડીમા અમે ચાગ જશુ બેમતા હતા અને ગગાપ્રમાજ બહાર હાકનાર જોડે બેસતા હતાં તેની એ જગા લઈ લેવાને હકમચદે એક સિપાઈ ભાડે રાખ્યો અને, તેને સવારે પટા પહેરીને આવવાનુ કમાવ્યુ સીરાઈની પડોશમાં થોડો બધાતો હતો, તેના સહનુણુ અમે ઘણી વાર નજરે જોયા હતા અને તેને ગગાપ્રમાદને માટે ભાડે કરાની મુક્યો

મવારે આવતા પોતાને બેસનાની જગા ગયેલા જોઈ બોમિયો નિગન થયો

‘ ગગાપડગાટ, હુ ચાલયો આવજો હુ આની ’ પડોશીશ ટા શુદી આ અમાડો મપઈ જાણીય છે ટે જોવા જેવુ હશે ટે બટાવટો ફેસો બદ અમે ટાડી વાટ જોઈશુ ’

ગગાપ્રમાદથી એટલે દૂર ચાલતા અનાય એ અનસ્ય હતુ ગાડીમા મુકેલુ ખાવાનુ જોઈ તેની ખાનગી થઈ કે પછાડીવી જગામા તેને સર્વ પ્રકારે

હાનિ જ છે વળી સાથે આવનાનું મુકી દેવાની તેને ઇચ્છા થાય તેમ ન હોતું. ખાવાનું હતું અને ચંદની ચોદના બજારમાં અને દુકાનોમાં અમારી જોડે આવવાનું હતું મુશ્કેલીથી તે ગુચવાઈ ગયો.

‘પણ રૂઝાખ વાહુ દને ઘોડે ખેડતા આવડે છે ? પેવો ઘોડો શવાડીનો જણાય છે કાજું બાહુ ટે શુ લેશે ?’

‘ગંગાપ્રસાદે’ તરત હા કહી ઘોડે ખેસતા આવડતું હોય કે ન હોય પણ અત્યાગે તો ખેસવામાં જ લાભ હતો સનાગ માથે અમારી ગાડી ચાલી પણ ગાડી સાથે રહેતું ગંગાપ્રસાદને મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યું ગતિમાં જે કંઈ આવે તેનાથી ઘોડો ભડકતો હતો અને, એ બાબતમાં લેશ માત્ર પણ પક્ષપાત કરતો નહોતો.

‘ઘોડો ટેજડાડ છે હો’ ગંગાપડશાટ ટમાડા જેવા શવાડ હોય ટે જ આંખ કુડા ગકટા હે

ગંગાપ્રસાદને ઘોડો કુદાવવાનો ખીલકુલ લોભ નહોતો ઘોડાને ભડકતો અટકાવવાને તે લગામ તાણતો હતો અને દીલી મુકતો હતો, પણ, બન્ને તરેહના ઉપાય નિષ્ફળ જતા હતા ‘અધુરામાં પુર વળી તેને પુછડી નહોતી તે સપ્તાઈખિધ કપાયેલી’ નહોતી તેવી શોભા સાર કાપી હશે કે પુછડી પર બહુ વાગ જોર કરીને બેઠાથી તે ધમાઈ ગઈ હશે તે કહેવાતું નહોતું પુછડીને અભાવે માખીઓ અને મચ્છરો સાથે પાછડો પગ ઉઘો કરી ઘોડાને લડાઈ ચલાવવી પડતી હતી. આથી ચતા દેખાવની ગંગાપ્રસાદને ફીકર નહોતી, પણ, ઘોડો જ્યારે માથા પગનો મચ્છર એ પ્રમાણે લાત મારી ઉઠાવતો ત્યારે તેને હજી ન થાય માટે કપી તરફ વળી જતું એ વિશે ગંગાપ્રસાદ બહુ મક્કડામણમાં પડતો હતો પગ ઉઘો ‘કરનાનો ઘોડાને વખત મળે નહિ માટે ગંગાપ્રસાદે તેને દોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમારી ગાડી પામે આવી પહોંચતા ઘોડાએ ડોક લાખી કરી ગંગાપ્રસાદને પગ ફરડયો.

‘ઘોડો હેટ કડે છે હો’ ગંગાપડશાટ, જનનડને એ શી માયા છે એટલા ઓડખાણમાં પગ ચાટવા મડયો.’

ગંગાપ્રસાદને એ હેત ખીલકુલ પમદ નહોતું. અને ‘ચાટેયો’ પગ વડી ઘડી ઉઘો કરતો હતો, પણ, ઘોડાને મભાગનામાં એટલો વખત જ હતો કે પગ તપાસી જોવાની તેને પુરસદ મળતી નહોતી એવામાં ગત માસની ગજી આવી, અને, ઘોડો ભડકવાને બદલે તે તરફ જોઈતી.

અથો ગંગાપ્રસાદને તે ગંજીની એટલે પામે ધર્મ ગયો કે ગંગાપ્રસાદના મહોમા, નાકમાં ને આખમા ધામ પેડું. અલખત, મક્તતુ ધાસ ખાવાની ગંગાપ્રસાદની દાનન હતી જ નહિ, અને, તગ્ન તે પાછો હક્યો પગ, ઘોડાનો મન તેનાથી ભિન્ન હતો અને ગજમાથી વાસ ખેચી ખેચીને તે ખાવા લાગ્યો ગંગાપ્રસાદનો ડોણુ જાણે ક્યારે છૂટકો થાત, પણ, ગજનો રખેવાળ આવી પહોંચ્યો લાકડી પકતા ઘોડો ગજ છોડીને નાકો ગંગાપ્રસાદે પણ નુંગે મહોડે લાકડીઓ ખાઈ લીધી

તેહરે જોવા જવાની અમારે કઈ જ ઉતાવળ નહોતી, અને, તેથી જેટલી વાર ગંગાપ્રસાદનો ઘોડો અટકે તેટલી વાર અમે પણ ગાડી હિમી રૂખાવતા હતા. અમારી પાસે ધર્મ ઘોડો પુગપાટ દોડતો નિકળ્યો એટલે હકમચદે માથુ બહાર કઢાડી ખુમ પાડી, 'ગંગાપડચાટ' આ ટડક, આ ટડક ઘોડો ના ડોડાવીન ટાડે માટે અહીં જ હિમા છીએ' ગંગાપ્રસાદ ઘોડો દોડાવતો જ નહોતો અને ક્યી નરક જલુ એ તેના હાથમા હતું જ નહિ, એ અમે જાણતા હતા અને તે પણ જાણતો હતો, અને તેથી, તેને માટે હકમચદે જે દાઝ ખતાવી નેની તે કદર પિંગની ચક્યો નહિ ચોડે ગયા એટલે તારના થાભરા આવ્યા, તે જોઈ જાણે યમના ફન હિમેલા દીકાના આવ્યા હોય અને તેને લગાઈમા હગવ્યા વિના અગાડી જરાય એન ન હોય તેમ ઘોડો એ પગે હિમો ધર્મ ગયો, અને, ગંગાપ્રસાદ એક પડખેથી મોય પર સગી પછો યોડો અજળાયો હગે, પણ તે પાછો તરત ઘોડા પર સવાર ધર્મ ગયો અને જાણે કઈ જન્યુ ન હોય તેમ ઘોડો અગાડી ચક્ષાવવા લાગ્યો પણ એવામાં બીજો થામયો આવ્યો અને પાછી એની એ હકીકત અથથી દેતિ સુધી જની આન એ ત્રણ વાર થયુ પછી પામે આવતા હકમચદે ખોલ્યા,

'ગંગાપડચાટ, ઘોડો અડખી છે કે ગીટી? ચાલ રો રૂડાલ ચાલે છે, અને, ઘડી ઘડી કેવો બબરાહી ઝાડ જેવો ખડો હઈ જાય છે' પણ, ટમક પાડ નાખરા હે એટલા ખોટા એ રો એટલુ ચાકુ છે કે ટાડના દાભલા બદા એક ટડક નથી પણ રસટાની એ કોડે છે, ટેહી, આ ટડક પગડાય ટે ખેલી ટડક પગડાયાહી હીક હઈ જાય છે અને પેલી ટડક પગડાયાતુ આ ટડક પગડાયાહી હીક હઈ જાય છે'

આ સખ્યતાથી અને વૈદ્યજ્ઞાનના પ્રકાગથી ગંગાપ્રસાદની અન્ત-વૈદના વધી તે હાક્યુ ચ્યુ નહિ. ચીડાઈને ઘોડા મિગે તે કઈ કહેવા જતો હતો એટલામા બીજો તાગેનો થાંભલો આવ્યો અને તેને ખોલવાનો વખત

મળ્યો નહિ ઘડી ઘડી આ વાત બનનાથી મગ જતી રહેવા આવી હતી, તેથી, બીજી વાત કહાડવાનો દરિને હકમચદે કર્યો, અને ગાડી, પાસે પ્રયત્ન કરી ગંગાપ્રમાદને હાકતો હાકતો આની પહેલેસો જોઈ બોલ્યા, ‘કાલતુ આરેલુ યે પચી ગયુ હશે મને ગણે ફક્ક હડી હડી કે ગંગાપડનાટને આકરો ચડશે યે શુ કડીશુ અને જોવા કેમ કડી જાનુ’

‘અરે હજુર, કવકા ખાના તો યે કમખખત ઘોડેને સળ લુલા દિયા અખતો આપકી રબ હોવે તો યે ઘોડા છોડકે મે ધર જાડ મેરી મહેનત કે મેમે મત દેના મે નહિ મગતા હુ’

‘પશુ, આ ઘોડાને કોણુ ગાયમે અને કોણુ લઈ જાય? હમને કુલટમ જોશા ઘોડેના તડ દડા આવડતા હે?’

‘યે ઘોડા તો જીનકી આગ જૂતકી મનાગી લાયકકા હયે કમકે ડિરા-યાસે ફિગનેવાલા બડા બદમાશ હોના આહીએ ઐર છમકી હુમ તમામ, જટ ગઈ ઉમકુ ઘોડા દોન કહેતા હયે?’

ઘોડાની અને તેના માલીકની નિન્દા કરી પતોપ પામવાનુ પણ ગંગાપ્રમાદથી બહુ નાગ જન્યુ નહિ એક ઝોડે લટકતુ કાણુ ચીથક જોઈ ઘોડો ફરી લડક્યો અને બહુ જ આવેશમા આવી દોડવા લાગ્યો ગંગાપ્રમાદનો કાણુ ઘોડા પગથી તદન જતો ગ્લો હતો અને ઘોડાનો અટકવાનો વિચાર હોય એમ જણાતું જ નહોતુ ગંગાપ્રમાદની પીઠ જ દેખાતી હતી, પણ, તેના મહોપર હવે અપખતા લેશમાન ગ્હી નહિ હશે એમ અનુમાન થઈ ગયું હતું ઘોડો અને ગંગાપ્રમાદ અમારી તરફ પાછા આવે એન લાગતું નહોતુ, તેથી, અને ગાડી તેમની તરફ દોડાવી ધણે આધે ગયા પણ બેમાથી એકે મળ્યા નહિ મ્તામા ગંગાપ્રમાદનો કેટો અને જોડા પડેલા મળ્યા, અને, સીતાને રાવણુ ઉપાડી ગયા પછી તેની બોળ કરતા મ્તામા સીતાનું કાઝર પડેલું જોઈ ગમતુ ચિત ઉભગઈ આવ્યુ હતુ તેની વૃત્તિ ગંગાપ્રમાદની આ નિનાની જોઈ અમને થઈ

અમે સુકામે પાછા આવ્યા ત્યારે ઘોડો પોનાને સ્થાને પાછો આવે લો હતો ગંગાપ્રમાદનો બાણેજ તેનો ફેટો અને જોડા લેવા આવ્યો તેનાથી ખમગ પડી કે ગંગાપ્રમાદને બહુ થાક લાગ્યો છે અને અમારી ગાથે મોમિયો થઈ આવવાનુ તેનાથી બને એમ નથી

દીક્ષીવી અમે નિકળ્યા ત્યાર પછી તરત તો ત્યાના મોમિયા અને નિમરી ગયા નહિ જ હોય

૫.

ભોમિયાને દીલ્લી ભુલથાપ.*

(સંવાદરૂપ)

પાત્રો — કરમચંદ, વખતચંદ, હકમચંદ, ગંગાપ્રસાદ

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ દીલ્લીમાની એક સિરાઈ

કરમચંદ — ભોમિયાઓ જે દુખ દે છે તે તો જોને તેમની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હોય તે જ બાણે મુસાફરીમા સહેલ કરવા સાડ આપણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ફરવા નીકળ્યા, પણ, ગામે ગામ જોવાલાયક ઠેકાણા બતાવના આનનાર ભોમિયાઓ તરફથી જે પીડા ખમી પડી તેથી આપણી તો ખાતરી થઈ કે દુનિયામા ભોમિયા છે ત્યાં સુધી મુસાફરીમા સુખ હોઈ શકે જ નહિ.

વખતચંદ — કરમચંદ, ખડકડો છો અન્નમેઝ, જયપુર, બરતપુર, આગ્રા, અલીગઢ એ ગઢેરોમા જોયું તો મળું, પણ ભોમિયાઓએ મહેનત માટે, ઈનામ માટે, બક્ષિય માટે તથા દસ્તુગીને બહાને, દલાલીને બહાને, ભાડાને બહાને, કંકડે કંકડે જે પૈસા કલકાવ્યા તે આપતા જીવ એટલો દુખી થયો કે એટલા પૈસા સામટા ડાગો માગી લુટી લીધા હોત તો વધારે સાડ થાત એમ લાગે છે

કરમચંદ — આ દીલ્લી તો ઠગની નગરી છે, માટે, દીલ્લી જોયા વિના જ આવ્યા જવું કે બીજા ગઢેરના ભોમિયાઓનું વેર દીલ્લીના ભોમિયદ ઉપર વળાય આપણો તો બધો ઉત્સાહ ભાગી ગયો છે. કેમ હકમચંદ શું કરવું ?

હકમચંદ — ટમે ટો બદા બાયલા છો ડીલ્લીના ઠગડી પણ આ બડો ગાબોજી જય એમ નહીં ધમડાગો નહીં માટે ટમને ડીલ્લી બટલાવું, અને, ભોમિયાને એક પાઈ પણ વઢારે લેના ડેવી નહિ

વખતચંદ — આ બોબકુ કયાથી બોલવા માડ્યું ?

હકમચંદ — એ ટો બાજી શકું થઈ

* આ પહેલાના લેખના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી રચે

૭૬ દુપ્પા । સુપર કા પાલતુકરણ ૮,૦૦૦

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ કુતુબ મિનાર.

ગંગાપ્રસાદ — હજુર, દેખો એ કુતુબ મિનારા હયે કુતુબુદ્દીન ગાદ બાદ-
શાહને બનવાયા એસા મિનારા સારી જહાનમા નહિ હયે જે
ધરડી સામને હયે તો બીમમેનડી ગદા હયે તમામ લોહેડી
જિતતી ઉપર હયે ધતની જમીનડી અદર હયે બીમમેનને સખડ
મારે બાદ કોઈ ના રહા તો ગદા હા આકે જમીનમે ગાડી
(સર્ મિનારા ઉપર જઈ પાછા નીચે આવે છે)

હુસનમદ — મિનારા પરથી લવ્ય અને મનોહર દેખાવ દેખાયો પણ, આ
ભોમિયાઓ એટલુ બોલ બોલ કરે છે કે ચિત્તમા અંદર મનન કર-
વાનો કે અદ્ભુતતાથી આનંદ પામવાનો અવકાશ જ મળતો નથી

હુસનમદ — આ સળગ લોહનો ધાલલો કેવો વિચિત્ર છે ? અમર થવાની
નિષ્ફળ આશાએ લોકોએ એના પર કેના નામ કોતર્યા છે ?

ગંગાપ્રસાદ — એ પરથરડી કમાન હયે ધડી દુસરી બાજુ દુસરા મિનારા
હોને વાલા થા એ સામને મક્કન હે વો પ્રિથિરાજ રાજાને બન-
વાયા (મિનારાનો નોકર આનીને મલામ કરે છે) જે મહા મિનારે-
ડી ચોકી કે લીયે નોકર રહેતા હયે વેળી કુછ ઉમેદ રખના
હયે આપ જેસે બડે આદમી આવે—

હુસનમદ — પણ હજુ બહુ જોવા ટો કે ગંગાપ્રસાદ, એ ટો બહુ પણ
આ બેમાડી મિનારો કયો અને ગડા કયી ટે ટો કરે

ગંગાપ્રસાદ (ચમકીને) — મહારાજ જે મિનારા હયે એાર જે લોહેડી ગદા હયે

હુસનમદ — હા ! ટાંડે એમા શુ મોટું જોવાતું ? આપડે ટો બહુ કે ઉચી
છે ટે ગડા હજે મિનારા ટો બઢે હયા હોય ખીજુ કાઈ જોવાતું છે કે ?

ગંગાપ્રસાદ — દુસરા તો હજુ કુછ નહિ હયે, જે દેખનેકુ સળ લોક
આતે હયે

હુસનમદ — ભોમિયો પચડ કડવામા આપડી બઢે ભુલ જ હાય છે

કરમચદ (વખતચદને) — મિનારાના રખેવાળને બહિમ આપવાની વાત
ભોમિયાએ ફરી સભારી જ નહિ હો !

પ્રવેશ ૩ ને

સ્થળ ગ્ગ્તો (ગાડીમાં.)

ગંગાપ્રમાદ (કોચમેડમ કપડાંથી વાટો વળીને આવેલી મસીદ ખતાનીને) —
યે કાલા મમજદ દેખને જૈમા હયે

વખતચદ — સાધાગણ મસીદ મિવાય ખીજી તો કાઈ જણાતુ નથી

હકમચદ — એમા કાઈ સાહુ માફુ જોવાનુ છે કે ?

ગંગાપ્રમાદ — દેખનેકા તો અંમા કુછ હયે નહિ લેકીન ખણેત પુગના
મસજદ હયે

હકમચદ — ટાડે ટો બાઈ ચલાવ અગાડી અહિલી જ જોવાય છે ટે ખસ છે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ હુમાયુની કબરનો મેળો.

કરમચદ (વખતચદને) — કાળી મસીદ આગળ બોમિયાની હાર થકી તેરકા
આ ખીજી મસીદમા આપણને પ્રજ્યા વિના જ લાવ્યો.

ગંગાપ્રમાદ — હજુ, યે હુમાયુકી કબર હયે

વખતચદ — મકાન ભવ્ય અને જોના લાયક છે મસીદ રાતા પથ્થરવી
ખાધી છે, અને પથ્થરમા વચ્ચે વચ્ચે આરન પહાણના પથ્થર
ગોઠવ્યા છે.

કરમચદ — ઉપર આગસ પાહાણનો સુદા ધુમ્મટ છે તે જોયો ?

સુઝાવર (મલામ કરીને) — હજુર મે સુઝાવર હું

હકમચદ — ધુમ્મટ કેવો ગડરા છે ? શુ કહ્યું ગંગાપડગાડ ! આ કબરની
હુમાયુ છે ?

ગંગાપ્રમાદ — નહિ મહારાજ, હુમાયુકી કબર .

હકમચદ — આપડી ખલા જાણે કે હુમાયુ એટલે શુ ને કમડ એટલે શુ.
વાહુ, સમન્તવ તો ખડો હુમાયુનો માયનો જો ?

ગંગાપ્રમાદ — હજુ, માયના તો ખજા નહિ હયે લેકીન હુમાયુ બાદગાહ થા.

હકમચદ — ટે ગમે ટે હજો પણ ટને માયનો ખજાડ નહી ?

ગંગાપ્રમાદ — નહિ હજુર.

હકમચ દ (પોતાના સાવીઓ તરફ જોઈને) —જેસુ કેની ? આ ભોમિયા લોકો
 ટો કાઈ જ નજીક નહીં કોણ નજીક કોણ એવા શોઢી આપે છે
 (ભોમિયા તરફ જોઈને) વાહ, ટે બાડશા કા છે ? ડેખાડ ટો ખડો,
 જોઈએ ટો ખડા કે બાડશા કેનો હાય ?

ગગાપ્રમાદ —મહારાજ, હુમાયુ બાદશાહ તો ગુઝર ગયા હ્યા તો હજી
 કમર-હથે લાસ દાડી હુધ હથે

હકમચ દ —અડડડડ, મડકુ ડાટેલુ છે કે ? ટાકુ નખોડ જાય, અગાડી કેમ
 ના ખોલ્યો ? મશનમાનના મડકામા ટે શુ જોવાનું હતું ? અને ટેના
 પડ કહને ટે જવાય ? ચાયો ભાઈ, અહિં ઠી જલડી ચાલો.
 આ ડીલ્લીના લોક ટો અડઢા મશનમાન જેવા ટે આભડછેટ
 સમજતા નહીં

હકમચ દ (વખતચ દને) —ભોમિયો તો મિચારો ગભગમ્મ ગયો છે, શુચનાઈ
 ગયો છે, આલો પડી ગયો છે, નિરાશ થઈ ગયો છે.

પ્રવેશ ૫ મા

સ્થળ માર્ગ (ગાડીમા)

હકમચ દ —પેલા આપે ખડેર રાના દેખાતા હશે ?

ગગાપ્રમાદ —હર દિખતા હથે વો પુગના દીડી હથે

હકમચ દ —ટયા અગલ કેટલા ઘડ હશે ?

ગગાપ્રમાદ —હજીર, ઘર દિતને વોતો ગાયુમ નહિ, લેદિન—

હકમચ દ —ટાડે ટો બાઈ મુગો મુગો અગાડી ચવાવ. હુ શુ ડેખાડવાનો
 હટો ? અમાડી આખો ફૂટી ગઈ છે ?

પ્રવેશ ૬ હો

સ્થળ ડિલ્લી

વખતચ દ —અહો ! આપણે મુગલ પાદશાહોના મહેલમાં આવી પહોંચ્યા.
 હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહોના મહેલનો આ કિલ્લો બનાવ્યો છે, અને
 જનાનખાનાને ટેકાણે મોદજરોના બેરેકસ કર્યા છે. આખ કરતાં
 મનને આ દર્શન વધારે કુતૂહલ કરાવે છે.

કરમચ દ --પણ, આ ભોમિયો વાચાળતા બધ કંઈ ત્યાગે કેની ? બતાવવર
લાયક સુંદર નગાઓ જોઈને પાછો ઉલ્લાસમા આવ્યો છે, અને,
આગાવાન થયેયો જણાય છે

વખતચ દ --આ ગમણીય અને વિગાળ મકાન તમામ સંદેહ આગસપહાણુ-
થી બાધેલુ છે

કરમચ દ --સોનેરી અને ખીજા કિમતી પથ્થરોની ગોઠવણથી મકાન કેવું
દોષી ઉઠે છે ? એની બિતો જુઓ, છત જુઓ

ગગાપ્રમાદ --હજુર, ચે દીવાન-એ-ખામ હયે ઉંચા જૈસા પથ્થર હયે
ઉંચે ઉપર મોગતખત થા

હકમચ દ --એ દીવાનેખસ અને મોડટખસ હિન્દુ છે કે મરાઠામાન અને
જીવટા છે કે દાદેલા ટે પહેલુ કહેજે

કરમચ દ (વખતચદને) --ભોમિયાના પેટમા પાછુ તેજ રેરાયુ પણ હજી
તે કલટમદ જણાય છે

ગગાપ્રમાદ (ખુશ ચહેરા રાખીને) --નહિ હજુર, હિંદુ, મુમલમાન એસા
નહિ આ તો--

હકમચ દ --ટાડે પાડગી કે ફિડગી હજે

ગગાપ્રમાદ --નહિ, નહિ, આ તો ઉમગવોડા દરબાર ભરનેડી જગો થી
ઉસ્કુ દીવાન એ-ખાસ કહેતેયે આર મોરતખત બાદશાહકું
એહનેકે લિયે મોર પખી માન્ક તખત થા

હકમચ દ --ટાડે લાખા લાખા નામ ન કહેટા પહેયેડી એમ જ કહેલુ દુને.
વાડુ એ મોડ તો જીવટા હજે ?

ગગાપ્રમાદ --મોર સરચા નહિ.

હકમચ દ --મોડ પણ સાચો નહિ ! જવા ડે, જવા ડે ભાઈ, દુ ટો ડીરલીમાં
શુ ખરાવવા જેવુ છે ટે જાણુટો જ નહી

કરમચ દ (વખતચદને) --ભોમિયાનો દયામણો ચહેરા જોયો ?

ગગાપ્રમાદ (બધાને ખીજી બાજુએ લઈ જઈ એક દિશા તરફ આગળથી
કરી) દે--ખીએ હજુર, ચે મોતી મરજીદ.

હકમચ દ (કરમચદને) --આ નહાની પણ મનોહર મસીદને મોતીની ઉપમા
ખરેખર ચોગ્ય જ છે (ગગાપ્રમાદને) ગગાપડશાહ, મે સાબડકું
નહિ આ પ્રાંત ઘડ છે ?

ગંગાપ્રસાદ —પર નહિ હયે.

હરમયદ (પાછા હસીને) —ગાડે ઘોડ ટો નથી ?

ગંગાપ્રસાદ —નહિ એા તો ફક્ત મચ્છદ હયે. ઇચ્છા નામ મોતી મચ્છદ

હરમયદ —પણ, ટે મદાન બાટયું શા માટે ?

ગંગાપ્રસાદ —હજુર, એા તો બાંધનેગણા જાને

હરમયદ —ટે જા, ટેને પુછી આવ છવે છે કેની ?

ગંગાપ્રસાદ —તોબાહ, તોગાહ. મર ગયને અડાછમો બરમ હુને.

હરમયદ —શા આગાડથી મરી ગયો ?

ગંગાપ્રસાદ —એા તો માનુમ નહિ હયે નહિ કહે મક્તા હુ

હરમયદ —શીટલા નીટલા હસે ?

ગંગાપ્રસાદ —મગવાન જાને કયા મિભારી ને મર ગયા એા નહિ જાનતા હું.

હરમયદ —કે પંડી મુજાડો ના ર્યો હોય ?

ગંગાપ્રસાદ —હજુર મે ટમમ બાકે કહેના હુ કે મેરેકુ ખમર નહિ હયે

મર ગયા તો કુછ તો ડમકુ હુના હોયગાહી.

હરમયદ (વખતચદને) —ગંગાપ્રસાદ બાપડામા હવે તેજ જ રહી નથી.

બીજાએને બક્ષિમ અપાવવાનું તે ભૂલી ગયો છે અને પોનાને

માટે માગવાનું એને માનરહુ હોય એમ લાગતુ નથી

ગંગાપ્રસાદ —હજુર, મેરેકુ ગ્જા હયે ?

હરમયદ —હ્યો આ ટમાડી મહેનટનુ

(ગંગાપ્રસાદ લઈને સલામ કરીને જાય છે)

હરમયદ. —આહ આના લઈને ગયો નહિ તો આ ચાર રૂપીઆથી એાકુ

લે એવો નહોતો

હરમયદ —પહેલા કેવે નમી નમીને મલામ કરતો હતો ? અને જતી વખત

તો પોતી જ સલામ કરી

૬.

કારભારનો શિકાર.*

મૃગયા રમનારા જે ક્ષત્રિયોના ચગ્ત્ર મહાભારતમા વર્ણવ્યા છે તેમના સમયમા મૃગયાના વિષયમા બહુ ચતુરાઈ અને બહાદુરી સપાદન થયેલા હતાં. પરંતુ, આજ એ ખેલ એવો વિસ્તાર અને એવી પરિપૂર્ણતા પામ્યો છે કે એ પુરાતન ક્ષત્રિયોના પરાક્રમ જાપ્તા પડી જાય છે. યુરોપિયનોના અને રજપૂત રાજાઓના ગિફ્ટગેટ હેઠળીને આ કહેવું થતું નથી, કેમકે, ગન્જોમા અને વધ્ય પ્રાણીઓમા થયેલા ફેરગાગ સિવાય ખીજી નનીનતા તેમા જોવામા આવતી નવી પરંતુ, એ ખેલ હાલ એવી જુદી જ જાતની વૃદ્ધિ પામ્યો છે કે સર્વને તે વિવિધ પ્રકારના આશ્ચર્યથી ચક્રિત કરે છે. આહલણો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ કોઈ કાળે મૃગયા રમવામા શામિલ થઈ જશે એમ મહાભારતના ક્ષત્રિયો માની શકત નહિ, અને, વળી એ ખેલ વનમા અને ઝાડીઓમા નહિ રમાય, પણ, શહેરોમા, રાજાઓના મહેલમા, મરકારની કચેરીઓમા, તવગરોની હવેલીઓમા અને ગરીબોની ડુપડીઓમા એ મૃગયા ચાલી ગૃહેશ, એમ તે તેમના સ્વપ્નમા પણ આવ્યું નહિ હોય આ મૃગયા જગલી પ્રાણીઓના વધાર્યે થતી નથી એ તો સુગમ છે, કેમકે, ઉપર કહેના સ્થળોમા જગલી પ્રાણીઓ રહી શકતા નથી (જગલી મનુષ્યો એવા સ્થળોમા ગ્હી શકે કે નહિ એ વિષે બહુ મતભેદ છે પણ તે પ્રશ્નન વિષય નથી) આ શિકાર મત્સ્યગ્રહણને કેટલેક અંશે મળતો આવે છે જાળ નાખી કોભેલા માછી-ઓને જોઈ તેઓ શુ પકડવાના છે તે જેમ એકદમ સમજાતું નથી, તેમ, આ શહેર ગિફ્ટગરીઓ કયા લક્ષ્યની વાટ જોઈ જોડેલા છે તે તેમના દુનરમાં પ્રવેશ ન પામેલા મનુષ્યો પ્રથમ દૃષ્ટિએ કળી શકતા નથી માછલાની પેઠે તેમના હાથમા મપડાના પદાર્થ બહુ ઉડા પાણીમા રમે છે, અને, તેમના મગના લોભ તથા ચતુરાઈની વિરિધતાને લીધે તેમનામા પણ જાળ અને ગલ એવાં બે ગ્રહણમાધન છે જોડેલા અને જેવા ભક્ષ્ય હાથમા આવે તે સર્વ પકડવા એવો અભિલાષ ગળી કેટલાક લાખી જાગ પાથરીને વાટ જુએ છે, અને, કેટલાક કોઈ એક જ મોટો ભક્ષ્ય ગ્રહણ કરવાની આશા રાખી ૧ નાખીને ખેસે છે મત્સ્યની પેઠે આ શિકારીઓએ પકડેલી વસ્તુ પણ મણી હુર્જીધ મારે છે પરંતુ, અહીંથી સામ્ય ચરકે છે આ શિકારીઓ પોતે પકડેલી વસ્તુ ચીરે છે ખગ, પણ તે વેચનાનો ધંધો કરતા નથી, અને, મુએલા

ગગાપ્રસાદ — ધર નહિ હયે

હકમચંદ (પાછા હરીને) — ટાડે ઘોડ ટો નડી ?

ગગાપ્રસાદ — નહિ ઓ તો ફક્ત મરજી હયે. છઠ્ઠા નામ મોતી મરજી.

હકમચંદ — પણ, ટે મકાન બાદ્યુ શા માટે ?

ગગાપ્રસાદ — હજુર, ઓ તો બાધેવાલા જાને

હકમચંદ — ટે જા, ટેને પુછી આવ જીવે છે કેની ?

ગગાપ્રસાદ — તોબાહ, તોબાહ મર ગયાને અડાધમો ખરમ હુવે,

હકમચંદ — શા આનડથી મડી ગયો ?

ગગાપ્રસાદ — ઓ તો માલુમ નહિ હયે નહિ કહે સકતા હું

હકમચંદ — શીટલા નીકલ્યા હરો ?

ગગાપ્રસાદ — ભગવાન જાને કયા મિમારી સે મર ગયો ઓ નહિ જાનતા હું.

હકમચંદ — કે પછી મુઝાડો ના કયો હોય ?

ગગાપ્રસાદ — હજુર મે કસમ બાકે કહેતા હું કે મેરેકુ ખજા નહિ હયે.

મર ગયા તો કુછ તો ઉસકુ હુના હોયગાહી

હકમચંદ (વખતચંદને) — ગગાપ્રસાદ બાપડામા હવે તેજ જ ગદી નવી.

બીજાઓને બક્ષિમ અપાવવાનું તે ભૂલી ગયો છે અને પોતાને

માટે માગવાનું એને સાબગુ હોય એમ લાગતું નથી

ગગાપ્રસાદ — હજુર, મેરેકુ રજા હયે ?

હકમચંદ — ક્યો આ ટમાડી મહેનટનું

(ગગાપ્રસાદ લઈને સલામ કરીને જાય છે.)

હકમચંદ — આઠ આના લઈને ગયો નહિ તો આ ચાર રૂપીઆથી ઓછુ લે એવો નહોતો

હકમચંદ — પહેલા કેવો નમી નમીને સલામ કરતો હતો ? અને જતી વખત તો પોલી જ સલામ કરી

નહિ પણ છપ્પના શિકારનો જ તેઓ ઉપભોગ કરી ગકે છે આ જ કામગીરી પામ્પીએનો શિકાર પણ તેમનાથી બુદ્ધો પડે કે. પશુઓ જેમ શરીરગળ વાપરીને, પગે દોડીને કે દોડતે ઘોડે સવારી કરીને પકડાય છે અને હણાય છે, તેમ પણ આ શિકારની સિદ્ધિ થતી નવી આવેશ, ક્ષોભ, ક્રોધ, એ મર્મ એ શિકારમા નિષિદ્ધ છે, અને, નગ્નાત, મિહાશ તથા પ્રિયવચનથી જ માનવના કરવાનો વિધિ છે શસ્ત્રોપયોગ વગરનો અને પશુ પક્ષી કે મન્ય સાથે વ્યવહાર ન કરનારે આ શિકાર અતિદયામૂલક છે એ દેખાઇતુ જ છે, પણ, એ શિકારનો લઘ્ય પદાર્થ હણવા યોગ્ય નથી એમ નથી ઉપર રહ્યું તેમ તેમા બહુ દુર્ગંધ છે, અને, દુર્ગુણ પણ ઘણા છે અનિયતિત ગંદી તે વિમર્ગે લઈ જાય છે, ઘણાને તે મૂર્ખ બનાવે છે પરંતુ, ધન, મતા, પ્રતિષ્ઠા અને એવા કેટલાક લાભ તેનાથી મળના બોઈ એ નિકાગના અભ્યાસકે, ઘણા વધી પડ્યા છે એ પ્રયાસમા વર્ણાશ્રમ કે ઉન્નતનો પ્રતિનિધ નડતો નથી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણ્ઠી, દગ્ગ, મોચી, ધાત્રી, ધોખી, માળી, લુહાર, કુંભાર, હાતમ, ગગશીઆ, ભાટ, ચામણ, બળાણીઆ, વણ્ઠર, ચૂડગર, સર્વ જાતમાની પોતપોતાના કુટુંબના ધધાતી અવગણના કરી આ શિકાર શોધનાગ નિઝે છે સન્યાસીઓ, ગોસાઈઓ, કકીરો, મુઝાવગેનો વર્ગ પણ એ લોભથી કેવળ મુક્ત નવી અપગ્નિપક્વ વયના યુવાનો એ વિપયમા પ્રયામ કરતાં સંકોચ પામતા નથી, અને, અંગ ગલિત પલિત મુદ્દમ્ એ અવગથા એ પડોચી સરકારી નોકરી માટે નાકાયત ગણાતા એ નિકાગનો લોભ વિશેષે કરી ઉત્કટ થાય છે જ્ઞાન કે કેળવણી એ શિકારની સાધનામાં ઉપયોગી નથી, પણ ઉલટું, એ બનેનો અભાવ—અથવા, ભાવ હોય તો વિધ્વંસ—આવશ્યક છે આ મહામોહગહન પદાર્થને 'પોલિટિકલ' ભાષામા 'કારભાર' કહે છે

'પોલિટિકલ' શબ્દથી આ બધી વિલક્ષણતાનો ખુલાસો થાય છે એ શબ્દ જ વિચિત્ર છે જે કોઈ માણસો, કાર્યો, ઉપાયો, વચનો, દત્તાદિતો સમાવેશ ડાહ્યા કે ગાડામા, સાગ કે નકાગમા, નીતિમાન કે અનીતિમાનમા, અર્થવાન કે અર્થહીનમા, ઉચ્ચ કે નીચમા, એવા કોઈ વર્ગમા બગબરું થઈ શકતો ન હોય તે બધાને 'પોલિટિકલ' મા સ્થાન મળે છે અમુક, અનુબ્ધના લક્ષણતુ વર્ણન કરતા ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડતી હોય, પણ, તે માણસ 'પોલિટિકલ' છે એમ કહેતા તરત તેતુ સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે. મક કૃતિને યોગ્ય કે અયોગ્ય કહેવી એ વિશે ચક્ર થઈ હોય, અમુક

આચરણ પાળી કે પુણ્યગીત છે એ વિશે તકગર થતી હોય, ત્યાં તે 'પોલિ-
ટિકલ' છે એમ કહી નીધાવી સર્વ વાદવિવાદનો અંત આવી જાય છે.
અમુક કાર્ય કરવાનું કે ન કરવાનું બાહ્યાભામથી ખરૂં દેખાતું બહાનું જડતું
ન હોય તો તે માટે 'પોલિટિકલ' કારણ છે એમ પ્રસ્ટ કરવાથી મર્મ પ્રતિ-
પક્ષીઓ નિરાશ થઈ જાય છે. ગમે તેના વાક્ય, ગમે તેની મુનિ, ગમે
તેની નિન્દાને 'પોલિટિકલ' વિશેષણ લગાડતા તેનું તાત્પર્ય જુદું જ થઈ
જાય છે. જ્યાં 'પોલિટિકલ' શબ્દને અર્થ કરી પવન વાય છે તે અર્થમાં
ભાષા અને શબ્દગતિ જ બદલાઈ જાય છે. સાધારણ ભાષા બોલનાર
સોદામાં 'આપ' શબ્દથી અતિશય માનની રૂતિ સૂચનાય છે, તો 'પોલિટિકલ'
જાણી બોલનાર સોદામાં 'આપ' શબ્દથી માન અપાય છે એમ તે શબ્દ
'બોલનાર' પણ ધારતા નથી, અને, સાબળનાર પણ માનતા નથી, છતાં, એ
'શબ્દનો ઉપયોગ ત્યાં ધણો વધારે થાય છે. સાધારણ ભાષામાં 'પ્રધારણ'
શબ્દ જવડે જ અને બહુ ખડોટા પુરુષોના મબઘમાં જ વપરાય છે, તો
'પોલિટિકલ' ભાષામાં ઘોતીયુ, અગરણ અને પાવડી જેવાં માથે પહેરે એવો
દરેક સખમ 'પ્રધારણ' જ કહેવાય છે. સાધારણ ભાષામાં 'ઢાડી મુઝ્યા'
એ વાક્યમાં અપમાન થયેલું હોવાનો અર્થ ગર્ભિત રહે છે, તો 'પોલિટિકલ'
'ભાષાવાળા મહાનમાં કહાડી મુઝ્યાનો અનુભવ એવો સાધારણ તથા નિત્ય
જાનતો ગણાય છે કે 'ઢાડી મુઝ્યા'નો અર્થ એટલો જ થાય છે કે 'સલામ
રી કરું કે "હવે ખમ, આપને આવી વધારે પ્રતિષ્ઠાની પદવી મળે તેમાં
હરસત કરી ન નેઈએ" ' 'ખાઈ ગયા' એવી સાધારણ ભાષા બોલનાર
બહુ હલકું કૃત્ય થયેલું મનજે છે, તો 'પોલિટિકલ' ભાષાના ટોચ પ્રમાણે
'મિલકતના કરેલા ઉપયોગનો અર્થ ટોચ આકસ્મિક ભુવવી જોડો સમજાયો'
તથા જ એ પદનો અર્થ થાય છે એક પગેથી ગૃહસ્થ અમુક
'પોલિટિકલ' સ્થાનમાં આવીને રહ્યા પછી ગુજરાતી ભાષા ગીજ્યો, અને,
'પોલિટિકલ' અર્થ તે જ શબ્દોના ખગ અર્થ છે એમ તેણે પ્રથમ તો
હી લીધું ભાષા શીખતી વખતે પોતાના અભ્યાસના પ્રમગમાં તેણે
કલાન નિમધો લખ્યા તેમાં 'ભાઈ' શબ્દ ઉપરના નિમધમાં તેણે લખ્યું કે,

|| "ભાઈ શબ્દનો ઉપયોગ ધોતું પાતળી બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે મનુષ્ય
તે સ્થિતિમાં કે પદનીમાં હોય પણ જ્યારથી તેના નામ ભેડે 'ભાઈ'
શબ્દ લગાડવામાં આવે છે ત્યારથી તે ધર્મ, સ્પર્ધા, દુષ્ટિ, શક, અસત્ય બોલનાર,
સાત્તા થયેલો માલમ પડે છે એ શબ્દથી આત્માનું સરવ જ એધ થાય છે.
તેઓ જેમ લાખી થતા પાતળી થાય છે તેમ અને 'ભાઈ' શબ્દથી મનુષ્યોનું

નામ લાખુ થતા તેમના ગુણ પશુ પાતળા થતા જણાય છે ઉભયાપતિચરણા-
લુન્પ્રસાદ નામે ગૃહસ્થ અહીં એક હવણી નોકરી પર આવ્યા. પણ, અહીં
આવતા હુન્નરની જમાવટ કરી પૈસો એકઠા કરવા લાગ્યા અને લેયુ તો તે જ
સમયથી ઉભયાપતિચરણાલુન્પ્રસાદના કહેનાના લાગ્યા તેથી, જણાય છે કે એકું
લાખુ નામ જસ નથી પણ તે 'ભાઈ' શબ્દ વડે લાખુ થતુ જેને રામસો નામે સુરત
તરંગનો એક તાપને કોળી કોળી મન્દથી કેળવણી પામ્યો અને નોકરીમા વધતો
વધતો એ 'પોલિટિકલ' જગા પર આવ્યો, અને પછી કારભારી થયો અહીં આનંદ
પહેલા તેણે પોતાનું નામ ગમભાઈ કરેલું પણ આ 'ભાઈ' તે 'પોલિટિકલ' અર્થનો
'ભાઈ' શબ્દ નહોતો, અને રામભાઈનાં કરેલું કીડ લાગે નહિ તેથી તેની બદલાયેલી
સ્થિતિ થતુ નામ યોગતા જલુ મુરજેની પછી રામભાઈનાં ભાઈ, ગમભાઈનાં ભાઈ,
રામલાલનાં ભાઈ, ગમનાથનાં ભાઈ, એમ અનેક પ્રયોગ થયા પછી તેમનું નામ આખરે
રામનાથનાં થયું, અને, આખા પોલિટિકલ મંડળમા તે એ જ નામે ઓળખાય છે તેની
કોઈ પારેલું નામ તો કોઈ જણતુ જ નથી, અને નામ લાખુ થતા તે પોલિટિકલ ભાઈ
થયેલા જ છે અહીં નવો આવનાર માલુમ ગમે તેટલો પ્રમાણિક, સત્યવાદી અને
શુદ્ધ અન્ત વરણાળો હોય પણ જે તે દીપાઈને પાતળો બની 'ભાઈ' શબ્દથી લાગે
થયો તો તેના લક્ષણ બદલાયા છે એમ અન્ય સમજતુ અ અને જ નામે ધોરે
નોકરીનાના જે અમલદારો સમજાનોમા નોકરી કરવા આવ્યા અ નીતિના 'ક
આગ્રહવાળો હતો અને મહોદી પન્વીઓએ ગયા છતાં તે માનાયે અમાલેખ જ કહેનાયો
અ દીપાયો અને પાતળો થયો અને બમાઈ કહેવાયો અસાહેબ ચેન્નન લક્ષ્મી અને
પગારમાથી વેરનાં રૂપિયાની થોડી થોડીસગી નોટો લેઈને પાછા ગયા બલાઈને
ચેન્નનનો વખત આનંદ સુની રહેલું સહીમવામત ન લાગ્યું પણ પોતાના ભાણે
જમાઈને નામે ગાહુકારોને ત્યાં પાંચ લાખ રૂપિયા જમા કરાવી તે બદલીને
નોનરી મુકી દીધે ચાલ્યા ગયા "

આની ચમત્કારી 'પોલિટિકલ' ભાષાને આચરે 'કારભાર' શબ્દમાં
કેવા કેમ અર્થનું પોષણ થયું હશે તેની જરૂર કરતા 'પરિપૂર્ણ પોલિટિકલ
માલુસનો હુન્નર તે કારભાર' એ વ્યાખ્યામા બધો અર્થ આની જગે ગળ્ય-
તત્ર એ માત્ર તેનો 'નિયત ઉપાધિ' (Inseparable Accident)
છે, પણ, તે માત્ર ઉપાધિ છે રાજ્યતત્ર ચલાવવો એ 'કારભાર' માટે
આવશ્યક નથી, પૈમા એકઠા કરવા એ જ આવશ્યક છે પ્રત્યક્ષિતની ચિતા
હોતી જરૂરની નથી કારભારીની પદની કાયમ રાખવાની જ ચિતા જરૂરની
છે ઇતિકામ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, કોગળમન્થા (Finance), કૌશલ
અને વ્યાપારની વૃદ્ધિના ઉપાય એ કોઈનું જ્ઞાન જરા પણ અગત્યનું નથી,
અગત્ય માત્ર ખટખટ (જે 'કારભારનો સ્તબ' કહેવાય છે તે) ની છે.
ખટખટ વડે જ કારભાર મળે છે, ખટખટ વડે જ કારભાર ટકે છે, ખટખટ

વડે જ કારભાર દીધે છે. ખટપટ સુધન જેની પામે ન હોય તે કારભાર માટે નાવાયક થાય છે ખટપટ વિનાના કારભારની 'પોલિટિક્સ' મડળમાં હાસી થાય છે

‘કારભાર’ સગ્ગા આના અહ્ભુત પદાર્થનો શિખર ચારે તરફથી આતુરતાથી થાય, અને, અનેક અનેક અવસ્થાના તથા વિવિધ વિવિધ ભાવના મનુષ્યો એ શિકાર પડવાના પ્રયામમાં નિરંતર ગુથાયા રહે એમાં કંઈ નવાઈ નથી ‘પોલિટિક્સ’ મડળોની સમીપના સ્થાનોમાં એવો શિકાર સ્વાભાવિક રીતે વધારે આવે છે તે છતાં, બહુ દૂર સુધી એ શિકારની ગંધ જાય છે કોઈ સંસ્થાનમાં કારભારીની જગા ખાલી પડે ત્યારે કારભારના શિકાર પર તત્કાલ મારનારા એટલા ઉભા થાય છે કે અપાને જે શિકાર કાઢીને વહેંચી આપનામાં આવે તે ગઈના દાણા જેટલું પણ દેકેને લાગે ન આવે. એ સંસ્થાનના તમામ ઓફિસરો, ખીજા સંસ્થાનોના કારભારીઓ, ન્યાયાધીશો, સુબાઓ, વકીલદારો, ઇન્ચેજ હદમાના મામલતદારો, મુનમંદો, ડેપુટી કનેક્ટરો, ચીટનીઓ, ગિરફતદારો, વકીલો, અને કોઈ પણ નોકરી કે ધંધામાં ન હોતા વેપાર કે એજન્સીનો નામનો ધવો રાખનારા કચ્છા શિકારીઓ, એ બધા શિકાર પર તત્કાલ મારના તત્પર થાય છે તે ઉપરાંત પોલિટિક્સ એજન્ટના હાથ નીચે ॥ બધા નોકરો એ શિકાર હાથ કરવાનો પોતાનો હક સમજે છે કારભારીની જગા ખાલી પડી કે તરત પોલિટિક્સ એજન્ટના મિપાઈથી દક્ષતદાર સુધીનો એકે એક નોકર માથું ઉંચું કરે છે શિકાર કોને હાથ આવશે એ માત્ર ખટપટ અને અકસ્માતનું પરિણામ, અને સાચકી બધાની, એમ ગણવાનો તેઓ માહોમાહે સપ કરી દરાવ કરે છે અને તેમ કરવામાં હાલપણ છે, કેમકે, શિકાર કોને હાથ આવશે એ બાલુવાનો કંઈ પણ નિયમ નથી એક પોલિટિક્સ એજન્ટની ઓફીસમાં કારકુનના હાથ નીચે કામ કરનારો મિપાઈ દેગી મસ્થાનમાં કોજદાર થયો અને પછી વધતો વધતો કારભારી થયો થોડા વખત પછી એ જ કારકુન એ જ સંસ્થાનમાં ન્યાયાધીશ થયો અને તે કારભારીના ઉપરીપણા નીચે કામ કરના ક્ષાગ્યો શિકાર હાથમાંથી છટકી જતા બન્ને પોતપોતાની જગાએ પાછા આવ્યા, અને, પાછો મિપાઈ કારકુનના હાથ નીચે થયો વળી પાછો શિકાર હાથ આવતા બન્ને દેગી સંસ્થાનોમાં ગયા અને સિપાઈ કારકુનનો ઉપરી થયો. આમ વારાવરતી એકમીજ પર હુકમ બબ્બવાનું દશ બાર વાર અન્ય તેથી શિકારને સાહમે નિઝળનાર ‘પોલિટિક્સ’ લોકોને અભિમાન

શખવું તો પરચે જ નહિ વ્યક્તિની લાયકીનો સવાલ કદિ ઉઠતો નથી, અને, 'પોલિટિકલ' વ્યવહારમાં આકૃતિનર્ધક કાચ જેની એ પ્રકારની શક્તિ છે કે યોગ્યતાનો પરમાણુ પથ્થર જેવડો મહોટો દેખાય છે ઇંગ્રેજ-નોકરી-માં તલાટીની નોકરી કરનાર દેશી રાજ્યમાં વિન્યુ કમિનનરની જગા માટે યોગ્ય ગણાય છે, ખેલીફની નોકરી કરનાર સર ન્યાયાધીશ નિમાય છે, નિશાળના આસિસ્ટન્ટો કેળવણી ખાતાના વરિષ્ઠ અધિકારીની પદવી મામે છે, અને, જેલના વોર્ડર તુરગના સર્વોપરિ કામદાર બને છે અને, ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં કરેલી ફરામની કે હરકોઈ નોકરીથી દેશી રાજ્યમાં કારભારી થનાની લાયકી સંપાદન થાય છે

શિકાર આ પ્રમાણે ગમે તેને હાથ આવી શકે તેનો છતાં બધા શિકારીઓ ક્તેકમદ થતા નથી શિકાર કેટલીક વખત ગુમ રહે છે, અને એને વખતે બહાર પડે છે કે તેને પકડવાનું બની શકતું નથી પણ વખતે શિકાર બહાર પડ્યા છતાં તેને પકડવા જનાનો માર્ગ સુઝતો નથી આ માટે, શિકારી કુતરાઓની જરૂર પડે છે, અને, કેટલાક 'પોલિટિકલ' માણસો શિકારી કુતરાનું જ કામ કરે છે શિકારીઓને શિકાર શોધી આપનામાં તથા પકડી આપનામાં મદદ કરી એટલે જ ધધો તેઓ કરે છે આ શિકારી કુતરાઓની ધ્યાલુશક્તિ બહુ તીવ્ર હોય છે અને કોઈ પણ ઠેકાણે શિકાર નિકળી આવે કે તરત તેમને ખમર પડે છે અવમત્ત, શિકાર પકડાતા એ કુતરા થોડું રક્તમાસ સુમીને કહાડી લે છે, અને, તેમનો વિર્વાહ એ જ રીતે એવો સાંગે ચાલે છે કે આખો શિકાર મેળવવાની તેમને કદી ધમ્મ્યા થતી નથી પરંતુ, આમ થોડું જતા પણ શિકારીઓને ભાગે એટલું બધું આવે છે કે કુતરા જે કહાડી લે છે તેની તેમને ખોટ જણાતી નથી, અને, ઘણી ગુણીથી તેઓ કુતરાની મદદ લે છે

શિકારી કુતરાની મદદ લેતા છતાં પણ શિકારીની કુશળતાનો ખપ પડે છે જ શિકારી કુશળ ન હોય તો કુતરાઓએ મોખ્યા પછી શિકાર છોડી બચે છે, અને, આ વાત સમજીને કુતરાઓ પણ કુશળ શિકારીઓનું જ કામ કરે છે શિકારીઓની કુશળતા માત્ર શિકારને વરા રાખવામાં જ નહિ પણ પોતાની યોગ્યતા સર્વ શિકારી વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં મહેલી છે, કેમકે, એની પ્રમિદ્ધિથી જ હરીફો કંઈક દૂર રહે છે તે છતાં, જેઓ 'પોલિટિકલ' મડળની બહાર છે તેમની આગળ તો એ શિકારીઓ તદ્દન મીઠા અને પરમાણુ જેવાનો આકર્ષક કરે છે રેલવે ટ્રેનમાં એવા શિકારીઓનો ઠેકેડો ગણે છે અને...

મેળાપ અનાયાસે થઈ જવાનો ઘણો મભવ હોય છે તેઓ જુવાન હોય તો મેળા બુટ પહેરનારા અને વિનયથી ભરેલા હોય છે, ઘરડા હોય તો બહુ ઓછા લુગડા પહેરનારા અને તોછડા હોય છે પરંતુ, ઉમ્મર ગમે તે છતાં તેઓ સામાની ખાનગી વાતોની જિજ્ઞાસાથી ભરેલા, અનેકનેક સનાહો પુછનારા, પોતાની પ્રમાણિકતા જણાઈ આવે એવા વચનો અને વૃત્તાન્તો ગમે તેવા મિથે કહેનારા, પોલિટિકલ એજન્ટની, પોલિટિકલ સેક્રેટરીની, કાઉન્સિલના પોલિટિકલ મેમ્બરની, ગવર્નરની અને ગવર્નર જનરલની દરબે વિશે મહોટી મહોટી દીકાઓ કુનારા, પોલિટિકલ એજન્ટો તથા તેમના આસપાસની બદલીઓના સભ્ય વિશે અનેક તર્ક ચલાવનારા, બહુ માન્યેતીથી પોતાના ગત્રના વખાણ કરનારા, અને દુનિયામાં જેમની શક્તિ પ્રતિષ્ઠિત હોય તેના 'પોલિટિકલ' માણુઓના નામ સાથે 'ભાઈ' ગજ વાપરનારા હોય છે, અને, એ લક્ષણથી તેમને ઓળખી લેના

કારભારના શિકાર અને શિકારીઓનું આ મુદ્દપ જુના મહાભારતમાં તો કહેલું નથી, પણ, આ શિકારીઓના હવનચત્રિ લખી એટલા કરવામાં આવે તો નવા લલિતોનું નવું મહાભારત જુના કરતા પણ વધારે વિસ્તારી અને વધારે રસિદ થાય એમાં સંશય નથી

૭.

નવાબ સાહેબની મુલાકાત

[નીચેનો હેવાવ એ- ઠેઠાણે સગર તરફથી થયેલી ખીતવારસી માવની હુશ- હમાથી મનેના હરનલેખ ઉપરથી પ્રગટ થયા છે લખનારનું નામ તેમ જ કવિદ્ધ માણુઓના નામ લેખમામાવમ પડતા નથી તેમા વર્ણવેલો વૃત્તાન્ત આજથી ઓગામ ઓછા બમે વર્ષ ઉપર બનેલો હોવો જોઈએ એ દેખાઈ છે વાચનાગની મુગમતા ખાતર તે મમયની બાપા તથા લેડાલીમા ગહેજસાજ કેમકર થયા છે ગહેરનું નામ પ્રતિષ્ઠિત નથી કર્યું, અને મૂળમા જે વાચ્યો ઉચ્ચેહમા છે તેનું ગુજગતીમા ભાષા- ન્તર મુક્યુ છે]

હું આ ગહેરમા આગ્યો છું ત્યારથી અહીંના મજમુડળની દૃષ્ટિને શુ નામ આપવું એ વિચારથી ગુચવાઉં છું અને હજી ચોગ્ય શબ્દ મને

“જ્ઞાનમુધા” ના મને ૧૮૯૮ના બન્ધુઆરી, કેમુઆગેના અન્મા છપાયેલો લેખ

જડથો નથી નવાળ સાહેબથી માડીને છેક તેમના બેડા ઉપાડનાર ખસસ
 સુધા રાજના બધા અધિકારીઓમા એક સરખો ગુણ એ છે કે જેટલુ પોતાની
 જગરે પડે તેવી એક તમુ પણ તેમની દૃષ્ટિ અગાડી જતી નથી ગહેરના
 બજારમા લાગેલી આગ પાચ દહાડા લાગવાગટ આનવાથી આખુ બજાર
 બળી ગયુ અને એક વાખ ડીપીઆનુ નુ.માન થયુ, પણ, નવાળ સાહેબનો
 મહેલ શહેર ૧૧ દારુક આપો હોવાથી નવાળ સાહેબના અને તેમની કચેરીમા
 ભરાતા બધા અમલદારોના બવામા નકત ધુમાડા જ આવ્યા આગ
 તેમના જેવામા આવી નહિ, તેથી, આગ મળધે તેમના તરફથી કંઈ ઉપાય
 જેવામા આવ્યા નહિ ગળ્યકર્તાની ધગ આગ હોલવાની દગે પણ
 ધુમાડા હોલવાની તેમની ફરજ છે એમ કહી મનાયુ નથી, તેથી, દ્રાઈનો
 દોષ કંકડાય તેમ નથી, પણ, આ રાજમડળની દૃષ્ટિ ફરગમી છે એમ કહી
 ગકાય નહિ એ તો ખુટલુ કે ગઈ સાલ વરમાદ બહુ ઓછો પડ્યો અને
 ડાગર પાડી નહિ, પણ, નવાળ સાહેબના કોમરમા ચોખા ખુટ્યા અને
 ખીખ મુલકમાથી ચોખા લાવવાની જગર જણાઈ ત્યા સુધી વરમાદની
 તાણુને લીધે ખેડુનો રાજભાગની ડાગર આપી નકચે નહિ એ વાત રાજ-
 મંડળમા કોમરને સુઝી નહોતી દીવાળી આવી અને રાજના તોડરોના પગાર
 આપવા તોળાખાનુ ઉમાડયુ તો તેમા નાણા માનમ પડ્યા નહિ ત્યા સુધી
 શિલક મિત્ર પગાર શી રીતે આપી શકશે એમ બવિચ વિશે કોઈને કંકડના
 થઈ નહોતી તેથી, આ રાજમડળને દીર્ઘ દૃષ્ટિ છે એમ પણ કહી ગકારો
 નહિ એક કકીરે નવાળ સાહેબને કંલુ કે ગહેરના તળાવમા મનાલાખ મણ
 સોનુ પડેલુ છે તે ઉપરથી ભીસ્તીઓને રાત મિસ કામે લગાડી તળાવ
 ઉલેથી નખાવ્યુ ત્યારે કકીરનુ કંકેલુ ખોડુ આવમ પડ્યુ, પણ, તે પહેલા
 કોઈજે તળાવને કાંડે ઉભા ગ્હી તળાવમા નજર નાખી નહિ, અને કોઈએ
 તળાવમા કુમળી મારી તપામ કરી જોઈ નહિ તેથી, આ રાજમડળની દૃષ્ટિ
 ઉડી છે એમ પણ કહી શકાય નહિ નવાળ સાહેબને અગર તેમની કચેરી
 મા એમનાર કોઈ અમલદારને સહી કુતા આવડતી નથી, અને ડીપીઆના
 પૈસા નેના એ વિશે કહી કચેરીમા સવાલ ઉઠે તો કોઈ વાણીઆની દુકાને
 થી છોકરાને તેમની કેસયો કગવલો પડે છે, તે જતા, દરેક પોતપોતાની
 ખુશામતને પ્રમગે પોતે કેવા કાએલ છે, કેવા મિત્રગી કે, કેવા તરમિતવાળા
 છે એ વર્ણન થતા અક્ષરે અક્ષર ખત માને છે. તેથી, આ રાજમડળની
 દૃષ્ટિ અનંતગંભી છે એમ પણ કહી ગકારો નહિ “દેખતા આધળા” એ
 વરોપણુ બુની જ જાતનો હુસર ધરાવનાર કીસખીઓને લગાડવામા આવે

છે તેથી, આ મડળની દૃષ્ટિને ઘ્યા નામથી ઝોળખતી એ સુરહેલીના પિયુલાસો ચતો નથી

નરાય સાહેબના દગ્ગારીઓ પ્રશસાને પ્રમગે પકિત કહેવાય છે, પરંતુ, જેઓ ખરી રીતે અમણ ન હોય તેમને દરઆગમા જવાની છુટ બાગ્યે જ મળે છે હુ પણ પોતાને અમણ કહેવડાવ્યાથી જ દરઆગમા જઈ બેમી શકુ છુ હુ ઈચ્છેજી જાણું છુ એ વાત કદિ નરાય સાહેબના અગત તેમના અમદાવાદના જાણવામાં આવે તો માગે પગપેસારો જ બધ થાય, કેમકે, યુરોપીયન બાપા જાણનારા માણસો નવા આવેલા શીરગી મોઝો માયે મળી જઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ ખટપટ કરે છે એમ કચેરીમડળનુ માનવુ છે એકે બાણુતુડુ ઇચ્છેજી જાણનાર દુભાષિયાને રાજ્ય તગ્ગથી પગાઠ આપી નોકર રાખવામાં આવ્યો છે, તોપણ, ગડેઝ મુકી ગામડામાં રહેવાનો તેને હુઝમ છે તેના બાપાજાનનો ખપ પડે ત્યારે જ તેને બોલાવવા મોકલે છે

દુભાષિયાની આની સ્થિતિ છતા તેને કોઈ વખત બહુ લાભ મળી જાય છે તેનો એક દાખલો થોડા વખત પર બન્યો હતો એક ઇચ્છેજી મુસાફર નવાજ સાહેબના મુલકમાં પ્રસન્ન સ્ત્રી માડીતી મેળવવાને તથા નરાય સાહેબના દર્શન કરવાને બહુ જ ઈતેજાર હતો પરંતુ, નવાજ સાહેબની હદમાં પેસવાની જ તેને મના કરવામાં આવી નવાજ સાહેબના હુઝમથી દુભાષિયો તે મુસાફરને સગ્ગ પર જઈ મળ્યો અને તેને ખગર આપી કે શીરગી-ઝોને મળ્યા પેસના દેવા નરાય સાહેબ ખુશી નથી મુસાફરે પોતાની પાસેના પત્રો બતાવી દુભાષિયાને કહ્યું કે વેપારીઓની હડીકાઈ માયે કે રાજદારી પ્રયત્નો માયે માટે કઈ પણ મંબધ નથી, માત્ર જિજ્ઞાસા ખાતર હુ પ્રવારો નિહાળ્યો છુ (મુસાફરને નામથી હુ પણ ઝોળખુ છુ અને જાણું છુ કે તે ધણો ભયો માણુમ છે અને ધણુ. મુલકમાં ફરેલા હોવા છતા કોઈ ફેકાણે કોઈ જાતની ખટપટમાં ભળતો નથી) દુભાષિયાએ મુસાફરને કહ્યું કે જુદા જુદા શીરગીઓના ઉદ્દેશમાં બેઠ હોય એમ નવાજ સાહેબ માનતા નથી મુસાફરે બહુ આગળ સ્ત્રી, અને, દુભાષિયાને બહુ મારી ખુશખબત આપી દુભાષિયાએ આની નરાય સાહેબને જાહેર કર્યું કે મુસાફર બહુ જાનજાનના જાહુતા ખેવ કરી જાણે છે માટે નરાય સાહેબે એક વખત તેની મુલાકાત લેવી અને તેની સાથે વાત કરતા તેની હાલત સાગી જણાય તો પછી તેને ખેલ કરવા બોલાવવો,— એની મુસાફરની અરજ છે. દમ દિવમ પછી જાહુગરને તેડી લાવવાનો નરાય સાહેબે હુઝમ કર્યો અને રાજ્યમાં દાખલ થવાની તેને પગવાનગી આપી.

મુસાફર અમીર પદનીનો હતો અને તે જાડુગર થવાનું કચ્છ કરે તેમ નહોતું. દુભાષિયાએ તેને જાડુના ખેલ મિત્રે વાત કરી જ નહિ. નવાબ સાહેબ અને મુસાફર એક બીજાનું ખોલકું સમજી શકે તેમ નહોતું તેથી દુભાષિયાને કંઈ ચિંતા નહોતી હું ઇંગ્લેન્ડ જાઉં છું એ તે જાણતો નથી.

દસ દિવસ સુધી રાજ્યમાં પ્રવાસ કરાવી અને અનેક રીતે પૈસા કઢાવી દુભાષિયા મુસાફરને નવાબ સાહેબના દરબારમાં લઈ આવ્યો નિરતર હુકમે, અગ્રીણ, શરાબ અને નવાબ સાહેબ એ સર્વની મોખતમાં રહેનાર ઉમરાવોની હમી પકિતને અપમાન ન પહોંચે તેમ જાડુગરને ગલીયાને છેડે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. પરંતુ, નવાબ સાહેબ દરબારમાં આવી બિરાજ્યા પછી અને સલામો થઈ રહ્યા પછી વાત કરવાની મગવડ માટે દુભાષિયા અને મુસાફર, નનાય સાહેબની પાસે ડાબા હાથની હારમાં આવીને બેઠા.

વાતચિત શરૂ થઈ દુભાષિયા ક્ષત બને પક્ષના વાક્યોનો સામ્ય મામાની ભાષામાં તરજુમો કરતો હતો. ગાઠના મનાલ પુછનાનો અને જવાબમાં ગાઠના ખુલાસા કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો.

મુસાફર (ઇંગ્લેન્ડમાં)—આ ઇંગ્લેન્ડ નવાબ સાહેબને મલામ કરે છે અને સલામ કચ્છ થાય એવી ચરજ કરે છે. અમારો રાજા નવાબ સાહેબનો દોસ્ત છે, દુશ્મન નથી.

દુભાષિયા—આ શુલામ નેકનામદાર ખુદાવિદ આલીજનામ નવાબ સાહેબને દુરનસ કરી પગે પડી ઘૂળ ચાટે છે અમારા મુલકમાં પણ નનાય સાહેબનો જ અમલ ચાલે છે, અને, અમારો રાજા નવાબ સાહેબનું નામ સાબળીને કંપે છે.

નનાય સાહેબ—સચ હયે તુમારે મુલકમે ચીડીઆ હોતી હયે ?

દુભાષિયા (ઇંગ્લેન્ડમાં)—તમારો દેશ અહીંથી ફેટલો આવ્યો છે ?

મુસાફર (ઇંગ્લેન્ડમાં)—અમે આવીએ છીએ તે રસ્તે તો પદ્મ સત્તર હજાર માઇન દર થાય, પણ, મીઠો ગરમો હોય તો ચાર પાંચ હજાર માઇન થાય.

દુભાષિયા—ચકલીઓ અમારો દેશમાં ઘણી થાય છે અને, શુલામ ચકલી-ઓના ખેલ કરી જાણે છે ચકલીઓ તોપ કોડે છે.

નવાબ સાહેબ—વાહ ! અજબ ! તુમ મુરયે લડા સકને હો ?

દુભાષિયા (ઇંગ્લેન્ડમાં)—તમને અહિં આવતા ટેટલોક વખત લાગ્યો ?

મુસાફર (ધંત્રેજીમા)—લગભગે સાત મહિના થયા પણ બધે ગતે પવને
અતુરુંજી હોત તે છ મહિનાથી વધારે ન થાત.

હુભાષિયો—કા ખુદાવિદ, મગ્વા લડાવી શકુ છું સાપ અને નોળીયાને
પણ લડાવું છું નોળીયાએ મારેલા સાપને જાહુના જોરથી જીવતો રહે છે
નવાખ સાહેબ—તુમારે મુલુકમે ઘોડેડા બચ્ચા અડેમેમે હોતા હયે એ
ખાત મચ્ચી ?

હુભાષિયો (ધંત્રેજીમા)—તમે અહી આવતા રસ્તામા ક્યા ક્યા મુસાફરી કરી ?

મુસાફર (ધંત્રેજીમા)—આ દેશમા તો મારા દેશથી બાગેમાર વડાણમા
આબો મદ્રામ આની ઉતર્યા પછી દક્ષિણના એડેએડ ગાળમા
કર્યો છું આ પ્રાતમા બધે કર્યા પછી ઉત્તર તરફ જવા ધાડ છું

હુભાષિયો—યોડીનું ઇંડુ કોળાથી રંધેડ મોટું થાય છે, પણ, ગે ઘોળું
મદ્રામમા એના ઇંડા યોડા આણ્યા છે ઘોડી એ ઇંડા મેનતી નથી,
પણ, પાણીમા સુકી આવે એટલે મગરી મેવે છે

નવાખ સાહેબ—તજીતો વો ભડીઆગેરી ખાત મચ્ચી નિડલી ભડીઆરેક
એક જાન હનામ દે દેના તુમ જાહુમે હુસગ ક્યા કર મચ્ચે હો ?

હુભાષિયો (ધંત્રેજીમા)—મુસાફરીમા તમને મુરદેલીઓ વણી પડતી હશે
તેમ જ ખગચ પણ થતો હશે તને ના હેતુવી મુસાફરી કરો હો ?

મુસાફર (ધંત્રેજીમા)—જિઝાસા ખાતર અને માહીતી મેળવવા આર મુસા
ફરી રહે છે પ્રવાસમા મુરદેલીઓ તો હોય જ, એટલે તેવી નાકમેદી
થતી નથી ખરચ કર્યા વિના તો દેરો જોવાય જ નહિ પણ ખગચ
કોઈ વખત ઉભી નીકળે છે

હુભાષિયો—નજીબધી રહે છે રરડામા પેચી નાળયામાવી નીડળી જાડ
છું ટુક મારી હાવીને ઉચો જરાડ છું અગુડી પ્રમીને મહેલ કબો
રહે છે લાકડાના પુતળા પા માશુમતી બોલી બોલાવું છું માણુમ-
ની માણી બનાવી દઉં છું અને પાછો માણુમ રહે 'પ્ર કુતંગની
પુઝી ડાપી તેમાવી મમલુ રહાડી આપુ છું

નવાખ સાહેબ—ક્યા તાજુમી ! ઉખીમેમે લખોટીઆ ઉડા મકતે હો !

હુભાષિયો (ધંત્રેજીમા)—નમાગ મુત્તમા નાણા શેના થાય છે ?

મુસાફર (ધંત્રેજીમા)—રૂપાના તેમ જ મોનાના સોના નાણાનો એક મીકંદ
આપને બતાવું છું એ ઉપર અમારા ગજની જખી છે

હુભાપિયો—નખોટીઓ ઉડાતી દઉ છું, અને આવા સીકા તાળાખંધ પેટી
માની ઉડાતી દઉ છું પેગી ખાલી હોય તો ભરી પણ દઉ છું

નવાળ સાહેબ—રી ઝંકે માથ કુમ્તી કર સકતે હો ?

હુભાપિયો (ઇત્રેજીમા)—તમારા રાજતુ લશ્કર કેટલું છે ?

મુસાફર (ઇત્રેજીમા)—અમારા દેગમા ગળખી કાયમતુ લશ્કર ગખી ગકતું
નથી લડાઈ થાય ત્યારે જરૂર જેટલું લશ્કર રાજ ઉભું કરે છે

હુભાપિયો—મુલામ રીંઝતે કુમ્તી કરી પટકી નાખે છે, તેમ જ, પાડા, વાઘ
અને સિંહ માથે કુસ્તી ઝગી તેમને પટકી નાખે છે

નવાળ સાહેબ—મદરકા ખેલ કયે હો ?

હુભાપિયો (ઇત્રેજીમા)—તમારો રાજ કયો ધર્મ પાળે છે ?

મુસાફર (ઇત્રેજીમા)—ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળે છે અમાગ દેશમા રાજ અને પ્રજા
સહુ ઇસા મમીને માને છે

હુભાપિયો—વાગ ગમાકુ છું નવાળ સાહેબ જે ખેલ ફરમાવે તે કરી
ખતાવવાની બદો તાકાત ગળે છે

નવાળ સાહેબ—ઢોઝે, કુત્તે ઝોર ગદ્દેકે માજક અનાજ કર મકતે હો ?

હુભાપિયો (ઇત્રેજીમા)—તમાગ દેગમા ખેતી વધારે થાય છે કે વેપાર વધારે ?

મુસાફર (ઇત્રેજીમા)—પ્રથમ તો ખેતી જ બહુધા ચાલતી ધીમે ધીમે
દેશ પરદેશનો વેપાર ચાલતા હાલ ખેતીથી વેપાર બહુ વધી જવા
લાગ્યો છે

હુભાપિયો—જન જનના પખી અને જનારના અવાજ બદો કહાડી શકે
છે, અને, તેમને છુવાના નાખી તેમનો જમાવ કરી શકે છે

નવાળ સાહેબ—તુમારા ખેત કલ ખતલાવો કયેગી ભરકે દેખિગે.

હુભાપિયો (ઇત્રેજીમા)—તમારે કઈ સગવડની ખામી હોય તો હુભાપિ-
યાને કહેતુ

મુસાફર (ઇત્રેજીમા)—નવાળ સાહેબનો હું બહુ આભાર માનું છું મારે
બધા અનુક્રમતા છે

હુભાપિયો—ખેલ કરનાનો મારો મામાન આપની હાજ બહાગ છે તે લાગીને
હું હાજર-થઈશ

નવાળ સાહેબ—મહોત અચ્છા. જલદી આના

પિયો (ઇત્રેજીમા)—મુલાકાતથી અમે ખુશી થયા છીએ

ઉપકાર માનીને સુસાકર વિદાય થયો માત આઠ દહાડા થયા પણ જાહુગર પાછો આવ્યો નહિ, તેથી, નવાળ સાહેબે તેને બોલાવી લાવવાને દુભાપિયાને હુકમ કર્યો તપાસ કરી આવી દુભાપિયાએ ઝાંઝે કર્યું કે “ગરીબ પરવર, જાહુગર તો ગુઝર ગયા” ગરીબપરવરે તે વાત તરત ખરી માની, અને, દુભાપિયાની મુઝેરીઓ પતી ગઈ દુભાપિયાએ બહુ માનભરેલી મુલાકાત કરાવી તે માટે મુમાફકે ખુશ થઈ મારી બક્ષીમ આપી હતી તેના બદલામાં દુભાપિયાએ મુમાફરને મારી નાખી કૃત્તન આચરણ કર્યું એમ તો નહિ જ કહેવાય કેમકે, દુભાપિયાએ મુમાફરને મારી નાખ્યો નહોતો, અને, મુમાફર મરી ગયો નહોતો

આ વૃતાન્ત મારી સ્મૃતિમાથી ખમી ગયો હતો, પણ, એ મુમાફરે પોતાના પ્રવાસના હેવાનનું પ્રમિદ્ધ કહેલું પુસ્તક મારા જોવામાં હમણાં આવ્યું તેથી ઉપરની હકીકત યાદ આવી એ પુસ્તકમાં નવાળ સાહેબની મુલાકાત વિશે તેણે ત્રીયે પ્રમાણે લખ્યું છે—

“—ગહેરના નવાળ માહેબની મુલાકાત જેવા અતિ આનંદજનક બનાવ મારા પ્રવાસમાં બહુ યોગ્ય બન્યા છે તેમણે મારી તરફ બહુ જ સહ્ય વર્તન દર્શાવ્યું નવાળ માહેમે મને જે વિચારવત અને જિજ્ઞાસા ભરેલાં સમાન પુઝ્યા તે પછી મને જણાઈ આવ્યું કે તેમણે સારી કેળવણી લીધેલી છે અને તેમની શુદ્ધિ સારો પ્રદાન પામેલી છે નવાળ સાહેબનો અને તેમના દગ્ગારીઓનો દેખાવ તો એવો છે કે દોષ એમ ધારે કે તેઓ હમણા જ ઉધમાથી ઉઠ્યા છે અને હમણા પાછા તરત ઉઠી જવાના છે પરંતુ બહારના દેખાવ કેના ખોટા હોય છે । મારી સાચેની વાતચિતમાં જાત જાતની બાબતો ઉપર માહીતી મેળવવાની નવાળ માહેમની જે ઇતેજરી જણાઈ આવી તે પરથી મારી ખાતરી થઈ કે આમાન્ય જ્ઞાનના વિષયોનો તેમને પરિચય છે અને ગત્તનીતિથી તેઓ અવગણ નથી. હિંદુસ્તાનના રાજ્યોનો ઘણો મહોટો ભાગ એવો છે કે તેમની આ પ્રકારની જગ પણ મુતિ થઈ શકે નહિ, અને તેથી—ના નવાળ સાહેબની આ વિશેષતા ખામ ધ્યાન ખેંચે કે દુભાપિયા ગખવાની રીત હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ગખમોના દરમાખા દાખલ થઈ છે, અને, તેથી મુમાફરને બહુ સુગમતા થાય છે એ બધા દુભાપિયાઓને વ્યાકરણ પર વધારે પ્રીતિ કરવાની ભલામણ કરી ઘટે છે —ના દુભાપિયાએ મારા ઉપર એટલો ઉપકાર કર્યો છે કે આ ગ્રંથને તેના દોષ પ્રકારના હં ખજી નથી પડત

એ તો કહેવું જોઈએ કે ઇંગ્લેન્ડ મુસાફરો લાખો પાઉન્ડ સાથે લઈને ફરે છે એમ તે માને છે તે તેના જોવા સુશિક્ષિત ગૃહસ્થને બાજવું નથી ”

અલમત્ત, આ પુસ્તક નવાળ સાહેબના વાંચવામા આવ્યું નથી અને આવવાનું નથી હુમાયિયો એ પુસ્તક વાંચી તેમાની ભૂલ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે એ અમલવિત છે એ પુસ્તકમાની હકીકત ભવિષ્યમા ઇતિહાસ ના માધ્યમ તરીકે વપરાશે એ નક્કી છે માટે, ખરી હકીકત જણાવી ભૂલ થતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કરજ સમજી આ હેવાલ અહીં ટાકી મુકું છું

૮

નવાળ સાહેબની મુલાકાત

(સવાદરૂપ.)

પ્રવેશ ૧ લો.

મથળ—નવાળસાહેબની કચેરી.

પાત્રો—નવાળસાહેબ, ત્રણ હજીરીયા અને પાછળથી હુમાયિયો

૧ લો હજીરી—પાત્ર મેજસે મહેમ્મે મે હુવા નિઝલતી હય વો ક્યા હોગા?

૨ જો હજીરી—શાયદ, આગ ન હોવે । આગ હોવે તો જુઝાની ચાહીએ

નવાળસાહેબ—તુમકુ એબી ખમર નહિ કે આગ દુસરી ચીજ હય, ઔર હુવા દુસરી ચીજ હય ? પુના જુઝાનો એ અપના કામ નહિ હય.

૩ જો હજીરી—નવાળ સાહેબ ખરાગર દરમાતે હય આનું જ્વાસે દીખતી નહિ તો કિમ તજેહમે કહે સકતે હો કે આગ હય ?

૧ લો હજીરી—ઈન્કી અક્લ હી ઔસી ચલતી હય ગઈ માલ ઔ કકીન્ તે આટે કહા કે શહેરમે તલાવમે મચાલાખ મન સુના હય તો નવાળસાહેબને બીમ્ની લોકકી પામ તવાન ખાલી દરવાયા-મુના કુછ નિકલા નહિ તખ એ જનાળ કહેને લગે કે પહેલેમે તલાવમે પેહ કે દેખના થા કે તલાવમે સુના હય તા નહિ

આ પહેવાના વેખ ઉપરથી રચેલો મવાદ આ મવાદ “મમાવાયઃ” પુ. ૧૬ અ. ૨ મા જણાવેલો હતો ઇંગ્લેન્ડ વાંચ્યોતુ બાબતરએ પત્રની આદિત્ર ૧૩ી દરખાસ આવ્ય છે

૨ જો હજુગી—નાહક તલાવમે પેકના ઝાઝ શઘીમે હયગન હોના એ
અકલ કહામે લાયે ?

૩ જો હજુગી—ભીગતી લોકક કિતને રૂપયે દિયે ?

નવાખમાહેખ—રૂપયેકી તો ખમગ નહિ લેકિન દમ ડગેડ પેમે હુવે ઐસા
કોઈ કહેતા થા

૧ જો હજુગી—એક રૂપયેમે કિતને પેમે હોતે હય ?

૨ જો હજુગી—મુઝકો તો માયુમ નહિ

૩ જો હજુગી—મેઝેકુ ભી ખમગ નહિ

૧ જો હજુગી—ગાવમેમે કોઈખનિયે કે લડકેકુ ખુલાઓ, ટુરત ગીન દેગા.
એ કુંછ અપના કામ હય ?

૨ જો હજુગી—ખેનક નહિ અપને જામે કાખીલ, આલીમ, તરખિયતવાયે
લોક રૂપયે કે પેમે ગીનનેકુ બેકિમે ?

નવાખમાહેખ—ઐમે હીસાખી ધલિમવાલે આદમી હમેરે વહા હોનાભી નહિ
આહીએ ઓ ડીરગી લોકકી જખાન જનનેવાલેકુ તો સારે
મુઝકમે દાખલ હોનેકાભી હુકમ નહિ

૧ જો હજુગી—સિદ્ધિ વો દુભાપિયા તો હય

૨ જો હજુગી—કમકુભી ગામડેમે ગહેનેકા હુકમ હય કયા કરે ? કભી કભી
હમડી જરૂર પડતી હય

નવાખમાહેખ—ઓ દુભાપિયેકુ મગદદ પગ એક અઝેજટી પામ આભી ભેળ
હય યુગેપિયન કહેતા હય કે મે મુસાકિંગ હુ, ઓગ નવાખ-
સાહેમડી મુલાકાતકા ઇતેજર હુ દુભાપિયેકે સાથ હુકમ ભેળ કે
હદમે દાખલ મત હોના કિંગ દુભાપિયા પેગામ લેકર આયા યે
અઝેજ ખેપારી નહિ હય ઓગ રાજડી ખટપટમે નહિ પડતા તો
જનાખ ભેળ કે નવાખ સાહેખ શીગી લોકમે કેર નહિ સમજતે.

૧ જો હજુગી—દુભાપિયા હી આતા હય

(દુભાપિયો પ્રવેશ કરે છે.)

દુભાપિયો—(મલામો કર્યા પછી) અઝેજ મુમાફર ખુદાવિદ નવાખ સાહેખને
અગર કરે છે કે હુ ખહુ જાતજાતના જાહુના ખેલ કરી જાહુ હુ
માટે ખુદાવિદે એક વખત માગી મુલાકાત લેવી જોઈએ, અને,

વાત કરતા મારી દાનત સાક જણાય તો પગી મને ખેલ કરવા
ખોલાનવો હેરતબરેલા બહુના ખેલ થાય છે
નવાબ—અચ્છા, દસ રોજ પીછે આને દો

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—યુરોપીઅન મુસાદરનો ઉતારો.

પાત્રો—યુરોપીઅન મુસાદર અને હુલાખિયો

યુરોપી—Well, Int i proter, does the Nawab Saheb stal
distrust an English peer who seeks nothing
but the honour of an intetvew with an In
dian prince ?

(હીક હુલાખિયા । એક હિન્દુસ્તાનના રાજ સાથેની મુલાકાતન
માન વિના બીજા કશાની જેને આશા નથી તેવા અંગ્રેજ અમીરના
ઉપર નવાબ સાહેબને હજી પણ બરોસો પડતો નથી ?)

હુલાખિયો—No, my lord Your gold not given me in
vain Nawab Saheb says yes Here is *par-
vanah*

(ના, સાહેબ. તમે મને બક્ષીસ કર્ક નકામી આપી નથી,
નવાબ સાહેબ હા પાડે છે. આ મ્હો પરવાનો)

યુરોપી—That is fortunate When do we go ?

(એ હીક થયુ આપણે ક્યારે જઈશુ ?)

હુલાખિયો—In ten days

(દસ દિવસમા)

હુલાખિયો—(અગત) સાર છે કે દરબારમા બીજા કોઈ અંગ્રેજ બાણુ
નથી નવાબ સાહેબ બાણુશે કે બહુગર છે, અને મુસાદર બાણુશે
કે મારે મુલાકાત થઈ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ — નવાબ માહેબની કચેરી

પાત્રો—નવાબમાહેબ, હન્દ્રિયા, અંગ્રેજ સુબાદર, દુબાઈયો વગેરે
 યુગ્મેશી—An Englishman presents his salutations to His Highness the Nawab Sahib, and, prays that his salutations be accepted The King of my country is a friend of the Nawab Sahib, and not an enemy

(એક અંગ્રેજ ખુદાવિદ નવાબમાહેબને કુતુબ કરે છે, અને અંગ્રજ કરે છે કે તેનો અગીકાર કરશે માગ દેશના ગભ નવાબમાહેબના દોસ્ત છે, દુશ્મન નથી)

દુબાઈયો—આ શુલામ તે નામદાર ખુદાવિદ આલી જનાબ નવાબમાહેબને કુતુબ કરી પગે પડી ખુબ ચાટે છે અમારા મુલકમા પણ નવાબ માહેબનો જ અમલ ચાલે છે, અને અમારો ગભ નવાબમાહેબનું નામ સાબળીને રૂપે છે

નવાબ—સચ હય તુમારે મુલકમે ચિડિયા હોતી હય ?

દુબાઈયો—Your country from here how far ?

(તમારો મુલક અહિયાની કેટલો દુર છે ?)

યુગ્મેશી—The route we come by is about fifteen or seventeen thousand miles But if there were a direct route it would be four to five thousand miles

(જે રસ્તે થઈને અમે આનીએ છીએ તે લગભગ ૫૬૦૦ કે સત્તર હજાર માઈલનો છે પરંતુ જો અીમે રસ્તો હોય તો તે ચાર કે પાંચ હજાર માઈલનો થાય)

દુબાઈયો—ચકલીઓ અમારો દેશમા વણી થાય છે, અને શુલામ ચકલીઓના ખેલ કરી જાણે છે ચકલીઓ તોપ કોડે છે

નવાબ—નાહ ' અજમ ' તુમ મુગે લડા સકતે હો ?

દુબાઈયો—You coming here what time felt ?

(તમને અહિયા આવતાં કેટલો વખત લાગ્યો) ?

યુરોપી—It took me about seven months With favourable winds, however, six months would have been enough

(મને લગભગ સાત મહિના લાગ્યા પણ જો પવન અનુકૂળ હોય તો છ મહિના બસ થાય)

હુભાપિયો—હા, ખુદનિદ, મરવા લડાની શકુ છુ સાપ અને નોળીયાને પણ લડાની શકુ છુ નોળીયાએ માગેલા સાપને નાહના નેરવી જીવતો કરી શકુ છુ

નવાળ—તુમારે મુતુકમે ધોરેકા બચ્યા અડેમેમે હોતા હય એ બાત સચ્ચી ?

હુભાપિયો—You coming here in the road where where travelled ?

(તમે અહિ આ આવતા કયા કયા મુમાફરી કરી ?)

યુરોપી—I came direct to this country in a sailing vessel I landed at Madras, and, I have visited every one of the kingdoms of the south After making a tour all over this province, I intend going north

(હુ પગભર્યો આ દેશમા જ વહાણમા આબો હુ મદ્રાસ દેશ તર્યો, અને દક્ષિણુ દરેકે દરેક ગળ્ય નેઈઆબો આ પ્રાન્તમા મુમાફરી કર્યા પછી હુ ઉત્તર તરફ જનાનો ઈગદોગણુ છુ)

હુભાપિયો—ચોડીતુ ઈકુ દોળાથી કછડ મરોહુ પણ એ ધોણુ વાય છે મદ્રાસમા જોના ચોડા ઇડા આણુયા કે ધોડી એ ઇડા મેવતી નથી પણ પાણીમા મૂકી આવે છે એટલે તે ઇડા મગરી મેવે છે

નવાળ—તય તો વો લકીઆરેકી બાત સચ્ચી નિકલી ભગીઆરેકુ એક ગાવ ઇનામ દે દેના તુમ બહુસે દુમગ કયા કર મકતે હો ?

હુભાપિયો—In travelling, many difficulties must be falling on you Expense also must be becoming From what purpose you travel ?

(મુમાફરીમા તમાગ ઉપર બહુ મુશ્કેલીઓ પડતી હશે ગળ્ય

યુરોપી૦—I travel in order to gather knowledge and information Of course, travelling in strange lands has its difficulties. But that does not disappoint me You cannot see countries without trouble and expense

(હું જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા માટે સુસાધરી કરૂં છું એશક, અજણ્યા દેશમા સુસાધરી કરવામા મુશીબતો તો નહીં જ પરંતુ તેવી હું નાઉમેદ થતો નથી સુસીબતો અને ખર્ચ વિના કંઈ દેશો જોઈ શકાય નહિ)

દુભાષિયો—નજરબંધી કરૂં છું કરવડામા પેઠી નાળગામાવી નીકળી જાઉં છું કુક મારી હાથીને ઉઘો ઉગડુ છું અગુડો ધમીને મહેલ ઉભો કરૂં છું લાકડાના પુતળા પામે માણસની બોલી બોલાવુ છું માણસની માખી બનાવી દઉં છું, અને, પાછો માણસ કરૂં છું કુતમની પુછડી કાપી તેમાવી સમલુ કહાડી આપુ છું

નવાબ—કયા તાજુખી ? કુખીમેમે લખોડીઆ ઉડા સકતે હો ?

દુભાષિયો—In your country coins made of what ?

(તમારા દેશમા સીકા શાના થાય છે ?)

યુરોપી૦—Of silver as well as of gold Here is a gold coin with the portrait of His Majesty the King of my country stamped upon it

(રૂપાના લેમ જ સોનાના આ રહ્યો એક મોનાનો નીકો એના ઉપર અમારા દેશના રાજની છબીની છાપ છે)

દુભાષિયો—લખોડીઓ ઉડાની દઉં છું અને આવા મીકા તાજાબધ પેડી-માવી ઉડાની દઉં છું પેડી ખાલી હોય તો ભગી પણ દઉં છું

નવાબ—સીંછકે સાથ કુમ્તી કર સકતે હો ?

દુભાષિયો—How many your king's army-men ?

(તમાગ ગળના લશ્કરી માણસો કેટલા ?)

યુરોપી૦—Well, the fact is His Majesty has not the power to keep a standing army But, he can raise as large an army as he needs whenever

he has to make war with any of his enemies.
(ખરી વાત તો એ છે, કે અમારા રાજાને કાયમનું લશ્કર,
રાખવાની મત્તા નથી. પરંતુ જ્યારે તેમના કોઈ દુશ્મનો મામે
લડાઈ કરવાની હોય છે ત્યારે જેવડું લશ્કર જોઈએ તેટલું તૈયાર
કરી શકે છે)

હુમાયુનો—ગુલામ રીંછને કુમતી કરી પટ્ટી નાખે છે, તેમ જ પાડા, વાઘ
અને મિઠા સાથે કુસ્તી કરી તેમને પટ્ટી નાખે છે,

નવાજ—અદરકા ખેલ કરતે હો ?

હુમાયુનો—What religion you king keeps ?

(તમારા રાજા કયો ધર્મ પાળે છે ?)

યુરોપી—The Christian Religion The king and his
subjects are the followers of Jesus Christ

(ખ્રીસ્તી ધર્મ. રાજા અને પ્રજા ઈસુ ખ્રીસ્તના અનુયાયીઓ છે)

હુમાયુનો—સાદરા આગ્રહ છું. નવાજ માટેના જે ખેલ ફરમાવે તે કર
ખતાવવાની બહો તાત્કાલ ગમે છે.

નવાજ—દોઢે કુત્તે ઝોર ગોઢે કે માથું અવાજ કર મકને હો ?

હુમાયુનો—In your country agriculture more or trade
more ?

(તમારા દેશમાં એક બેની વધારે પાર ?)

યુરોપી—Formerly agriculture was the main occupation
of the people Then gradually people engaged
in foreign trade. And now trade continues
to preponderate

(આગળ ખેતી એ લોકોનો મુખ્ય ગેજગાર હતો ત્યાર પછી ધીમે
ધીમે પરદેશના વેપારમાં લોકો જોડાવા મંડ્યા હતા પણ વેપાર
વધતો જ જાય છે)

હુમાયુનો—જાત જાતના પશુ અને જાનવરો અવાજ બહો કહાડી શકે
છે અને, તેમને લુલાવામાં નાખી તેમનો જમાન કરી શકે છે

નવાજ—તુમારા ખેલ કત ખતલાવો કચેરી બરકે દેખિએ

હુમાયુનો—If any convenience wanting to you, you
speak to the interpreter.

(જો તમારી સગવડમા કોઈ જાતની ખામી હોય તો તમે દુભાષિયાને કહેજો.)

યુરોપી—*I am highly obliged to the Nawab Sahab*
There is nothing that I want at present
 (હું નવાબ સાહેબનો બહુ આભાર માનું છું હાલમા મારે કશું જ નથી)

દુભાષિયો—બેલ કરવાનો મારો સામાન આપની હદની બહાર છે તે લાવીને હું હાજર થઈશ

નવાબ—બહોત અનજબ જલદી આના.

દુભાષિયો—*This interview has been a great pleasure.*
 (તમારી મુલાકાતથી હું બહુ મજા થયો છું.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—અંગ્રેજ સુબાદરનો ઉતારો

પાત્રા—અંગ્રેજ સુબાદર અને દુભાષિયો

યુરોપી—સુબાદર—*Interpreter, the interview was a delightful surprise to me* If you look at the Nawab Sahab and his courtiers, you think they have just risen from sleep, andn are going to sleep once more But how false are outward appearances ! The Nawab Sahab asked me highly intelligent questions. He is a shrewd and well-informed ruler, and, is anxious to acquire information

(દુભાષિયા ! આ મુલાકાતથી મને બહુ સાનદાઈ થયું જો તમે નવાબ સાહેબ અને તેમના હજુરીઆ તરફ જુઓ, તો જાણે તેઓ હમણા જ ઉઠી ઉઠ્યા હોય અને તરત જ ફરીથી ઉઠી જવાના હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ બહારનો દેખાવ કેવો છે તરે છે ? નવાબ સાહેબે મને બહુ હોગિયારી મર્ચા પ્રશ્નો પૂછ્યાં તે એક

કાબેલ અને બહુશ્રુત રાજ જણાય છે, અને માહિતી મેળવવા ઇતેન્નર છે

હુભાષિયો—Don't forget your interpreter, my lord.

(સાહેબ ! આપના હુભાષિયાને ભુલી જશો નહિ)

હુરોપી—Oh ! I cannot forget you You are a clever and useful man A modicum of grammar would do you much good, and, do not have the impression that English travellers carry about with them millions

(આહ ! હું તમને ભુલી શકું એમ છે જ નહિ તમે બહુ હોશીઆ અને ખપના માણુમ ડો જગ વ્યાકરણતુ વધારે જ્ઞાન મેળવશો તે તમને લાભ બહુ થશે અને, મનમાં એમ ન રાખશો કે અંગ્રેજ મુસાફરો લાખો પાઉન્ડ સાથે લઇને ફરે છે.)

૯.

વ્યાકરણમાં એક નવીન શોધ.*

(અંગ્રેજ પંથી)

મે તન્ની સાહેબ,

મને ઘણી વાર લાગ્યું છે કે આપણી ભાષામાં યથાર્થ વર્ણન માટે જોઈએ તેવા વિશેષણો નથી વિશેષણોને માત્ર ત્રણ તુલનાના રૂપ હોય છે. પરંતુ પ્રમાણમાં આ ત્રણ બહુ જ ઓછા છે કેમકે મેકડો પદ્યોત્તિ તે જગાડવામાં આવે છે અને જે કે તે પદ્યાર્થ એક જ નતના હોય છે છતાં તેમાં અમુક વિશેષતાના અનેક ભિન્ન ભિન્ન અંગ છાયા હોય છે ઉદાહરણ તરીકે વર્ણના ત્રણમે તે પાસઃ દિવસની હવા જૂદી હોય છે, અને સ્વાભાવિક રીતે એક દિવસની હવા બીજાથી મહજ પણ ફેરફાર વગરની હોતી નથી. પરંતુ આ મેદનો ખ્યાલ આપવા માટે ભાષામાં દસબાર વિશેષણ પણ પૂરા નથી આપણે કહીએ છીએ કે આજની હવા ઉષ્ણ છે અથવા ઉષ્ણતર છે કે ઉષ્ણતમ છે પરંતુ, આથી હવાનો ચોક્કસ રીતે ખ્યાલ

* 'જ્ઞાનસુતા' ના સન ૧૮૮૬ ના બંધુઆરાધી માર્ચ સુવીના અન્કમાં આપેલ છે

આવી શકતો નથી એ મહાન સમજાય તેવું છે અને પરાક્રાંતા દર્શાવતાં વિશેષણો વાણી ખરૂં સત્ય હોતા નથી.

ટોર્ષ સ્ત્રીને માટે આપણે સ્ત્રીએ કે તે સુદર છે, કે વાણી સુદર છે અથવા પરિપૂર્ણ સુન્દરતાવાળી છે આવા પ્રકારના વર્ણન જેણે તેને દીકરી ન હોય તેને મન નકામા છે કેમકે જે અનેક સ્ત્રીઓ તેણે જોઈ હોય તેમાની એ સરખી ગીતે સુન્દર હોય એમ બનવું નથી પરિપૂર્ણ સુન્દરતાવાળી જે એમ કહીએ તોમણ તે જાણે જ કે દક્ષિત સ્થાઓમા જ આવી સ્ત્રીઓ હોય છે, વાસ્તવિક ગીતે કેવું ટોર્ષ છે નહીં આપણે સ્ત્રીમા ટોર્ષ ઓળખીતાને મળીએ અને તેને પુછીએ કે તખીચત કેમ છે તો તે કહેશે કે હીન છે. પરંતુ તેથી તેની તમીચનનો અગત્યર વિચાર આવી શકે નહીં કાગણ કે અનેક જૂદે પ્રમગે તેણે તેનો તે જ જવાબ દીધો હોય છે, પરંતુ, તે જેક વખતે તેની જનીગચ્ચિતિમા ટોર્ષ ને ટોર્ષ કેર નિ મનય હોય જ

ગણિતવિદ્યાના ગોખીનને, નિશ્ચિતતાવાળી વિદ્યાઓના અભ્યાસીને આવી ગમ્મતી ખામીઓ, - વસ્તુઓ યથાર્થ ગીતે કેવી છે તે સ્ત્રી બતાવવાની અશક્યતા નિગતર ટાળે છે ઉપનવે છે તેમા વળી ભાગ જેવાને એટલે જેનામા ઉપર ટલા તે વલણ ઉપગત મત્ય પર દહ પ્રીતિ છે તેવાને આપણી બાપામાં યથાર્થ ગીતે મત્ય ખોલી ગણાય નહીં એ વિચાર વિગેય દુખ-કાં છે આ કાગણને લીધે મે મર્વ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બાપાઓનો અમ લઈ અભ્યાસ કર્યો છે કે જેથી ટોર્ષમા આવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની પદ્ધતિ જડે પરંતુ, તે મર્વમા આ ખામી છે એવું મને માવમ પડયું

આ ગીતે પુરબાપામા એવી શોધ મળવાની આશા મળી હઈ પોનાની શાપા સુધારવાનો મે આરભ ગીધો છે અને હુ ધાન છુ કે મે ગણી અગત્યની શોધ કીધી છે એ જનારે અરેમગ વ્યવસ્થિત થશે અને સર્વત્ર માન્ય થશે ત્યારે વિચાર પ્રદર્શિત કરવામા સ્પષ્ટતા જણાશે અને તેથી વિચાર પણ સ્પષ્ટ થશે જેથી મમજવામા ટોર્ષ બાકી ગહેશે નહીં આ મર્વથી મુજ રડતુ નામ મત્યના ઉત્તેજક તથા મનુષ્યજાતિના હિતની તરીકે જગતમા અમર થશે, એવી મારી નમ્ર આતા છે

આ નવી પદ્ધતિનું વર્ણન કરતા પહેલા તેની શોધ કેવી ગીતે થઈ સે કહીશ એ પદ્ધતિ તે ખીજ એકતુ બનુકગણ છે એમ વિનય ખાતર કહેવું જોઈએ અને તે દુનીયાની ખીજ મહાન ગોધોની પેઠે વણી જ સૂગળ છે એ પણ તમે જોશો

ગયા અઠવાડીયામાં અમારી ગેરીના ખુણા પર એક શોભીતા પાટી-
આ પર માત્ર લક્ષ ગયું તે પાટીઆ પર મોટે અક્ષરે PHRENOLOGY
જાતે નસ્તિકવિદ્યા એટલે માથાની આકૃતિ વગેરે પગથી માણસનો સ્વભાવ
લક્ષણ વગેરે જાણનાની વિદ્યા-એવું લખેલું હતું તથા માણસના માથાનું
ચિત્ર કહાડેલું હતું માથા પર વાળ ન હતા અને તેમાં ભાગ પાડી દરેક
ખાનામાં એક એવી રીતે એકથી સુડતાળીમ આકાશ માટેલા તા તેની
નીચે એક વાર્તાડિપે જાહેર ખબર હતી, કે અમાગ શહેરમાં પ્રેફેસર “શોધક”
આગેલા છે અને તેમણે અમુક જગ્યાએ દુકાનો ઉઠાડી છે (આમાં અમત્ય
હતું કેમકે તેમણે દુકાનો નહીં પણ એક જ દુકાન ઉઠાડી હતી) તે દેઠાણે
લેઓ ત્રણ રૂપીયાની નગની શી લઈ લોડના માથાનો નકશો કહાડી તેમાં
તેમની બુદ્ધિ તથા નીતિગતિ બહુ જ મોટી ખુશીથી દર્શાવી આપશે

પેમાં ખરચી વિદ્યાની શોધ કરવાનો પ્રસંગ મળનાથી મને હમેશા
સંતોષ થતો. ઉપરની જાહેર ખબર જોઈ મેં તુરંત જ મારા વાળ દીકરી
કમાબ્યા તથા હોળાબ્યા, અને પ્રેફેસરની સમીપ માત્ર માથું હાજર કરવા
ત્વરિત થયો તે પ્રેફેસર ઉઘો તથા પાતળો હતો તેણે મેલખાઈ કાળો
હાથો પહેરેલો હતો તેનું નાક મગુ હતું અને અમ્માં આમ્માંની રંગના
હતા માથા પર બનાવટી વાળ પહેરેલા હતા પછીથી મેં જોયું હતું કે તેના
માથા પર પેલા પાટીઆ પરની આકૃતિની પેઠે ભાગ પાડેલા હતા અને ખાનામાં
ક્ષાહીથી આકાશ પાડેલા હતા એક નાના મેજ પર પીળા પૂદાની ચોપડી-
ઓનો ઢગલો, જાહેર ખબરના પાટીઆ તથા ગાહી અને કનમો હતા તે
ઉપરાંત એક પીતળના ગોળાવાળો કંપાસ તથા છ રૂપીયા પડેલા હતા મેં
મારી મુલાકાતનું કારણ જણાવ્યું અને ખીસામાંથી ત્રણ રૂપીયા કહાડી
મેજ પરના રૂપીયા પામે મૂક્યા એ જોઈ તે હચ્ચો તે પગથી મને માલમ
પડ્યું કે તેના ઘાત બનાવટી હતા (વિદ્યાના સર્વ અભ્યાસીઓ ખોટા ઘાત
જ પડે છે-નેઓ હુન્નરને ઉત્તેજન આપનાર હોય છે) તેણે મને એક
ખુરમી પર ગોઠવ્યો, તથા માથું ઘાતેલો હોયતેરી રી મારા માથા પર હાથ
ફેરવ્યો અને કહ્યું કે મારી પ્રકૃતિ મેદુરપૂર્ણ, બીકણ તથા પિત્તમય છે મેં
કહ્યું, હું ધારતો હતો કે મારે જાહગિન મન છે તેણે કાઈ ઉત્તર દીધો
નહી પછી પેલો કંપાસ લઈ તે વડે માત્ર માથું તે જૂદા જૂદા ભાગમાં
ઘાતેલો ગયો તથા પામે મેજ પર એક નાનું કાડું પડ્યું હતું તે પર લખતો
“૧. પછી તે જોલ્યો કે તમારા વાળ તાળવા પાસેથી બહુ આજા મૂક
છે, એમ કહી પેલી પીળા પૂદાવાળી ચોપડી મારા હાથમાં મૂકી, એ

પચાગ હતુ અને તેમા પ્રોફેસર “ શોધક ” ના કેસવર્ધક તેલના કાયદા જણાવનારી નાની વાતો હતી એ વાચવાની તેણે મને બહામણ કીધી તથા કહ્યું કે એ અભયજી જેવું તેલ હું પોતે વેચુ છું અને એ રૂપિયાની એક શીશી વેચાતી લેવાનો મને આગ્રહ કર્યો તેણે કહ્યું કે તે લેવાની તમારી ઇચ્છા છે જ એમ કહી ખુણામાથી એક વાળવાળી પેટી માથી તેલની એક શીશી આણી તે કહે કે એ પેટી અમલ માત્ર દેવદારની હતી પરંતુ બહુ જ આશ્ચર્યકારક વાત છે કે આ તેલ તેમા મૂઢવા માડ્યા પછી તે ષડ આટલા વાળ આવ્યા છે અને કહ્યું કે એ તેલ માથામા ધાલતી વખતે હાથે મોજા જરૂર પહેરવા કેમકે ઉઘાટા હાથે વાપરવાથી આગળા પગ કેશ ઉગે છે આવા અકસ્માત વણાને થયા છે પછી તે મેજ પામે ખેડો અને એક કોર કાગળ ઝપાટાબધ ભરી કહાડયુ તુલત જ તેણે નીચે પ્રમાણેનો લેખ મને આપ્યો —

ગ અમુકના માથાનો જેનોયોજી અથવા મસ્તિષ્કનિધાને આધારે કરેયો નુમળો બનાવનાર પ્રોફેસર શોધક, શોધકનું પ્રમિદ્ધ કેશવર્ધક તેલ, અતદર્પિ ઉત્તેજક તથા મનશક્તિ પ્રકાશના બનાવનાર તથા માલિક

• પ્રકૃતિ—મેદસૂપ્ત, બીકણ, પિત્તપ્રાધાન્ય

• માથાનું કદ, ૧૧	અનુસરણવૃત્તિ, ૧૧
સ્નેહવૃત્તિ, ૧૧ ^૧ / _૨	સ્વમાન, ૩
સાવચેતી, ૩	ઉદાગતા, ૧૨
લડાઈની વૃત્તિ, ૨ ^૧ / _૨	ખુશમિજાજ, ૧
વિશ્વાસ, ૧	ભાષા જ્ઞાન, ૧૨
સાધકતા, ૧૨	દંઢતા, ૨
ખત, ૧૨	પૂજ્યપુદ્ધિ, ૧૨.
નાશ કરવાની વૃત્તિ, ૯	આશા, ૧૦

આ લેખ તરફ હું આશ્ચર્યપૂર્વક નિગળદ થઈ જિનેઈ રહ્યો એટલી વારમા તે પ્રોફેસરે મોટો ચપટો ભરી તળાકુ ખાધી મેં તેના તરફ ફરીને એ લેખની મતલબ સમજાવવાનું કહ્યું

તે કહે અહો એ તો ધણું જ સરલ છે ખારની મંખ્યા ડોઈપણ મુજની પરાકાષા બતાવે છે અને એક એ સખ્યા તે અત્યંત યોગ્ય પ્રમાણમા છે એવું દર્શાવે છે ઉદાહરણ તરીકે તમે કૃષ્ણ જ ઉદારવૃત્તિવાળા છે તથા તમારી ઉદાર વૃત્તિ ૧૨ છે એવું મેં લખ્યું છે. નમારામા સ્વમન

નહિ જોઈતું છે તેથી તે ક્રી છે એમ લખ્યું છે. તમને વિશ્વામ બિલકુલ નથી સમજ્યા ?

અને ખરેખર હું સમજ્યો એક શોધ માટે હાથ લાગી વીજળીના ચમકાગની પેઠે મને ભાન થયું કે આપણી ભાષામા કેવો સુધારો થઈ શકે તેમ છે આ મહાન વિચારથી ઉદ્દીપિત થઈ હું તે દુકાન બહાર એકદમ આવ્યો તે થોડેસરે પોતાનું કેશવર્ધન તેલ વધારે લેવાનું મને કહ્યું તે પર પણ મેં ધ્યાન ના આપ્યું, એક શીશો મેં લીધી હતી તેના પૈસા આપવાનું કહ્યું તે પર પણ લક્ષ દીધું નહીં હું એવો બેદાશ બની ગયો હતો કે હિતાવનમા તે દુકાનના છેલ્લા પગથીઆ પરથી ઉથલી ઉઠ્યો અને પેલું અમૂલ્ય તેલ ત્યાં ઢોળાઈ ગયું (હાલ તે પગથીઆ પર પાચ છ આગળ લાખા વાળ ઉગ્યા છે અને લોક તે પગ લુછાના ગગ તરીકે વાપરે છે) હું એકદમ ઘેર ગયો અને ખડીઆ કલમ અને કાગળ લઈ મારી નવી પદ્ધતિની વ્યવસ્થા કરવા માડી ત્યાં નિશ્ચિન્ત થયો.

આ પદ્ધતિ-આ મહાન પદ્ધતિ-ધણી જ સર્જન છે, અને થોડા શબ્દમાં માત્ર તે સમજાવી ગાંઠાય તેમ છે પ્રથમ તો એ સિદ્ધાંત છે કે સંખ્યાદર્શક આઠડા અસત્ય વર્ણન નહીં કરી શકે માટે ૧૦૦ એ મધ્યા મનુષ્યના દરેક ગુણ જેના કે લાવણ્ય, સૌન્દર્ય, હિમ્મત, બળ, હડાપણ, વિદ્વતા વગેરેની અતિશયિતાની મીમા દર્શાવવા સારૂ લઈએ સર્વની પંચિ-પૂર્ણતા સારૂ ૧૦૦ ની ગંઠ તથા અત્યંત ન્યૂનતા સારૂ ૧ ની ગંઠ ધારીએ પછી એક અને સોની વચ્ચેની ગંઠો વાતચિતમા વિશેષણની આગળ મૂકવાથી આપણે ધાર્યો નિચાર પ્રદર્શિત કરવામા યથાર્થતા આની મદદે, એટલે આપણે સત્ય બોલી શકીશું આ વિચાર કેવો ઉત્કૃષ્ટ તથા જીવને પ્રોત્સાહિત કરનાર છે ! દ્વિતીય તરિકે આપણને કોઈ આધારણ રીતે પૂછે કે તબીબત કેમ છે ત્યારે “ઠીક છે” અથવા “સારી પેઠે છે” વગેરે લાગ્ય-જનક જવાબ ન હોતા ૧૦૦ ની સંખ્યા પરિપૂર્ણ આરોગ્યતા તથા ૧ આરો-ગ્યતાનો તદ્દન અભાવ બતાવે છે એ સમારી કહાડી આપણે નમ્રતાથી કહીએ કે “આજે હું ૫૬ છું” અથવા “જો ઠીક ન હોય તો” “હું ૧૩ છું. તમારી બહુ ઉપદાર થયો” અથવા “૬૮ છું કે ૭૫ કે ૮૭કે જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે કહી શકાય ! ઉપર પ્રમાણે કહાડી આપણા વચન કેટલા બધા સત્યની સમીપ આણી શકાય છે તથા તમને બહુ કાળજીથી પ્રશ્ન પૂછનાર પેલા માણુમને તમારી આરોગ્યતાનો કેવો બગાડ ચોક્કમ ખ્યાન વે છે તે સહજ સમજાશે.

આ પદ્ધતિ આપણા વ્યાકરણમાં, વાતચિતમાં તથા માહિત્યમાં દાખલ
કરવામાં આવે તો આપણે ઘણા ચોક્કસ, યથાર્થ બોલનાર, ગણિતવિદ્યાનુ-
રૂપ, તથા સત્યવક્તા થઈએ આ પદ્ધતિ ગંજનીતિ મિવાય મર્વમાં દાખલ
થાય તેવી છે, અને ગંજનીતિમાં મત્યની કીમત ન હોવાથી ત્યાં તે નિગ-
ર્હક છે પરંતુ માહિત્યમાં તે કેવી અનુપમ છે ! એક ઉદાહરણ લઈએ

એક ૧૯ જુવાન અને ૭૬ સુદર સ્ત્રી ૫૩ ખુશમિજનના ૮૪ વપ-
ગતા માર્ગની બાજુએથી જતી હતી, તેવામાં એક ૭૩ જડા પણ ૮૭
ગમની સ્વભાવનો માણસ એક ગમડાની દુકાનમાં ૯૩ (= વણી ૯)
આતુરતાથી જોતો હતો તે ૧૦૦ (= અત્યંત) જોઈ તેને અથડાયો.
સરકાથી તે ૫૬ આવી ખમી અને પેલા ૯૬ ગમગએલા માણસના કામા
માગવાના વચન ૬૮ મૂક હાથ માથે તેણે સાબળ્યા અને આગળ ચાલી
પણ ૭ થોડે દૂર ગઈ અને નાકા આગળ આવી એટલામાં પાછળથી ૨૪
જુવાન અને ૩૨ કાગળ લુગડાવાળો પણ ૮૫ દેખાવડા ચડેગનો એક
પુરુષ આવ્યો અને તેનો ૫૮ ઘાટીસો હાથ ૯૧ ઉતારવળથી પકડી તે સ્ત્રીની
૬૭ અજાયબી વચ્ચે રહ્યું —

‘ બાઈ પેટી ગમડાની દુકાનની બારી આગળ તમારી આ બગડી
પડી ગઈ હતી તે માગ ૭૧ સુભાગ્યથી મેં દીડી અને હવે તે તમને પાછી
આપતા મને ૯૪ આનંદ થાય છે ’ (અલખત ૯૪ આનંદ તે બિચારા
જરીબ માણસની વિનીત અનિચ્છોક્તિ હતી)

તે (આગળ રહી ગયા તેમ ૭૬) સુદર સ્ત્રીએ ૭૬ ગરમથી લગ્ન
ખામી તે બગડી, તે યુવકના હાથમાંથી લીધી તે બગડી ૨૪ ગોભાયમાન
હીંગની હતી (૨૪ ગોભાયમાન મજૂરીના કેમકે તે ખરી ન હતી) પછી
૮૪ મનયત્રંત થઈ તેણે ૩૮ સુદર ભગતનાળા વાટવામાંથી ૬૭ ગોભતી
ચેડી રહાડી. તે યુવકે તે જોઈ ૭૩ ગવયુક્ત ભાવથી પાછા હડી રહ્યું —

‘ મારો આભાર માનગો મા, મને જે ગ્રમ થયો તેનો જલ્દો આ
૧૦૦ ચારુનયન (અનિચ્છોક્તિ) તરફના દષ્ટિપાત માત્રથી વળી ગયો છે ’

તે સ્ત્રીએ ૬૭ લજ્જયુક્ત સુખથી તથા ૪૮ દુઃખી દેખાવથી તે
અપો કિષ્કાંઠ માન્યો તેના ભણીથી પાછી વળી ૩૩ ધીમી ગતેથી—
પોતાને માર્ગ ગઈ

અલખત આ માત્ર એક સુદર વાર્તાનો આગમ છે. એ ૫
હૈય તો બે પુસ્તક કે પચાસ પ્રસ્થાનની રમિક વાત લખી

જાણવાય કે તે યુવકે તે સ્ત્રીનું ઝોળખાણ કેવી રીતે કર્યું અને ઝોળખાણમાથી તે પ્રેમને વશ થયો, અને તે કન્યાના માબાપ વિરુદ્ધ હોવાથી તે યુવક તથા કન્યાએ કેટલું કટ વેઠ્યું અને ઘણા શ્રમ, અડચણ, તથા સાહસ પછી આખરે તે બંને પરણ્યા અને તેઓ અલગત ૧૦૦ સુખી થયા, વગેરે વગેરે. હુ ધાર છું કે સુચ તથા સત્યપ્રિય આક્ષરમંડળને મારી પદ્ધતિ દાખન કરવા યોગ્ય છે કે નહીં તે જાણવા સાર જોઈએ તેટલું મે ખતાવ્યું છે અને વળી મારે વધારે અગત્યના કાર્ય પર લક્ષ આપવાનું છે

પેલા ૧૦૦ શઠ પ્રોફેસરે પોતાના કેશવર્ધક તેલની એક શીશી ચોરી જવા માટે મારા પર ફરીવાદ માડી છે. તેથી તેના બચાવ માટે મારે તૈયારી કરવાની છે માટે હવે તો આપટલેથી તમારી રજા માગુ છું જે આ પદ્ધતિ મારી ધારણા પ્રમાણે ફતેહમદ થશે તો આવતા માસમા યોગ્ય પ્રસ્તાવના તથા અર્પણ સહિત એક નવું વ્યાકરણ લખવાનો વિચાર છે આપની પત્રિકામા તેની જાહેર ખબર પ્રગટ કરવાની તથા તે પર સાર અવલોકન લખવાની કૃપા કરશે તો તમારા સર્વ છોકરા સાર તે વ્યાકરણની અકેક નકલ ભેટ મોકલીશ

તાજે કલમ-લખવાને બહુ દીલગીરી પેદા થાય છે કે આ પત્ર મારા એક ઇષ્ટ મિત્રને ખતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે કોઈ ઉત્તમ લેખ માટે ૧૦૦ ની રકમ ધારીએ તો આ પત્ર ૧૩ છે, અને મૂર્ખાઈની મર્યાદાને ૧૦૦ ધારીએ તો આમાની મૂર્ખાઈ લગભગ ૯૬ જે અર્થા તરીકે આ ટીકા નિરાશા ઉપજાવે તેવી છે પરંતુ મારી પદ્ધતિની ઉત્કૃષ્ટતાના ઉદાહરણ તરીકે ઘણી જ સ્તુતિપૂર્ણ છે. કેમકે સાધારણ બાવામા આવો ચોક્કસ તથા યથાર્થ વિચાર તે શી રીતે દર્શાવી શકત-આ વિષયમા પોતાનો અભિપ્રાય (અલગત મારાવી ભિન્ન છે તે) આની સખળ રીતે કેમ ખતાવી શકત ?

હી આપનો

અમુક

૧૦.

હંડા પાણીની લહેજત.*

(અગ્રેજી પઠ્યી -)

એક દહાડે રાતે હું બેઠો બેઠો ચોપડામા નામુ લખતો હતો મારા મગનની મા ધરના ઝામકાજથી પગવારી સુધી ગઈ હતી ઉનાળાના દહાડા હતા તેથી ચોડી વારે મને તરમ લાગી અને હંડુ પાણી પીવાની ઇચ્છા થઈ ઉઠીને તેણે તો કુળમા પાણી ભરવું રહી ગયું હતું મગનની બાબતે વૈતર કરી થાકી પાત્રી ઉઘેલી છે તેને કોણ ઉઠાડે એમ ધારી એક હાથમા ખાલી કુળે તથા બીજા હાથમા દીવો લઈ હું નીચે પાણી લેવા ચાલ્યો અમારો નળ તથા પાણીઆડ રમોડાના ખડમા છે ચોકમા ટાકું છે પણ નળ આવ્યા પછી તેનું પાણી અવાવડ ગ્રહે છે, નહીં તો ઉનાળાના દિવસમા ટાકામાથી કહાડેવા તાબ પાણીની મીઠાશ જૂરી જ છે રમોડામાં જમા માટે, આગણા ખડના બારણા ઉઠાડ્યા પછી રમોડાના બાગણા આગળ આવી જોઉં છું તો તાણુ ઠપકાગ્રેહુ મને પત્રી માલ્યુ કે નોડર રમોડાની કુચી પોતાના તકીઆ તળે મૂકી મુએ છે હું પાંચે વળીને જમવા બેસવાના ખડમા ગયો કે વખતે ત્યાં પાણી હોય ત્યાં જઈ તેણે તોપણુ નમીય ભે ડગલા આગળનું આગળ પાણીનું દીધું મને નહીં ત્યારે વિચાર આવ્યો કે નોડરને ઉઠાડું નોડરની પથારી આગળ જઈ જોઉં છું તો ખાલી તે કુચી સાથે લઈ ફગવા નીકળી પડેલો હતો પત્રી ટાકામાથી પાણી કહાડાનાં વિચાર કીધો પણ તે ચોખ્ખું નહીં હોય ધારી માડી વાળ્યો આખરે એક વિચાર મૂક્યો અને તે આવે મનમા ખુશી થઈ અત્યાર સુધી એ કેમ ધ્યાનમા નહીં આવ્યું હોય તેની મહુ નવાઈ લાગી રમોડાની ઉપરની મેડીમાથી એક દાદર રમોડાના ખડમા પડતો હતો, તે ઉપર જઈ ઉઠાડ્યો ઉતરવાની જગા આગળ જઈ પગ મૂકું છું કે નખોદા મિત્ર જાણી ત્યાં છૂટી હતી તે કોઈએ ખમેડી લીધેલી પગથીઆ ઉતરવાની રહી મિત્રના હું એકે સપાટે નીચે પડ્યો હાથમાનો દીવો ઓલવાય ગયો, મને કુળે કુડી ગયો સાગ ભાગ્યે મને ઝાઝું વાગ્યું નહીં નીચે તો મધાન ધોગ, ઝોરડામાથી ધુમાડી પૂગી જતી રહ્યા પડેલા બધા ડરેલો તેથી રૂમાડી અદે હતી કાઈ મૂકે નહીં બારણે નીકળનાને ગસ્તો

“જ્ઞાનપ્રદા” ના સન ૧૮૯૯ ના બંધુચ

વીના

ખાચેલો લેખ

હતો નહીં. દાદર મળે નહીં બારણે બહારથી તાણુ મારેલું તે બારણાને
તોડી પાડવાનો વિચાર કર્યો પણ તે ચાર પાચ આગળ બડા પાડીઆતુ
મજબુત હતુ તેથી ચરચુ નહીં ખીજી તરફ જઈ બારીને ધક્કો માર
હવાડી તો બહાર લોખડના સળીઆ જડેલા હતા એ સળીઆ મે પો
જ જડાવ્યા હતા તેથી મને મારા પોતાના ઉપર બહુ ચીદ જહડી બહાર
થી કોઈ અદર પેમે નહીં તે માટે એ જડાવ્યા હતા અદરથી બહા
ન નીકળી શકાય તે માંડ નહોતા જડાવ્યા

જળીમાથી બહાર નજર કરતા એક પણ તારો નજરે પડ્યો નહીં
આકાશ અધકારતે લીધે કાણુ જણાતુ હતુ કેદખાનાના કેદીઓની દશા
મારી અમૃતિમા તરી આરી મે ખુબ જોરવી-ઝાટો બેમી ગયો તેટલા જો
થી બૂમો પાડી. કડકીથી તપેલુ ઠોકી કાણું ડું આવી કમી શેરીમાના
ફતરા બમવા લાગ્યા એટલામા મે ઉપરલી છોકરો તથા તેની મા ખૂબ
પાડતા હોય તેવો અનાજ માબજ્યો મે તેમને બૂમ પાડી પણ મૂળ મારો
અનાજ ધીમો છે તેમા વળી ફતરાના બમવા તથા ધુરકનાને લીધે તદન
રુકાઈ ગયો વળી અમારી વચ્ચે મે બધ બાગણા તથા છત હતા તેઓ
સામળે તોપણુ માગે અવાજ શી મીતે ઓળખે ? તેમણે એડ બે ઘાટા
કહાડયા અને પછી ખીધા તેમની બૂમોવી પડોશીઓ જાગી ઉઠ્યા હતા
તે બહાર આવ્યા અમારી મામે કોઈ પાગમી રહેતો હતો તે પોતાના
શીકાગી ફતરા તથા પીમ્તોલ લઈ ગ્તામા આવ્યો તેણે બારી આગળ
મને જોયો કે તગત પીમ્તોલ કોડી પણ સારા ભાગ્યે નેમ ચડી ગયો હ
પાટતળે ભરાઈ ગયો મે તેને સમજવના માડ્યો પણ તે તો સામળે જ
નહીં ગમગટમા હું તે શેડનુ નામ લૂવી ગયો અને તેવી ગુચરાડો બમણો
વધ્યો આસપામના બધાને જગાડી, આગના બારણા કોંઠાડીવી તોડી પાડી
તે પોતાના જગી ફતરા સહિત ગ્સોડામા દાખલ થયો અને મારી ગળચી
પકડી બેચુ ત્યાગે તેણે મને ઓળખ્યો તેણે મને ખુવામો કરવાનુ કહ્યું
પણ હ તેને શે ખુનામો આપુ ? મે તેને કહ્યું કે માંડ મન શાત થ
ત્યારે બધી વાન બરામગ કડકીમ પણ તેણે કમી ખુલામો માગ્યો જ
કેમકે મારા ઘમ્મા જો જુલમવી દાખલ થઈ માગ પર પીમ્તોલ
તથા ઓગ્ની દશા જેરી મારી દેશા કગ્નાર તેરી હિમત શી ફ
તેમ છતા તેને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ છે આપણી ક
વા વાત લઈ ગયો હશે

૧૧.

દાંત કહાડવાનો સંચો.

(અગ્રેજી પગલી)

ડાક્ટર ઇમ્બ્રુમલાસે ઘેંટક કે ગરુવિધાનો પૂરપૂરો અભ્યાસ કરીએ નહોતો, પરંતુ તે યત્રવિધામાં કુદળ હતા અને જળરી ભૂખ ધરાવતા ભૂખ તરફના આ વલણની ઘણી મેંત તેમના દાંત બળવતા હોવાથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ખીજ મર્ચ વિગા કરતા લોડના દાંત મગા કરવાથી દુનીઆ-નુ ઘણું બહુ થશે તથા જગતમાં બહુ સુખ હિતવન્ન કરી મકાશે તે પર થી હા ઇમ્બ્રુમલાસ દાંતના ડાક્ટર બન્યા ખોગક બરાબર ચવાય તે માર પાછલા દાંતમાં નાનું ચક્ર મકવાની રીત પ્રથમ તેમણે ગોધી કહાડી હતી, તથા દાંતનું પોલાણ લાપીથી પૂરવાની રીત પણ પહેલવહેલી દાખલ કરનાર તે હતા એ લાપી તગ્ન કહણ થઈ જાય છે જેથી દાંતમાં એવો દુખાવો થાય છે કે તે દાંત તગ્ન કરવાનો પડે છે અને એ રીતે દાંતના ડાક્ટરને એક જ મપાટામાં બેવડી ધી મળે છે હા ઇમ્બ્રુમલાસ એક દિવસ પોતાની આદીમમાં બેઠા હતા તેમાં પાનાચદ નામે એક ગાદ જેવો બુદ્ધો આદમી પોતાનો પાછલો દાંત કહાડવા આવ્યો ડાક્ટર લાડમે દરદીને તપાસવાની બુગમી પર બેસાડ્યો અને તેનું મુદા કિનાડી બેસુ તો જમણી તગ્ન એક મોટા દાંત માલમ પડ્યો (તેમણે પાછળથી જણાવ્યું હતું કે તે દાંત ચાગ તથા લાખો હતો) ઇમ્બ્રુમલાસે ગિચારું કે આ દાંત પાછળ માથા કટ ઘણી પડશે પછી એક મોટામાં મોટા ચીપીએ લઈ તે દાંત બેચવા માડ્યો પરંતુ જાત નીડળ્યો નહીં ડાક્ટરે મુદા કેવરાનું આભર લઈ જેટલું હતું તેટલું ભેર કરી ફેંચ્યું, તે છતાં પણ દાંત તો ન દાવે કે ન ચાલે ઇમ્બ્રુમલાસે પાનાચદને કબ્બુ આવડ તો નમે પાછા બન્યો, એકદમ અહવાડીઆ પછી પાછા આવ્યો જેટલે પુ તમાગે દાંત કહાડી આપોર નીમ-મથવા તે ન નીડળવાનું કારણ ગોધી આપીજ પાનાચદ કહ્યો અને તરની એ બેમ દામતો દામતો વેગ મયો ડાક્ટર માટેમ ત્યાગ પછી હામે અને ફેંતે ગયા અને તથા દિવસમાં એક એવો મયો બનાવ્યો કે તે ગમે તે અધાર ધોગેથી શકશે એવો તેમને પૂરું વિશ્વાસ બેઠો ને મચામાં ઉચ્ચાલન, ધૂમાડી અદા દોળાવ, રેટ, યાયર તથા પેચ વગેરે મર્ચ યાત્રિ નક્કિઓ

“ જ્ઞાનં જ્ઞાનનુરા ” ના સન ૧૮૬૬ ના બંધુઆરીવી માચ સુધીના અકામાં અપાયેલા લેખ. મ.

જોડવામાં આવી હતી તે બનાવી તેને ઝોશીસમા લોખંડની ખુરશી ઉપર જોડવામાં આવ્યો પથ્થરની અદર લોખંડના સળીઆ દાટી તે સાથે સવાને મજાનુત જડી લેવામાં આવ્યો હતો અઠવાડીક થયું હશે એટલામાં ખુરશી પાનાગઠ આવ્યો તેને પેલી લોખંડની ખુરશી પર એમાડ્યો સવા જોડે ચોપીઆ જોડેલા હતા તે તેના દાતમાં ભેરવ્યા ડાઘર સાહેબે પોતે પથ્થર પાડે હોવા રહી ઉચ્ચાલનનો ચાર કુટનો હાથો આવ્યો પછી સયો ધીમે-ધીમે ફેરવના માડ્યો ખુરશી પાનાચદે યુગ પાડી ને જમણો પગ હિયો કર્યો બીજો આવ્યો ફેરવ્યો તે માથે બીજી યુન પડી અને પગ ફરીથી હિયો થયો ડાઘર કહે “પગ જા માટે હિયો કરો છો ?” દરદીએ ઉત્તર દધી “મારાથી રોડી જન્મતો નથી” રમઝુમલાલ કહે “દીક છે, પણ જમે તે રીતે એ દાત આવજ બહાર નીકળીને ને અન્ન નીકળનાનો.”

એમ કહી તેમણે તે હાથો એકમ આવકા સમેત ફેરવ્યો અને તે સાથે જ ખુરશી પાનાચદતુ ડોક ધડથી શરૂ પડી છ આગળ હિયે લટકયું કાગેનરે તેની લાસ તપામી અભિપ્રાય આવ્યો કે તેના એક દાતનું મૂળ જમણી બાજુમાં હતું અને તે જમણા પગ લગી જઈ જગના તળીઆમાં એ ભાગે કટાયેલું હતું હા રમઝુમલાલે કહ્યું “તેથી જ તેણે પોતાનો જમણો પગ હિયો કીના હશે” જુરોએ પણ એમ જ ધાર્યું તેમને માલમ પડ્યું કે તે મૂળ મળી ગયેલું હતું અને, પાચ ડાઘરોએ અભિપ્રાય આવ્યો કે તેથી યોગ વખતમાં તેનું મૃત્યુ અવશ્ય થાત. તે પછી જુરોએ “ન્યાય પૂર સર મનુષ્યવધ” છે એવો અભિપ્રાય આપી હા રમઝુમલાલને છોડી મૂક્યા તે પછી યોગ વખત સુધી તેઓ એ સયો વાપરતા ખન્યાયા. કેટલાક વખત પછી એક અજાત વરડી ડોસી દાત કહાડવાના આવી તેનો દાત સહજ નીકળી આવે એવો હતો પરંતુ અજમાનવા ખાતર પેયો મયો વાપરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો સયો લગાડી એક આટો ફેરવ્યો કે પાચ તે ડોમીનું હાડપિંજર તમામ બહાર નીકળી આવ્યું અને ઝોળા જેવું ધુજળું શરીર ખુરશીપર ગ્રહી ગયું હા રમઝુમલાલ તેને ત્રેથળી માં ઘાલી ગેર મટી આવ્યા તે પછી માત વર્ષ સુધી એ બાઈ છવી અને તેને મહુ ગમરની સ્ત્રી કહેતા અગાઉ તે સધિનાના રોગથી હેગન હતી પરંતુ ઉપલો બનાવ બન્યા પછી હાડકાનું ઢળતું જવું રહ્યું પેલું હાડપિંજર દાઢતરે કાચના ધરના ગળી મૂક્યું હતું આ સયો પાછળથી એક કારખાનાનાજાને વેચ્યો હતો, ત્યાં તે વડે ત્રણ વર્ષનું છોકરું હજાર મથુ ગાસડી સહેલાઈથી ઉઘડી શકતું આ પરથા બીજા ધણા નાના સયા

અનાવવામાં આવી હતા અને વિગ્ર વિગ્ર ઉપોગમાં આવતા આ વર્તોમાં થી નામ પડે તેવું લઈ તથા તથા લેવા તેના નવા અનિશ્ચયિ તથા પરતુ તેમાંના મુખ્ય અનાવ ખસા છે એ નિશ્ચયે માનવું.

૧૨.

ઉડતા વિચારો.*

વચોપન.

મે જ્ઞાનસુધાના નગીની રેવામાં,

આપના હેત્વા એ અંત નગીન ઉપર આચ્છા જણા છે. ઉડતી ચીજોને ઉડવા ન દેવા આપના પત્રે તે જાણી લીધી છે. હેત્વા પ્રસિદ્ધ થયેલા એ અડનાં પ્રકર થયેલા “ઉડતા વિચારો” વાંચી આ પત્ર લખવા વિષય રોગાણું છે. એ “ઉડતા વિચારો” નો રોગ દેવ દશે તે નો નેતા મન-ભાંચી તે ઉડતા દોષ તેને જ અથવા સર્વજન પ્રબુતે ખસા છે. ખસા માન તેવા અભ્યુદયિ વાચકને તો એમાં ઉડતા પ્રકાર જેવો ચાન્સસુધા જાણે છે. હજાર તેનાં માની સુખ-અનિનિતો રોગ દશે તે એમ સ્વીકારવા હું નહીં હું. એકે અડના “ઉડતા વિચારો” નેવા વાંચી થઈ પડી એવું કહિત લાગ્યું થોડા સમય પછી નગીન અંત આચ્છા ઉડતી નેચુ તે કની ખસું “ઉડતા વિચારો” નું દર્શન થયું. આમાં તો માની સુખ-અનિનિતો અડિતે એક અપર પત્ર સુખ-અનિનિતો નડિ. એક વાચકો જીવ વાચક સાથે તે થું પત્ર એક જ વાચકોના સર્વ અપરિત એક જીવ સાથે રો અંતર છે તે એસાવા નિશ્ચય પ્રકાર લાગે હામ સુધી હાં પછી એ સર્વનો દર્શાવો આપના ખસાનાએ કે નહીં ખસા માનવાનો નહીં મળે છે કે નહીં એવાં રોગ લઈ તેનાના અડનાં combinations કની વાચક સુખ-અનિનિતો રોગ એવું મને તો લાગે છે. હિયાપદ ન વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેમ કેવું જણાય છે અર્થ વગર તે મૂક અને સુખ-અનિનિતો એવો એ નેકો. માનવ મેષ તો એમની બહુ છે એવો મને ત્ર અનિશ્ચય છે. જગી અભ્યુદય તે સ્વિત્તમ્ય તથા હજાર પડા એ વાચક પત્ર લખાય છે. ચાન્સસુધા સુખ-અનિનિતો પત્રોમાં અનાવવાથી લેખક નગીની રેવા નેતાવાની અનિ-

* “જ્ઞાનસુધા” ના સુત ૧૯૦૦ ના જાન્યુઆરીથી જુન સુધીના અંકોમાં અપાયેલા છે.

લાખા વૃથા છે શુભશક્તીમા નમાલા પત્રોની ખોટ નથી છતાં આપના પત્રમાં આ લેખને મ્વાન મળેલું જોઈ આશ્ચર્ય પેદા થાય છે લેખકે પોતાના વિચારો કાગળ પર લખી તેના કડકા કરી આકાશમા ઉડવા દીધા હોત તો “ઉડતા વિચારો” યોગ્ય મ્થાને ઉડત એવું મારૂં માનવું છે મારો અભિપ્રાય અગમિક વર્ષિનું પરિણામ હજીપિ હશે ઉડતા વિચારોમાના ન. ૫ પરથી લાગે છે કે લેખક વયોવૃદ્ધ છે તેથી સત્ત્વ ગ્રહે છે, કે આપણામા આવતી કહેવત પ્રમાણે તેમની ઉંમર સાડ ઉપરની તો નહિ હોય તે પરથી તેમના ઇષ્ટ રત્નેશ્વરીઓને આવચેત રહેવાની સૂચના નિઃશંક નહિ ગણાય એજ વિનંતિ હિ આપનો .
હિતચિત્ક.

૧૩

હુન્નર-કૌશલ્ય-દર્પણ-પ્રકાશ

તથા

કળા-હીકમત-કારીગરી.

“ હુન્નર પ્રકાશ, ” “ હુન્નર વિજ્ઞાન, ” “ હુન્નર સંગ્રહ, ” “ હુન્નર દર્પણ, ” “ હુન્નર કળા, ” “ કળા હુન્નર, ” વિવિધ હુન્નર દર્શક, “ “હુન્નર કળા માગર,” “જાત હુન્નરગીરી,” “દરેક માણુમના હાથમા હુન્નર-ધ્યાને યોડે પૈમે વણો લાભ, ” “ હુન્નરનો બોમીયો અને કળાનો કારીગર, ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અને નિબંધો વાચી એક વેળા હું એવો કલેક્ટરજી અથો કે હું પોને પણ આવો એક ગ્રંથ લખી નામાકિત કેમ ન થઈ શકું એ વિચાર મારા મનમા ઘોળાવા લાગ્યો નામાકિત થવાની સાથે લોકકલ્યાણ-નો માર્ગ પણ આવો ગ્રંથ જરા પાડવામા ગ્રહેયો છે, કેમકે ગ્રંથાણુ, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, યાત્રિકગણિતજ્ઞાન, વનરપતિશાસ્ત્ર, ખનિજશાસ્ત્ર, વૈદ્યક વગેરે અનેકા-નેક શાસ્ત્રોનો વ્યવહારોપયોગી સાર જગેજગે દાખમા આવે એવી રીતે એક નાના પુસ્તકમા મતાવી દઈ સકાય છે, એ કટપના મારા મનમાં ઉભગવા લાગી આ વિષયો ઉપર ચોપડીઓ ઘણી છે અને ઘરગણુ ઉપાયોની યાદીઓ તથા મહેલી કારીગરીની હાકમનો ઝાળખીતાઓ પામે મહેલવી મળે તેમ છે એ જ્ઞાનથી મને ઘણી હિ મત આની, અને, પ્રથમ તો નાગ પુસ્તકનું નામ નક્કી કરવા હું ખેડી. સર્વત સારમાદયાત્ પુણ્યેભ્ય इव पदपद ।

* “ જ્ઞાનમુલા ” ના સન ૧૯૦૨ ના જુલાઈથી એસે જગ સુધીના અંકોમાં પ્રાયેસો લેખ

એ સૂત્રનું અનુસરણ કરી બધામાવી સાર કહાડવાનું જ મારે કરવાનું હતું તેવી અન્ય બનાવવાની પદ્ધતિ અન્યનું નામ બનાવવામા પણ વાપરી અને આજ લગી થયેલા અન્યોના નામના માગશરૂપ “હુન્નર-કૌશલ્ય-દર્શણ-પ્રદાન તથા કળા-હીકમત-કારીગરી” એવું નામ મે તારવી કહાડ્યું પહેલા થયેલા કોઈ અન્યના નામની ખુબી રહી જાય નહિ અને કોઈ અન્યકાર એમ કહી શકે નહિ કે માગ અન્યનું નામ વધારે મગ્સ છે, એવી આ યુક્તિ જરૂરતા હું ઉલ્લાસમા આવ્યો જમર કઈ પુખ્તો બનાવતો નથી પણ પુખ્તોમાવી મધ જ કહાડે છે તે પ્રમાણે મારે કઈ નવા હુન્નર કે કળાઓ કલ્પન કરવાની જરૂર નહોતી, તોપણ કલ્પનાશક્તિ, નમગ્સ શક્તિ, પરીક્ષાશક્તિ વગેરે નક્કિઓ અજમાવી હું ટેટલીક નવી અબજાબીઓ પણ જોડી કહાડી ગયો, અને, જુની કારીગરીઓનું મિશ્રણ તો અદ્ભુત દીમવા લાગ્યું હું હોમે હોમે માગે અન્ય રચના લાગ્યો.

થોડા દિવસમા વિનાશ મગ્સ હું તૈયાગ થઈ ગયો મારો એક જુનો ઓળખીતો એકાદ વર્તમાનપત્ર કહાડતો તેની પામે આ અન્ય છપાવવા મળે મલાહ લેવા હું ગયો તેના પત્રની ઓશીમ ઉપર છાપખાનાનું પાટીક રહેતું તે જણાયું નહિ, પણ, “પગર પર મરણોત્તેજક કંપની લીમીટેડ,” અને “અન્યોના જાગ્રમામશક કંપની લીમીટેડ” એવા બે પાટીઆ જેવામા આવ્યા માગે મિત્ર એનો એ જ ત્યા હતો તેવી તેની પામે જઈ હું ખેડો “કમિશન,” “કોઓ,” “વહેચણી,” “કોલ,” “કોર્મ,” “નોટીસ” વગેરેની વાતોમા તે મનચુલ હતો તેમાથી તે કાર્ક કાગળ થયો સારે મે તેના ધૂધાના કેન્દ્રારતું કાગળ પુછ્યું તે જોયો, ‘જેને કાર્ક કામ ધૂધો ન હોય’ તે વર્તમાનપત્રનો એકીટા થાય એ વખત હવે ગયો છે હાલમા તો વીમા કંપનીની એજન્સી એ સર્વોપરિ ધૂધો છે એના પર કાર્ક વાળા આવતું જણાય છે ખરું, પણ, હાલ તરત ભય નથી અને, આ વધો પડી ભાગ્યે તો પછી આપણે અડીટરગીરી તો છે જ અને, તેમાએ નહિ કાનીએ તો આપણો અમલ કેનીઆનો રોજગાર ક્યા જવાનો છે ?’

મે કહ્યું, ‘આપણી નિદાણની પડોશમા નાગણ સુતાગ ગહતો ને સદાનો દલાલ થયેલો, પછી થોડાનો મોદાગર થયેલો, પછી નાટક મહાશીમા બજેલો, પછી અત્તર વેગમા નીકળેલો, પછી બહુન ઉગાડવાનું ગીખવા મુખાઈ ગયેલો, અને, એવા એવા ભણા ધૂધા કરી આખરે પાંદો ધેનું લાન્ડા વડતો હતો તેને માટે આપણે કહેતા કે

“આસ્તા વેચ્યા તાન્તા વેચ્યા, ધધા મધળા કીધા,
અતે ગેટલા ક્યારે પાન્થા કે ખાધે વાસલા લીધા”
તેના જેવી તમારી હિંમત જણાય છે’

આ દૃશ્ય-અંત તેને બહુ પસંદ ના પડ્યું અને તે બોલ્યો, ‘એ તો
બીડ આને ત્યાં ભાગ્ય જણાય પણ આ તમાગ હાથમા પોયુ શાનું છે?’

મારી યોજના તેને મેં કહી મભળાવી અને અન્થ તેના હાથમા
સુક્યો પાતા ડેરની જઈ તે બોલ્યો, ‘અમે તો નકામા માણ્યોના વીમા
ઉતારીએ છીએ તમાગા હુન્નરે માટે અમે પૈમા આપતા નથી’

માન વચનનો આ બદલો હતો તેવી શુભે ન થતા મેં હજી ‘મારી
ચોપડીનો મારે તમારે ત્યાં વીમો નથી ઉતરાવવો, જેને અધામ પહે-
ચતો કવો હોય તેનો તમારે ત્યાં વીમો ઉતરે છે મારે તો મારી ચોપડીને
અમર કરી કે ચોપડી કેમ છવાવરી એ નિશે માટે તમાગી સલાહ બોધે
છે એજન્મીની આના વિના મક્કત એટલું કામ કરવું પડશે’

ચોપડી કેવા કદની છપાવવી, કેટલા જણ કાગળ વાપન્વા, તેમા કેવા
ચિત્ર સુકા, કેવું પુરું કચ્ચું, કેવી કિમત રાખવી, એ નક્કી કરી મારા
મિત્રે અગ્યનો અડસટો કરી આપ્યો તે લઈ હું એક છાપખાનામા ગયો

છાપખાનાના માલીકે અડમટો ડ્યુલ રાખ્યો પણ હજી કે, ‘કાગળની
પૈમા પહેલા આપવા પડશે અને જેમ ફરમો છપાતો જાય તેમ ફરમા દીક
છપામણી ખર્ચ આપતા જવો પડશે’

પૈમા પહેલા આપવાના જ વાવા હતા તેથી મેં હજી, ‘પુસ્તકો
તૈયાર કરી અને આપો તે પહેલા નાણા શાના માગો ? તમારા બીજા પુસ્તકો
કિમતના પુસ્તકો કળજમા રાખવો’

‘કળજમા રાખીને શું અથાણું કરીએ ? એવા તો હમારા ઘણા
પૈસા ધલાઈ ગયા’

‘પુસ્તકોના વેચાણવી નાણા વસુલ આવી જતા કટલી વાર લાગશે’

‘અગસ્ય ઋષિનો વાચકો પતતા લાગી તેટલી’

નાખુશ થઈ હું ચાલ્યો ગયો. છાપખાનાવાળાઓ તરફથી મને ઉત્તે-
જન મળ્યું નહિ તે પછી માગ પુસ્તકના “પ્રોપ્રીક્ટર” મેં કહાડ્યાં,
તેમા પુસ્તકથી મળવાના લાભના આતુરતા ઉત્પન્ન થાય એવા વણન
ખ્યા અને અગાઉથી આશ્રય આપનાર મૃદુઓના મુગાગક નામ પુસ્તકમાં

છાપવાની લાલચ આપી ગ્રાહકની યાત્રીમાં દાખલ થઈ નામ અમર કરવાના લોભી ધણા નીચળ્યા, ધણાના પત્ર આવ્યા, પણ, કોઈના પૈસા આવ્યા નહિ.

આખું પુસ્તક છાપવાનો વિચાર હાલ મેં માડી વાળ્યો છે નામનાની આગા પણ મહા પ્રયત્ને મેં દાખી રાખી છે ચતુ, લોડલ્યાણનો મારો હેતુ છેડ નિષ્ણ ન જાય માટે માગ પુસ્તકમાના ચોડા ફરસ પ્રસિદ્ધ કરું છું

ગધેડાને કાળો કરવાનો ઉપાય

ગધેડાને ગાદી ચોપડી તડઝામાં બાધી રાખવો મુઝાઈ જાય એટલે ફેરડા છોડી નાખવા

ખીન્ને ઉપાય એનો છે કે પ્રથમ ગધેડાને શરીર દીવેલ લગાડવું તે પછી ચેટલા કરી ઉતારી લીધેના ઠીંગના તવા ટલાડા મડી ગધેડાના શરીર ઉપર ધમવા કાળો રંગ જેસે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે ધમ્યા જવું આ રીત અજમાવના ગધેડાની આમડી છોલાવતો સભવ રહે છે માટે બહુ બારીકીથી અને સાવચેતીથી ઢામ લેવું ગધેડાને પાછવો પગ ઉપાડવાની ટેવ હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું

ઉકરડાની માટી સાફ કરવાનો ઉપાય.

ઉકરડો ખોદી નાખી તેમાંથી ઘાગ સાદા વગેરે પદાર્થો વીંચીને કહાડી નાખવા જે માટી બાની ગહે તેને સુકવી ખાડણીમાં સાગી પેઈ ખાડની તે પછી જડા ‘ટર્ટ્રીન પેપર’ માં મોયવી કાણા પાડી તેની આળણી બનાવી ખાડેલી માટી આજે કહાડવી આ રીતે બહુ ઝીણી માટી નાકળી આવશે

તેલમાં ઉભરો આણવાનો ઉપાય

તેલ ઉકાળ્યા નિના તેલમાં ઉભરો આણવો હોય તો પાચ આઉસ તેલમાં અડધો આઉસ બાયકારબોનેટ એક મોડા અને પા આઉસ ટારટરીક એમીડ મેળનીને હલાવવા

આકડામાંથી પીળું દુધ કહાડવાનો ઉપાય

આકડાના પાદડા નાઇટ્રેટ એક મિલવગમાં બાર કલાક સુધી પલાળી મુકવા અને પછી કેમગના પાણીમાં ઉકાળી ફરવા દેવા પછી તે પાણીને પાણીમાં જ પાદડા છુદી નાખવા એટલે પીળું દુધ નિકળશે

આકાંક્ષાનું દુઃખ આપે લાગ્યાથી નુકશાન થાય છે અને પીવાના કામમાં આવડું નથી માટે કડછીથી નામ લેવું અને ખપ જેટલું જ દુધ કસાડવું

પૈડાં વગર ગાડી ચલાવવાનો ઉપાય.

એકસરખી લંબગોળાકાર કોઠીઓ કુબાજ પામે ઘડાવવી અને ગાડીનીચે એવી બે કોઠીઓ બાંધવી કોઠી ગાડી કળતા કપ્પડ વધારે પહેાળી હોવી જોઈએ કોઠીનું મોટું ચોટ આયર્નના ઢાકણાથી બંધ કરી દેવું, આ ચોટવણથી ગાડી વગર પૈડે બહુ મારી રીતે ચાલશે

બળદનાં શિંગડાં જોખવાનો ઉપાય.

જીવતા બળદના શિંગડાનું વજન કસાડવું હોય તો બળદને તળાવમાં સ્વર્જનક્રમક્રમ શિંગડા બહાર રહેલા મુઠ્ઠી પાણીમાં ઉતારવો. પછી શિંગડા પર એવડો પથ્થર મુકવો કે શિંગડા બરાબર પાણીમાં હુપી ગઈ પછી તે પથ્થર બહાર લાવી તેને જોખી જોવો તેના જેટલું જ શિંગડામાં વજન છે એમ મનજવું

ખીન રીત એવી છે કે શિંગડા સાથે આળા બળદનું જેટલું વજન હોય તેટલા જ વજનનો મારીનો બળદ બનાવવો અને તેનું પેટ, શિંગડા વગેરે દરેક ભાગ ખરા બળદના તે ભાગ જેટલો જ કદમાં મળવો, પછી મારીનો બળદના શિંગડા સાપી લઈ જોખના

પહેલી રીતનો ઉપયોગ બગેબર ન આવડે તો બળદ હુપી જનાનો સમય છે માટે ખીન રીત અજમાવવી એ મધ્યે મલામતી ભરેલું છે

૧૪

નવી ઇસપનીતિ

“ ઇસપની વાર્તાઓ, ” “ પચતત્ર, ” વગેરે ગ્રંથોના ક્તાઓએ જનાવરોને મનુષ્યની ભાષા બોલતા અને મનુષ્યના ભાવ અનુભવત કહ્યા કે મનુષ્યસ્વભાવમાં ગહેલી નિર્જાતા તદ્દત્થ ગદી જોવાનું અપદ્ધતિવી મનુષ્યોવી બની ગઈ છે મનુષ્યોની વર્તણૂક પશુમલીઓમાં પ્રગટતા મનુષ્યો વિશેષ નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિથી તે વિશે તુલના કરી નકે કું દોષનો આરોપ બીજા પર હોય ત્યારે ન્યાયબુદ્ધિ વગરે સ્વસ્થ હોઈ ગઈ કે

એ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ એ લેખકોએ આ બોધપ્રકારની યોજના કરેલી જણાય છે આ પદ્ધતિમાં વિવિષ્ટ કૃતિ ઈમિપની હોવાથી તેને “ઈમિપનીતિ” નું ઉપનામ આપી ગદ્ય ઈમિપનીતિ બોધ અને વિનોદ આપવામાં ઘણી ક્ષેત્રમંદ થઈ છે અને તેનું અનુસરણ અનેકધા થયું છે એ નીતિમાં ગ્રંથનુ નત્વ લક્ષમાં લઈ તેથી ઉચ્ચ પણ તે જ ધોરણની એક નવી વાર્તા-પદ્ધતિ ઘડવાનો આ લખનારનો મંદ પ્રયત્ન છે મનુષ્યોને પશુપક્ષીઓની ભાષા બોલતા કલ્પવાથી અને પશુપક્ષીઓના ભાવનો મનુષ્યો પર આગેપ કરવાથી પણ ‘માગસાર વિચાર તટસ્થતાથી દગ્ગાના પ્રસંગો મળી ગકે તેમ છે જનાવગેના કૃત્યોની પરીક્ષા કરવાની હોવાથી મનુષ્યના માનબગનો પ્રસંગ આવતો નથી, એ હકીકત જુની પદ્ધતિની પેઠે આ નવી પદ્ધતિમાં જુલુ કાયમ રહે છે મનુષ્યોના આચારવિચાર જનાવગેમાં પ્રકટ થયા હોય તો કેવા લાગે એ જુની ઈમિપનીતિ દર્શાવે છે, તો, જનાવગેના આચાર-વિચાર મનુષ્યોમાં પ્રકટ થયા હોય તો કેવા લાગે એ આ નવી ઈમિપનીતિ ઘડી દર્શાવી શકે એમ આશા છે આ લાગણીથી આ વાર્તાઓને “ નવી ઈમિપનીતિ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે

વાર્તા ૧ લી

શભુદત્ત અને શોભાદત્ત

નવુદત્ત પેરથી દુકાને જતો હતો તે વખતે શોભાદત્ત ગ્રામમાં ઉભો હતો, અને, આપે, વસ્ત્રાથી કહાડી મુઠ્યાથી કયા જલુ તેનો વિચાર કરતો હતો એવામાં નભુદત્તને ગતે જતો જોઈ શોભાદત્ત ભયે ભયનાનું ધરણ થયું હતું નહિ, પણ, નભુદત્ત તરફ ડેરી રીતે વર્તણુ તે ન મમજ-યાથી શોભાદત્ત ભસવા લાગ્યો અને ખૂબ ભયે શભુદત્તને તે ખીલકુલ ઝાળખતો નહોતો, તોપણ જાણે નભુદત્ત શુનેહગાર હોય અને હાડી ઢહા-ડવા લાયક હોય એમ શોભાદત્ત બહુ જોસવી અવાજ દેડાડી લાખા વખત સુધી ભયે તેને ભસતો માભળી ગિવદત્ત, રામદત્ત, દેવદત્ત, હરદત્ત, હૈરિદત્ત, વગેરે આમપાસના વગ્માવી દોડી આવ્યા અને નવગ હોવાથી રગ્તે જુદે જુદે કેકાણે ઉભા ગહી ભસવા લાગ્યા શભુદત્ત તો ચાલ્યો ગયેલો હતો, તેથી, શાને ભમીએ છીએ તેની તેમને ખબર નહોતી, પણ, કઈ ભમવા જેવું છે તેથી ભમીએ છીએ એવા મતોપથી તેઓ ગળુ દુખવતા

હતા નાગદત્ત, કાળદત્ત, ભારદત્ત, વગેરે પોતપોતાની દુકાને ઝામ કરત હતા ત્યાં તેમણે આ અવાજ સાંભળ્યા દુકાન છોડી તેમનાથી અવાય તે નહોતું, તેથી, દુકાને બેઠા બેઠા તેઓ શોભાદત્તના અવાજની દિશા તરફ મહોં કરી ભસવા લાગ્યા શોરમદ્દર બહુ વખત ગાલ્યો આખરે મહેલ્લાના લોકો બહુ અકળાયા ત્યારે તેમણે શોભાદત્તને પથરા મારી કહાડી મુક્યો, એટલે ખીન્ન ભમનારા પણ બધ પડી ગયા દોડી આવ્યા હતા તે પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા અને દુનનવાળાઓએ પોતપોતાના ધધામા ધ્યાન લગાડ્યું.

વાર્તા ૨ જી

ધાસનો ભુખ્યો ભુકામલ.

ભુકામલ પોતાના ઘરમા ખાવા બેઠો હતો તેવામા પાડોમીના ઘરના આગણામા ધામનુ ગાહુ આવેલુ બેઈ ભુકામલ ઉભો થઈ દોડ્યો, અને, પાડોસીનો ઝાપો તોડી તેના આગણામા પેડો તથા ગાડામાના પુળા દાત વતી બેચવા લાગ્યો ગાડા પાસે બાધેલા બળદોએ ઉભા થઈ શિગડા મારવાથી ભુકામલ પાછો નાડો, અને, ભાવામલના ઘરમા જઈને તે ધામ ખાતો હતો તેમાથી ખાવા લાગ્યો ભાવામલે બચકુ ભર્યાં તે નાસીને ભાવામલના ઘરમા પેડો ભલામલે લાત માર્યાં તે ભગામલના ધર તરફ નાડો પણ, ત્યાં પેમતા ઉમરો પડે જોગવી વાગવાથી તે ગત્તામા ચક્ર ચક્ર દોડવા લાગ્યો તેને પકડવા તેના ઘરના માણસે દોડવા તેમણે તેને ચાબકો મારી, લાડડીઓ મારી, દોરડા ધર્યાં, પણ, ભુકામલ સાજ સુધી પડાયો નહિ આખરે તેની આગળ ચોહુ ખાવાનું ધરી તેને પકડી લીધો આ ધાધલ દરમિયાન ગમામલ, ધામામલ, જામામલ, સામામલ, વગેરે પોતાના ઘરમાથી નીકળી આવ્યા અને ભુકામલના ઘરમા ઘણું ધાસ હતું તે ખાઈ ગયા એ સહને કહાડીને ભુકામલને ઘરમા ધાલ્યો, પણ, ધાસ વિના આખી ગત તે ભુખ્યો રહ્યો

વાર્તા ૩ જી.

નાથાજી ધૂળમાંથી ઉઠી સાકમારીમાં ગયો.

મોટારાજ, ભોટારાજ, ભોભારાજ, મોભારાજ અને યોભારાજ વાદ-
વિવાદ કરતા સાકમારી પર આવી ગયા, નાથાજી વાદવિવાદ માલખા
આવેલો હતો કોવાદ્વલ માલખા તે ભુકતો હતો તથા પાછને પગે ધૂળ ફગા
ડતો હતો તેમ કરતા તે થાક્યો હતો અને મહેતુ નાળયુ ધૂળમાં જોમી
મૂતેયો હતો સાકમારી નજરે પડતા તે ભોથ થઈ ગયો અને 'હોયી હોયી'
કરતો તે તરફ દોડ્યો સાકમારી ડગાગઝો વચ્ચે જઈ તે ભગયો
ટોઈને લાત મારના લાગ્યો અને કોઈને માથુ મારવા લાગ્યો ટોઈની સામે
થવાનો અને કોઈને મદ કરવાનો પ્રયત્ન તે ડગા લાગ્યો વચ્ચે અટ-
કાયાથી નાથાજીને ભોભારાજના દતુમળ વાગ્યા અને મોભારાજના પગ
તેજે તે કચમચો આખરે યોભારાજે નાથાજીને પોતાની મુઠમાં પડડી ઉઘો
ડરી આરે ફેડી દીધો પોતાને થયેલી ઈન્જનુ દરફ ભૂલવા નાવાજી ધૂળમાં
આળોટના લાગ્યો પોતાની મદદ વિના સાકમારી પૂરી થએલી જોઈ અતો
વિશ્મય તેણે ધૂળમાં ગરકાન કરી દીધો

વાર્તા ૪ થી

સંખ્યાયું નરિં

દેવાગમના દીકરાના લગ્નની વહી ખુશાલી અને ધામધુમ ચાલી રહી
હતી દેવામનો પડોમી મેવારામ વાઝાઓ હતો અને તેનાના દેવાગમના
ધરનો હત્યવ ખમી ચકાયો નહિ લગ્નમાં નિમ્ન નાખવા તેણે બહુ પ્રયત્ન
કર્યો પણ તેમાં કાળ્યો નહિ ત્યાં લગ્ન વખતે દેવાગમના ઘર આમે એસી
ને માતીઆ કરવા લાગ્યો અને 'હૂડ હૂડ' કરી છાપગ પર ફરવા લાગ્યો.
એકલા આમ કરવાનું જાણું ન કાળ્યાથી તે રેવારામ, કેવારામ જેવાગમ,
મેવાગમ, નેવાગમ વગેરેના જુકને એકઠું કરી લાગ્યો અને સહુ મળી કુદ
કુદ અને હૂડહૂડ કરવા લાગ્યા તેઓ કેટલાક નળીઆ માગી ગયા, પણ,
તે સિવાય બીજી કાઈ નુશ્માન કરી ગયા નહિ અને, લગ્નના મેળાડામાં
કેટલાક લોટા પામે લાકડીઓ હતી તેવી વધારે પામે જરાની તેમની
હિ મત ચાલી નહિ આખરે વરઘોડાની બદુર છુટતી મામળી તેઓ બીધા
અને નાહા એકનો પડેયો સેવારામ પોતાને ઘેર ગયો અને લગ્ન પુર થયું
ત્યાં સુધી તેણે દાત પીસી પોતાનું ગરબ પીખ્યા કર્યું

વાર્તા ૫ મો.

દહિથરા પાછળ કાં કાં

૧

રામનાથ છાનોમાનો હરનાથના ધગ્ના બારણામા પેસી તેતુ દહિ
ચરુ લઈ જતો હતો હરિનાથ તે વરમા હતો તેણે રામનાથને કહાડી
સુક્યો અને હગ્નાથ આગ્યો ત્યારે હગ્નાથને દહિથરુ સોપ્યુ રામનાથ
હરનાથના ધરને છાપરે ખેસી રહ્યો અને હરિનાથ બહાર નિડળ્યો ત્યારે
તેના માતા પર 'કાં કાં' કરતો રામનાથ ભમવા લાગ્યો કાઠક બદ્ધ
છે એમ ધારી કામનાથ, ભગનાથ, નામનાથ, હામનાથ વગેરે આવી
પહોચ્યા અને રામનાથ સાથે 'કાં કાં' કરતા હરિનાથના માથાપર ઉડવા
લાગ્યા હરિનાથ પામેથી કાઠક ઝડપી ચેવાય એવ નથી એમ માલમ પડ્યું,
તેઓ ચાલ્યા ગયા, પણ, ગમનાથ ઘણીનાર સુધી ખસ્યો નહિ હરિનાથ
ગમગ્યો નહિ અને પળવાયો નહિ ગમનાથ આખરે થાકીને આગમ
લેવા સાડ ઉગ્રડા પર જઈને બેઠો

વાર્તા ૬ થી

હાર્યા એટલે હડકાયા થયા

મેળામા મહોટા દેખાવા ચાર મેણાગવ અને ખેણાગવ ભૂરીઓ અને
કાળીઓના ખભા ઉપર ચઢીને ઉભા થયા, અને, ચારે જણા ગાલ ફલાવતો,
છાતી કહાડતા તથા ડોળા પહેળા કરતા મેળામા દરવા લાગ્યા જોવા
મળેલા ટોળાના અચબાથી તથા યોગાટથી તેઓ ગર્વ ધરી હરખાતા હતા
એવામા માનમિલ ઘોડા પર બેઠીને આગ્યો, અમરસિંહ ગથમા ખેસીને
આગ્યો, વિજયસિંહ જીટ પર બેઠીને આગ્યો, અને, ઉચ્ચસિંહ હાવી પર
ખેસીને આગ્યો તેમની મવારીના માડવી વિગ્મય પામી લોત્રે તેમને માન
આપના લાગ્યા આ ભેઈ મેણાગવ તથા ખેણાગવ ધુન્ડના લાગ્યા અને
ભૂરીઓ તથા કાળીઓ ભમના લાગ્યા ભમવાના આવેશમા તેમણે મેણા
રાવ તથા ખોણારાને પોતાને ખબેથી નીચે નાખી દીધા, અને, પછી
ભૂરીઓ તથા કાળીઓ લોત્રેને બચકા ભરના ફોડવા લાગ્યા તેમના મહો
માથી લાળ ગળવા લાગી અને ચક્ર ચક્ર કરી તેઓ લોત્રેમા નામાના
કરાવના લાગ્યા આખરે, ભૂરીઓ તથા કાળીઓ હડકાયા થઈ મરી ગયા,
અને મેણાગવ તથા ખેણાગવ તેમના મહો સુવીને ચાલ્યા ગયા

વાર્તા ૭ મી

વૃત્તિ બદલાઈ એટલે રૂપ બદલાયુ

હેમચંદ અને જેમચંદની દુકાનો પામે પામે હતી. બન્ને એક જ જાતના માલનો વેપાર કરતા હતા, તેથી, બન્ને વચ્ચે હરીશર્ધ ચાલતી હતી બન્ને, એક ખીજની સારો માલ લાવવાના અને એક ખીજની સસ્તો ભાવે વેચવાના પ્રયત્ન કરતા હતા આવી મરસામગી ચાલી તે દગ્ગ્યાન તેઓ એક ખીજની દુકાને જતા અને એક ખીજ માથે કિંવાડો બચ્ચલાગ કરતા, અને લોકો તેમનો બન્નેનો મત્કાર કરતા પણ, વધારે પૈમા ખર્ચા મિના હેમચંદને હેડો પાડનાની જેમચંદની દાનત થઈ ત્યારથી તે પોતાના માલમા દગો કરના લાગ્યો અને હેમચંદનો માલ બગાડવાનો ભાગ શોધવા લાગ્યો આ પછી જેમચંદ હેમચંદ સાથે ખુશી મીતે મળતો બધ થયો, પણ અધારામા છાનોછપતો તેની દુકાન પામે કરવા લાગ્યો, પેટ વમતો વાંકોથુકો ચાલી હેમચંદની દુકાન આગળ ખુરે ખોચરે સતાવા લાગ્યો, તેની દુકાનના કચરામા ભરાવા લાગ્યો, ગતેથી હરકોઈ જનાર આવનારથી ભડકી કુકાડો કરવા લાગ્યો, અને, જેનો પગ પામે પડે તેને ચૂડ ભેરવવા તથા ડસ દેવા લાગ્યો. પરિણામે, સર્વ કોઈને તેનું રૂપ બોઈ ત્રામ થવા લાગ્યો, સહુ તેનાથી દૂર ખમવા લાગ્યા, અને, તેની ચળકતી આખોને અવિશ્વાસનું ચહ્ન ગણવા લાગ્યા લોકો હેમચંદ તરફ વિશેષ વળ્યા, અને જેમ દના તાળવામા થયેલી ઝેગની કોથળીથી તેને પોતાને જ હાનિ થઈ

૧૫.

પાટીઆં વાચનારા.

Board Readers

જાહેર ઠેકાણા પર સાવજનિક માહિતી માર જે પાટીઆ મુકવામા આવે છે તે ઉપરના લખાણ વાચનારા હમેશ એકસરખા હોતા નથી કેટલાક ઉતાવળથી પાટીઆ વાચી ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક પાટીઆનો ચોડો ભાગ જ વાચે છે, કેટલાક પાટીઆ પામે ઉભા ઉભા દગેઠ અક્ષર ને દરેક શબ્દ ઘડી ઘડી મહોરેથી વાચે છે, કેટલાક એક વાર વાંચી જઈ ફરી

કરી પાટીઆ વાચવા પાછા આવે છે, કેટલાક પાટીઆ વાચી ઉડા મનન અને ચિંતનમાં ઉતરી પડે છે પાટીઆ પગના લખાણ ઉપરથી કેટલાક એકાએક અત્યંત ધર્મ જાય છે, કેટલાક પાટીઆ આગળ જમીન ઉપર એકાએક ચોટી જાય છે, કેટલાક એકાએક ગતિમાન તથા પ્રવૃત્તિમાન ધર્મ જાય છે, કેટલાક આશ્ચર્યમાં ગરક ધર્મ જાય છે, કેટલાક કુતૂહલમાં પડી જાય છે, કેટલાક ઉશ્કેરાઈ જાય છે, કેટલાક મૂઠ્ઠા ધર્મ જાય છે એ મર્વના વૃત્તાન્તનો મચ્છ કરવામાં આવે તો માનસ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ વૃદ્ધિ પામે અને ઇતિહાસની ગતિ વાળામાં ગળ તથા પ્રબલને બહુ સામર્થ્ય મળે એમાં મદદ નથી. એ સંગ્રહ કરવા માટે 'કમીશન' બેસાડવાનો મરકારને કોઈ વગ-વાળી મહા આગ્રહ કરજે અને 'હેપ્યુટેશન' પણ મોકલશે એવી આશા રાખવી તે વ્યર્થ નથી હાલ તો જે ચોડા દાખલા મારા જાણનામાં આવ્યા છે તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ કરું છું કે શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનો ચોખ્ખા લાગે તેવો તેનો ઉપયોગ કરી શકે

(૧)

એક વખતે મધરાતે અગત્યનો તાર મોકલવા હું તાર ઓફીસે ગયો તાર લખી આપરાની બારી આગળ જતા એક નવાઈ જેવો દેખાવ જોવામાં આવ્યો બારીના મથાળા ઉપર જળીના ચળીઆ હતા તે ઉપર કાર્ક વળગતું માલમ પડ્યું પામે જઈ જોતા જણાય કે કોઈ માણસ સળીઆમાં પગના અંગુઠા ભેરવી હયા હાથ કરી ચળીઆ ઝાલી જળીને અડીને ટગાઈ રહ્યો હતો આવો અસાધારણ શ્રમ લેવાનું કારણ પુછતા તેણે પોતાના પગ તરફ આગળી કરી ત્યાં આગળ બારીને મથાળે ચોટેલું પાટીક બતાવ્યું પાટીઆ ઉપર 'અહીં ઉભા રહેવું' એમ લખેલું હતું 'પણ, તેવી આ વિચિત્ર એટલો હેતુ મનજાયો નહિ હું વધારે પુછવા જતો હતો એટલામાં તાર લેનાર 'મિન્ટલર' ખીબ ઓગડામાંથી આવ્યો અને બારીના ઉમરા ઉપર પરચુરણ નાખી બોલ્યો 'લેઓ ચે બાર આને' હવે નજર જતા બાર આનાના માલીકને જળીએ વળગેલો જોઈ ચકિત ધર્મ તેણે પુછ્યું 'ચે કયા ? કિધા જાયકુ ચદા હયે ? ઉતર જાઓ' નીચે ઉતરી એ ગૃહસ્થે ખુલાસો કર્યો કે 'પાટીઆ ઉપર લખ્યું છે કે "અહીં ઉભા રહેવું" તેવી હું મનજ્યો કે જ્યાં એ પાટીયું માર્યું છે ત્યાં ઉભા રહેવું પડતું હશે'

'નીચું જમીન પર ખડા રહેનેકા હયે જાલીપે ચઢેનેકા નહિ

‘ તારે પાટીકે નીચે જમીન પર કેમ નથી મુક્યું ? જ્યાં પાટીયું માયુ દોય ત્યાં ઉભા ગહેવાનું અમે તો મનનિયે ’

મિત્તલર માગે તાર લેવામા ગેઝાયો હતો તેણે તિગ્ગાગમયા ‘કહુ’ મિવાય ખીન્ને કિતર દીધો નહિ

(૨)

મુખાઈમા અખદ્ધ ગહેમાન ઝટ્ટીટમા એક વખત થોડાની ટ્રામ પુરપાટ ચાલી જતી હતી બાજુની એક ગલીમાવી એક માણસ બે હાથ દેવા કરી ‘ ઉભી ગયો ! ઉભી ગયો ! ’ એમ યુએ પાડતો દોડતો આવતો તેઈ ‘ ટડ્ડટ્ટે ’ વટ વગાડી ટ્રામ ઉભી ગખી માણસ અબખયા જેવો જણાતો હતો તેથી ટડ્ડટ્ટે ગેરયા પુછ્યું ‘ કિધા જાયગા ? ’

તેણે હાંફતા હાંફતા પામે આવી ટ્રામને મથાજુ મુકેલા જાહેર ખખગના પાટીઆ તરફ આગળી કરી કહ્યું ‘ બે પંચાવાળા માણુની ચઢતી આપો ’ તે વાકે વળી થેલી છોડી બે પંચા ટાડતો હતો પણ ટડ્ડટ્ટે બે વટ વગાડી ટ્રામ ચલાવી દીધી, અને

બાદગાહી પુશમોનાગ સાથુ

• મહોટ્ટી ચઢતી-ચાર પૈસા. નાની ચઢતી-બે પૈસા ની જાહેર ખખગનુ પાટકિ ટ્રામ સાથે અદ્યથ થયું ત્યાં મુઢી તે તરફ પહોળું મહો કરી તે માણસ જડ થઈ ઉભો ગ્યો ટ્રામના ટડ્ડટ્ટે ટ્રામ ચલાવતી વખતે કિદગાર ડગ્યો તે અહી લખવા લાખડ નથી

(૩)

માગ પડોમીનો દીકરો મોતીલાલ પહેલવહેલો મુખાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તે પોતાના અનુભવનુ રમિડ વર્ણન છોડગતી અને ચાડગતી મબા ભગી ડગ્યો હતો તેમા એક હકીકત તેણે એવી કહી કે ‘ મુખાઈમાં ડોઈ “ ટ્રોમવેટ ” કરીને માહેમ છે તેના બહુ બગલા છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં એનો એકાદ બગલો ખગે ડોલાખા, કોટ, મિગ્ગામ, તાઢેવ, બાયખજા, પગેલ, મહાલત્તી, ખભાલા હિલ, વાલકેચર, ચોપાટી, જ્યાં જઈએ ત્યાં હેર હેર “ ટ્રોમવેટ ” ના નામના પાટીઆવાળા બગલા આવે છે ’ હું આથેથી આ વર્ણન માનગતો હતો સભાગજનમા વિંત ડગવા મારી ઇચ્છા નહોતી તેથી મબા જગખામ્ત થયા પછી મોતીલાલને ખોલાની મેં તેને “ ટ્રોમવેટ ” માહેમ વિગે હકીકત મુઢી વણી ઉલટ પછી તપાસ

માલમ પડી આવ્યું કે જગલાઓ ઉપરના TO BE LET (ભાડે આપવાનો છે) એ પાટીઆ મોતીલાલે બહુ જિજ્ઞાસાથી વાંચેલાં હતા

(૪)

રેલવે સ્ટેશન પર For Gentlemen (ગૃહસ્થો માટે) ની જગામા જતા એક ગૃહસ્થે ભિત ઉપર પાટીકે જોયું તે ઉપર નજર ફેરવી જતા “ Please just your address before leaving ” (જતા પહેલાં મહેરબાની કરી જરા તમારું મગ્નામું) એવું લખેલું જણાયું કાંઈ શી આપની પડશે એ ધામણાવી તે ગૃહસ્થને ક્ષોભ થયો, પણ, કાયદો માનવો જોઈએ એ વિચારવી તેણે પેનસીલ કાઢી મગ્નામું લખવાની ચોપડી ખોળી, તે ન જડતા ભિત ઉપર પોતાનું મગ્નામું લખવા માડ્યું એવામાં બહાર ઉભેલો ભગી અદર ડોકિયું કરી બોલ્યો ‘ ભેત પર લખવાનો હકમ નથી ’ તે ગૃહસ્થે જમરાઈને પેનસીલ જળવામા મુકી દીધી, પણ, પછી દિમત આણી કહ્યું,

‘ આ પાટીઆ પર લખ્યું છે કે મગ્નામું લખવું ને શેમા લખવું ? ’

‘ એવું કહી લખ્યું છે ? ’

તે ગૃહસ્થે કરી પાટીકે વાચી જોયું તો “ Please adjust your dress before leaving ” (જતા પહેલાં મહેરબાની કરી તમારો પોશાક મજબૂત કરો) એવું ખરેખરો રીતે પાટીઆ પર લખેલું હતું અને, વધારે વિચાર ન કરતા એકદમ બહાર નિકળી આવ્યું તે ગૃહસ્થને દુઃખ લાગ્યું

(૫)

જાહેર જગા ઉપર ગાંધી કરવા માટે એક માણસને મેજિસ્ટ્રેટ આગળ કબ્જો કરવામા આવ્યો. મેજિસ્ટ્રેટ તોહોમતદારને પુછ્યું,

‘ તને વાચતા આવડે છે ? ’

‘ હા સાહેબ, હું ભણેલો છું ’

‘ ત્યારે, પાટીઆ ઉપર નખેલું હતું કે “ આ ફેરવણે ગાંધી કરવી નહિ તે તે નહિ વાચ્યું ? ’

‘ વાચ્યું હતું સાહેબ. પણ મેં તે પાટીઆવાળી ભિત ઉપર ગાંધી નથી કરી. ’

‘ જ્યાં પાટીડ હતું તે ઠેઠાણે ગદ્દી કંવાની મના હતી પણ, તે નીચે ગસ્તામા ગદ્દી કંવાની મના પાટીઆમા તપ્પી નહોતી ’

તહોમતદારે શુદ્ધબુદ્ધિથી ભૂલ કરી છે એની નેના મુખત્યાગ તરંગર કરી, પણ, મેંજોરે તે ગણુદારી નહિ

(૬)

બી બી એન્ડ મી આઈ રેલવેની મેન્ડ ડલામમા હું મુમાકરી કરતો હતો અમાગ ખાનામા અમે ચાર જણા હતા તેવી બારીએ એમવાની દેક જણતે અતુદ્ગતા હતી એક મેગનેથી પાચમો ઉતાર આવ્યો પણ દહાડો હતો તેથી ડોઈ નાગજ થયા નહિ બીજે મેગનેથી છઠો આવ્યો તેથી પણ અમાગમાથી ડોઈને ઝાઝો ક્ષોભ થયો નહિ, પણ, તે નવો ઉતાર બેઠો એટલે તરત જ અમારામાથી એક જણ પગ લાખા કરી ગારી ઉપર સુઈ ગયો અને બોલી ઉઠ્યો ‘ હવે બધા સુઈ જાઓ ’ અમે મહુ આશ્ચર્યથી આ સ્વાઈ જોવી વર્તણુક જોઈ ચ્હા જેને આ નાટકના નાયકની લાત વાગી તેને શુન્ને થવાનું કાગણુ હતું, પણ, ખામોશ કરી તેણે પુછ્યું,

‘ કેમ ભાઈ ! એકએક શુ થયું ? ’

‘ થાય શુ ? કાયદો છે આ પાટીડ છે તે નથી ભેતા ? ’

‘ ખાનાના બાગણુ ઉપર અદરની બાબુએ લખ્યું હતું કે “ To Seat 10, To Sleep 6 ” (દસ જણ બેસે, છ જણ સુએ) તે ઉપર અમારી નજર ગઈ પણ બેઠે સમજાયો નહિ તે ઉતારએ કરી પુછ્યું,

‘ એ પાટીઆને શુ છે ? ’

‘ ખાનામા છ જણા થાય એટલે સુઈ જવું જ જોઈએ, અને દસ જણા થાય તો ખાજા મેઠા થઈ જવું જ જોઈએ આગગાડીનો કાયદો નહિ પાળનારને મજા થાય છે ’

એટલું બોલી તે મહો કેરનીને સુઈ ગયો બારીના ઉતારએ વિચારમા પડી બહારનો દેખાવ જોવા લાગ્યા

‘ મામલતદાર વિરમગામ ’ ના નામનો પટ્ટો પહેરનાર મીપાઈને વિગ્મગામના મામલતદાર ધારનાર, સરિયામ જગા ઉપરના બળા ઉપર ‘ માંકળ બેચરી ’ લખ્યું હોય ત્યાં માંકળ બેચરી ડલાડ મુધી ઉભા રહેનાર, ‘ દરિયે જનારે શુદ્ધ આમ જવું ’ એવું પાટીડ વાચી હાથ લાખો કરી આગળી એ પ્રમાણે આગળ કરી દરિયા તરફ જનાર શુદ્ધો પણ ભેવામા આવ્યા છે પણ, આટલો મચ્છ હાલ ળસ છે

કાગડાના મંદવાડ વિશે કવિતા.

અર્ચાપત્ર.

‘ જ્ઞાનસુધાના ’ તન્ત્રી માટેજ

લગભગ વીસ વર્ષ થઈ ગયા, પણ, હજી સુધી નાઝમેદની મારી લાગણી મદ થઈ નથી. આ માટેનું કાવ્ય આપના પત્રમા દર્શાવેલ ડ્રવા કૃપા કચ્છો તો મારા ચિત્તનું ચાતન કરનાના આપ સલામબૂત થશે

મને ૧૮૮૯ માં એક મામિડ પત્રમા ‘ કાગડાનો મંદવાડ ’ એ નામે એક વિષય છપાયેલો તેમા વર્ણન કેટલું કે કોઈ કાગડાને એમવાડ ખાતા એક ફતરીએ આવીને ઝાપે તથા ચુથો અને દાત બેમાડયા નેવામા તે વિષયના લેખકે તે કાગડાને છોડવ્યો અને તપામી નેથો. તે કાગડાને ક્યા ક્યા કેવા કેવા જાખમ થયા હતા અને ક્યા ક્યા લોહી નિઠળતુ હતું તેનું વીગતવાગ વર્ણન આપ્યા બાદ, ત્યાં બંને અદીમે કાગડા ભસાઈ ગયા તેમાથી અમુક તે કાગડાની મા હોવી જોઈએ, અમુક તેના બાપ હોવો જોઈએ, અમુક તેની બેન હોવી જોઈએ, અમુક કુટુંબી હોવા જોઈએ, અમુક વૈધ હોવો જોઈએ, અમુક કાગડાની નાતના પટેલ હોવા જોઈએ, અમુક કાગડાની નાતના નોતરીઆ અગર વધામણીઆ હોવા જોઈએ, અમુક પટેલના જગેજગીયા અથવા કાગડાની નાતના મહેરા હોવા જોઈએ, એ વગેરે ખખર બધું નિશ્ચયપૂર્વક આપેલી હતી. તથા, એકાંચનાર કાગડામા પહેલો એક આવ્યો, પછી બે આવ્યા, પછી ચાર આવ્યા, પછી આઠ આવ્યા, પછી દસ આવ્યા, પછી પાંચઠ આવ્યા, પછી છ આવ્યા, એમ વસ્તીપત્રકને ગોભાવે એવી ગણતરી કૃત્તેલી હતી, અને, તે કાગડા ૧ મંદવાડ દરમ્યાન પગને પગલે દંદીએ અને જુદા જુદા કાગડાએ પૃથક્ પૃથક્ કે અમુક મધ્યાજ્ઞ થઈ ‘ કા કા ’ કે ‘ કાગ કાગ ’ કે ‘ કા કા ’ ના હિચ્ચાર કેટલી કેટલી વાર કર્યા, અને તેમા ધીમે ડ્રેલા અવગતો અર્થ જો અને જોઈથી કૃત્તેલા અગતો અર્થ રો તે મનભવેલું હતું, અને, કાગડા કેટલા કેટલા હાથને છેટે બે ૧ હતા તે દર્શાવેલું હતું તેમજ, લેખકે તે માદા કાગડાને લુગડાની ગાદી કરી તે પર સુનાડયો અને પાણી

* “ જ્ઞાનસુધા ” ના મન ૧૯૦૮ના જાન્યુઆરીથી જુન સુધીના જાનમા છપાયેલો લેખ

ધયુ' તે તે ઝડપથી પીવા લાગ્યો તેથી ડાંગ-વૈધરાજે ત્રણ વાર કા કા કરી પાણી પીવાની મના કરી, તે છતા, ખીમારે પાણી પીધું ત્યારે વૈધરાજ એક વાર કા કા બોલ્યા અને ખીમારે બે વાર કા કા કરી આજીજી કરી જરા પાણી પીવાની છુટી માગી અને વૈધરાજે એક વાર કા કા કરી છુટ આપી, અને તે દરદી કાગડાએ પાશંગ પાણી પીધા પછી લેખકે તેની ચાચમા ચોખ્ખા નાખ્યા પણ વૈધ કાગડાએ ઉંચે સ્વરે કા કા કરી દરદીને અને લેખકને ખાત્રા ખવડાવવાની મના કરી અને બન્નેએ તેની સલાહ માન્ય કરી, અને, છેવટે લેખકની ગેરહાજરીમા વૈવે ધડાની સફેદી લગાડયાથી તે દરદીને આરામ થયો, એ વર્ણવ્યું હતું. વળી, લેખકની તપાસની શરૂઆત-મા દરદી કાગડાની માંએ લેખકને દૂર કાઢવા અરાધ વખત ચાચથી હુમલા કરેલા તેમાના સત્તર હુમલા નિષ્કળ ગયેલા પણ અગઢમી વખત તેની ચાચ લેખકના વાસામા ડાખા ખમા ઉપર વાગવાથી લોહીનો ટશીઓ કુટ્ટી નિકળેલો, પણ, ધીમે ધીમે લેખક પર ડાગમડળનો વિશ્વાસ બધાવાથી લેખક દરદીને ખીજી વાર બેવા ગયા ત્યારે દરદીની પાસે હોશીઆરીથી બેઠેલા આઠ કાગડા અથવા આઘે સૂતેલા ઓગણીસ કાગડામાથી કોઈ લેખકને મારવા આવ્યા નહિ, પણ, ' માફ નજીક બેઠેલામાના બે કાગડાએ ચાર પાચ ઉચ્ચાર કર્યા અને ત્યાર બાદ ખીજા ત્રણ (એકે પાચ વાર ને બેએ બે વાર) કાઠક ઉચ્ચાર કર્યા તે પછી પેલા માદાએ પણ ત્રણ ઉચ્ચાર કર્યા તેનું ધીમા સ્વરનું બોલવું પુરૂ થઈ રહેતા પેલા મતેલા ઓગણીશમાનો એક ત્રણવાર કા કા કરી ઉડ્યો, તે આશરે પંદરેક હાથ ઉંચે ફડી ચાર વાર કા કા કરી પાછો ઝટ માદા નજીક આવી બેઠો અને બેસતાવેત બે ચાર વાર કા કા બોલ્યો આ કાગડો જાણે ખાતમીદાર હોય અને તે મારા આવ્યાના ખબર મેળની અને ઓળખી ખીજાઓને નિડર રહેવા સૂચવતો હોય એમ લાગ્યું સખળ ન્યાગ્યાદ સઘળા કાગડા કાઠ પણ ઉચ્ચાર ન કરતા ચૂપ બેસી રહ્યા ' એ પ્રકારની કાગડાઓની ગુણગત પ્રકટ કરી હતી.

કાગડાઓની કૃતિઓનો આ ઝીણી વીખતવાળો હેવાલ વાચતા હું હર્ષોક્ષામમા આવી ગયો, અને, નીચે પ્રમાણે ' કાગડાના મદનાડ વિશે કવિતા ' મે લખી દલાડી તત્કાલ તે મામિકના અધેપતિ ઉપર મે તે કવિતા પ્રમિદ્ધ થવા માર મોદની અને આવતા માસના અકની વાટ હું આતુરતાથી જોવા લાગ્યો તે અક તો આવ્યો પણ તેમા માર કાવ્ય દાખલ થયેલું નહિ અને પુરૂ ઉપર અન્ની બાળુએ ખબર આપેલી કે એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામા નહિ આવે ' વિમાહની ટેડરી ઉપરથી હું એકાએક

નિરાશાના ગર્તમાં આવ્યો માર કાવ્ય વાચી માલો કાગડો, અને તેના મંદવાડના ઇતિહાસકાર, તથા તેના (એટલે તે કાગડાના) મા બાપ, બેને બનેલી, ભાઈ ભોજાઈ, કાકા કાકી, મામા મામી, અને નાતબંધતવાળા, તેમજ બીજા પશુપક્ષીઓ કેવા આનંદિત થઈ જશે અને કવિ તરીકેની મારી કીર્તિ ભૂચર, જલચર, વનચર, ખેચર વગેરે સર્વમાં ટેરી ફેલાશે એ વિષયના મારા જગત-અંગેન સર્વ એકાએક નષ્ટ થયાં તે દિવસ પછી આજ સુધી મેં કવિતાની એકે લીટી પણ લખી નહીં પણ, ધા (એટલે મારો, કાગડાનો નહિ) તાજો રાખવાથી નુ કળ છે ? તે કલાવવાના ઉપાય લેવા એ કર્તવ્ય છે, એ જ્ઞાન થયાથી હવે એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધિ માટે મોટું હુ ઉદ્દિષ્ટ પ્રસંગે તે પ્રસિદ્ધ થયું હોત તો આટલી પ્રસ્તાવનાની જરૂર ન પડત પરંતુ એ સર્વ વિચારણા છે

કાગડાના મંદવાડ વિશે કવિતા

ભુજગી

અહો કાગડા ! ધન્ય તું ભાગ્યા શાળી, તને શીદનારી મળી દાતવાળી
તને મંદવાડે ક્યો કીર્તિવાળો, બધા ખોળતા આવશે તૂજ માળો ૧
થઈ વેદના ને ખમ્યા દુખ જાતે, ગયા નહિ તે તો વળી સર્વ વાતે
ગયું નામ તાર ખરે દેશદેશે, તને સારિ પેઠે બધા જાણિ લેશે ૨
છપાય જ છાપા વિશે છેડે છે જે, સ્થાપાય જ સ્થાયી થયે સર્વ મે'જે
ભુમાશે, ભુલાશે ભૂમા ભૂપતીએ, નહીં નામ નામીસુ નક્કી કદી એ ૩

લલિત.

અમર નામ એ કાગડું થયું, નિગિળ એહતું બીધડી ગયું,
સુલભ કીર્તિનો માર્ગ શો મળ્યો ! ભય અપ્પ્યાતિનો સામરો ટળ્યો ૪

દોહરા

ચઢી મમળી ક્યુતંગે ! હોલા ને જાખેર !
ખિલાડિ વાનર ફૂતરા ! સુખને મારી પેર
થવું હોય પ્રખ્યાત બે પૃથ્વી માંહ તમામ,
કાગ તણો ર્યો નાખ્યો, અમર જ કગવા નામ
કોઈ ધવાઓ અન્યવી, કોઈ પડો જળ માલ,
કોઈ કદડો ત્હાડધી, કોઈ શોધો લાલ
- દન ગેલિલિઓ અને ડાર્વિન મગ્યા કોઈ,

મુદ્દમ દષ્ટિએ નિશ્ચયે મે'શે તમને જોઈ	૮.
એધિ તમારી પાખના, મર્વ ગણાશે પિચ્છ,	
લાખી કેટલિ પૂછડી ફૂટ મપાશે ઈંચ	૯.
ભરો જ પગલા કેટલા, નાસો કેટલિ વાર,	
એક દિવસમા કેટલો વધે તમારો ભાર	૧૦
મારો ક્યા ક્યા ચાચ ને ચુસો કેટલા હાડ,	
• ભગડો ધુળ કેટલી, કુદો કેટલા ઝાડ	૧૧.
કુઓ તમારો કોણ ને કોણ જ તેનો બ્રાત,	
નોધાશે સહુ વીગતે, કહુ છુ સાચી વાત	૧૨
અનુબંધુ	
આની આવી થશે ગોધો જ્યારે ભારત ભૂમિમા,	
નહિ જ મૃદિવિજ્ઞાને મે'શે જ્ઞાનતણી મીમા	૧૩.
કાકબ્યાધિકવિ.	

૧૭

માનપત્ર વિશે પદાર્થપાઠ

An Object Lesson in address-giving

પ્રવેશ પહેલો.

(અથળ ગામની ધર્મગાળા)

—કસારેલી 'બુદ્ધિવી અને પુખ્ત અનુભવથી હું અનુમાન કરું છું કે તમે મહુ આ ગામમા કેળવણીને કામે આવેલા છો. અમારી કોલેજમા ચાર દિવસની રજા પડી છે તેથી સહેલ કરવા અને ગામડું જોવા નિકળ્યા છીએ.

—લાખા વખત સુધી ખરેખરે દોરેલી તર્કગતિથી કરેલા અનુમાન હમેશા ખગ પડે છે ગામ જોયાથી તમને જ્ઞાન મળશે તે કોલેજની કેળવણીમા કામ આવશે જ.

—ગામમા જોવા જેવું શું છે ?

—પ્રથમ તો ગામના મહેતાજી પછી તેમની નિશાળ નિશાળની વિઝિટર બુકમાં વણા મારા શેરા થયેલા છે. રજીસ્ટરમા હાજરી-

જ્ઞાનસુધા"ના અને ૧૯૦૬ના મેના અકમા છપાયેલા લેખ.

ની સખ્યા ઘણી સારી છે. વાર્ષિકમાં પણ એ કંઠે સાંકડકા આવેલા છે કન્ટ્રીન્ટ બહુ ઓછું છતાં અને પદાર્થપાઠના સાધન નહિ છતાં મહેતાજી અમ્મન દેહાની જાતજાતના પદાર્થ બતાવી ગંઢે છે ઝોડી આડી મુઝીને નેમા સાથેલું ખોસી ઇજનનો પાઠ આપી ગંઢે છે મહોમા ખીડી લઈને તે મળગાવી જવાલામુખીનો પાઠ આપી શકે છે. આરમી ઉપર પથરો મુગીને આરસપદાર્થનો પાઠ આપી ગંઢે છે.

ધનપાળ—તમે પોતે જ મહેતાજી છો ?

વેણીરામ—હા જી પણ તમે કેમ જાણ્યું ?

ધનપાળ—ઉગેલા સૂઝ કંઈ છપરે ઢાંચા રહે ?

વેણીરામ—તેં પોલિયનનું પણ એમ જ કહેલું હતું

ધનપાળ—તે પોલિયન કોણ હતો વાડ ?

વેણીરામ—તમે હજી જિખ્યા નહિ હો તે પોલિયન અમેરિકામાં મહેતાજી હતો તેજે એક દોહરો બનાવેલો છે કે

કહે તે પોલિયન કેતને, કગવા આબાદન,

સરમ રીત તો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન

એ દોહરો તે પોલિયન પોતે જ બનાવેલો છે અને તે કહી ગયો છે કે દરેક જાહેર ભાષણમાં અને દરેક પુસ્તકમાં તે આવવો જોઈએ-પછી વિષય ગમે તે હોય, સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય હોય, નાતવંશનો વિષય હોય, સાધુ બતાવવાના હુજૂરનો વિષય હોય, કે બહુન ઉગડવાનો વિષય હોય, ગમે તે વિષયમાં એ દોહરો કહેવો જોઈએ

સોમનાથ—એ તે પોલિયન તે જ તે પોલિયન બોનાપાર્ટ કે કોઈ બીજો ?

વેણીરામ—બોનાપાર્ટ તે તો તે પોલિયનના કાગળો દિકરો હતો એ જ-તેએ માયે મળીને ઘણા પુસ્તકો લખેલા છે તેથી બન્નેનો નામ ઘણી વાર સાથે બોલવામાં આવે છે એવી રીતે ટેટલાક ગામના નામ પણ માયે બોલવામાં આવે છે જેમકે આણંદ-મોગરી, ખીલી-મોગ, સુદી-કોટા, વગેરે તે પોલિયન-બોનાપાર્ટ પણ એવું જ નામ છે. પરંતુ, એ ઇતિહાસ જૂગોળ અને વ્યાકરણના વિષયોમાં અત્યાગે ઉતરવાની જરૂર નથી, અત્યાગે તો હું તમને માનવ વિરોધ પદાર્થ આપેલો છું

રત્નેશ્વર—શાનુ માનપત્ર ?

વેણીરામ—માનપત્ર તે શુ તે છોડગચોને બતાવવા માઝ મે એક માન-
પત્ર તૈયાર કરેલુ છે, પણ, તે માનપત્ર ક્ષેનાર કોઈ ગૃહસ્થ
ધણ વખતથી મળી આવતો નથી મુખી કહે છે કે માનપત્ર તો
મેવિન્ધુ ખાનાવાળાને જ આપાય અને, તલાટી કહે છે કે
પાલમિન્ટની પગવાનગી વગર અવલકાગડન તો શુ પણ ખુદ
જામકતદાર માહેમ પણ માનપત્ર નઈ ગકતા નથી અમાગ
ખાતાના કોડમા એ વિશે એકે કલમ નથી પણ, મુગાર્મિ
કોઈ કોઈ વાર ખાનગી ગૃહચોને માનપત્ર આપવામા આવે
છે એમ વર્તમાનપત્રોથી જણાય છે, તેથી, તમને આવેલા
જાણી હું ખગર કહાડવા આવ્યો છું કે તમારામા કોઈ માન-
પત્ર લઈ ગઈ એવો સદ્ગૃહસ્થ છે ? તેની ઉમ્મર પુખ્ત હોવી
જોઈએ, તમે મહુ નહાની ઉમ્મરના છો

રત્નેશ્વર—અમારી જોડે એક પુખ્ત ઉમ્મરના મદ્ગૃહસ્થ છે તે જગ
પાછળ છે, તે હમણા આવી પહોચ્યો અને તેમને પુછી જોઈશુ

વેણીરામ—હું પણ નિશાળતો વખત પુરો થયો છે તેથી નિશાળ બધ
કરીને અને પગારીને આવુ છું

(વેણીરામ જાય છે)

પ્રતપાળ—રત્નેશ્વર ! આપણી માયે વળી એવો કયો માણસ છે ?

રત્નેશ્વર—અરે યાગ છતો ગહેને ! આપણો રમોઈઓ નાગણુમટ છે તેને
માનપત્ર અપાડીશુ આ મહેતાછ કંઈ મમજવાનો નથી અને
ખૂબ ગન્મેત પડશે

પ્રવેશ બીજો.

નારણુમટ—અરે તમે કશી વાતે કહો ન રાખજો તે એવી હુશીઆરી
વતાણુ કે ઈર્ષાને ડોય ખમર ના પડે. નહિ તો માઝ નામ
નાગણુમટ નહિ

રત્નેશ્વર—જેજે એને મહોડે તાઝ નામ નાગણુમટ કહેતો

નારણુમટ—ના ? ! હયાંને મુકે તો તમે પેલુ જીવું તું તે-એ શુ તો-?

રત્નેશ્વર—શ્રીનાગયજુરાવશર્મા

નારણુમટ—હા એ જ માઝ વહાલુ જરા અટપટુ મે અને પેલુ શુ ?

જગજના જગના ?

રતનેધર—જ ગીમપુરના જગીરદાર એ તને યાદ નહિ રહે અને જ કહીશું
પેલા મહેતાજી આવે જો ! તુ ખપ જેટલું જ ખોલજે, અરે
તે એ કુકામા જરા બારેખમ દેખાજે
(વેળીગમ આવે છે)

રતનેધર—આવો, મહેતાજી આ મદગુદરથ આની પહોંચ્યા છે એઓ
માનપત્ર લેવાને કયું છે એમનું નામ શ્રીનાગચણુરાવશર્મા
એઓ જ ગીમપુરના જગીરદાર છે.

વેળીરામ—ઓ હો ! ત્યારે તો લગભગ રાજી જવા !

નારણભટ—અમે તો કસારીઓમા ફરેલા સીએ બે મહિના તો બેલીફ
ની અવેજી—

રતનેધર—(નારણભટને દોટ પાછળથી બેસીને) એ બધું અન્યાયે
કહેતા કયા પાર આવશે ? અલખત, જગીરદારના તાબામા તો
બેલીફએ ધણા હોય, અને અવેજીએ ધણા કરી ગયા હોય.

વેળીરામ—આભાવિક કે. માનપત્રમા એમની કંઈ ખાસ તારીફ લખવા
ની હોય તો મને હકીકત કહેજો.

નારણભટ—ઈમ લખજોને કે પચાસ મનીસને જમાડવા હોય તો (ચપટી
વગાડીને) એક કલાકમા રસોઈ—

રતનેધર—(નારણભટ તરફ ડોળા કહાડીને) એમની મહોરોઈ એની છે
કે પચાસ માણસ પગેણુ આવ્યા હોય તોપણ એક કલાકમાં
એમને સાઃ મિથાન કરાવીને એમને જમાડી દે પણ,
માનપત્રમા એ બધું લખવાની જરૂર નથી, સાધારણ હકીકત
લખશો તો ખસ છે

નારણભટ—જરામણીઆ અખ્યે ના લખશો કાચેટીઉ સગવવાનું હોય
તે એ આપણે તો બોડીઆ અખ્યરમા લખાવતે કે ગાકુ હ
કરીએ ઉકલ્યું તો એ શું ને ના ઉકલ્યું તો એ શું "તારો
ખાપ મુઝો તેની હારે તુ કેમ ના મુઝો—મૂક પાણી—સમખ્યામિ-
ગોરને પૈસો આલજો " આ ઈમ હડહડાટ હેડયું નખ,
ને વળી લાપશીને જી—

રતનેધર—(નારણભટને પાછળથી ઘડી ઘડી વાગામા આગળી બોટીને)
એમનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સાધારણ વ્યવહારના લખાણમા
દેવનાગરી લિપિ વાપરવી ન જોઈએ, અને, શાસ્ત્રના વિષયમા

શુજગતી લિપિ વાપરી ન જોઈએ નહિ તો પછી એમણે
નક્કલ કરી જતાવી તેવાં હામ્યજનક પગિણામ થાય છે

વેણીરામ—એમનો વિદ્વાન્ત અનુભવી વિદ્વાનના મગજમાવી નિકળે
તેવો છે માનપત્ર શુજગતી લિપિમા જ લખેલું છે માનપત્ર
આપવાની ક્રિયા માટે આ મથળે જ દરીશુ મારી નિશાળના
ઉપલા વર્ગના છોકરાઓને હું લેતો આનીશ પ્રમગને ઉચિત
હુઓ મજવળી પહેગ્વેગ ધાગયુ થાય તો કીક

નારણભટ—માર્ગે અને અન્યાને મે ને પીનાખરે મે મજન્યામા પાવડીઓ—
રત્નેશ્વર—એ તો જે જે મામથી જોઈતી હશે તે બધી એટલી કરી અમે
ભપગબધ ગોઠવણ દરીશુ માટે ખેડ વાગે આવતે માન-
પત્ર પહેલેવી જોવા મોટલને કે જવાબ તયાર થાય,
અને, અનુક્રમ ઘઈ માનપત્ર મામળાનાં એમનાથી મની ગમે,
તથા ઉત્તર લખેલો જતા તે મહેલે મામળાનાં આપનાથી બની ગઈ.
(વેણીરામ જાય છે)

ધનપાળ—નાગણભટ ! તને આટલો વાર્યો પણ હું તારે પોત પ્રજામ્યા
વગર ગ્લા નહિ ! કોટ પાટકુન ને મોજા છુટ પડેગળ્યા પણ
હું તો ગધવારો જ ગ્લો !

નારણભટ—હ્યો આટલી બધી દુશીઆરી જતલારીને કંઈને દગ દરી
નાહ્યાને ! એવો ગ્રેક દગ્તા તો મહેલો હવાલમગને એ ના આવડે !

જોમનાથ—દયાન્ત તો બહુ ઉચુ લીડુ ! એ તારી દુશીઆરી ને તારે
ગ્રેક હાલ તો મારી મુકને કોઈ દહાડો ગમ આવશે હવે
તો તને કશું બોલવાનું મળીતું જ નહિ

પ્રવેશ ત્રીજો

રત્નેશ્વર—જે નાગણભટ ! ખરે વખત આવતા મુઘી તું કોઈ પરથી
ઉતરીશ નહિ મહેતાજી આવે ત્યારે પણ એ આસન ઉપર
એમી ગહેજે મહેતાજી ગગળ વાંચવા માટે ત્યારે તારે ઉતરીને
જિભા થવાનું છે

નારણભટ—એ તો મને કોય કહેતું નહિ પડે. આપડે બધી વાતે
ભુમિયા મીએ કાગર વાચવા માડને એટલે હડપ લેતે કોઈ
ઉચ્છીને ચત્તી કરી દેતે કે તેમા ઉતરીને ઉભો ગ્લીય

ધનંપાળ—પાછી તારી અક્ષર ખરચી નાખી 'કોઠીમા ઉભા રહીને રસોઈ' ના થાય તો માનપત્ર લેવાય ?

નારણભટ—રસોઈ કરતી એ ગમત વાત ના સમજશો. લેખણુ ઝાલતા કે તરવાર ઝાલતા આપડે ધને એ વેલણુ ઝાલતાં ના આવડે

સોમનાથ—હા, હા રસોઈ તો મહેટા કસબ છે ઋષિ, મુનિઓએ ઘણા ઘણા ગાંઠ લખ્યા પણ કોઈને રસોઈનું શાસ્ત્ર લખતા નથી આવડયું પણ, તને કોઠીમા ઉતરવાનું ક્યાંથી સુર્યયુ ?

નારણભટ—'બાદશા ને લઉઆ'ની વાતમા એવું આવે સે કે લડાઈ આવે ત્યારે સાઠણી પર તાળાની કોઠી ચઢતી બાદશા ધમા ઉતરે અને કોઠીમા ટાણું હોય ધમાથી લડાઈ જીએ

રત્નેશ્વર—આ અવમરને માટે તે તારો જ્ઞાનનો બધો ભંડાર ઉવડાં નાખ્યો જણાય છે. પણ, રાજવંશીને આવી ગાંધીની માટલી જેવી પાઘડી ન ચાલે

ધનંપાળ—આ દિનની ચાળણી છે તે પહેર. મુગટ જેવી દેખાશે (પાઘડી કાઢાડી લઈને ચાળણી-હવાલો-પહેરાવે છે)

સોમનાથ—મુગટ તો થયો, પણ, તે ઉપર ગિરગેય જોઈએ આ બે પીછા ખોસીએ એટલે ગિરગેય થઈગેશે (ચાળણી ઉપર પીછા ખોમે છે),

રત્નેશ્વર—હાથમા મજદૂર પણ જોઈએ આ કડછી પર કપડું વિટાળ્યું એટલે નાનદંડ જેવું માલમ પડશે લે, જમણા હાથમા કડછી કિલી ઝાલ (નારણભટના હાથમા કડછી આવે છે) જો, પેલા મહેતાજી છોડગજોને લઈને આવ્યા. હવે તારે એક અક્ષર પણ બેલવો નહિ મહેતાજી કાગળ વાચી રહેશે ત્યાર પછી હું કાગળ વાચીશ તે પછી તું પાડો કોઠી પર ખેસીજળે આવો મહેતાજી. બધો સમારબ તૈયાર છે

(મહેતાજી અને છોડગજો આવે છે)

વેણીગામ—છોડગજો ! માનપત્ર વિશે મે તમને પાઠ આપ્યો છે 'માન' અને 'પત્ર' બન્ને શબ્દના અર્થ તમને સમજાવેલા છે હવે કંઠો જોઈએ, માનપત્ર એટલે શું ?

એક છોડગજો—માન આપવાને બદલે કાગળ આપવો ત

બીજો છોડગજો—લુગડું હોય તે છતાં જેને કાગળ

हास्यमंदिर

“ मानपत्र विशे पदार्थपाठ ” पृष्ठ २०६.

नारणभट ऊर्फे जगीसपुरना जागीरदार.

कर्ता—

महीपतराम नीलकंठ.

ત્રીજો છાકરો—રીમાયેનો હોય તેને મનાવવાને ઝાગળ લખવો પડે તે

ચોથો છાકરો—ગુનોહ મનાવવા માટે ઝાગળ લખવો પડે તે.

પાંચમો છાકરો—કલુ ન માને તેને ઝાગળ લખવો પડે તે

વેણીરામ—ગોખણપટ્ટીની ખોટી પદ્ધતિએ પાઠ ગિખવાવી આવું અજ્ઞાન રહે છે, તેથી, આજ તમને હું પદ્યર્થપાઠથી માનપત્ર શું તે સમજાવીશ આ મહાપુરુષ ને ઉચ્ચે આમને ગજગિહ્નો ધાગણ કરી ગબીર મુખાકૃતિથી ગિગજમાન થયા છે તેમને આપણે માનપત્ર આપવાનું છે. આ ભુગણીના માનપત્ર મુદ્દેલું છે તેમાવી હું કદાહુ છું હાલ તો દેવતા કુડ્વાની વામની ભુગણી આ કામ માટે આણેલી છે. પણ, એ ડપાની નડવી-દાર ભુગણી છે એમ આપણે સમજીશું હવે પ્રાંટલા ભગેલી ગતિથી ટેટલાઠ પગલા આગળ ચાલી આ માનવત ગૃહસ્થ પાસે જઈ રાજદગ્ધારી રીતે નમન કરી હું આ પત્ર ઉઘાડું છું અને તેના વાચનનો આગમ કરું છું

નારણભટ—એ ટીપણમાથી પેલો ઝાગર વાચવાનું મુગ્ત નેકરે એટલે ટહેને કે ઉઠતે કે ભો થઈ

રત્નેશ્વર—(નારણભટને હાના ગહેવા ધગાગત કરી) મુદ્દર્ત લેવાનું આપનું ટહેવું યથાર્થ છે પણ તે પ્રથમથી ભોઈ મુદ્દેલું છે માટે હવે આપ ઉતરવા તસદી કરો

(નારણભટ ઉતરીને ઉભો થાય છે.)

નારણભટ—(ઉચ્ચે થઈ માનપત્રમા ડોકું ચાલી) આ ઝાગગમા ચારે તરફ ઝાંટી લીટીઓ કહાડીમે તે ઝઈ સનાતના મગાચાર જેલ હાગેમે

રત્નેશ્વર—(હાળા કહાડીને કરી ધગાગત કરીને) એ તો માનપત્રની આસપાસ વેલ કહાડેલી છે આપે સુન્દર હપાઈના માનપત્રોની વેલો એથેલી તેની મગ્ધામણીમા આનો આવો કપહામ થઈ જડે પણ, મહોટા દિલથી આપ ઝગુજર કરો મહેતાણ, હવે વાંચો.

વેણીરામ—(માનપત્ર વાંચે છે)

‘ સન્નિગુણાલકૃત શ્રીયુત નગ્વગ શ્રી નારાયણગવચર્માહ.

જગીસુપુરના જગીરદાર, મગળના મેળવનાર,

ખાંડિના કેળવનાર, ઉપકાગના ઉચ્ચનાર,

દયાના દોરનાર, પૈસાના પરખનાર,
પોડળના પોકરનાર, ઘોઘાટના ઘેરનાર,
ધત્યાદિ, ધત્યાદિ, ધત્યાદિ, ધત્યાદિ

આપ ધણા સારા છો, અમે ધણા મારા છીએ, આપ વણા ડાલા
છો, અમે ધણા ડાલા છીએ, આપ ધણા ચતુર છો, અમે ધણા ચતુરછીએ,
આપ ધણા બાહોશ છો, અમે વણા બાહોશ છીએ આપે ધણા ઉમદા કામ
કર્યા છે, અમે ધણા ઉમદા કામ કર્યા કે, આપે ધણા યશ મેળવ્યો છે,
અમે ધણા યશ મેળવ્યો છે, આપ ધણા કાયદાની ઉમેદ રાખો છો, અમે
ધણા કાયદાની ઉમેદ રાખીએ છીએ અમે કેવા સાગ કે આપને મારા
કહીએ છીએ, આપ કેવા સારા કે અમને માગ કહો છો, અમે કેવા ડાલા
કે આપને ડાલા કહીએ છીએ, આપ કેવા ડાલા કે અમને ડાલા કહો છો,
અમે કેવા ચતુર કે આપને ચતુર કહીએ છીએ, આપ કેવા ચતુર કે અમને
ચતુર કહો છો, અમે કેવા બાહોશ કે આપને બાહોશ કહીએ છીએ,
આપ કેવા બહોશ કે અમને બાહોશ કહો છો, અમે કેવું ઉમદા કામ કર્યું
કે આપના ઉમદા કામ વખાણ્યા, આપે કેવું ઉમદા કામ કર્યું કે અમારા
ઉમદા કામ વખાણ્યા, અમે કેવો યગ મેળવ્યો કે આપનો યશ ફેલાવ્યો,
આપે કેવો યગ મેળવ્યો કે અમારો યશ ફેલાવ્યો, અમે એ કાયદાની
ઉમેદ રાખીએ છીએ કે આપ અમને કાયદો કરીશું આપ કેવા સારા કે અમને
ડાલા કહો છો, અમે અમે કેવા મારા કે આપને ડાલા કહીએ છીએ,
આપ કેવા ડાલા કે અમને સાગ કહો છો, અમે કેવા ડાલા કે આપને
સારા કહીએ છીએ, આપ કેવા ચતુર કે અમને માગ કહો છો, અમે કેવા
ચતુર કે આપને માગ કહીએ છીએ આપ કેવા સારા કે અમને ચતુર
કહો છો, અમે કેવા મારા કે આપને ચતુર કહીએ છીએ આ પ્રકારે
અનંત વિસ્તાર થઈ શકે તેમ છે, પણ, આપ અમારા જેવા જુદિમાન
છો તેથી થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાચશે અને અમારી આ મહેનતની
ઘટતો બદલો આપશે કે આ મહોટા પ્રમગની યાદગીરી કાયમ રહે, અને,
આપનું તેમ જ અમારું નામ અમર રહે

(ભુગળીમા માનપત્ર પાછું મુકી નાગજીભટને આપે છે)

નાગજીભટ—(ભુગળી કેવીતી તપાસી બેઠાં) ભુગરી તો હારી એ પણ
મહી કાગર ખોસ્થો સે તે કુકવાનુ વ્યમ કરીને કાયદો હમે
- - - - - એ કશું મારીને/હાક લેને બાકો કરીએ

(સુદી વાળીને ધુંડ મારી બતાવે છે)

રત્નેશ્વર—ગામડાની મામથી તો આપે મહોદય દીલથી સ્વીડાગે લેરી
લોઈએ આપ રમે છે તે મેનાંએ પ્રથમથી જ ટ્યુલ
ર્યુ છે કે આ તો દેવના દુકવાની ભુંગણી છે, પણ, તેમની
વિનતિ પ્રમાણે એમનો બાવ લોઈ તે રૂપા મરખી માની લેરી
નેઈએ હવે, આ કિત્તે આપે નૈયાગ રંગઓ છે તે આપની
• તખીયત નાદુરસ્ત હોવાથી આપનાથી વચાય તેમ નથી તેથી
આપની આગાનુમાર હુ વાચુ છું (વાચે છે)

“ ઇચ્છતે આસાર મહેનાંએ અને વગર ઇચ્છાબના હોડગઓ, તમે
માનપત્રમાં મારી તારીકના જે ગપ્પો દલા છે તેને હુ લાયક છુ એવી
મારી ખાતરી છે, અને તમારી પણ ખાતરી છે, નેથી એ વિશે વધારે
સાખીતીની જરૂર રહી નથી અને, તમારી તારીખના જે ગપ્પો તમે દલા
છે તેને તમે લાયક છો એવી તમારી ખાતરી ન હોય તો તમે તે રહો નહિ;
અને મારી ખાતરી ન હોય એમ હવે, મારી તારીક તમારે મહેડે માંબખ્યા
પછી, બની શકે જ કેમ ? તેથી, તમારી લાયકી બાબત પણ ગત લાવવાનો
હવે દુનિયામા કોઈને હક નથી હુ વણો મહેડો માણસ છુ એ વાત ખરી
છે, અને, હુ પોતે હમેશ એ વાત ખુશી ગીતે રહુ છુ, તેથી તમે એ વાત
ખુશી રીતે રહો તેમાં રઈ નવાઈ નથી વખતે ઝોછી અલ્લના કોઈ જુજ
માણુમે એના હશે કે મારા અને તમારા સદ્ગુણો વિશે સમજ નહિ પડવાથી
તેઓ એ વાત ટ્યુલ નહિ રગતા હોય પણ, દુનિયામા મદુની શુદ્ધિ મરખી
હોતી નથી તેથી, એનો કિપાય નથી તમે ગાયદાની ઉમેદ ગખો છો તે માન
જાણવામા છે, અને, હુ ગાયદાની ઉમેદ ગખું છુ એ તમારા જાણવામા છે.
તેથી, ત્યારે વખત આવશે અને મગવડ હશે અને બની શકે તેવું હશે
અને જોગવાઈ હશે અને અનુકૂળતા હશે, ત્યારે જે વરતુ હશે અને
ઉચિત હશે અને યોગ્ય હશે અને સમયાનુમાર હશે અને પ્રમગોપાન હશે
તે પૂર્ણ દિલથી, ભારે ઉલટથી અને અતિગય ઉત્સાહથી કન્વામા આવશે
એમા લેશ માત્ર પણ મહેલ ગખગો નહિ, અને, તે પિંગે સખણું ભરોંગો
રાખી નિશ્ચિન્ત રહેગો, અને એ ગીતે તમાર નામ અમર રહેશે. માન વિશે
દિર ન રરશે માંડ નામ તો આરતુ અમર થઈ ગયેલુ છે

હવે મને હારગોરા પહેગવગો કે આનુ મહેલુ યમ પુર થાય. ”

૧૮.

વગર ગુનાહની સજાઓ

જેઓ ખાતર પાડીને પકડાયા પછી ઇનસાફની અદાલતોમાં પોતે નિર્દોષ હોવાને દાવો કરે છે તેમના બચાવ માટે આ લેખ લખ્યો નથી પણ, જેમણે કોઈ ગુનાહ કર્યો નથી હોતો, જેમને કોઈ અમલદારો 'તહો મતદાર' કે 'ગકદાર' ગણતા નથી, જેમનો કોઈ અદાલતમાં ઇનસાફ થતો નથી, અને તે છતાં, જેમને મળ ખમતી પડે છે,—એવા નિરપરાધી ગુનેહ ગારો તરફ દિલસોજી ઉત્પન્ન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે જે ખીચારા રાંક ગાણસો આવી મળ મુગે મહોડે ખમી સુક્યા છે તેમને તો કાંઈ બદલો મળી શકે તેમ નથી, પણ, તેમની કષ્ટકથા સામળી આ પ્રકારની કૂરતા બધ કરવા કોઈ શિળિ રાજ જેવો દયાળુ પુરુષ નિકળી આવશે તો બનિષ્ઠમા લાભ થશે એ આગાથી આવા કેટલાક વૃત્તાન્ત અહીં 'પ્રકટ કર્યા છે

ટપાલનો કાગળ.

૨ કેટલાક વર્ષ ઉપર હું વઢવાણ ગયો હતો. પહેલા કોઈ વખત હું એ ગામ ગયો નહોતો અને આ વખત ગયો ત્યારે ત્યા બહુ ચોક્કા દહાડારજો એ ખરૂં, પણ, તેટલા માટે હું સજાને પાત્ર થઈશ એમ માગ સ્વપ્નામાં પણ નહોતું પરંતુ, ટપાલ ખાતાનો અગિયારમ એથી જુદો જ માલમ પડ્યો મારા કોઈ મિત્રે મને વઢવાણ કાગળ લખ્યો, પણ, ત્યાં ટપાલવાળાને મારો પત્તો નહિ લાગવાની હું મારે ગામ પાછો આવ્યા પછી છ મહિને એ કાગળ મને પહોંચ્યો કાગળના પરમીડીઆ ઉપર ટપાલ વહેંચનાગચોના ઝાળી અને લાલ ગાહીના શેરાયી, ઉભી, આડી અને ત્રાસી લીટીઓથી, અને, ટપાલની છાપના ડુડાળાથી અભિમન્યુનો ચક્કાવો ચિતરાઈ ગયો હતો અને, એ ભુલભુલામણીમાથી કોઈ અત્તર ગહાર નિકળી શકે તેમ લાગતું નહોતું તોપણ બહુ મહેનત કરી પરમીડીઆ ઉપરના શેગ ઉઢેલીને ખેસાડયા તો મારે માટે નીચે પ્રમાણે લખેલું માલમ પડ્યું.

આ ઇસમ જડતો નથી

Try again

આ ઇસમ કરતો કરે છે

* “ગુજરાતીય ચ”ના મ વત ૧૯૧૬ના તીનાર્જિના અકેન્ડ છપાયેલો લેખ

Try again

આ ઇસમ સતાઈ રહે છે.

Try again

આ ઇસમ ગામભાથી નામી ગયેયો છે

Try again

આ ઇસમને પડીને મુખાઈ લઈ ગયા છે

Gone to Bombay

ત્યાવી પછી ડાગળ મુખાઈ ગયેલો માલમ પડ્યો, અને, ત્યા પછી
‘ આ ઇસમ ’ ને આરી જાતની પુખ્તાજી મળ્યા પછી ડાગળ વડોદરે
ગયો, અને ત્યા પછી એરી ત્રિધિ થયા પછી ડાગળ ભુજ ગયો, ત્યાવી
પછી સુગત ગયો, ત્યાવી ઇડર ગયો, ત્યાવી હાંદર ગયો, અને એમ
મારી કલ્પિત મુસાફરી પાછળ વણા ઘણા તીર્થની જાત્રા કરીને ડાગળ આખરે
મારા હાથમા આવ્યો એ ડાગળ લઈ હું માગ ગામના ટપાલ માન્નર પામે
ગયો અને પુછ્યું કે “ Try again ” (કરીવી અજમાવો) એટલે શું ?
“ ઇસમ ” ની જોઈએ તેવા બદનકરી કરી નવી માટે વધારે બદનકરી કરવાનો
પ્રયત્ન કરો-એવો ટપાલ વહેચનાર પોસ્ટમેનને હુકમ કરેલો છે ?

ટપાલ માન્નરે હમીને કહ્યું, ‘ એ તો તમારો પત્તો મેળવવાનો કરી
પ્રયત્ન કરવાનો હુકમ કરેલો છે ’

મે કહ્યું, ‘ હું કોઈ દિવસ વઢવાણમા કે કોઈ ગામમા ફરતો ફર્યો નથી,
અતાઈ ગ્યો નથી, નામી ગયો નથી, અને કોઈ દિવસ પડી ગયા નથી,
ને છતાં મારે માટે આવું બદનકરી બંધેલું લખાણ એટલા વઢવાણમા જ
નહિ પણ ગામેગામ ફેરવવાનું શું ડાગળ ? ’

‘ ગેગ ડગનાર પોસ્ટમેનને એવી માહિતી મળી હોની જોઈએ ’

‘ એ ગેગમા દરેક ગામભાથી છેવટે મને કહેતી કરીને જ ખીજેગામ
મોકલ્યો છે તેવી, એ તો ખુલ્લું છે કે ડાગળ પહોંચાડવાની વધારે મહેનત
કરવી ન પડે માટે ખીજે ગામ ડાગળ ઘડેલી ફેવાની એ યુક્તિ છે ’

‘ ડાગળ પહોંચાડવા ટપાલનાળા ડેટલી મધી મહેનત કરે છે તેનો
તમને ખ્યાલ નથી ’

મે ઉપરી અધિકારીઓને અગળઓ કરી પણ છેવટે જવાબ મળ્યો
કે ડાગળ કિપ તમાકુ મગનામું જોઈએ તેવું વીગતવાર લખેલું નોંધેલું તેની
તમારે એ સખ બોગવરી પડી છે

કઠીઆગે અને નેત્રવૈદ્ય.

નેત્રવૈદ્યને ત્યાં હું બેઠો હતો તેવામાં એક કઠીઆગે આખનો મોતીઓ કઢાવવા આવ્યો. તેની મસાણામાં દુકાન હતી અને મહદા બાળવાની કાઠી નેત્રો તેના ધધો હતો ચિતાની ધુણીથી મોતીઓ થયાની તેની કલ્પના વૈદ્યે કયુલ નહિ તોપણ વૈદ્ય ઉપરની તેની શ્રદ્ધા ડગી નહિ, તેથી, વૈદ્યે આખ તપાસીને કહ્યું કે 'મોતીઓ પાડ્યો છે, તે કાઢવાના બસે રૂપીઆ થશે.' કઠીઆરાએ બહુ ઓછા નાણાં આપવાનું કહ્યું 'પણ વૈદ્ય સાદું ના કહી બહુ રકમક થઈ આખરે કઠીઆરાએ કહ્યું,

“ગરીબપરવર, દત્તના મેરા કામ કરો મેખી કોઈ બખત આપકા કામ કરૂંગા આપકે ઘરમે કીસીકા મેયત હોયગી તો કાઠી કેસી દેતાહુ ઓ દેખીઓ ઓગ આપકી ખુદકી મેયત હોયગી તબતો એમી કાઠી દઉંગ-કે આપખી ખુશ હો નાઓગે”

એક બીજો ધરાક બોલી ઉઠ્યો, ‘પણ એ વખત વૈદ્યરાજ હશે કયાથી તે ખુશ થશે ?’

પરંતુ વૈદ્યરાજને આ હાન્યપ્રસંગ રુચ્યો નહિ. -શુરમે થઈ તેમણે કઠીઆરાને કહ્યું, ‘તારે પૈસા નવી આપવા અને મને ને મારા ધરનાને મસાણામાં મોકલવા છે’ ચાલ નિકળ અહીંથી.

‘એખી ક્યા જુલમ ! મે પેમે દેતા હું ઓર કાઠી દેતા હું તોખી મેરા મોતીઆ કોઈ નિકાલતા નહિ હયે’ એમ આ અન્યાય માટે ઉદગાર કરી કઠીઆગે ચાર્યો ગયો.

‘વૈદ્યરાજ અમારી તરફ ભ્રષ્ટ્ર બળડયા, “લોકોના” દુશ્મનું નિવારણ કરીએ તેની આ મળ’

સાહેદ અને પુરશીશ.

બોખરા મહેમદાવાદના એક ગાલકાર અને ખેડત વચ્ચે લેહેણા બાખત દીવાની દાવો ઘણા વર્ષ ઉપર અનીન આગળ ચાલતો હતો, તેમાં ખેડુને મગન ઓતમને પોતાની તરફથી સાહેદી પુરવા બોલાવ્યો. મગન ઓતમ પાળરામાં આવીને ઉભો એટલે કોઈ તેના સાસુ તાકી તાકીને જોયું અને પછી તેને પુછ્યું,

‘તું બળદ છે ?’

‘ના શ્યાબ, માતવી સુ ધમ વ્યમ પુસવું પડ્યું ?’

ખેડુતના વકીલ તરફ જોઈ કોર્ટ કહ્યું,

‘ મિ મકનદાસ ! આ શું ? ’

મકનદાસ શુચવાઈને થરકીને ઉભા હતા તેથી કોર્ટ શિસ્તેદાર તરફ વળીને કહ્યું, ‘ મિ. મકનદાસનું આજ છપ્પનનું પુરશીશ વાગ્યો ’

શિસ્તેદારે કાગળ કહાડીને વાગ્યો, ‘ હું પ્રતિવાદીનો વકીલ પુરશીશ લખાવું છું કે અમારી તકરાર એટલી જ છે કે અમે વાદીને વસુલના બળદ આપ્યો છે અને તે બળદ મિનાય અમારે ખીન્ને પુરાવો નથી. ’

કોર્ટ કતેહમદ આકૃતિથી મકનદાસ તરફ વળીને કહ્યું,

‘ મિ મકનદાસ, વસુલનો પુરાવો આપો છો ? ’

‘ હા, સાહેબ ! ’

‘ ત્યાં આ પાજરામા ઉભો છે તે બળદ હોવો જોઈએ, ’

‘ વાદીને બળદ આપ્યો તે વખત આ સાહેબ હાજર હતો ’

‘ પુરશીશમા તમે લખ્યું છે કે બળદ સિવાય ખીન્ને પુરાવો નથી તેથી બળદ મિવાય ખીજ કોઈને તમે સાહેબીમા બોલાવી ગઈતા નથી. ’

વાદીના વકીલે ઉઠીને કહ્યું, ‘ કલકત્તાની સદર દીવાની અદાલતનો એ બાબત ચોખ્ખો કેસયો છે પક્ષકારથી પોતાની હકીકત બહાર જઈ શકાય નથી આ સાહેબ બળદ છે એમ તે ડબ્બલ કરતો હોય તો તેની જુળાની લેવાય તેમા મારે વાત નથી ’

કોર્ટના હુકમથી શિસ્તેદારે મગન જોતમને પુછ્યું,

‘ પ્રતિવાદીમા વકીલે આજ છપ્પનના પુરશીશમા તને બળદ લખ્યો છે તે તારે કયુલ છે ? ’

‘ સ્થાન, ટુકડી કેને ડહેવાય તે માગ હમબ્યામા નથી, પણ, લખ્યાથી માનવીનો બળદ ચમ થાય ? વાણીઆને રૂપીઆ અલાવવા હોય તો અલાવો ને ના અલાવવા હોય તો ના અલાવો, પણ, મેં જી બનેગારી કરી તે મને બળદ બનાવવા માડ્યો મેં ? ’

વાદીના વકીલે કહ્યું, ‘ ભાઈ, એ તો કાયદાનો સવાલ છે પુરશીશમાં દહાડાને રાત લખી હોય તો તેનો દહાડો થઈ નકતો નથી તો બળદનો માણસ કેમ થાય ? ’

કાયદાના આ પ્રકાશથી મગન જોતમના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

ચુનો લાગેલો ડગલો.

વગ્ધોડામા વાતો ડગ્તો હુ ચાલતો હતો એવામા વામામા મને જોરથી ગડદો વાગ્યો મેં પાછા ફરીને જોયું તો માગ મિત્ર છગનલાલને કીધા હું કાઈ ખોલુ તે પહેલા તેમણે મને ખીજ ચાર પાચ પ્રહાર કર્યા મારી જિયામા તુંમ કરવા ચાખરે તેમણે કહ્યું, 'તમારે ડગલે ચુનો લાગેલો છે તે ખખેર છે'

મેં કહ્યું, 'હશે રહેવા દો હુ ઘેર જઈને ખખેરી નાખીશ'

છગનલાલે કટાણું મહો કરીને કહ્યું, 'પણ બહુ ખરાબ દેખાય છે' એમ કહી પાછા પ્રહાર કર્યા

મેં કહ્યું, 'આ તો વાગે છે રહેવા દો ચુનો છે તેની શીકર નહિ'

'પણ બહુ ખરાબ દેખાય છે' એમ કહી છગનલાલે મહુ જ હુ ખીજ ને કટાણા બરેલી મુખાકૃતિ કરી અને પ્રહાર ચાલુ રાખ્યા

મેં કહ્યું, 'ખીજી કાઈ નહિ તો જગ ધીમેથી ખખેરો'

'હજુ બહુ ચુનો છે અહંહંહ બહુ ખરાબ દેખાય છે' પ્રહાર તો ચાલુ જ હતા

ચાખરે નિરાશ થઈ મેં કહ્યું, 'ખરાબ દેખાય છે તેની શીકર નહિ. ડગલા પરનો ચુનો વોડાની નજરે પડતો હતો તેની હવે તમામ સાબરનને ખખર પડી ગઈ છે અને આસપાસ ઉભેલા લોકો પણ જોઈ ગયા છે તેથી હવે ખરાબ દેખાવાની શીકર નથી તે છતાં, તમે બહુ નાગજન થતા હો તો હુ ડગલો કહાડી નાખુ પણ, ડગલે ચુનો લાગવા માટે આ સજ બહુ ભારે છે'

૧૯.

વાવાઝોડાથી ખરી ગયેલી માત્રાઓ.

મહોડા વાવાઝોડા (Cyclones) થી જમીન પર અને દરિયા પર કેટલીક વખતે ભારે ઉત્પાત થાય છે અને જન માલની ખુવારી થાય છે એ મગફર છે પરંતુ, એવા વાવાઝોડાથી એક પ્રમુખ ભાષાના પ્રદેશમા ઉત્પાત થયેલો અને ગમ્મોની ખુવારી થયેલી તે લકીકત ઇતિહાસમા નોંધાયેલી જણાતી નથી. એ અકસ્માતના પશ્ચિમ મોઝુદ છે તે છતાં તેના

કાગણુ તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી એ નવાઈ જેવું છે. ગુજરાતમાં ચરોતરમાં એ વાતોએકું થયું હતું, અને, તેના બારે વેગને લીધે ચરોતરમાં ખોલાતા કેટલાક ગપ્પો પગની માત્રાઓ ખસીને ઘસડાઈ ગઈ અને માત્રા વગરના ખીન્ન ગપ્પો ઉપર જઈને પડી આ રીતે, કેટલાક ગપ્પો માવેશી ખડિત થયા અને કેટલાક ગપ્પોને માવે નવા છોગા ચઢોટયા આ વિપ-
ગીત બનાવથી થયેલી વિકૃતિ ચરોતરમાં હતી મુધી કાયમ છે એ ગીતે વ્યગ અને વિરૂપ થયેલા ગપ્પોઆગ ત્યાં એવા માધાગણુ થઈ ગયા છે કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર લોકોનું લલ જણ નથી એ પ્રકારે કેટલાક ગપ્પોની માત્રા ખસીને જતી ગયેવાયી અને કેટલાક ગપ્પો પર એવા ખની આવેલી માત્રાઓ આવી પડવાયી એ પ્રકારના કેવા કદગા કેરકાર થયા છે તે દર્શાવવા કેટલાક ઉદાહરણ નીચે આપીએ છીએ

૧.		૨.	
માત્રાઓ ખસી જવાનું	પગિણામ	માત્રાઓ આવી પડવાનું	પગિણામ
મૂળ રૂપ	ખડિત રૂપ	મૂળ રૂપ.	છોગાવાણુ રૂપ.
ખોખારવું	ખાખારવું	આમ	આમ
ધોવાટ	ધવાટ	કામ	કામ
ચોક્કવું	ચાક્કવું	ગામ	ગામ
ચોખાસું	ચાખાસું	ધોટા	ધોટા
ટોગ	દાગ	છાણું	છોણું
દોંગાઈ	દાગાઈ	જાણું	જોણું
નોધ	નાધ	ઢાંડું	ઢાંડું
નોમ (નવમી)	નામ	તાણું	તોણું
પોખ (લીલું અનાંજ)	પાખ,	તાસણું	તોમણું
પોખવું	પાખવું,	ધાન	ધોન
પોચવું	પાચવું	નાણું	નોણું
પોચી	પાચી	પાન	પોન
મોઢું	માઢું	પામળા	પોમળા.
મોડો	માડો	માન	મોન
મોઢું	સાવું	ખામણું (ખાલણું)	ખોમણું
મોપવું	માપવું.	માડયું	મોડયું
સોમવાર	સામવાર	ગડ	ગોડ.
હોમ	હાસ	વાદળો	વોદળો
હોગીઆર	હાગીઆર	વાસો	વાસો

આ વાવાઝોડુ ચરોતર ઉપર ફરી વળ્યું તે વેળા ચરોતરની નજીબના પ્રદેશ ઉપર પણ અપાટો યોડો ધણો લાગેલો જણાય છે અમદાવાદમાં 'નામ' (નવમી), 'હાસ', વગેરે બોલાતા યોડો ગળ્યોગ્યાર આ વાતની સાક્ષી પુરે છે. આ વાવાઝોડુ ક્યારે થયેલું, કયી ઈનામાથી આવેલું, અને ભવિષ્યમાં ઉલટી દિગામાથી એવું વાવાઝોડુ આનતા આ ખરી ગયેલી માત્રાઓ ખાલી પોતાને મળ દેકાણે ગોઠવાઈ જનાનો સભવ છે કે કેમ, એ તપાસ ઇતિહાસકારો કરશે એવી આગા છે

મકરન્દ

૨૦.

વાવાઝોડાની સ્મૃતિ

અચાંધનો.

૧.

મે જ્ઞાનસુધાના તત્ત્વી સાહેબ,

રા મકરન્દ જે વાવાઝોડાની અમરમા કેટલીક માત્રાઓ ખમી ગએલી જણાવી છે તે વાવાઝોડાની સ્મૃતિ મને પણ કાઈક છે ચરોતર અને અમદાવાદ મિવાય સુરતમાં પણ તેની યોડી ધણી અમર જણાઈ હતી ત્યા ફેફ્ફાર થએલો તે માત્રામાં નહી પણ અજ્ઞાતમાં હતો એ જુલ પવનથી કેટલાક અજ્ઞાત ખસી ગએલા તેના યોડાક દષ્ટાત મારી જણુ પ્રભાણે મોકલુ છું.

સુરતમાં પીમ્તા, કુદીનો, ચિતા, કીચુ (chach), ગળ્યોના અજ્ઞાત ખસી ગયીપચી, અચેટ, રક્ષણી, ચમન, એ શબ્દોમાં પેસી ગયા અને અમદાવાદમાં જિલાડી, શીખાઈ, શીગોડાના અજ્ઞાત ખસી જઈ કયા ગયા તે ખબર જ નથી બધા અજ્ઞાત ડહાપ લવગમાં આવીને જઈ લવિગ કહેવાયુ હશે કે કેમ ? કાઠીઆનાડ ફર છે તોપણ ત્યા બાનનગરમાં તેની સહેજ અસરથી ' નથી ' ગળ્યોનું અજ્ઞાત પડી જઈ ' નથી ' થઈ ગયુ ખીજ ગળ્યોનું આવેલું સુરતનું અજ્ઞાત ચમન નામમાં તો સુરતી છોગાવાળું વગણાગીઈ લાગવાથી ખીયાગ કેટલાક અમદાવાદીઓ જેમના માળાપે ચમનવાલ નામ પાડેલા તેઓ પોતાને ચીમનવાલ કહેવડાવવા લાગ્યા તે જ અરસામાં વરડુ ખમી જવાથી સુરતનું મકન, તુલસીનું તલસી, શુભાબનું ગવાબ, શુલાલનું ગલાલ થયુ હશે એમ અનુમાન થાય છે

લી. મે. એક અમદાવાદી સુરતી.

૨.

વાવાઝોડાથી ખરી ગયેલા અક્ષરો

આ પત્રના કેટલાય સને ૧૯૧૨ ના અક્ષરો 'વાવાઝોડાથી ખરી ગયેલી માત્રાઓ' વિશે મ મુદ્રે દર્શાવેલા આથી દલી તેમા જણાવ્યું હતું, કે 'આ વાવાઝોડો ચરેતર કિપર કરી વ્યયુ' ને તેની મોડો જેવા શબ્દો દ્વારા માત્રા ઉડીને મોડો જેવા થઈ ગયા ' પેલી ઉડેલી માત્રાઓએ માત્ર જેવા નખો કિપર ચહી જઈ મોંન જેવા શબ્દો બનાવ્યા અન્તમા જેમકે મવાવ પુરો છે, કે "આ વાવાઝોડો ક્યારે થયેલું, કઈ નિશામાંથી આવેલું" ?

આ માસોના ખુલાસા મોઘવાનુ મન થયું. વૈડિયા બાપડાને પુછતાં એમ તો મમજનુ કે તે વાવાઝોડો અગતોતર કાળ પહેલાનુ છે, પણ થોડુંસ માલ ના જડી

નિશાના સમન્ધમાં જડી આવ્યું કે દખખચુ તરુથી વાવાઝોડો આવેલું મુગન પરગણાને વાવાઝોડાની કડી મખત શાગેલી, એમ તે નિશામાં ૧૫મ ક્રતા જણાયું પુગવા બોળના મળી આવ્યું કે ચરેતરમા તો માત્ર માત્રાઓ જ ખરી ગઈ હતી, પણ મુગન પરગણામાં તો આખા અક્ષરના અક્ષર ખમ્યા હતા જેમકે શ ઉડ્યો તે સ કિપર પડ્યો ને શના વજનથી ૫ મુગરો ને ગયો હ કિપર; જેમ વાવાઝોડાથી કાઢ તાગના થામલા કિપર પડે ને તેથી તાગનો થામલો નીચે ચગના ગધેય કિપર પડે તેમ

શ ખરીને	સ કિપર પડ્યો	સ સગીને	હ કિપર પડ્યો.
શકર	સકર	સુગતમાં	હુરતમાં
શકવુ	સકવુ	સવાડાનુ	હવાડાનુ
શનિવાર	કનિવાર	ગર	દેર*
શેઠ	મેઠ	શાઠ	દાઠ*

રસને જતા લોક કાઢ વગેરેની નિશાની સખીને જાય છે, પણ વાઝોડાથી કાઢ કિપરી જાય એટલે લોક જૂલા પડે વાવાઝોડાના આ અક્ષરેત્પાતથા પણ લોડની એવી વચે શરૂઆતમાં થયેલી

એ બનાવ બન્યા પછી દહાડે છોટાઉદેપુર તાબાના જયુગામના મન-સુખગમ નામે બ્રાહ્મણ મુદ્રથ મુગત ગયા. મહીધરપગમા તરી નામે પોતાની એક સગીને ત્યાં ક્તર્યા લોકે જાવ્યું ત્યારે ત્યાં એમાન આવ્યા. શશી પણ ત્યાં થઈ ને બહુ દહાડે પોતાના સગાના મારા સત્કારની

* આ બે શબ્દોમા બન્ને દત્પાત સાથે થયેલા એટલું વાવાઝોડું

ગોઠવણ કરવા લાગી. એક બે દિવસ મનઝુખગમ ત્યા રહ્યા ને કામથી પગ-
વારી પોતાને ગામ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા સાંજ થવા આવી હતી,
તેમણે વિચાર્યું કે રાત્રે પહોરે પાચ સાત ગાઉ ત્રી નાંખીશુ ને ટોઈ
ગામમા વામો કરીશુ પણ કાશીએ તો ગધવા માંડ્યુ હતુ મહારાજને
જતા દેખીને કાશી બોલી ઉઠી, “ તુ કરે છે જવા, હુ કરુ છુ ખાવા,
માણુહતી હુ તો એવી જુખી કે ગખહ, ગખહ ને ગખહ. ” લેખકાની
પેઠે સુરતના લોકમાં પણ તુ-તાનો ગિવાજ હલકા લોકમાં હીક જાઓ છે
ને તેનો ગગ ભારે લોકને પણ લાગ્યો છે મનઝુખ મહારાજને તો જાણ્યુ
કે આ તો માણુમની જુખી છે, ને તેથી ગક્ષમ સ્વભાવની બની ગઈ છે
આપણે બ્યારે જવા નીકળ્યા ત્યારે એણે આપણા કોળીઓ કરી જવાની
જમણ દેખાડી હીક મહારાજ તો મુઠીઓ વાળી નાહા.

કાશીનો હેતુ એવો ન્હોતો, બ્રાહ્મણનો હેતુ એવો હોય જ નહિ.
કાશી તો માણુસ ઉપર એવુ બહાવ ગખતી, કે ગમે તે આવે તેને પોતાને
લેગ ગમે ને આદર મત્કાર કરે પણ ‘ રાખીય ’ તો ‘ ગખહ ’ થઈ
જવાથી પિયારા મનઝુખગમ બૂઝા પડ્યા ને નાહા.

હવે આ વાવાઝોડાની સાલ બોળવી જોઈએ, પણ તેનો પતો મહારાવી
ખાનો નથી

વાશાસર—

નોંધ

“૨” અનારો પ્રયામ મક્ષણ થતો જોઈ અમને મતોપ થાય છે. જે
ખીજને કુટતાં વાગ લાગત તે ઉપર હાન્યરમતુ મિચન કરવાથી તરત
અંકુર આવવા માડ્યા છે અમને આશા છે કે ટોઈ ચર્યાપત્રી એમ પણ
કહેશે કે ‘ મામવાર ’ અને ‘ ધોન ’ મગખા ઉચ્ચાર ‘ હવે બધ થવા
જોઈએ સુગત તરફ થતા અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચારને વાવાઝોડાના ઉત્પાતનુ રૂપક
બધખેસતુ આવવા વિગે મદદ મહે છે મગેતરમા ‘ આખા અત્તના
અક્ષર ’ બદલાઈ ‘ ક્યા ’ ને ‘ ચ્યો ’ બોલાય છે તેને વાવાઝોડાની
અમર કૃષ્ણવામા આવે તો કિલ્લતા લાગે એવા વર્ણના કેમ્પરતુ કાગણુ
કાઈ ખીજુ જ રૂપવું પડે વળી, એ વાવાઝોડુ સુગત તરફથી આવેલુ
હોત તો ત્યાંની વાણીનો કાઈ જગાર ચરેતરની વાણીને વળગેનો હોત ન
પણ, એવી કાઈ રેખાઓ જણાતી નવી યાતુ, અલકાગ એ આખરે

૨ આ ચર્યાપત્રીનુ નામ પ્રસિદ્ધ જગ માટે તેમની સમિતિ મેળવવાનુ બની
ચેલ્ય નથી

જાણુ છે તોપણ, 'વાસાસ્ત્રી મહાગજ' ને એક જીતુ ઉદાહરણ યાદ દેવડાની ઢીથુ કે 'ભાટ ભાટ ભાટડી, કોટે બાધી ચાટડી' ના ઉત્તરમાં કહેલી 'ચારણ ચાગણ ચારણીઓ, કહે બાધ્યુ ધટીતુ પડ' સરખી લિલિત મોળી પડે છે અને અકળ જાય છે

મુગ્ધ તરફ 'પુરાવા ખોળવા' વાગાત્રી કરીથી જાય ત્યારે વધારે ખારીકીવી તપાસ કરશે તો જણાશે કે 'ગખ' ધાતુનો ભવિષ્યજાળ દર્શાવવા 'ગખસ' જેવું રૂપ પામીઓ વાપરે છે પણ હિન્દુઓ વાપરતા નથી તેમનામાંથી જોઓ 'ગખીસ' કહેતા નથી તેઓ 'રાખા', 'ગખવાનો', 'રાખવાની' એવા રૂપની ભવિષ્યજાળ દર્શાવે છે

તત્રી, જા. સુ.

૨૨

થોભીઆ

જ્યારે જ્યારે હું કોઈ માણસના ચહેરા ઉપર થોભીઆ જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મારા મનમાં બહુ તર્કવિતર્ક થાય છે એમ કહેવાય છે કે કુદરતમાં કોઈ વસ્તુ હેતુ વગરની હોતી નથી, અને, મનુષ્યો પણ કોઈ કાર્ય હેતુ વગર કરતા નથી ત્યારે થોભીઆનો શો હેતુ હશે ? થોભીઆ કુદરતી ન કહેવાય, કેમકે થોભીઆની આકૃતિ કુદરતથી થતી નથી દાઢી અને મુઠ કુદરતી રીતે ઉગે છે, પણ, થોભીઆ તો માણસની બનાવટથી થાય છે એમ છે તો, માણસો શા હેતુથી થોભીઆ ગખતા હશે ? દાઢી અને મુઠ ઉગે તેવા રહેવા દેવા એ કુદરતનું અનુચિત ગણાય દાઢી અને મુઠ બને કાઠી નાખવા એ ચહેરા અચ્છ દેખાય અને આકૃતિ ગભીર દેખાય એ હેતુથી ટોચી મનુષ્યકૃતિ કહેવાય દાઢી કાઠી નાખવી અને દંત મુઠ રાખવી એ ચહેરા સ્વચ્છ દેખાય અને આકૃતિ પુરુષત્વગાળી દેખાય એ હેતુથી કરેલી મનુષ્યકૃતિ કહેવાય દાઢી ગખી દંત મુઠ કાઠી નાખનાર પણ કેટલાક હોય છે તેમનો હેતુ કુદરતનું અનુચિત કરવાનો અને ગક દેખાવાનો હશે પણ, થોભીઆ ગખવાનો શો હેતુ હશે તે બહુ બહુ વિચાર કરતાં પણ મારાથી કંઈ નકાતું નથી એ વિશે અનેક ધાગણાઓ મેં અજમાવી જોઈ પણ એકે બધેસતી આવી નહિ

બહાદુર દેખાવાના હેતુથી માણસો યોભીઆ ગમતા હશે ? યોભીઆથી ચહેરા કાંઈક વિકરાળ દેખાય છે, અને, નહાનાં છોકરા યોભીઆવાળા માણસને જોઈને ખીંકે છે પણ ખરા વાધ વર યોભીઆ જોઈ ખીંકે છે કે કેમ તે જાણવામા નથી પણ, તે ખીતા હોય ને શિકારીઓ એ ઉપાય લીધા વગર રહે નહિ “ ભેશ ભડકે એવા ટીલા ” કહેવાય છે, પણ, યોભીઆતુ વર્ણન એ પ્રકારે થતુ નથી, તેથી, યોભીઆથી ભેશો ભડકતી હોવી ન જોઈ એ ખાવાઓ અને કપોરો વિકરાળ દેખાવાનો અને છોકરાને ખીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરા, પણ, કોઈ સસારી મનુષ્યો છોકરાને ખીવડાવવાના કે દોરને ભડકાવવાના હેતુથી કાંઈ કાર્ય કરે એ બનવા જોગ નથી યોભીઆથી ચહેરા પર કાંઈ બહાદુરીની, જવામદારીની, ગૌરવીની, સાહસિકતાની કે પરાક્રમની રેખાઓ દેખાતી નથી યોભીઆથી એવી રેખાઓ દેખાતી હોત તો લશ્કરમા મિષાઇ અને અને સવારોને જેમ ફેટા વાડ પહેરાવવાના, છોગા ઉડતા ગાવાવાના, કમરપટા કમીઝસીને બધા વાના પટ્ટીઓ ચીપી ચીપીને વળાવવાના, વાસે એક વેત ખાડો પડે એવી ગીતે છાતી ઝાઢીને ચલાવવાના, નિયમો હોય છે તેમ યોભીઆ રખાવવાના પણ નિયમો હોત

ત્યારે, સુદર દેખાવાના હેતુથી માણસો યોભીઆ ગમતા હશે ? સુદગતાની ઘણી વ્યાખ્યાઓ હું જોઈ ગયો, પણ તેમાંથી એમાં યોભીઆના દેખાવનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી ‘ અવયવોના પરસ્પર પ્રમાણની સુવર્ણિતતા દેખાય ત્યાં સુન્દગતાનું દર્શન થાય, ’ એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, યોભીઆથી ચહેરાના કોઈ અવયવોનું પ્રમાણ જોડવાનું નથી, ઉલટું પ્રમાણ બગડે છે ગાલ સાધારણ હોય તોપણ યોભીઆને લીધે કુલેના દેખાય છે, આખો માગાન્ય રીતે ઉઘડેલી હોય તોપણ યોભીઆને લીધે પહેળી ઝરેલી દેખાય છે, સુખાકૃતિ ગોળ કે લબગોળ હોય તોપણ યોભીઆને લીધે ચોરસ દેખાય છે ‘ અવયવોની રચના એવી હોય કે જે નારનું ચિત્ત તે અવયવોમા આન્દોલન થતુ હોનાથી કલ્પના કરે ત્યારે તે ચિત્તને સુન્દગતાનો અનુભવ થાય છે, ’ એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, યોભીઆ જોઈ એવા આન્દોલનની કલ્પના ઉત્પન્ન થતી નથી યોભીઆથી તો ઉલટું અચલ મનુષ્યના ચહેરામા પણ જડતા અને મૂલતાનો આભાસ થાય છે. ‘ જેના દર્શનથી ગસિકતા તૃપ્ત થાય અને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેને સુન્દર ગણવું, ’ એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે, પણ, - રસિકતાના કોઈ ભાવનું યોભીઆથી પોપણ થતુ જણાતું નથી કોઈ કવિ-

૧. ગુણ

મામ તાર પર મારતોય પાત્રક 'વર વલગેરિય'

(garis) કે મતરંત માટે હૈં !

તામા, નાટકમા કે નવલકથામા સુન્દર આકૃતિના મનુષ્યના વર્ણનમા તેને યોભીઆ હોવાનું કહેવામા આવ્યું નથી નાયકના ચહેરા પરના યોભીઆ જોઈ નાચિકા મોહિત થઈ ગયાનું કોઈ કવિએ વર્ણવ્યું નથી મેતાનની લલચાવવાની ગતિ દર્શાવવા ચિત્રકારોએ તેને બહુ જ સુંદર આકૃતિવાળો કદ્યો છે, પણ, કોઈ ચિત્રમા તેના ચહેરા પર યોભીઆ દહારેલા હોતા નથી. યોભીઆ જોઈ કોઈને આનંદ થયો હોય એમ પણ કોઈ વખત વાચ્યું કે માનવ્યુ, નથી. 'એકતામા અનેકતાનો વાસ હોય તે સુંદરતા કહેવાય,' 'જેથી લાગણી પર અસર થાય તે સુંદર કહેવાય,' 'જ્યા પરિચયના સન્દર જાગૃત થાય ત્યા સુંદરતા પ્રગટેલી કહેવાય,' ઇત્યાદિ ગમે તે વ્યાખ્યા લઈએ પણ કોઈ યોભીઆને આશ્રય આપે એમ જણાતું નથી. યોભીઆ જોતા યોભીઆ સિરાય ખીજા કાગળો ખ્યાલ આવતો જ નથી, તેથી, યોભીઆથી ચિત્તમા અનેકતાની ભાવના શી રીતે દાખલ થઈ શકે ? અથવા, અનેક ભાવનાઓ એકી થાય અને તે યોભીઆથી ઉદભવેલી મનાય એમ શી રીતે બને ? લાગણીની ડોઝી પર તો ઉપર રસિકતા અને આનંદના અંશવાળી વ્યાખ્યાના મંથનમા યોભીઆને મુકી જોયા, પણ, કાઈ સાર જણાયો નહિ યોભીઆથી જો કાઈ પરિચયના મસ્કાર જાગૃત થતા હોય તો માત્ર હાથીની સૂઠની કે લગ્ન વખતે કન્યાના મહો પર કાઢે લો પીયળની કે ઝાડ પર થયેલા અને ઝાડના પાદડા બહાર દેખાતા જાળાની મૃતિ યોભીઆથી ઉદીપ્ત થાય જે, પણ, આન્દર્યનું ભાન કોઈ પ્રકારે થતું નથી.

માછલી પાખતી (fish) ની ગરબ યોભીઆથી માણસને સરે છે એવું મેં કોઈ ઠેકાણે વાંચ્યું છે પણ, એ ખુલાસો ખરો લાગતો નથી. પાખતી માછલીને પાણીમાં તરવામા મદદ થાય છે, પણ, માણસને હવામાં તરવું પડતું નથી પવનનો ચપાટો આવે તો યોભીઆ તે ઝીલી લે અને માણસ પડતો બચી જાય, એમ પણ બનતું નથી યોભીઆવાળા માણસો પવનના ધક્કાથી ઉથલી ન પડે એમ કદી જોવામા આવ્યું નથી યોભીઆ એ રીતે ઉપયોગી થતા હોય તો ખલાસીઓ અને વહાણવટીઓ યોભીઆ રાખ્યા વિના દરિયો ખેડવા નિકળે નહિ એવો ચાલ પડત યોભીઆથી તગતું હોત કે દરીયાના તોળાની પવન સામે ટક્કર ઝીલી ગતી હોત તો તેઓ ખોતે યોભીઆ ગખત, એટલું જ નહિ પણ, વહાણને પણ યોભીઆ ઉગાડત.

મહોમા પાનમોપારી ને તપાકુનો હુચો હોય તો તે યોભીઆને લીધે દેખાય નહિ, એમ કોઈ કહેશે, પણ, એ ખુલાસો નબે તેમ નથી, કેમકે યોભીઆથી તો હુચો ન હોય તે છતાં હુચા જેવું દેખાય છે

આમ એકે રીતે યોબીઆનું પ્રયોજન સાબીત થતું નથી તેથી મને બહુ ગુસ્સાવળું થાય છે, અને, કદી કદી હું મુશ્કેલીમાં આવી જાઉં છું એક વાર એક યોબીઆવાળા ગૃહસ્થ માથે મારે મેળાપ થયો તેમણે ઘણું વિષયો બાબત વાત કરી પણ, મારી દૃષ્ટિ તો ક્રમે કરી તેમના યોબીઆ પરથી ખમી નહિ આકાશથી માડીને પાતાળ સુધીની એકેએક વસ્તુ વિશે તેમણે વાતો કરી તે મેં ધ્યાન દઈને સાંભળી, પણ, મારા મનના ઉડાણમાં તો તેમના યોબીઆ જ ઘોળાયા કરતા હતા તેમણે પાતાળથી ગરૂ કરીને આકાશ સુધી જઈ પહોંચી એની એ વાતો ઉલટા ક્રમમાં ફરીથી કહી તે 'પર મેં' બહુ લક્ષ આપ્યું, પણ, યોબીઆમાં મગન થયેલું માંડ મન પરવશ તામાંથી છુટ્યું નહિ એનીએ વાતો ત્રીજીવાર તેઓ આકાશથી ગરૂ કરી કહેવા જતા હતા, પણ, અતે મારી ધીંગળ રહી નહિ હું એવો વિહ્વલ અને આકુલબ્બાકુલ થઈ ગયો હતો કે હું શું કરૂં છું તેનું મને ભાન મળ્યું નહિ, અને હું બોલી લડ્યો, 'માફ કરજો, આપ અગાધી વાત કરો તે પહેલાં પુછી લઉં કે આપ આ યોબીઆ શા માટે રાખે છે?' તે ગૃહસ્થ તરત ઉઠીને ચાલતા થયા તેમની જોડે તેમના યોબીઆ પણ અદશ્ય થયા ત્યારે હું ભાનમાં આવ્યો, અને, મેં કેવો અવિવેક કર્યો હતો તે મને સમજાયું બેભાનપણામાં થયેલી ભૂલ માટે મેં તે ગૃહસ્થની ક્ષમા માગી છે, અને, મારે તે તેમને સમાધાન થઈ ગયું છે પરંતુ, મારા મનની મુઝવણી તો એમની એમ રહી છે

કદી કદી મને એવો વિચાર થાય છે કે યોબીઆના ગૃહસ્થોની ડોન્ડરન્સ બોલાવી 'યોબીઆ ડોન્ડરન્સ' પામે જ યોબીઆના હેતુનો નિર્ણય કરાવવો પણ, દેશમાં આટલી આટલી ડોન્ડરન્સો ભગાય છે તેમાં 'યોબીઆ ડોન્ડરન્સ' ભરવાનો વખત કયા મળે? અને કદાચ તે ડોન્ડરન્સ ભરાય, પણ, યોબીઆવાળા માણ્યો યોબીઆ રાખવાનો હેતુ પોતે જ જાણતા હશે કે કેમ? તેઓ જાણતા હોય તોપણ મન મુનીને વાત કરે કે કેમ? એ શકાઓને લીધે ડોન્ડરન્સ મેળવવાનો વિચાર માડી વાળ્યો છે.

'ભાવિતું સ્વરૂપ કેવું હશે' એ પ્રશ્ન રા નરસિંહગવને બહુ ગૂઢ લાગ્યો છે અને તેનો ઉત્તર તેમને કોઈ ટેકાણેથી મળ્યો નથી પરંતુ, મને તો 'યોબીઆ રાખવાનો હેતુ શો હશે' એ પ્રશ્ન એથી વધારે ગૂઢ લાગે છે તેનો ઉત્તર 'આમ કોઈ રીતે મળતો નથી, માટે "કુસુમખાળા" માથી રા. નરસિંહરાવના વચન ઉતારી મારે ઉદ્ગાર કરવો પડે છે કે

‘गुलु’
(પામ તાર પર મારતાય પાલક 'वर वल्लभैरिव'
('allways) के मतयन माते हैं ।

‘ આ હૃદયમથન પ્રશ્નો ન કો ઉત્તર વાળે,-
હા ! કોણુ એહવો આહિં સસય મુજ ટાળે ? ’

મકરન્દ

૨૨.

યોભીઆ-ઉત્તર પક્ષ +

યોભીઆ ગખનાર તે કેમ રાખતા હશે તે ‘ હૃદયમથનના પ્રશ્ન ’ થી રા. મકરન્દનુ ચિત્ત વિચારસાગરમાં ઝોલા ખાવા લાગ્યું છે અને તેમનો ‘ મસય ’ ટાળનાર કોઈની આપેક્ષા તેમણે દર્શાવી છે, તો તેમના ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવા એક યોભીઆ રાખનાર તરફથી એ પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન થવું ઇચ્છે છે તેમની મુલાકાતે આવેલા યોભીઆવાળા ગૃહમંથે એ શબ્દનું નિવારણ કેમ નહીં ક્યું હોય તેનું કારણ ગમે તે હશે વિક-રાળ દેખાવા હજી સુધી આમાન્ય રીતે મનુષ્યે ઇચ્છા નથી કરી માટે તે કારણસર યોભીઆ કોઈ રાખે એમ હોય જ નહીં પરિણામ તેવું થતું હોય તો જોનાગતો દોષ છે બહાદુરી, જવાબદારી કે, સાહસિકતા અથવા પરાક્રમની દેખાઓ યોભીઆથી દેખાશે એવી ધારણાથી કોઈ યોભીઆ ગખતા પણ હશે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થાય છે, એમ મિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થયા છે સુન્દરતાના ત્રીણામાં ત્રીણા અગ્રે અને મૌન્દર્યની વિસ્તૃતમાં વિમ્બત વ્યાખ્યાઓ દર્શાવી તે હેતુ પણ તેમાં સફળ થતો નથી એમ દેખાડ્યું છે, અને ખીજી અનેક રીતિઓ તેની પ્રયોજનહીનતા બતાવી છે પરંતુ એટલું સક્ષમા ગખવું નેઈએ કે શરીર શોભાવવાના અનેક અનેક પ્રયત્નોમાંનો એક આ છે તે કેટલે અગે મફળ થાય છે તે જુદો પ્રશ્ન છે’ મુજબ આકાશ ગોળ વાળતા, મુજ સીધી તાર જેની ગખની, આમળી રાખવી, એવા પ્રકાર-માંનો એક યોભીઆ ગખવાનો પ્રકાર છે હા એટલું ક્યુલ દરીશુ કે અમે યોભીઆ રાખનાર એવી કાંઈક ગભીરતાનું રૂપ ધારણ કરાય છે એવું માનીએ છીએ જેમ અમુક કિમ્બ પછી પાવડી પહેરવાથી અને વળી તે સાથે જેમ ગખવાથી ‘ બાર ’ પડે એમ માનવામાં આવે છે તેમ નાતના પટેલ હોઈએ અથવા ગામના મુખી હોઈએ અગર ક્યુબો પીવાની ટેવ પાડી ગજવશી જેવા થયા હોઈએ તો એ સર્વના ચિહ્ન રૂપ-એ સર્વ માટે જરૂરનો ‘ બાર ’ પાડનાર યોભીઆ બને છે, એવો અનુભવ છે.

આમ એકે રીતે યોભીઆનું પ્રયોજન આપીત થતું નથી તેથી મને બહુ ગુચવણ થાય છે, અને, કદી કદી હું મુઠેલીમા આવી જાઉં છું એવા એક યોભીઆવાળા ગૃહસ્થ સાથે મારે મેળાપ થયો તેમણે ઘણું વિષયો બાબત વાત કરી પણ, મારી દૃષ્ટિ તો કેમ કરી તેમના યોભીઆ પરથી ખમી નહિ આકાશથી માડીને પાતાળ સુધીની એકેએક વસ્તુ વિશે તેમણે વાતો કરી તે મેં પાન દઈને સાંભળી, પણ, મારા મનના ઉડાણમા તો તેમના યોભીઆ જ ઘોળાયા કરતા હતા તેમણે પાતાળથી ગર કરીને આકાશ સુધી જઈ પહોંચી એની એ વાતો ઉલટા ક્રમમા ફરીવી કહી તે પર મેં બહુ લક્ષ આપ્યું, પણ, યોભીઆમા મગ્ન થયેલ માંડ મન પરવગતામાથી છુટ્યું નહિ એનીએ વાતો ત્રીજાવાર તેઓ આકાશથી ગર કરી કહેવા જતા હતા, પણ, અતે મારી ધીંગલ રહી નહિ હું એવો વિહ્વલ અને આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો હતો કે હું શું કંઈ છું તેનું મને બાન જ્યું નહિ, અને હું બોલી લઉં, ‘માફ કરજો, આપ અગાડી વાત કરો તે પહેલા પુછી લઉં કે આપ આ યોભીઆ શા માટે ગમ્યો છે ?’ તે ગૃહસ્થ તરત ઉઠીને ચાલતા થયા તેમની જોડે તેમના યોભીઆ પણ અદક્ષ થયા ત્યારે હું બાનમા આવ્યો, અને, મેં કેવો અવિવેક કર્યો હતો તે મને સમજાયું એમાનપણમા થયેલી ભૂલ માટે મેં તે ગૃહસ્થની ક્ષમા માગી છે, અને, મારે તે તેમને સમાધાન થઈ ગયું છે પરંતુ, માગ મનની મુઠવણ તો એમની એમ રહી છે

કદી કદી મને એવો વિચાર થાય છે કે યોભીઆવાળા ગૃહસ્થોની ડોન્ડરન્મ બોધાતી ‘યોભીઆ ડોન્ડરન્સ’ પામે જ યોભીઆના હેતુનો નિર્ણય કરાવવો પણ, દેશમા આટલી આટલી ડોન્ડરન્સો ભગાય છે તેમા ‘યોભીઆ ડોન્ડરન્સ’ ભરવાનો વખત ક્યા મળે ? અને ક્યાય તે ડોન્ડરન્સ ભરાય, પણ, યોભીઆવાળા માણ્યો યોભીઆ રાખવાનો હેતુ પોતે જ જાણતા હશે કે કેમ ? તેઓ જાણતા હોય તોપણ મન મુગીને વાત કરે કે કેમ ? એ શક્યોને લીધે ડોન્ડરન્મ મેળવવાનો વિચાર માડી વાળ્યો છે.

‘ભાવિતું સ્વરૂપ કેવું હશે’ એ પ્રશ્ન ગ. નરસિંહગવને બહુ ગૂઢ લાગ્યો છે અને તેનો ઉત્તર તેમને કોઈ ટેકાણેથી મળ્યો નથી પરંતુ, મને તો ‘યોભીઆ રાખવાનો હેતુ શા હશે’ એ પ્રશ્ન એથી વધારે ગૂઢ લાગે છે તેનો ઉત્તર આમ કોઈ રીતે મળતો નથી, માટે “કુસુમમાળા” માંથી

૧. નરસિંહરાવના વચન ઉતારી મારે ઉદ્ગાર કરવો પડે છે કે
 ‘શુભ’ છાન્દસ પર માર્કાંડેય પાત્રક ‘વેર વલ્લભૈરવ’
 (૧૫૬) કે પ્રત્યંત પ્રાચીન છે ।

વળી એમા અધિકારભેદના રહસ્યનું તત્ત્વ ગુઢ રૂપે અતર્જીત થએલું છે. અમુક ઉમરે છોકરા ખીડી પીએ પછી મોટા થતે ચલમ અને આધેડ થતાં હુકો પીવાનો શરૂ કરે એ પ્રકારની આધેડતા યોભીઆથી પ્રકટાવાય છે. અને અમુક ઉમર પછી જ તે રાખવામા આવે છે એથી ભાર પડે છે એ સિદ્ધ થયા પછી શોભા માટે એટલું જ કહેવાનું કે કોઈને શોભા લાગે ને કોઈને ન લાગે તેનો ઉપાય નથી. સોય જેવી મુઠ રાખનારને એમા શોભા લાગે છે, બડમુછીયાને મુઠ વગર શોભા જણાય છે, તો યોભીઆવાળાને યોભીઆમા શોભા દેખાય તે કાંઈ અયોગ્ય નથી. રા મકરન્દને તેમ ન દેખાતું હોય તો તેમની રસગુતાની ખામી જ છે. યોભીઆવાળાની કોન્કરન્સ ની જોડે બડમુછીઆ કોન્કરન્સ, દાદીનાળાની કોન્કરન્સ, બાબરીવાળાની કોન્કરન્સ, ચોટલીવાળાની, એવી સર્વ ભરાની જોઈએ એવી સૂચના દ્રવી અવરિત નહીં કહેવાય.

એમ તો સરય આણુવા બેસે તેને ઘણી શક્યો થશે અમદાવાદીઓ પાધડી ડબા જેવી કેમ પસંદ કરતા હશે, મુરતીઓ છાપરા જેવી કેમ પહેરતા હશે, બાવનગરીઓ ઘડીના પડ જેવી કેમ ધાગણુ કરતા હશે. જામનગરી ફેટો એક દિશામા વાકો ને ઝાલાવાડી ફેટો તેથી ઉલટી દિશાના વાક વાળો કેમ હશે, સિધીઓ પડધમ મરખી પાધડી કેમ પહેરતા હશે, ખંગાળીઓ ઉઘાડા માથા જ કેમ ગખતા હશે, મડમો મુઝીના માળા જેવા વાળ આગળ કેમ ગખતી હશે, અને પાગમણો તેની શુ જોઈને નકલ દરતી હશે, મડમો મળુગણના ટોપલા જેવડી અને વરવી ટોપીઓ કેમ પહેરતી હશે, કોઈ ઉઘનની પુછડી જેની ચોટલી અને ધારી કેમ રાખતા હશે, કોઈ લાખા ચોટલા કેમ પમદ કરતા હશે, કોઈ વાકી મેથી કેમ પાડતા હશે, કોઈ મીંધી કેમ પાડતા હશે, કોઈ પટીઆ કેમ પાડતા હશે, કોઈ ગુન્છા કેમ પાડતા હશે, કોઈ કંડ સુધીના કોટ તો કોઈ હી ચણુ સુધીના કોટ અને કોઈ પગના કાડા સુધીના ડગલા કેમ પહેરતા હશે, કોઈ વેન્ટ કોટના ગળવામા, કોઈ કોટના ગળવામા અને કોઈ પાટલુનના ગળવામા ઘડીઆળ કેમ રાખતા હશે, ત્રણી કોઈ હાથે ઘડીઆળ કેમ બાધતા હશે, એવી એવી મે'કડો શક્યો ઉત્પન્ન થશે, પણ તે સર્વનો એક જ જવાબ કે ભાઈ જેને જેવો શોખ, જેને જેવો 'ટેમ્પ' એજ પ્રમાણે યોભીઆ સમજવું 'ટેમ્પ' એ બાબત અષ્ટ કરી અમળવાય તેમ નથી, પણ યોભીઆ રાખનાર પોતાનો 'ટેમ્પ' સાચવવાના હેતુથી પણ યોભીઆ ગળે

ગુણ

મામ ૧૮૨૫૨ માર્તાવ પાલક 'વેર વલગૈરિષ'
) કે મતચંત માટે છે.

છે આટલા ખુલાસાથી સદેહના વખખાથી સુક્ત થઈ ગઈશે પરંતુ આ
 † સ્થિતિએ પેલા કે ને ઉત્તર આપ્યો હતો તેમ બાટ બાટ બાકી જેવો
 ઉત્તર નહીં મળે એવી આશા છે, કાગળ કે આ ગકાનિવારણાથ ખુલાસો છે

૨૩

અવેશ કારભારી

The Karbhari's Substitute

પ્રવેશ પહેલો.

૨થળ કારભારીની ટ્યેગી

(કાગભારી વેલશીભાઈ મહોટે ગાદીતરીએ બેસીને ટપાવના કાગળો
 વાંચે છે તલ્લચ દ, હિમ્મતલાલ, ઉજ્જવશી, હમગલ વગેરે કાગડોનો નાનાના
 હાના ગાદીતરીઆ પર બેસીને પોતપોતાના મેલ પર કાગળો લખે છે.
 રીપાઈ આ, હિંદો કમમ, વગેરે જમીન પર છુટા છુટા બેઠા છે)

વેલશી (કાગળ વાંચતા)—અરે તલ્લચ દ ! આ શું આવ્યું ?

તલ્લચ દ—કા ! શું છે માહેબ ?

વેલશી—પોસ્ટિકલ એજન્ટ માહેબની આ યાદી આવી છે તેમા લખે છે
 કે મહાત્મ તરફના ડોઈ દેશી ગવનના દીવાન મિ ચિનથ્યારાવ
 આ એજન્ટનીના જનાવરો જેવા નિકળેલા છે (વાંચે છે)
 ‘ તમારા મગ્થાનના ગમેડા પ્રખ્યાત છે માટે ને જોવા માત્ર
 આવના મામતી તા ૬ લીએ મિ ચિનથ્યારાવ તમારી તરફ
 આવી પહોંચ્યો તમારે તેમની આરી રીતે મગ્થગ કરી
 તમારા હાઝર માહેબ હાથ જમાએ દિત્તર હિંદુસ્તાન ગયેલા
 છે માટે તમારે જાતે મિ ચિનથ્યારાવને ડોઈ માગ ગામે લઈ
 જવા અને ત્યાના ગમેડા એકઠા કરીને મતાવવા મિ ચિનથ્યા-
 રાવ ગુજરાતી જાણતા નથી તેમ જ હિંદી પણ જાણતા નથી,
 અને, ફક્ત ઈંગ્રેજ સમજી ગઈશે તમે પોતે ઈંગ્રેજ જાણતા
 નથી માટે ઈંગ્રેજ જાણના કાગડોને સાચે તા
 ચિનથ્યારાવને તાકીદે પાછા ફરવું છે માટે તેમને કોઈ
 હુકમર ખેટી કરવા નહિ આમા કોઈ પણ રીતે

તે પણ કડ, અને, ગધેડા બતાવવા બીજે ગામ પણ જાઉં કરવું ત્યારે પૂરું કરવું પણ, મારે પણે વા આવેલો છે તેથી મારાથી ચિનચ્યાગવ સાથે ફરાય એમ નથી કચેરીમા જ મહામહેનતે આવું છું ને

ઉકો—આપણ, એ બધાને ગહેવા દો એ પાણી વગરના અસ્ત્રાથી ઘડી બોડાય એમ નથી આપની નજરમા આવવું હોય તો એ કામ મને હુપો.

તલકચદ—અલ્યા ! પાડા મુડયા એટલે કારભારી થતાં આવડયું ?

ઉકો—મે તો પાડાએ મુડયા સે ને ગળાએ મુડયા મે મુડવાનું હેલું હોય તો હ્યો મારી દોથળીમાથી અસ્ત્રો લઈને જીવોને આપડે સે !

તલકચદ—તારી હોશીઆરીની વાત થાય ? જનમથી હનમની કારીગરી ગીખેલો, અને, પંછી ફરાસ થયો એટલે અમલદારી શિખ્યો

વેલશી—એની હિમ્મત હોય તો પછી આપણું શું જાય છે ! જ્યા ત્યા ચિનચ્યાગવ જોડે કારભારી થઈને ફરતા કોઈનેઈએ અલ્યા ઉકો ! તુ ઠેક પાર ઉતારીશ કે વચમાંથી ખેસી જઈશ ?

ઉકો—આપણ, વાળા કોઈ અડધું માથું બોડીને ઉઠી ગયો એમ સાબળ્યું સે ? એ તો અસ્ત્રો હાથમા લીધો તે પુરું કંઈ તાણે જ જાયે આપ નિરાતે જજો ને હખેથી નાત જમીને પાસા આવજો. હધએ ઘોડો ના રાખશો

વેલશી—ત્યારે, હું કાલે સવારે નિકળીય તલકચદ, પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબને જવાબ લખો કે આપ સાહેબના ફરમાન પ્રમાણે બધી ગોઠવણ કરવામા આવશે અને મિ ચિનચ્યાગવ સાથે જાતે જઈ ગધેડા, બતાવવામા આવશે મારી સહી લઈ જવાબ આજની ટપાલમા રવાના કરજો

ઉકો—આપની પાધડી, જમો, ખેસ, ઘોતીયુ બધું મેકલતા જજો કે ચાર દી રહ્યા તેમા હું મહેરતા થિયું.

(મહુ જાય છે)

हास्यमंदिर

“अवेजी कारभारी” पृष्ठ २३२.

उको (हाथ जोडीने)—गाएव खरु कई दउ सु हु तो अहानी
कसारीनो फराम सु !

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—મહેમાનના ઉતારાનું દીવાનખાનું.

(ચિનખ્યારાવ, કારભારીના વેરામા લોકો અને તલકચંદ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

ચિનખ્યારાવ—Mr Velshi, did you ever have a census taken of the donkeys in your state ?

તલકચંદ—પુછે છે કે તમારા રાજ્યના ગધેડાનું કદી વસ્તીપત્રક કરાવ્યું છે ?

ઉકો—આ તો હાથ મુરખ જણાય સે ! ગધેડાનું તે વળી વહતીપત્રક ચતું કરસે ?

તલકચંદ—પણ નથી ક્યું એમ ના કહેવાય

ઉકો—તાણે તમને ઠીક લાગે તેમ કહાડોને. આ કે દી મણુવા જવાનો સે ?

તલકચંદ—A census was taken five years ago, and, the Karbhari Saheb remembers that there were 987 males and 1043 females

(ચિનખ્યારાવ નોટચુકમા લખી લે છે)

ચિનખ્યારાવ—Can you tell me what is the speciality of the donkeys of your state ?

તલકચંદ—એમ કહે છે કે ખીજ ગધેડા કરતા ફેર હોય એવું તમારા રાજ્યના ગધેડામા શું છે ?

ઉકો—એને કહોને કે તું તારી મેળે જોઈને પારખી લે, તારે આખો નથી ?

તલકચંદ—પણ, આપણે પત્રકમા ગણેડા ભર્યા એટલે કંઈ ફેર કહેવો પડે

ઉકો—એમ કહોને કે અહીના ગધેડા જુકે સે વધારે.

તલકચંદ—The donkeys of this state look cleverer than others, and, the Karbhari Saheb believes that they bray for a longer time

(ચિનખ્યારાવ નોટચુકમા લખી લે છે)

ચિનખ્યારાવ—It would be difficult to measure the time occupied in braying, but, I should be thankful if you could tell me how your donkeys look cleverer Is there any peculiar expression in their eyes ?

તલકચંદ—મેં જુલું કે અમાગ ગધેડા વધારે ફુશીયાર છે, તો પુછે છે કે એમની આખમા કંઈ ફુશીઆરી દેખાય છે ?

ઉકેા—આને ગધાડાની લેહ લાગી મેં તે જાતનો કુભાર હશે ? આવતે તે ડેણે દીવાન કર્યો હશે । જહાને કે અમારા ગધાડા યુસડા હલાવે સે તાણે ભારે અક્લવાળા દેખાય મે

તલકચંદ—The Karbhari Sahab is of opinion that our donkeys appear very clever when they wag their tails

(ચિનચારાવ તોટયુકમા લખી લે છે.)

ચિનચારાવ—Do your donkeys carry greater loads than others ?

તલકચંદ—એમ પુછે છે કે તમારા ગધેડા ખીજ કરતા કાઈ વધારે ભાર ઉઠાવે છે ?

ઉકેા—એ ગમારને કહો કે ગધાડા પર તે કાઈ જોખીને ભાર ભરાતો હશે કે ખચર પડે કે ટેણે વધારે ભાર તાણ્યો ને ટેણે ઝાંછો તાણ્યો ।
(દોડતો આવતો સીપાઈ પ્રવેશ કરે છે)

તલકચંદ—કેમ ખેચર । શુ છે ? આટલો હાફે છે કેમ ?

ખેચર—એજન્ટ શાએળ આવ્યા તે હું હડી કાઢીને કહેવા આવ્યો શુ

ઉકેા—જા, જા, માળા ખીવરાવીને મહકરી કરે સે ?

ખેચર—મારા પડના હમ મહકરી નથી ખરી વાત સે ગામને પાદરે શાએળ ટાગામા આવ્યા મે ને હું મોર દોડ્યો આવુ સુ આ ઉતારાની હડકે જ આવે મે. હાથે ખીજે કોઈ શાએળ એ સે

તલકચંદ—પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ અહી શુ કામ આવે ?

ખેચર—શાએળના પટાવાળાએ કીધું કે કોઈ ઠાકોર એકદમ શુનરી ગયા સે તે શાએળ તપાશ કરવા ને જપતી કરવા જાય સે આ ઉતારામા અડધો કલાક મુકામ કરીને આગળ જનાર સે.

ઉકેા—(ધુળે છે) બાપજી, તાણે તો માર્યા જ તો શાએળ તો, વેલશી ભાઈને ઝાળખે સે તલકચંદભાઈ, કઈ રતો વતાડો નહિ તો માફ આવી બન્યુ.

તલકચંદ—માહો થઈને સુઈ જા જોડેના ખડમા આટલો છે.

ખેચર—શાએળ પુછશે તો કહીશુ કે કોગળાઈ આવ્યુ સે

ઉકેા—આવે ને તને કોગળાઈ ના ના, બાપજી, જે કહેલુ હોય તે કહેજો પણ મને બસાવજો.

શુણુ

મામ તા.૨ પર ભારતીય પાલક 'વિર વલગૈરિસ' (V.R.S.) કે સત્યજીત શાવે હૈ ।

તલકચ્છ—તાવતું કહીએ તો મિલે હાથ મેલતા પકાઈ જાય.

ઉકો—આ હું પડતું મેલું મું તે મને ઉભો કરીને ખાટલે લઈ જાવો.
અરરરર !

(આખો મીચીને જમીન પર પડી જાય છે)

ચિનથારાવ—Oh God ! What is the matter with Mr. Velshi ?

તલકચ્છ—He has suddenly become ill, and, at the same time the Political Agent has accidentally arrived

(સહુ મળીને ઉઠાને ઉઠાડીને હાથ ઝાલીને લઈ જાય છે)

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ—મહેશ્વરના ઉતારામાનો સુવાનો ખડ

(ઉટો ખાટલા પર મહોંઓ માથે ઝોડીને સુતો છે પામે બેચર ઉભો છે.)
(પોલિટિકલ એજન્ટ, ઇંગ્લેન્ડ દાક્તર, ચિનથારાવ અને તલકચ્છ પ્રવેશ કરે છે)

પોલિટિકલ એજન્ટ—Where is Velshi ?

ચિનથારાવ—Here is the poor man He is lying on the cot writhing in pain

પોલિટિકલ એજન્ટ (બેચરને)—ઇસકા મુદ ખોલો
(બેચર ઉઠાના મહોં પરતું લુગડું ઝડાડે છે)

પોલિટિકલ એજન્ટ—This is not Velshi

ચિનથારાવ—Why ! He is no other than Mr Velshi.
He was with me just a while ago

પોલિટિકલ એજન્ટ—I know Velshi very well But we shall see to that later on Luckily, I have with me a Doctor who has got his medicinal chest with him

(ઉઠાને) તુમકુ ક્યા હોતા હયે ?

ઉકો (ધીમે ધીમે)—ગાએળ પેટમાં આકડી આવે મેં ને ઈંગ્લેન્ડને
ઉઘટી કેમે કરી અટકતાં નથી

ચિનય્યારાવ—It seems to be a case of acute cholera.
An hypodermic injection on the abomen
might give him immediate relief But, I
do not know whether he would allow it.

પાલિટિકલ એજન્ટ—દાકતર સામ તુમારે પેટમે છેદ પાડકે દવા ડાલેમા
તુમ કપ્પુલ હયે ?

ઉકે—(એકદમ ભેટો ધર્ષ જઈને) ના રે શાએજ, માઝ પેટ કાપે તો
હું મરી જાઉં મને તો કંઈ નથી હું તો હાલે હમો સુ
(ઉઠાના પડખામાંથી ચોરસ આવેલી પોટલી પકી જાય છે.)

પાલિટિકલ એજન્ટ—What is that ?

ચિનય્યારાવ—Perhaps the Karbhari Saheb's Despatch
Box.

પાલિટિકલ એજન્ટ—Couldn't be (પોટલી પરતુ કપડું છાડીને
જુલે છે માહેથી હનમતી કોથળા નિકળે છે) Why !
This is a barber's shaving apparatus !
(ઉકે ખાટલા પગથી ઉતરીને પાલિટિકલ એજન્ટને પકો
પડે છે)

પાલિટિકલ એજન્ટ—તુમ કોન હયે ?

ઉકે—(હાથ જોડીને) શાએજ ખડે કહી દઉં સું હું તો અહીંની ક-
મારીનો કારાસ સુ

પાલિટિકલ એજન્ટ—You see, Mr. Chinayyarav, This
man is a barber working as a menial in the
Karbhari's office Who told you that he is
Velshi ?

ચિનય્યારાવ—He was introduced to me as Mr. Velshi.
He conversed with me in that capacity through
this clerk of his, and, he was about to go out
with me in a carriage and pair.

પાલિટિકલ એજન્ટ—He has put on a fine dress too.
(તત્કચ દને) What is all this ?

ગુજરાતી
મામ તોર પર ભારતીય પાલક 'વેન વલ્શીરિશ'
(૬) કે પ્રત્યંત પાલે હું ।

લકચંદ (ધ્રુવતો)—Sir ! Sir ! Mr. Velshi gone-gone to his native place to eat-eat caste dinner, and, put this *faras* as his substitute.

પોલિસકલ એજન્ટ—Tell him to stay there and go on eating caste dinners. He will not be wanted here. I shall write to your Thakore to engage a better man who would not humbug people. And, I shall see how the Thakore rewards you and this wretched barber for acting this comedy.

(મર્વ બમ છે)

૨૪

પ્રોસ્પેક્ટસ *

ધી ગુજરાતી સાહિત્ય મેન્યુફેક્ચરિંગ એન્ડ ઇમ્પ્રુવિંગ
કંપની લીમીટેડ

“(મને ૨૮૮૧ ના ૦૦૦૬ મા આકટ પ્રમાણે ૨૭૨૨૭ રૂબી) ”

બોડ એન્ડ ડાયરેક્ટર્સ.

પ્રસન્નમુખાગવિંદરામ નીલરત્નમુખામ

દેવલ્યનવનીતગય અત્યાનંદરાય.

નનમુખલાલ આત્મમુખલાલ

માહિત્યમેવજ્ઞલાલ દેવોત્તતિપ્રસાદ (એક્સ ઓફીશીઓ.)

વહીવટ કરનાર—સાહિત્યમેવજ્ઞલાલ એન્ડ કું

બેકર્મ—ધી મ્વેશી બેક

મોલીમીટર્સ—જુહાભાઈ, વાઈલી, અને સુન

ઓડીટરો—ગડખડલાસ એન્ડ કું (ચાઈલ્ડ એન્ડયુઅર્)

ચાપણ ૩ ૧૦૦૦૦૦ તે ૩ ૧૦ ના ૧૦૦૦૦ રોરોમા વહેંચી

દવામા આવેલી છે

“ જ્ઞાનમુધા ” ના સને ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરથી ડીસેબર મુધીના અંકોમા
છપાયેલો લેખ

આ કંપની ખીજી મવ બેઇન્ટ ટ્રોડ કંપનીઓ પેઠે તેના શેરહોલ્ડરોના માત્ર ભલા માટે ઉભી હોવામા આવી છે. તે ઉભી કરનારાઓ વ્યર્થ અને પરમાર્થ બને માચવવા પ્રયત્ન કરશે.

આજ કાલ ૩ કાતવાની-વણવાની કંપનીઓ ઘણી છે અમારૂં એક નવીન સાહસ છે ગાડરીઆ પ્રવાહ પેઠે સુતર વણવાની કંપની ન કાદતા હાલનો પવન જોઈ સમયને અનુકૂળ આવે તેવો ઉદ્યમ શરૂ કર્યો છે આ કંપનીમા સાહિત્યના ક્ષેત્રમા જાણીતા થએલા, દરેક માસિક, દરેક વર્તમાન-પત્રમા દેખા દેતા, કીચીઓ ધરાવનાર જબજસ્ત લેખકોને રોકવામા આવેલા છે પુસ્તકો લખી આપવા, વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે માટે લેખ તૈયાર કરી આપવા, ભાષણો તૈયાર કરવા, રાજ્યોના રીપોર્ટો ઘડી આપવા, એ વગેરે લખાણો મળ્યા પછી ડામ તેવા સુનદા કલમકસો પામે કરાવી આપવામા આવશે તેને માટે તેવા લખાણની અગત્યના પ્રમાણમા દામ લેવામા આવશે વર્તમાનપત્રો તેમ જ માસિકોના ખાસ અંક જેવા કે દીવાળીના અંક, રોજીની અંક, ધુળેટીના અંક, નવરોજના અંક, નાતાલના અંક, પર્યુષણના અંક, પતેતીના અંક, વગેરે વગેરે પ્રસંગો માટે તે પત્રોના તત્ત્વીઓએ આગેલી મુદતમા વાવદાસર જોઈએ તેવા લેખો બનાવી આપવા માટે ખામ કાળજી ગખવામા આવશે જેઓ લેખના બોખા, લેખમા પ્રદર્શિત કરવામા વિચાર, અથવા અપૂર્ણ લેખ મોકલશે તેમને તેવા ડાળીઆ પરથી સરાઈ-દાર, ચકચકીત, ઝમકદાર, આટીકલો રચી આપવામા આવશે કોઓપરેશનના ધોરણે શેરહોલ્ડરોને માહિત્ય બનાવી આપવામા ખામ લાભ મળશે માટે સાહિત્યગ્રેમી જનોએ જે ભરી એ લાભ લેવા ચુકવું નહીં એવી અમારી ખામ વિનંતિ છે આજ કાલ લેખો લખવા માટે, લેખક ગણવા માટેની જિજ્ઞાસા જોઈ તથા વર્તમાનપત્રોના રાકડા શટેલા જોઈએ પ્રવૃત્તિનો લાભ આ કંપનીના શેરહોલ્ડરોને મળે એ હેતુથી આ કંપની સ્થાપવામાં આવી છે આગળ જતા આ કંપની સારૂ કમાવાની આશા રાખે છે

૨૫.

વખત ગુમાવવાની કળા.

વખત પૈમા છે, વખત ગુમાવવો એ બહુ મોટી ભૂલ છે એમ તો તમે રોજ આમજો છો. તથાપિ જોને વખતનો કાંઈ ઉપયોગ કરવો જ ન હોય, વખત અથવા પૈસાનો ખર્ચ ન હોય તેને વખત કેમ ગુમાવવો તે પણ આનંદથી જોઈએ છે. નવરા એકો નખોડ પાવે એ ડહેવત ખરી છે. મારે નવરા એમનું નહીં અને હામ પણ કરવું નહીં એ વખત ગુમાવવાની કળાનું ગદસ્ય છે. કાંઈ કામ કરવાનું ન હોય તો અચામી પેટે પડી રહેના ડંગેલમા ડહે છે તેમ વખત આપણાપર લટકતો લાગે તે કાંઈ ઇચ્છવા જેવી સ્થિતિ નથી ત્યારે એ કળાના વ્યવહારિક દષ્ટાંત રૂપે હું મારે હરોજનો કાળક્રમ જણાવીશ, એટલે મેંડીન અને વીઅરીનું ભેગુ જ્ઞાન મળી મડંગે

મારે મારે માગ વડવાઓ ગુજરાનના માધન જોગુ ધન લેણું કરીને મટી ગયા છે એટલે મારે ધન કમાવાની શીડ નથી સવારમા હું જોમ અને તેમ મોડો ઉઠું છું વખત ગુમાવવા મારે એ પ્રથમ જરૂરનું છે. હાગુ કે સવારના પહોંચા વહેલા ઉઠવાથી મન ઉત્સાહથી ભરખી હામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને મૂરજ હાતા પહેલાં ઉઠીએ તો વખત કેમે કર્યો ખૂટતો નથી મારે મોડા ઉઠવાની ટેવ મે પાડી છે. આઠ વાગેને ઉઠી અડધો કલાક પથારીમા આળસમા કાઢી હાનણુ ધીરે ધીરે કરતા નવ વાગે, એટલે ત્રોક્ષર ચલાવું કપ લાવી આપે તે લહેજતથી પીતા નાડાનવ છે. માડાનવે માડ ટોછલેટ એટલે માયુ ઝાળવા, હળમત વગેરેનું હામ નર થાય છે હળમ પામે હળમત કરવતાં માત્ર પાચ મિનીટ લાગે અને હાથે કરના ખામો અડધો કલાક થાય મારે તે હું પમદ કરું છું અડધો કલાક તેમા અને અડધો કલાક સરાઈગધ વાળ ઝાળી મેયો પાડી વાડા જીલ્લયા ગોભાયમાન કરતા માડાદસ થાય માડાદસ વાગે મારી ટપાલ આવે તે જોવી, જગ ઉપલદ વર્તમાનપત્ર જોવું એટલામાં અગીવાર થાય વર્તમાનપત્ર જોવા વના મારે ચાલે તેમ નથી, હાગુ કે હું કાંઈ ધધોધાપો નથી કરતો મારે મૂર્ખ હું એમ તમે ધાગતા હો તો

“ જ્ઞાનસુવા ” ના સને ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધીના અકોમા છપાયેલા લેખ.

ભૂલ છે. મારી ઝાળખાણ પીછાણના ગૃહસ્થો સાથે વાતચિત કરવાનું માધન તો મારે રાખવું જ જોઈએ. અગીયાર વાગતે આન શરૂ થાય તે સાડા અગીઆર વાગતે પૂરૂ થાય એટલામાં જમવાની વખત થાય જોજન કરી રહેતા બાર તો વાગે જ તે પછી પાનમોપારીના મુખવામનો પ્રયોગ શરૂ થાય. કોઈની દરેવી ખીડી ખાતી મને ક્યતી નથી મારા પત્નીના હાથની પટ્ટી પણ બનતા સુધી હું ખાતો નથી તેના બે મુખ્ય કાગણ છે એક તો એ કે દરરોજ વગર કાળજીએ ધારા પ્રમાણે પત્નીએ બનાવેલા પાન કરતા કોઈ દિવસ ખામ દરમાતથી બનાવેલી ખીડીની લહેજત ઝાગ છે, અને ખીલતુ, કોઈ પાન તૈયાર-કર્મને મૂકે તો અપ દધિને મહોડામાં નાખનામા તો મિનીટ એકતુ કામ, તે મારા જેવાને કેમ પરડે ! પાન હુછવું, તેની દરેક દરેક નસ સુડીની ધારથી છીલવી તે પર સશાધ થી ચુનો લગાડવો, કાચો નાખવો અને સુશીયાની ખીડુ વાળવું, અને મોપારીને ઉપરથી તમામ છોલી બોકુ કરી તેની એકસગળી સફાઈદાર ભૂંટી કરવી અને નિરાને ખાવું એમા જે મજલ રહેલી છે તે અનુભવનાર શોખીનો જ સમજી શકે તેમ છે આમ કરતા એક વાગે એટલે હિચોળા ખાટમા એકાદ કલાક અથવા નિદ્રા લેવાની મને ટેવ છે વખત ગુમાવવો હોય તેણે બપોરે સુવાની ટેવ અવશ્ય પાડવી એવી વખત ગ્રંથ પસાર થઈ જાય છે અને વગર ડસરતે જમણું પાચન થાય છે ગમે પલંગમાં અને દિવસે ખાટમા સુવું કે એડની એક સ્થિતિનો કટાવો ન લાગે વળી તે ઉપરાંત હિચકો ખાવો એ કાંઈ કાર્ય કરીએ છીએ, એવો ભાસ કરાવનાર માધન છે. બ અઢી વાગે સુઈ ઉઠી મારી પત્ની માથે વાર્તાલાપમા કલાક દોઢ કલાક ક્યા ગયો તે જણાવું નથી હું ધારૂ છું કે દરેક પરણેલા પુરુષની એ ફરજ છે કે પોતાની પત્ની સાથે મુખ-વાર્તામા દિવમનો ચોડાક કાળ વ્યતીત કરવો ધધાની દોડદોડીમ અને બહાર બટકવામા દિવસ પૂરો કરનારે આ વાન ધ્યાનમાં મખરી ચારનો ટકોરો થયો કે મારે રહા વગર ન ચાલે રહા પીને ટોઈસેટ કરી રાર કરવાનું હાથ મહો ધોઈ વાળ હોળા કપડા પહેરી તૈયાર થતા પાચ વાગી જાય પાચ વાગે એટલે જગ્યા જવું અને પાછા ફરતા મારા દોસ્ત-દારોને ત્યાં ગાગ ફરતી જવું. આજ એક બાઈબિધને ત્યાં અને કાચે ખીજને ત્યાં વળી અહવાડીઆમા એકાદ દિવસ સધળા બાઈબિધને મારે ઘેર તે જ વખતે તેડતા આવવું હામ વગરના માણસોએ મારી જેની રેડોની સખ્યા રાખવી જ જોઈએ એમ મને મમજાય છે કેમકે તેમના

સહવસમા વખત મહેલાઈથી પમાર કરી રાકાય છે. તેમની સાથે રમત મમત અને ગપ્પા હાકવામા છુદગીનુ વહેણુ સરળ થાય છે રાતે નવે વાગે ફેડો સાથેથી છટા થયા પછી બોજન લઈ હું દરરોજ મારી પત્ની સાથે પાના ગમુ છું પાના એ મારા જીવનને પ્રોત્સાહિત કરનાર માધન છે દરેક મનુષ્યને હાઈ excitement લેઈએ, અને પાનાની રમતમા તલુ કૃત્રિમ excitement મળી શકે છે તે રમનાગથી અજણુ નથી. અગીયાર વાગે હું નિયમિત સુનારે છું આ મારી નિત્યની દિનચર્યા છે એમાથી જણાશે કે હું કાઈ પણ કામ કરતો નથી છતાં નવરો પણ બેસતો નથી અરે, મને કાગળ પત્ર લખવાની પણ વણી વાર પુગમદ મળતી નથી પુરુષ કામ કરનાર જ મેળવે છે એ મેં જોયું છે મારા મામી, મામી, કાઈ, કાઠીને ત્યાં પણ કાઈવાર માન્યો જઈ 'હુ. તેમની સાથેની વાતચીતથી ન્યાતનત મગામળધીની ખગમે મળી ગટે છે કામકાજ વગરના પરવાગતા માણુઓએ પુષ્કળ વાતોડીઓ સ્વભાવ મખવો ખામ જરૂરનો છે વાતોમા ને વાતોમા વખત ચાલ્યો જાય ત્યારે અમુક ફેંડાણે જવાનું રહી ગયું, અહા પીવાની વેળા વીતી ગઈ, જમવાને વાર થઈ, એવું એવું બને ત્યારે આપણે કાઈ નકામા નવગ એમી ગહેનાગ માણુમ નથી એવી પ્રતીતિ થઈ મનને મતોપ થાય છે માટે સુમાગ્યે મારી પત્ની પણ મારી પેટે વખતનો ઉપયોગ કરનારી મળી છે. તે કામ કર્યા કરે તેમા વાધા જેવું મને ન લાગે, પણ પોતે કામ કરનારી હોય તો, 'આજો દહાડો કાઈ કામ કરતા નથી, ખાટલેથી ખાટલે ને ખાટલેથી ખાટલે એમ ડગી દહાડો પૂરો કરો છો પુરુષને ગમે એવો ધનવાન હોય તોપણ દિવમ લેઈએ,' એવાર એના મહેણા માટે તો જૈગીના તાણા હું આમળી નહું નહીં તેથી પોતે જ ખાટલેથી ખાટલો ને ખાટલેથી ખાટલો કરનાર માગ સ્વભાવને અનુકૂળ સ્ત્રી મને મળ્યાથી પરમેશ્વરનો પાડ માતું છું

કામ વગર છુદગી બોલ ૩૫ છે એવું માનનાર, પણ, કામ કરવાને હાડકા ન ચાલતા હોય તેવાઓને માર્ગ દર્શાવવા મારો કાર્પક્રમ જણાવ્યો છે હું કામ નથી કરતો માટે ખગમ માણુમ 'હુ એમ તો તમે કહી નહોતા નહીં અમારે મતતિ નથી એટલે અમારી ટેવ અમાગ બાળકોને તો સીખની ગટ્ટીએ તેમ નથી નેથી વસુધેવ કુટુબ માની અન્ય જનોના લાભાર્યે આ પ્રકટ કરું છું

“નચિંત.”

૨૬.

પરોપકારી મનુષ્યો

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે At forty a man is either a Physician or a fool અર્થાત્ ચાળીસ વર્ષની ઉમરે માણુસ કા તો દાકતર થાય કે મૂર્ખ રહે. મતલબ કે ચાળીસ વર્ષના અનુભવ પછી માણુસ પોતાના દેહને લગતુ કાઈક ન જાણે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. ઇંગ્લાડમાં આયુષ્યની મર્યાદા મોટી છે, એટલે ચાળીસ વર્ષે દાકતર બન્યે ચાલી શકે, કેમકે ખીજા ચાળીસ તો ઝોછામાં ઝોછા કહાડનાના હોય જ. પરંતુ આપણા દેશમાં તો ચાળીસ વર્ષે યુદ્ધપો આવે એટલે, આપણા દેશમાં દરેક મનુષ્ય, પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, બાળકપણાની ઉમર પછી તરત જ વૈદ્ય કે દાકતર જે કહે તે બને છે. આ પ્રમાણેના વગૂર શિખેલાં મનુષ્ય દાકતર બનવા સાથે પણ fool રહેવાના મલવતો અભાવ નથી કેમકે દાકતર બને મૂર્ખ એ અંગ્રેજીમાં જેને categorical કહે છે તેવા વિભાગ-એટલે એક હોય તો ખીજુ ન હોઈ શકે ને ખીજુ હોય તો પહેલા વિભાગમાં ન આવી શકે તેવા નથી. માટે આવા અનુભવથી અએલા વૈદ્ય દાકતરો મૂર્ખ ન હોય એમ તો ન કહેવાય તેમ તેઓ મૂર્ખ છે એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા પણ હુ કરી શકતો નથી એટલુ તો અપદ છે, કે એવા વૈદ્ય દાકતરો સ્વાથરિહિત હોય છે કેવળ પરોપકાર વૃત્તિથી-ખીજાનું હુ ખ દૂર કરવાના શુભ હેતુથી તેઓ વૈદ્યપ્રીય સલાહ ખીજાને આપે છે.

મને એક વાર આજણી થઈ હતી એ ત્રણ દિવસ મેં કાઈ ઇલાજ કર્યો નહીં એમ જાણુ કે મટી જશે, એમાં શુ ભાગે દરદ છે પરંતુ આજણીએ બહુ પીડા કરવા માડી એટલે અમાગ ધરના દાકતર પામે ગયો તેમણે કહ્યું, 'એના પર કાઈ લગાડવાની જરૂર નથી પાકે એટલે મારી પાસે આવજો, હુ નરતરથ ફાડીશ એક થઈ છે તેમાં કાઈ રીકત નહીં ફર થશે તો પીવાની દવા હુ લખી આપીશ બહુ પીડા થાય તો શેક કરજો'

હુ ઘેર આવ્યો તો, અમારા કુટુંબના એક મિત્ર મને મળવા આવેલા હતા. તેમણે કહ્યું, 'ભાઈ ક્યા જઈ આવ્યા ? આ આખે શુ થયું છે ?' મેં ઉત્તર દીધો, 'આજણી થઈ છે, માટે દાકતર પાસે ગયો હતો,

* "જ્ઞાનસુધા"ના સને ૧૯૧૪ના જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીના અ કમા છપાયેલા લેખ

ગુણ

1. ન તાર પર મારતોય પાલક 'ધેર વલગૈરિય'

2.) કે ઘતગંત ઘાતે હૈં ।

પણ, દાકતર કહે છે એને છેડશો નહીં. એની કાઈ દવા નથી ખીજ થરો તો પીવાની દવા આપીશ ' આટલું સાબળતાં અમાગ એ મિત્ર કોષિ ભરાઈ ગયા. 'હગમખોરો' દાકતરેને મરતાર ગાસડા ભરીને મક્તનો પગાર ખવડાવે છે વળી કહે છે કે એની કાઈ દવા જ નથી ત્યારે એના ભણતરમા શુ પૂજો મૂકવાનો છે ? અને કહે છે કે ખીજ થાય ત્યારે આવજો ખીજની વાટ જુઓ, ને એ ભાઈસાહેબને ત્યાંથી પીવાની દવા લાવો, કે એમના ગર્જવા ભરાય એમા દવા પીધે શુ થાય ? તમે પણ ભલા માણુમ છો એક કોડીનુ ખગ્ય નથી, તુવગની દાળ ધમીને ચોપડી દો એવે નગમ પડી જરો '

મે કહ્યું, 'દાકતર દવા આપવાની ના કહે છે ને તમે કહે છો કે એના ગર્જવા ભગય દરા તો બજનગની લાવવાની છે '

અમાગ મિત્ર ખોલ્યા, ' તમે છેક ભોળા છો એ તો ગાધી વૈદનુ સહીયારૂ વિશ્વાયતના દવાવાગાઓ દાકતરેને પગાર આપે છે, પગાર, અને અહીના વેચનારા કમીશન આપે છે । '

મે વધારે તરાર કરી નહીં. એટલામા પોસ્ટમેન ટપાલ લઈ આવેલો હતો ને કહે કે, 'આ ગેક ખરૂં કહે છે. દાળ ચોપડને માહેબ, પણ જગ ગગમ કરજો '

અમારા મિત્ર કહે, 'અરે જો જો, ગરમ ન કરશો આજણી ગમીથી થાય, માટે ઠંડી દવા લગાડજો '

મે કહ્યું, 'બહુ સારૂ.'

નોકર પામે દાળ પ્રમાની પહેલી તો ઠંડી ચોપડી વળી સાજો કરી ઘસાવી ગરમ કરી ચોપડી.

ખીજે દહાડે બજારમા કાઈ લેવા હુ ગયો તો દુકાનદાર કહે, 'સાહેબ આપને આજણી થઈ છે તો જવ પ્રમીને કા ચોપડતા નથી મક્તની દવા છે, પણ જવ ઉમો ધમવાનુ ધ્યાનમા ગખજો ' તેને ક્રેત્યા કોઈ ખીજે શુદ્ધ આવેલો હતો તે કહે કે ' ઉમો નહીં આડો, મારો તો તેવો અનુભવ છે '

મે ઘેર જઈ એક વાર ઉમો જવ ઘસી ને ખીજ ચોપડવા ધાર્યું એમા આપણું શુ જવ, જેનાથી મરો. દુકાનમાથી નીકળ્યા એટલામા પાડોશની

મને દીઠો તે મારી પામે આવી કહે કે 'ભાઈસાહેબ, માઝ કહ્યું માનો તો આ તમને આંજણી થઈ છે તે માટે એક ઝાંખા 'ગોમદમ' લઈ જાઓ. હું મારા સ્વાર્થ માટે નથી કહેતો. જોઈએ તો અપ થઈ રહે એટલે એ જોડ પાછી મોકલાવજો. દુકાન આપની જ છે 'મેં' ચરમાની જોડ મેંઆતી લઈ પહેરી દીધી

વેર અમારા ઘરનો જુનો મુનીમ આવેનો હતો તેણે પૂછ્યું, 'ચરમા કંમ ઘાલ્યાં છે ગેક ?' આંજણીની હકીકત જાણી તે કહે કે 'બધી વાત જવા દઈ કેમર ઘોળી ચોપડો, મારા બનેડીના બનેડીને, બાણેજની બાણેજને ને કુઆના કુઆને થઈ તી તે અમે તો એ ઇલાજ કર્યો હતો. રામબાણુ છે ઘડી એકમા મટી જશે '

કેસર મગાવી મે લગાડ્યું.

હજમત કરવા હજમ આવ્યો તે કહે કે 'સાહેબ આ આંજણીપર શુ લગાડો છો ?' સહુ કરતા મિહુર મગાવી દાખી દો તો તરત જ આંજણી દબાઈ જશે. '

મિહુર પણ મે દબાવ્યું

ઝોશીમમા અમારી સયે કામ કરનારામાંના એક કહે કે 'ભાઈ હમણા આંજણીના વાવરા છે નેથી થોડા દહાડા રડીને મટશે અર્ધાઈ ગમ લઈ એક દહાડો ઝોઢી પોઢીને ઘેર સર્જ રહો, ને તે કરના કાઈકરવુ જ હોય તો એક દુચકો ખતાવુ તમે કાઈ વાજણી ત્રી જાણના હો તો રાત પડે તેને ઘેર જઈ બાગણા ડોકજો. તે પૂછે કે શણુ તો કહેને કે-એ તો હું આંજણી ગણી આજ માટે વેગ ને કાલ તારે-એમક કહી આલ્યા આવજો મારા મમ, દુચકો અજનાના નેવો છે '

પરાયે ઘેર કાઈ કામ વગર ગતે એકના જવાનુ ઠીક ન લાગનાથી મે ના કહી ત્યારે તેઓએ સાયે આવના આચક કર્યો, ને તે રાતે મે એ ઉપાય પણ અજમાવ્યો પણ આંજણી તો જેમનો તેમ રડી.

ખીજે દહાડે માગ ઝાળખાણુનાળા એક ગેકની મીઝતો લેયો કાઈ કામમર આવ્યો, તેણે કહ્યું, 'હું ઇસમે' કયા બડી બાત દે. 'આક દિન' એક હોય કટાગ ભગ પીના નુર કરના ઠડી તો અડી ચાકુતિ હી આપ ઇનકા ગુન દેખ લો ડાકટરડી દવાઈમે કયા પીનેકા ?'

મે કહ્યું, 'લેયાજી હું ભાગ કે ખીજે કાઈ કેશી પનાથ પીતો નથી '

લેયો કહે, 'અંજે છ વો તો દવાઈ કે નીચે કહના હું. થોડીસી જરૂર પીના.' પરંતુ એની ચનાહનો મે અમલ કર્યો નહિ.

મારા વૃદ્ધ મામી પૂજનું ચદન ધમતા હતા, તે કહે કે 'ભાઈ આ ચદન લગાડી ને.' મે તે લગાડ્યું. જમતી વખત રમોઈઓ કહે, 'સુઠ ચોપડો' મે સુઠ પણ ઉપર ચોપડી ખેપ લઈને ઘોળી આવ્યો. તે કહે કે 'લવિગ વસીને ચોપડો, બળતરા તો બળશે પણ આજણી ઉમી નહી રહે.' લવિગ પણ લગાડ્યું એટલામા ર પિજવા પિજાગે આવ્યો તેણે કહ્યું કે, 'એક ખેડુ લાવી તેની મફતી લગાડો ને બુઝો ને હું ખગે' છું કે ખોટો. આપ મોગ માણુમ છો એટલે હું વંચારે કવી શકતો નથી' તે ઉપાય પણ અજમાવ્યો, કેમકે હું ખચી હું કટાળી ગયો હતો, અને કાઈ ફેરતે આરામ થાય છે, એમ જાણી આ પગ્ડુ ખબજન મનુષ્યોની સલાહ અમલમા એક પછી એક મૂડતો હતો.

ધરની દળણાવાળી લોટ લઈને આવી તે કહે કે 'શેઠ સાહેબ, બધા ઉપાય કર્યા હશે, એક મારો અજમાવો આમલીનો ડ્યુકો ધમી તે ક્યુકાનો ધસેલો છેડો આજણીપર વળગાડી દેવો તે મટતા સુધી ત્યા ચોટી ગહેશે અને, મટશે એટલે એની મેળે ઉખડી જશે.'

આ ઉપાય પછી બીજી ઢાઈ લગાડાય નહી, તેથી તે છેલ્લો અજમાવો ધારી મે જનાખમા 'ટીક' એમ કહ્યું.

એટલે હું ઉભો હતો એટલે ગોળ વેચનાર માગવાડી આવ્યો તેણે કહ્યું, 'જેકછ અમારા લોકો તો આવી આજણી ચઈ હોય તેના પર ગોળનો ચપડો દે. છંરીના પાના પર ગોળ સુઝી તેને તપાવી લગાડી દેવો ગરીબ માણુમનો ઉપાય છે અમે દાકતગના પેસા બરીએ તો મરી જઈએ.'

ગોળનો ચપડો ને શેઠ જેવો જ ધારી તે દીધો. પરિણામમા દરદ વધ્યું આજે અમારા ગોર કહે, 'ગોળ એકયો ગરમ, માટે, એલચીને ધીમા ચસી લગાવી દો. ધીમા સર્વ ગુણ રહેલ' છે હું તો દીવેલ પીવાને બદલે ધી જ પીઉ છું.'

એલચીને વી લગડાવતો હતો એટલામા માગ એક પાગમી દેવતદાર આવી ચઢ્યા, તે કહે 'અરર! મીઠા આય સુ ગોળજી કમી મૂડ્યું છે! આખને ધી ગોરના લાવરા કાય ખવારોછ! એક કાદો ઢાપી તેનો રજ લગાડો અને તેનાથી ન મટે તો મને આ તમાચા મારજો.'

જેમ તેમ કરી કાઢતી હુર્ગધ વેહી મેં એ પણ લગાડયો. હવે તો આંજણીના અંદર શા હાથ હતા તે ખબર પડે તેમ નહોતું. દવાઓના પડ ઉપરા ઉપરી આવી આખની બાજુપર એક નાની હુગરી ખની રહી હતી. તે પર છેવટે આમલીનો કચુકો પણ લટકાવી દીધો હતો. દગ્દ થયા કરતું હતું તેથી ખબર પડતી હતી કે આ સર્વ ઇલાજો હજી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા નહોતા. વેદનાને લીધે હું સુઈ રહ્યો અને હવે કોઈ પૂછે તો કહેવું નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો એટલામા મને દીક નથી જાણી મારા એક વિધવા ફોઈ ખબર ડાઢવા આવ્યા તે કહે કે, 'બાઈ તમે ઇંગ્લેન્ડ જાણેલા તે ગણેલા નહીં. હું તો મને કોઈ પણ થાય સાથે જરા લો ધીમાં રોકી બાઈ લઉં વાત, કફ, પિત્ત, બધું મને તો એનાવી હડે છે જો બદામ હોય તો ચોડી નાખુ. નહીં તો ધી ખાંડ ને લોટ તો ધરમા હોય જ. તાય આવે, ઉધરસ થાય કે વા આવે, માથું દુખે, કે સળેખમ થાય પણ મારો તો એક "પેટટ" ઇલાજ છે. પેટમા દુખે તોપણ તે દહાડે નહીં પણ ખજી દહાડે એ ઉપાય કરવો કે દુખવાથી થએલી અશક્તિ મટે.' કોઈનું લાલ ચણેડી જેવું શરીર જોતા એ ઉપાયનું વાસ્તવિકપણું મારા મનમા ઉતર્યું. વગી - નીરાતો વ્વાદ પણ કોને ન ગમે ? માટે, ખીલ ઉપાય કરતા ધણી વધારે ખુશીથી ફોઈનો ઉપાય ગર કર્યો અને ઘણા દિવસ આપુ રાખ્યો પણ આંજણી તો કશાને ગાંઠે નહીં. અતે પાછો દાક્તરને ઘેર ગયો તેમણે આમીસ્ટટ પામે દવાઓનો હુગર સાફ કરાવ્યો એક ડ્રાકે અંદ નીં આંજણી દેખાઈ, તે પર દાક્તરે નમ્તર મૂક્યું. મને આગમ થયે, મારા હિતેચ્છુઓએ મારી દયા બાઈને મારા દુખનો ભાર એણે કરવ કળા રાખી હતી તેમનો જાહેરમા આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

‘એમિંગાણ.

૨૭.

એક વિચિત્રતા.*

Fool અને દાકતર એ categorical વિભાગ નથી એમ “ જ્ઞાન-સુધા ”માં કોઈ લખનાર કહે છે તો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે દુની-આનાં મનુષ્યોના મોટા ભાગનો એ જ પ્રમાણે fool સાથેનો એવો વિભાગ થઈ શકે તેમ નથી માત્ર દાકતર એટલા જ છે એમ નથી ધીરતા વધારવાળો વેપારી, કાયદાના પ્રવીણ ધારણાશ્રી, બહુ અભ્યાસ કરેલો હોય તેવો શિક્ષક, અનેક મિત્રો ચલાવનાર ગેડીઓ, ન્યાય કરનાર ન્યાયાધીશ, પાર્લમેન્ટનો મેમ્બર, ગવર્નકારના ચલાવનાર ડાંગમારી, મેનાપતિ, મહેસુલ ઉધરાવનાર અમલદાર, ટપાલમાત્ર, તારમાત્ર, સ્ટેશનમાત્ર, વર્તમાનપત્રનો તત્તી, પોલીસ અમલદાર, ઈન્જિનેર, નાણાંદારી, વણકર, સુધાર, હુકાર, ગોલો, ધાત્રી, મોત્રી, હનમ, રંગેર, દગ્ગ, મોની, ઘોળી, કડીઓ, માળી, કદોઈ, ખેડૂત, દુબાર, તખોળી, તાર્ક, પિત્તરો, કડીઓ, કાળીઓ, તોડર, ચટ્ટાવાળો, રમોઈઓ, કલાલ, ડસાઈ, ગાધી, ભડીઆગે, ચમાર, ઢેક, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યમ કરનાર મનુષ્યો તેમના પોતાના દાર્પમાં દુર્ગલં હોવા છતાં fool હોઈ શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે ત્યારે fool પ્રેણ ન હોય એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે જેનામા common sense અર્થાત્ સામાન્ય સારી મનજ હોય અને જે ચતુર હોય તે fool નહીં એને માટે ગુજરાતી ભાષામા જોઈએ તેવો તાજ્ઞ નથી મૂર્ખ એ વધારે મખત તાજ્ઞ છે. મૂર્ખ કરતા મૂર્ખાઈમા તાજ્ઞ ઓછા દગ્ગજનમા fool આવે છે અક્ષય વગરનો પણ ન કહેવાય કેમકે ઉપર ગણાવ્યા તેવા મનુષ્યો અક્ષય વિનાના છે એમ કહેવું વાળખી નથી મગજનો વિકાસ કોઈ અનળ વસ્તુ છે મગજનો અમુક ભાગ અતિશય ખીસેલો હોય અને ખીન્ને ભાગ ખીલકુલ ખીલવા વગર ગદી ગયો હોય એમ બને છે કેટલાક ગણિતવેત્તાઓનું મગજ ગણિતશાસ્ત્રમા અત્યંત ખીલ્યું હોય છે અને ખીલ વિષયોમાં મુદ્દવા દુનીઆદગીની ખીલ જાળવેલા તેઓ કેવલ અજ્ઞાન હોય છે કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું મગજ તેમના પોતાના પ્રદેશમા પરિપૂર્ણ વિજય પામેલું હોય છે અને તે મિત્રાય જૂઓ તો ગન્ય જ કેટલાકની અમરજુગમિત

* “ જ્ઞાનસુધા ” ના ૨૯૧ ના એપ્રિલથી જુન સુધીના અંકમાં જ્યાંયેલો લેખ

અહુત વિકાસ પામેલી હોય અને બુદ્ધિપ્રભાવ નહીં જેવો હોય. આમ અપાર વિવિધતા મગજની જુદી જુદી ચક્રિતઓમા રહેલી છે ચતુર્ગતનો અથ જોનામા ખીલવો રહી ગયો હોય તે ૧૦૦ કહેવાય, વિચક્ષણતાની ખામી જોનામાં હોય તે ૧૦૦ કહેવાય એમ નકારવાચક લક્ષણ એનું થઈ શકે છે. માહિત્યમા સ્ત્રીને ચતુર્ગ કહી છે તે પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ૧૦૦નું પ્રમાણ સ્ત્રીનતિ દરતા પુરુષોમા વિશેષ હશે પુરુષો બુદ્ધિના, શોધના, ઉદ્ઘાપણના વગેરે મહાન કાર્યો કરવા સમર્થ હોય છે પણ ચતુર્ગતમાં સ્ત્રીઓ તેમનાથી ચઢ એમ કયુલ ક્યાં વિતા ચાએ તેમ નથી. જગતનો મોટો ભાગ ૧૦૦કનો છે તો દાકતરને એકલાને તેમા ગણવો વાજખી નથી થઈ વાચના ૧૦૦નું યથાયોગ્ય લક્ષણ દર્શાવશે અને તેને ઘટતો ગુજરાતી શબ્દ શોધી કહાડશે અથવા રચશે તો ભાષા અને વિચારને તેણે સહાયતા કરી ગણાશે

જગતની સામાન્ય કોટીમાં આવનાર

૨૮

કોયલ વિશે હૃદયાર કવિતા.

ચર્ચાપત્ર.

મે જ્ઞાનસુધાના તળી સાહેબ,

નીચે સહી કરનાર કોહિલાની એક નમ્ર વિનતિ તરફ દૃષ્ટિ કરવા કૃપા કરશો. આવતી માલ સાહેબપરિપદ ભરાવાની છે એમ સભળાય છે તે પરિપદ સાથે આપને મમથ છે એમ પણ સામળ્યુ છે તો એટલી જ મારી વિનતિ છે કે એ સભામા એક દરાવ એવો પસાર કરવો કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનાગઓ હવે પછી કોયલપર કવિતા લખવાની બંધ કરે પ્રભાતમા કોયલ, સવાગમા કોયલ બપોરે કોયલ, માંજે કોયલ, ગરે કોયલ, મધરાતે કોયલ, પાછળી રાતે કોયલ, મીઠી કોયલ, દિવ્ય કોયલ, મધુર કોહિલા, ચેમી પન્સૂતિંગ, અવર્ણનીય કોહિલા, શહેરમા દુહુકાર, ચરણમા કોહિલચ્ચલણકાર, આકાશમા કૂહુરવ, પૃથ્વીપર દુહુકૃદ, ઝડમાં અદૃશ્ય કોયલ, વમતની માનીતી કે કિલ, પ્રેમીઓને પ્રિય પરભૂત, આખાના ઝુડમાં અહુત દુહુકાર, ખેંદના કોયલડી, વગેરે વગેરે વાચી અમે ધરાઈ

“જ્ઞાનસુધા”ના સને ૧૯૧૪ ના જુલાઈના અંકમા છપાયેલો લેખ.

મયા છીએ તમે મનુષ્યો એમ મમજતા હોયો કે અમો પક્ષીઓ કાઈ મમજતા નથી અગર વાચી સકતા નથી, પરંતુ એ તમારૂં અજ્ઞાન છે મારું એટલી જ યાચના છે કે હવે બહુ થયું થોડા વર્ષના ગાળો પડવા દો ત્યાં સુધી કોયલને છેડ્યા વિના ખુશીથી ચાલશે કોયલના ટહુકાની મીઠાઈની ખરી કિમત થશે આ તો કવિઓ કાઈને પોતાની મેળે તેનો અનુભવ કરવા દેતા જ નથી અને, તેમને પોતાને બધાને તે દિવ્ય લાગે છે કે નહિ તે વિશે મને ગદા છે એક કવિ જ્યાં ગયો એટલે કવિનો પરવાનો મેળવવા એવું એવું કાઈ લખવું જોઈએ એમ ધારી ઘણાક તો મુકાવે છે તેઓ જાણતા નહીં હોય કે જેની પ્રતિસાધા તેઓ આટલું આટલું લખે છે તે જ કોયલ તેમને મુછમા હસે છે (મુછમા કાણું કે કવિઓ ગમે તેમ જોડું ખડ ધારતા હોય પણ અમારામાં ટહુકાર કોયલડી નહીં પણ કોયલડો એટલે નર નર છે અને તેને એટલે નગ્નતાને તો મુછમા હમવાનો અવિ-કાર છે) એમ લાગે છે કે હજી નીચ કવિઓ લેખન થવાના તે કોયલપર કવિતા લખવાના તો તેઓ ઝોઝમા ઝોઝા પચીસ વર્ષ સુધી એ બાળત હાથમા ન લે તો ભવિષ્યના કાઈ નૈમગ્નિક કવિ કોયલ સમક્ષે કાઈકે અપર્વ કથન હશે આ તો નવી કલ્પનાનો કિલ્લવ થવાનો સભવ જાજતો ગ્હો છે એનું એ ફરી ફરી આભળતા તમને પણ કંઈજા આવ્યો હશે માટે તમારા તેમ જ અમારા મનની ગાંતને ખાતર, કમિલ્લના ઉલ્લાસને ખાતર અને ભવિષ્યની પ્રજા તરફની જવામદારીને ખાતર ઉપર જણાવ્યો તેવો ફરાવ અવશ્ય મૂકાવજો અને તે અમલમા મૂકવા માટે, મર્વ પત્રો તેવા કાવ્યો પ્રાપ્ત ન કરે એવી ગોડવણ કમવજો જોઈએ તો તેમાં અનુમોદન આપના હું જાતે આવી એક હુકુમત કરનાર અમાગમાથી કાઈ આપીશ આની વિસ્મતિ ન થવા યાચના છે

દિ તમારૂં બહુ ઈછનાર,

કોકિલા ઉર્ફે કોયલ ઉર્ફે પરભૂતિકા.

૨૬.

હિંદુસ્તાનના વીસ અધમ પુરુષો.*

ચર્યાપત્ર.

મે. જ્ઞાનગુધાના તત્રી સાહેબ,

સપ્રમિદ્ધ “વમત” માસિકમા ડેટલાઈ વખત ઉપર હિંદુસ્તાનના વીસ મહાપુરુષોના નામની ચર્યા આતી હતી સ્વ. વીલીઅમ ગ્રેડે પ્રથમ દુનીઆના મહાન વીમ પુરુષોના નામની ચર્યા ગર કરેલી યોડા વખત તો આ ચર્યાની નવીનતાને લીધે સહુ કોઈને ઉત્સાહ થયો પરંતુ એ ચેષ્ટાઓ ગુન્ગતના દસ મહાન પુરુષો, ગુન્ગતી ભાપાની દશ ઉત્તમ નવલ્લ કથાઓ, વગેરે વગેરે ચર્યાઓ આવી આથી ‘ઉત્તમ’ અને ‘મહાન’ સમ્બોધક કાર્યો, અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનના વીસ અધમ પુરુષોની યાદી માગવાની હું હિંમત કરું છું મહાનપણું અને ઉત્તમતાના દૃષ્ટિગિન્દુમા કાર્યક્રમ ભિન્નતા જોવામા આવી છે મહુ પોતપોતાને ગમતા મનુષ્યોને મહાન કોફી બેસાડે, છે પણ અધમતાનું ધારણ એટલે સગ્રુ આવશે એવી આશા મહે છે જે અધમ મનુષ્યોનાં નામ ગણાવવાથી પણ કાર્ય કાયદો નથી એમ કોઈને લાગતું હોય, તો ઉત્તમ મનુષ્યોનાં નામ ગણાવવાથી કાર્ય કાયદો નથી એમ કેમ ન કહી શકાય જ નેમણે દેશ પર મહાન ઉપકાર કર્યા છે તેમના નામ ગણાય તો જેમણે દેશની અધોગતિ કુવામા સહાયતા કરી છે તેમના નામ આપણા નિકાતોને ગતે કર્યા છે તે જાણુ જોઈએ ખીજુ કાર્ય નહીં તો તમારા પત્રને એથી ખોરાક મળશે, લોકોમા હનમલાઈ થશે, મિત્રોની વાતોમા એ ચર્યાના વિનાશ થશે, યુવકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરણે, સાધારણ રીતે લેખની ગણનામા નહીં હોતાગને લેખક બનવાનો પ્રમગ મળશે, દેશના છૂટા ખુણામા પડેલા ગતો પોતાના અભિપ્રાય સાથે તમારા પત્રમા જ્વલત કીર્તિભય સ્થાન પામશે ઉછરતી પ્રજાની નીતિરીતિ પર આતી ચર્યાઓ પુષ્ટળ અસર કરી શકે એમ માત્ર માનવું છે. અશોક, અરબ, મનુ, ભાસ્કરચાર્ય, દાદાભાઈ નવ-રોજ, હરમનદાસ મૂળજી, દયાનંદ મન્વતી, મહાગજ ગાયકવાડ, વગેરે નિર્વિવાદ મહાપુરુષોના નામ અથવા કહીકત જાણી તેમના જેવા થવા

* “જ્ઞાનગુધા” ના સને ૧૯૧૪ ના જુલાઈના અંકમા છપાયેલો લેખ.

આપણા તરણો યત્ન કરો તો તે માથે કરણગતનો દિવાન માધવ, કનોજનો રાજ જયચંદ, તાત્યાટોપી, ખીજો બાગગવ પેશ્વા, અશ્વાઉદીન ખીલજી, વગેરે મનુષ્યોની અધમતા તજવા અને તેમના જેવા નહીં થવા કેમ પ્રયત્ન નહીં કરે ? બેશક કરો જ ઇતિહાસમાના મહાન પુરો મિવાય ખીજા ધણુ પુરો એવા છે કે જેમણે દેશહિતેશ્ચુઓના સર્વ પ્રયાસો ઉધા વાળવાના અને અગાડના મહાન પુરોએ કરેલી મેવાને નષ્ટપ્રાય કરનાના ચાલુ પ્રયાસ કર્યા છે, અને દેશને સુધારણા ધર્મ તથા નીતિમા અવનતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઇબ્તેદાર લીધેલો છે, તે સર્વ આ યાદીમા આવી નહોતો એ માટે સુદ વાચક વર્ગને વિશેષ મૂલ્યના કરના જેવું નથી તેમ છતાં અધમોની યાદીની યોજના આપને ન રહે તો લાચારીથી મુનાઈ ગહેરના કે અમદાવાદના દસ મહાન પુરોની યાદી માગના વિનંતિ રહે છે કેમકે શુભગત પછી ખીજી બાકી ગહેરું નથી

લિ દેશનું હિત જાણનાર.

૩૦.

નમુનેદાર પુરુષ.*

‘સસ્મેકા તીન પાઉ’ આપુ પર્વત જઈ નમુનેદાર ત્રીના લક્ષણ જાણી આવ્યા એ જોઈ મને વિચાર થયો કે ઉકલવ તુ પણ કાઈ અજમાવી ને પહેલી જ તડે હું માર્કન્ટ આપુ ગઈ ત્યાં દરતા એક માણસ જેટલું ઉંચું મૂળાનું ઝાડ જોઈ મેં મારી માથે કોઈ જાણીતા ગૃહસ્થ હતા તેને પૂછ્યું, બાઈ આવડા મોટા મળે શા ? તેમણે કહ્યું કે, એક મહાત્મા અહીં ઉભા હિમા મૂળા આવતા હતા તે આવતાં તે મૂળાના સ્વરૂપમા બદલાઈ ગયા તેનું આ ઝાડ છે. એ મામળા મારી નિરાશાનો પાર નહોતો એટલામાં તે જ ગૃહસ્થ ખોલી ઉઠ્યા, લોક રહે છે કે એ મહાત્મા હાલ દિમાલય પર્વત પર વસે છે આ મામલ્યુ કે મેં પોટલા બાધી ત્યાંથી આવતી પકડી અમો બેગ પણ અપારાધ ધ મુમાઝી ડગી ગઈએ છીએ ત્યાંથી નીકળી તે છે દિમાલય પર જઈ પહોંચી ત્યાં સુધી વિગમ લીધો નહીં. ત્યાં દરતા દરતાં એક સાવુને મોગરીના મોટા ટગના પર બેસી મોગરી આવતા જેવા તે પગથી મેં અનુમાન કયું કે મૂળાની મગી માજણી બહેન તે મોગરી અને

* “ગુલશને હામ” ના માહે નવેબગ મને ૧૯૧૨ના અકમા હપાયેલો લેખ આ મામિકતા ઑક્ટોબર ૧૯૧૨ ના અકમા ‘નમુનેદાર ત્રી’ એ મથાળાનો લેખ આવેલો તેના જરાજ કેપે આ લેખ લખાયેલો છે.

અહીં મૂળા નહીં થતા હોય તેવી મોગરી આવતા બેઠેલા ને પેલા જ મહાત્મા હોવા બોધે એ મારો તર્ક ખરો પડ્યો, કેમકે તેમણે જ મને બોધે પ્રશ્ન કર્યો કે, ' બાઈ તુ " સસ્સેકા ત્રીન પાઉ " તરફથી આવી છે ? ' મેં કહ્યું, ' ના મહારાજ. ' મહાત્મા બોલ્યા, ' સસ્સેકા ત્રીન પાઉ ' મારી પાસેથી સ્ત્રીના લક્ષણ લખી ગયા તેવા જ ' સસ્સેકા ત્રીન પાઉ ' કરી ગયા પછી ' મને ખબર પડી કે ઝોરત બતને ચાહનાર તેમા ખામ કરીને પારસી સ્ત્રીઓની દાઝ બાળનાર તો કોઈ " શુલકામ " છે. તારૂં નામ તો શુલકામ નથી ? ' મેં કહ્યું, ' ના મહારાજ, મારું નામ " શુલકામ " કે " બેકામ " કાઈ નથી. શુલકામ તો પુરુષ છે અને તેવી જ સ્ત્રીબતિના આટલા મોટા ખેરખાહ છે '.

‘ ત્યારે તુ કોઈ પેલી વિલાયતની મસ્જિદ છે ? ’

‘ ના મુરખની, હું તો આપણા હિંદુતાનની છું, અને, મસ્જિદ તુ કાઈ સમજતી નથી ’

‘ તો અહીં કેમ આવી છે ? તારે ત્યાં મોગરીનો દુકાળ તો નથી પડ્યો ને ? મારી પાસેથી તે ગળવાની આશા રાખીશ નહીં. ’

મેં ઉત્તર દીધો, ‘ શુભ, હું નમુનેદાર પુરુષ કોને કહેવો તે બાળક આપની પાસે આવી છું ’.

મહાત્મા કહે, ‘ પણ પુરુષવર્ગનું હિત ચાહનારી તુ છે એમ શા પદથી મારે બાળક ? ’

‘ મહારાજ ! પુરુષો પ્રત્યક્ષ રીતે તેમ જ આડકતરી રીતે વ્યવહારમા તથા મનઃકર્ષણે સ્ત્રીઓને હલકું પદ આપે છે તે માટે બંનતા સુધી કાઈ ન બોલતા “ નહીં બોલ્યાના નવ શુભ ” ગણી સ્ત્રીબતિ, પુરુષો તરફ ખરા અતઃકરણથી માનની લાગણી ધરાવે છે એ આપથી અબદ્યુ નથી પુરુષોનું હિત ચહાવું એ તો અમારો ધર્મ જ છે. પુરુષવર્ગનું હિત ન ચહાય તેવી કઈ સ્ત્રી હોય ? ’

‘ તો સાબળ નમુનેદાર પુરુષ કેવો હોય તે તને ગણાવું એટલે કોઈ ને અન્યાય ન થાય, અને બને દારલા સમતોલ થાય ’

કપટી. કપટીપણું એ દુનીઆ સરનાઈ ત્યારનો પુરુષોનો કાયમનો શુભ

છે સ્ત્રીઓને કપટબળમા ફસાવતાં ન આવડે તે મગ્દ કહેવાય જ નહીં.

ખોડાપણુ વિતાનો પોતાને માનનાર આખીઓ બધી પરમેશ્વરે સ્ત્રીઓમા જ રાખી છે એમ દક્ષતાથી માનનાર

‘ શુભ ’ નામ તો ૧ નં. ૧૫ પાલક ‘ વર ’ નામ

‘ Jovis ’ કે ક્ષત્રિય માને છે !

ગડબડખોર અરે ગડબડખોરી સ્ત્રી તો મારી કોલરમા બટન ન પરો-
વાતુ હોય અગર ઓશીસ જતે જ હોન કે છત્રી ન જડતી હોય તે
વખતનુ ધાધલ ક્યા કોઈને અબણ્યુ છે ?

વપેડા જેવા વગ્ને વેઠનાર ગાય વેની સ્ત્રીને ન વેદી સંસ્નાગ અને
તેને હાડમાર કરનાર પુરુષોનો તોડો નથી ધધેડા એ ઇન્દ્રાજના પુરુષો
એકલા હકનાર છે

અલણી નોટો પેઠે જતને વડાની ઝપીઆ કરનાર પાગમી અને ખીછ
કેમમા આના પુરુષો પગણી કુટુબમા અલણી નોટો પેઠે રૂપીઆ ધમડી
લાવી ગકે છે

છાન્ડો છાકટા બનવુ એ મન્દલર્થનુ લક્ષણુ છે છાકટો ન બને તે મરદ
ગાનો ? કોઈક આ છાન્ડી થતી હશે, પણ, છાકટા બનવાની મો-
નોપોલી તો ઈશ્વર મરદોને જ આપેલી છે

જગ નરામા છેડાઈ પડનાર આન રમેઈમા મીઠું ઓણુ છે, તલ
બહારથી મોડી કેમ આની, દલાણાના મામુ કેમ ભેષુ, વગેરે વગેરે
ગેતે ડગલે ડગલે બેંગે સાયે છેડાવુ એ પુરુષનુ મામાન્ય લક્ષણુ છે
એગેયો આમા વેર અને અદેખાઈએ ગુણનો મમાવેગ થાય છે

ટેક વગગના હોય તે જ પુરુષ સમજવા સ્ત્રીઓ ટેકવાળી હોય કે,
હંગાગ આહા ! આ ફનીઆમા હંગારા પુરુષો ન હોત તો ફનીઆ
મર્ગ બનત.

ડોળવાલુ ટમટોલ માહે પોલ હોવા છતા પેમો, વિક્રતા, હોશીઆગી
વગેરેનો ડોળ સખતા ન આવડે તો ખગે મગ્દ બચ્ચો ન ચમનવો.
હંદા હંદા જેવા હોવાનો અધિકાર ફક્ત પુરુષોનો જ છે, સ્ત્રીઓ હંદા
જેની હોઈ શકતી નથી

સુ અક્ષગથી મગ્દોની લાયકાત દેખાડનાર ગખ્દ નથી, પણ, ફનીઆમાં
ફુર્ણુ છે તે સખા પુરુષવર્ગમા એટલા બધા બાગે પ્રમાપુમા છે કે
તેના પુરાવામા ત્રગે જોવાની તને ભલામણુ ઢઢ છુ

તામગી તામસીપણુ એ પુરુષો પર ઈશ્વરની ખાસ બક્ષીય છે. મીનજ
જવો, ગુએ થનુ એ જેમનામા ન હોય તે બાયલા બણવા

થયરાવણુ આ મરદોનો દક છે સદ અમીલ બેરી પર ડોળા કહાડવ
કગ-વગ લખેયો-પગણતી વખત મગ્દોએ કરેલો છે એ
દમ બગવવો એ પણ હિપગના કગમા મામેલ થએલો છે

ધણીઆણીને તણીને નોલે ગણુનાઁ ધણીઆણી તે ગી ગણુતરીમા એક
મરે તો ખીજ, ખીજ મરે તો ત્રીજ, ત્રીજ મરે તો ચોથી, ચોથી
નય તો પાંચમી and intinitum

નનુણા ગત દહાડો તામેદાની કદાવતી, ધરતુ વતઃ કની તાળડી ધસી
નાખનારી, ધણી કે બચ્ચાને ગ્ને કાઈ અગવડ પડશે એ ખ્યાલથી
મુખે મુઠ્ઠ પણુ ન રહેનારી બેરીથી કાઈ જરા ઝોણુ થયુ કે ભેઈ લો

પદ્મના માટે તમામ યુક્તિઓ પ્રમાણિક, અપ્રમાણિક-કામે લગાડનાર પૈમા
માટે ખુશામત કરનાઁ, પૈસાને મલામ કરનાઁ પુરુષો દુનીઆના આ
ભાગમા નથી ?

ફેરતો ફરતુ હરતુ એ તો જન્મ્યા ત્યાગીજ પુરુષો પોતાને માટે લખાવી,
લાવ્યા છે રખડવુ એમા મરદોની મરદાઈ તથા ધજજલ છે

એવચની આ ગુણથી હજારો સ્ત્રીઓના હેયા પુરુષોએ ડચરી નાખ્યા છે
ભોળપણુનો લાભ લેનાર સ્ત્રીજાતિના ભોળપણુનો લાભ લેનામા એકા.
સૂઝાળા મૂર્ખ. 'સૂઝાળા મૂર્ખ' એ કરિ દલપતગમના વચનના એકલા
હકદાર

ચકીન વગરના. જૈગ ભોળા તથા યકીનવાળા હોય છે મરદ તેથી ઉલટા
રમતાપત્ની. આ અધિકારમાથી બેરાને ખાતલ કરવામા આવેલા છે.
લાત' માગવામા 'ખહાહુ' માર્યાડ કરવામા પુરુષોની બગેબરી કોઈથી થાય
તેમ નથી

વૈરવિખેર કરનાર આ કામ પુરુષોતુ જ છે ગમે તેવા ગોઈવેલા કપડા,
ચોપડીઓ, ધગ એક મિનીટમા વિખેરી નાખવાનો કન્ડ્રાકટ પુરુષોએ
હમેશને માટે લીધેલો છે

રાગમ વગનો નફાર્દ તે મરદાઈતુ જુજુ છે

સખત હેયાનો. મખતાઈ તે મરદાઈતુ ખીજુ નામ છે

હુપદના મરી રહેલા આખુ જગત નજી પુરુષો એકલા ચલાવતા હોય નહીં

ગાળ મોગા મળેલા સ્ત્રીઓ તો 'ળાડા' વાપરે છે પણ પુરુષોને વા
પરવા માટે ગાળ ગખેલી છે

કરવામા પછાત-પણા પછાત જે જે વાક સ્ત્રીજાતિ પુરુષજાતિના

સહેલાઈથી માફ કરે છે તે જ ગુનાહ માટે સ્ત્રીને કદી નહીં માફ કરનાર. જ્ઞાનમા પોતાના સમાન કોઈ નહીં એમ માનનાર. 'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાની' એ એ કહેવત જોડનાર.

મહાત્માએ ગણુવેલા નમુનેદાર પુરુષના ગુણોની માળા 'અએકા ત્રીન પાક'ના એપોયોલ મીઠી પુરુષવર્ણને અર્પણ કર્યું.

નહીં જોડ્યાના નવ ગુણ.

૩૨

ચક્રરડી ભમરડા *

દીક્ષીના બાદશાહની સ્વારી ગુન્ગતમા હતી તે વખતે એક વેળા બાદશાહ ગિકરે નિકળ્યા હતા હરણ પાછળ ઘોડો દોડાવતા બાદશાહ બહુ આગળ નિકળી ગયા, અને, પોતાના સાથીઓથી છુટા પડી ગયા. મધ્યાહ્નનો વખત થયો હતો સુકામ બહુ દુઃખ રહી ગયો હતો નજીકમાં કોઈ ગામ જણાતુ નહોતુ ભુખ જોર કરવા લાગી, અને, તરસથી ગળું મુઠવા લાગ્યું આગળ વધતા અને આસપાસ નજર રગતા આંધે એક ખેતરમા કામ કરતો જણાયો બાદશાહ ઘોડો ચલાવીને કામ પામે ગયા. ખેતરમા એ પાટીદારો હતા તેમને બાદશાહે પોતાની ભુખતરસની હડીંત દહી પાટીદારોએ ખાવવામા તોછડાઈ વણી કરી, પણ, રોટલો આપ્યો તે બાદશાહે ઝાઝ તળે એમીને ખાધો, અને, પાણી આપ્યું તે બાદશાહે પીધું. જતી વખતે બાદશાહે પોતાની આગળી પરથી રતનજડિત વિટી કાઢીને આપી, અને, પોતે દીક્ષીનો બાદશાહ છે તે પ્રગટ કર્યું, તથા, પાટીંગેને કોઈ વખત દીક્ષી આવી મહેલમા મળવાનું નિમત્રણ કર્યું.

પાટીદારો ત્રોકો ભત્રાજો હતા કેટલોક સમય ગયા પછી બન્ને દીક્ષી ગયા હાથમાના હુકા ગગડાનતા મહેલના દરવાજામા પેસવા જતા હતા ત્યાં દરવાને રોક્યા બત્રીજો ગુએ થઈ જોડ્યો, 'બાદશાહે કહે કે ગુન્ગતથી તારા બનેવી આયા મે ' દરવાનના ધડકા બાઈ બન્નેને પાછા જલુ પડત, પણ, કાઠએ પોતાની આગળી પરની વિટી બતાવી તે જોઈ દરવાન અત્યંત થઈ ગયો પાટીદારને ઉભા રાખી દરવાન બાદશાહ પાસે ગયો અને કુન્નસ કરી જોડ્યો, 'જહાપનાહ ' ગુન્ગતમે દો આદમી આયે

* આ અને આ પછીની ચાર વાર્તાઓ બીજાઓને મહેરો સાબજેલી તે અહીં લેખની ગલીમા ગોઠવી પ્રગટ કરી છે

હુએ વો અદર આનેકુ ઇતેઝાર હયે; બડી બેઅદબ બુબાન બોલ રહે હયે, મગર બાદશાહ સલામતકી અગુચતરી એ લોગકે પામ હયે. '

બાદશાહે બધી એધાણીથી બાપા બાયડાને ઝોળખ્યા અને, તેમને અદર આવવા દેવા દરવાતને હુકમ કર્યો કાકો ભત્રીજે મહેલમા દાખલ થયા. દીવાનખાનામા આવ્યા ત્યા બાદશાહની મમક્ષ ગુણકાનો નાચ ચાલ રહ્યો હતો દરબારીઓના ટોળા બે બાજુ ઉભા રહેલા હતા ગાયન અને નૃત્ય ઉપર દિવા થઈ દરબારીઓ ડોકાં ધુણાવતા હતા, અને, 'વાહવાહ, ' 'કયા બાત હયે, ' 'શાબાશ ' વગેરે હર્ષોદ્ગાર જાહેર કરતા હતા.

પાટીદારોએ કોઈ દિવસ નાચ બેચો નહોનો, અને, આ શુ ચાલે છે તે તેમને સમજાણુ પડી નહિ અને તક દોડાની ભત્રીજાએ કાકાના વાન આગળ જઈ કહ્યું, 'કાકા !'

કાકાએ કહ્યું, 'હાલ્લો !'

'આ બધા માણહા ગાડા ભેગા થ્યા મે !'

'ચમ વાર ?'

'આ બાઈડીને ચક્રરડી ભમરડી થઈ મે ને મારા બેટા

કોઈ હમજતા નથી પણ હમણાં ભુલ દઈને હેડે પડેમે !'

'તાણે ચમ કરીશુ ?'

'ચમ તે મારા બળધ્યાને એવુ થ્યુ તુ પણ હાથો કે ને તે ચટ લઈને હાર થઈ જ્યુ. '

'તે આને ચમ કરીશુ ?'

'આને એ એમ જ તો આ એ કુદડી પરતી આણી પા આવે તાણે તમે એનો ટોટીઓ જાલજો ને હું આ માગ હોકાની ચલમ ચોપી દઈશ '

કાકાએ પોતાનો હુકકો આવો મુક્યો, અને, બન્ને જણ મજાક થઈને ઉભા ગુણકા નાચતી નાચતી અને ગાતી ગાતી પામે આવી એટલે કાકો ભત્રીજે 'અલ્યા, જાલો જાલો !' કહી આગળ ધમ્યા ચઝિત થયેલા દરબારીઓને વિસ્મયનાગણુ સમજાણુ તે પહેલા કાકાએ ગુણકાનો પગ આટ્યો, અને, ભત્રીજાએ તે પર હુકકાની ઉની ઉની ચલમ ચાપી દીધી.

ચલખત, ચક્રરડી ભમરડી બધ થઈ ગઈ.

૩૨

‘ જમ્યો ’ ડોણ કહેવાય ?

નગનાથ મહાદેવમા ત્રીમ માણુ લાડુ થયો અને બ્રાહ્મણ જમ્યા જમ્યાને પાછા આવતા ભૂદેવો મને ગ્તામા મ.યા મિષ્ટાન્નના ભાગ્યી ભરપુર થયેલી વેદમૂર્તિઓ ગજગામિની થઈ ચાલતી હતી ત્યાં એક ભૂદેવને બે માણુઓએ પાગોડેવી ઝાલેલા હતા તેમણે ડોક એટ તરફ ખસે નાખેલું હતું મહાભરદેવને પગ કપાડી આગળ નાખના હતા, અને, પાગોડેવી ઝાલનાર ધરેલના તથા ધસરતા હતા ત્યારે ચોકુ આગળ વધાવું હતું મે પાસે જઈ પુછ્યું, ‘ કેમ, મયાગડગભાઈ ! જમ્યા ? ’ મયાગડગભાઈએ ડોકાની સ્થિતિ કાયમ ગમી આખો સહેજ મારી તરફ ડગી પછી જીણા ધોરો વાટી અને હાથ પહોળો કરી બોલ્યા,

‘ હું સુ જમ્યો ! જમ્યા તો દયાગડગભાઈ, કે ખાટલે ધલાઈને આવે છે ! ’

હું આગળ ગયો તો ખાટલો આનતો દીકો એટ ખાટલા પર ચઢી મે નજર દરી તો ખાટલો ચાગ માણુઓએ ઉપાડેલો હતો અને, તે ઉપર દયાગડગભાઈ ચતા પાટ પડેલા હતા હાથ પગ લાખા અને પહોળા કરી નાખેલા હતા ત્યાં બહુ મુશ્કેલીથી ચેનાતો હતો, અને તેથી પેટ ચહેજ ઉચ્ચ નીચું હાલતું હતું એટલું જ એનન્યતું ચિહ્ન દેખાતું હતું ખાટલા પામે ખાટલો આગ્યો એટલે મે પુછ્યું, ‘ કેમ, દયાગડગભાઈ, જમ્યા ? ’

દયાગડગભાઈ ડોક કે આખો મારી તરફ ડગી ગયા નહિ પણ, થોડી વાગ પ્રવેશ કરી ગળામાવી ધણે મદ ધોરો કાઢી બોલ્યા,

‘ અરે હું સુ જમ્યો ? જમ્યા તો જયાગડગભાઈ કે હામે જ રહ્યા ! ’

આગળ ચાલતો હું નગનાથ મહાદેવમા ગયો મંદિરની પડાળીમાં બ્રાહ્મણ જમ્યા હતા ત્યાં જઈ જાયું તો જયાગડગભાઈ હામ પર ફસાઈ ગયેલા હતા તેમનાથી ઉભા થવાય તેમ નહોતું, અને, તેમને ઉભા કરાય તેમ નહોતું. પાતળા લુગડાના પોટલામા હામી હામીને બગેલા ગોળ ઉપર પાણી પડ્યા પછી પોટલું ઉચ્ચ કરવા જતા તે ફક્ત જવાની ધાન્તી લાગે તેવી ધારતો જયાગડગભાઈને કિંયા કરવા જતા લાગતી હતી તેમનાથી હલાવું નહોતું અને શ્વાસ લેવાતો નહોતો તેવી તે કધાઈ ગયેલા હતા અને બહેબાકળા થઈ ગયેલા હતા મે પામે જઈ પુછ્યું, ‘ કેમ, જયાગડગભાઈ ! જમ્યા ? ’

ઉત્તર દેવાની જયારા ડરમાઈની ધચ્છા હતી, પણ, તે ધચ્છા પાર પાડી
નકામ તેમ નહોતું. પાસેની ઝોરડીમા નવેણુમ રસોઈ હતી તે તરફ આગળી
સહેજ વાળી, અને પછી, હોઠ ફરડાવ્યા, પણ, એટલા જ શબ્દ સમજાયા
‘ હજી બહુ બાકી રહ્યું ’

૩૩.

બડા દાદાની હોંશીઆરી

જમાલ, કમાલ, બન્નુ, અહમદ વગેરે નદીકિનારે રમતા હતા એવામાં
નદીમાં લાકડું તણાતું આવ્યું લાકડાની આકૃતિ વિચિત્ર હતી, અને, ઘણા
દહાડા પાણીમા ગેહું હોવાથી તે ઉપર લીલ બાઝેલી હતી છોકરાઓએ
લાકડું ઉચકીને બહાર કાઢ્યું, પણ, તે થુ છે તે કાઈને સમજાયું નહિ.
જમાલ કહે, ‘ ચે પોપટ હયે. ’

કમાલ બોલ્યો, ‘ તેરેક દીખતા હયે કે નહિ ? ચે તો મોર હયે ! ’

અહમદે કહ્યું, ‘ તું ખી અધા ઝોગ જમાલ ખી અધા ચે તો કાકા-
કૈઆ હયે ’

બન્નુ કહે, ‘ તુમ સજ હેમક હો ચે તો બીચ્લી હયે ’

લઠાઈ ચલાની આખરે બધાએ દગવ કર્યો કે, ‘ ઇસકું બડે દાદેકે

પામ લે ચલો. ’

છોકરાઓ લાકડું ઉપાડીને બડા દાદા પાસે લઈ ગયા બડા દાદા લાકડું,
એક યકિત થયા, પણ, કાંઈ ગોચે તે પહેલા અહમદે કળિયાદ કરી, ‘ દેખો,
બડે દાદે મે કહેતા હુ કે ચે કાકાકૈઆ હયે મગર ચે લોગ નહિ માનતે ’

કમાલે કહ્યું, ‘ ચે પોપટ હયે ઇસકું કાકાકૈઆ કૈમા માને ? ’

જમાલે અને બન્નુએ એજ પ્રનાણું ‘ મોગ ’ અને ‘ બીચ્લી ’નો ખજ
પ્રતિપાદન કર્યો

નધાની તકરારો સાબળી બડા દાદા બોલ્યા, ‘ તુમ સજ કંસે બેવકુફ
હો ? તુમારે મે ઇતનીખી અકત નહિ ? મે મર નહિગા પીછે તુમારા
ક્યા હોયગા ? ઇસકું પિછાનના ચે તો સહેલા હયે. ’ લાવ, ચોડે ચોખે લાવ ”

ચોખા આવ્યા તે બડા દાદાએ હથેલીમાં લીધા, અને, હથેલી પહોળી
કરી તે વપગના ચોખા લાકડા આગળ ધર્યા, હોઠથી ‘ યુચ યુચ ’ બો-
લાવી ચોખા ખાવાની લાકડાને સૂચના કરી, અને, છોકરાઓ તરફ હોશી-
આરી ભરેલી આખ કરી બડા દાદા બોલ્યા, ‘ દેખો, અજ ચુગેગા તો મોર,
નહિ તો પોપટ તો હેઈ ’ ’

૩૪

સવાલ તેવો જવાબ

મુમાઈમા ઉઘા મહાનને માતમે માળે હળતમા સરખમલ શેઠ ઉઘા હતા નીચે ગ્રતા ૫૦ નજર ગ્રતા ડોઈ મા જુમ બોળ ઉપર ઉઘો ઉઘો નાથ ઉઘા ફરી ડોઈ નિનાતી હગ્નો દતો તથા ઉઘાગ્ર હગ્નો દતો. તેના ગ્રાપ્ત મમળાતા નહોતા અને, તેના હેતુ મમળતો નહોતો, તેવી, ગેઠે બધાને નીચે મોડલ્યો ઠંયાએ નીચે જઈ આની હતુ, ' ડોઈ મા'તુ દયે તો હલતા દયે કે મેંકડે નીચુ મેતે, બહોત જરૂર હામ હયે ડા દામ નો મે નહિ' બોલતા. જમ, મેંકડ મેતે મતના હલત હયે '

ડોઈ ખાસ હાગુ હોવું જોઈએ એમ વારી ગેઠે હ દામ હનરી નીચે મેંકડા બાવાએ ગેઠેને છેલ પાસે બોલાવી હનમ હતુ, ' મેંકડે મેંકડ પેસા દે'

ગેઠે માના માતુ જોઈ ગ્યા, ખશુ, નજર વિચાર આવતા હતુ, ' ઉપર આઓ ' ' ગેઠે હ દામ ચરી પાગ્ર ઉપર ગયા, અને, તેમની પાછળ પાછળ બાવો ખશુ ઉપર ગયો અને નાળ ખડોચ્યા પછી ગેઠે બાવાને મામે બોલાવી હનમા હતુ, ' મેંકે પાસ અખી 'ગુટા પેસા નહિ હયે '

બાવો મહાત ઘઈ ગયો અને નીચે ઉતરી ગયો.

૩૫

ધોળી દાઢીતું મહત્વ.

પાણી ભરેલા મળેટા વાગણુ પામે ઉઘો ઉઘો શુલાખ પનાસા ખાતો હતો તેમમા તેના દાથમાવી એક પતામુ વાગણુમા પડી ગયુ પતામુ પાણીમા ઝોંગળી ગયુ તેવી શુલાખને જરૂર નહિ, પણ, પેનાતુ પ્રતિમિય દેખાયુ તેવી વાગણુમા ડોઈ છે એમ તેણે ધાર્યુ એતો એનો તે પેતાના ઘરડા હાલ પામે ગયો, અને, ગવ ખાવી કે ' પાનીમ્ બરતનને ડોઈ દયે તો મેંકડ મતામા ખા ગયા ' હાલ એકદમ ઉઘ્યા અને પેતાની ધોળી દાઢી ૫૦ હાથ દેગવના દેગવના પાણીના વામલુ પામે આની બોલ્યા, ' હા હયે ? મતાવ ! '

શુલાખે આગળી ફરી હતુ, ' દેખો અફર દયે '

હાલએ અફર નજર કરી તો ધોળી દાઢીવાળો માલુમ દેખાયો. ડોંપથી લાલચોળ થઈ જઈ હાલ તે માપુમ તરફ હાવ ફરી બોલ્યા, ' હા દાઢીમે ધૂલ પડી ' તુ અચ્ચેડા ખતામા ખા ગયા ' '

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ તથા

રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ કૃત પુસ્તકો.

હાસ્યમંદિર—આ પુસ્તકમાં “ હાસ્યરસ ” વિષેનો ૧૨૦ પૃષ્ઠનો તેમનો નિબંધ તથા હાસ્યરસના તેમના અને તેમના પત્ની સૌ વિદ્યાગૌરી બી એ ના લેખો-વાર્તાઓ-સવાદો વગેરે ૩૫ લેખો છે ખાસ તૈયાગ દગવેલા બે ચિત્રો સાથે કેમી આઠ પેજ પૃષ્ઠ ૨૫૦ ઉપર કિંમત રૂ. દોઢ.

રાઈનો પવત—“ પ્રભુથી મહુ કઈ થાય છે, અમથી થાય ન કાઈ, ગઈનો પર્વતકરે, પર્વતનો વળિ રાઈ ”

આ દોહરો આ નાટકનો આદર્શ છે એનેરી પુરું કિં ૩ એક.

કવિતા અને સાહિત્ય—

(કાવ્ય-સાહિત્યના વિવેચનનો મોટો ગ્રન્થ) કી. રૂ. સાડા ત્રી

ભડંભડ (હાસ્યરસ નૌવેલ) કી રૂ. એક.

વિવાહવિધિ. કી. રૂ. અડધો.

વનરાજ આવડો (ઐતિહાસિક વાર્તારેખે) કી. રૂ. દોઢ.

મિહરાજ જયમિહ (”) કી. રૂ. મવા.

સામુ વહુની લડાઈ (સામાજિક વાર્તા) કી. રૂ. ચોથો.

દેવિલાડની મુગાકરી (પ્રવાસ વર્ણન) કી. રૂ. ચોથો.

ભવાઈ સથલ. કી. રૂ. દોઢ.

કરશનદાસ મુળજીવું ચરિત્ર. કી રૂ. અઢી.

મહેતાજી દુર્ગારામ જીવનચરિત્ર. કી. રૂ. એક

સુધાહાસિની—(સામાજિક નવલકથા—કર્તા સૌ

વિદ્યાગૌરી તથા શ્રી. ચારદાગૌરી બી એ) કી. રૂ. મવા.

હિંદના સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન.

વડોદરાના મહાગણી શ્રી સ્ત્રીમનાબાઈ માહેજી તથા એમ એમ મિત્રના અગ્રેજી ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કર્તા સૌ વિદ્યા રમણભાઈ બી એ. તથા સૌ ચારદા મહેતા પુરોષ અમેરિકાદિ દેશોમાં ચાલતી સ્ત્રીઓને લગતી અનેક સમ્પ્રદાયોની આ દેશની સ્ત્રીઓને જાણવા અને જાનુસરવા જેવી સવિસ્તર માહિતી માથેના જુદી જુદી જાગતોના ૧૯ પ્રકરણો જાપાનની સ્ત્રીઓનું જીવનનું પ્રદર્શણ છે લગભગ ત્રણમો પૃષ્ઠ. કીમત એક રૂપીઆ.

જીવનલાલ અમરશા મહેતા, ઠે પીરમજાહ રોડ, અમદાવાદ.

૨૧. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત.

(૧) ભગવદગીતાનું ભાષાંતર:—

(મૂળ માયે, સમશ્વેદી)

કીમત - } ચમત્તી આવૃત્તિ—બાર આના
                  } પુસ્તકાલય આવૃત્તિ—દોઢ રૂપીઆ

(૨) ઇન્દુકુમાર નાટક

અંક ૧ લો. લગ્ન

કીમત બાર આના

(૩) “ જ્યાં અને જ્યાં ને ”—

ત્રણ અંકી મધુર્ણ નવું નાટક કીમત મવા રૂપીઆ

(૪) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ }

દરેકના આઠ આના.

(૫) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ }

(૬) વસન્તોત્તમવ (એક લાઝુ ભાવપૂર્ણ કાવ્ય) આઠ આના.

(૭) ન્હાના ન્હાના રામ—૫૦ ગમ,

ગગ્ગા વગેરેનો સંગ્રહ

કી. ચાર આના

(૮) રાજરાજેન્દ્રને (સચિત્ર આર્ટ

પેપર ઉપર છાપેલું કાવ્ય)

કીમત રૂ. એક

(આમાના ન ૪-૬ ના પુસ્તકો હાલ મળતા નથી)

૨૨. રા. કેશવલાલ હપ્પટરાય કવિ બી એ. કૃત

પરાક્રમની પ્રમાદી (અથવા

વિક્રમોર્વશીય નાટક-સચિત્ર) કી. રૂ. પોણા.

સુદારાક્ષમ નાટક.

કી. રૂ. સવા.

ગીત ગોવિંદ. (સચિત્ર)

કી. રૂ. એક.

અમરગતક („)

કી. રૂ. એક.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

ઠે પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ તથા

રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ કૃત પુસ્તકો.

હાસ્યમંદિર—આ પુસ્તકમાં “ હાસ્યરસ ” વિષેનો ૧૨૦ પૃષ્ઠો તેમનો નિબંધ તથા હાસ્યગ્નના તેમજ અન્ય તેમના પત્ની સૌ વિદ્યાગૌરી બી એ ના લેખો—વાર્તાઓ—સવા વગેરે ૩૫ લેખો છે ખાસ તૈયાર કરાવેલા એ ચિત્રો સાથે કેમકે આ ૩ પૃષ્ઠ ૨૫૦ ઉપર કિંમત ૩. દોઢ

રાઈનો પવત—“ પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમલી થા ન કાઈ, રાઈનો પર્વત કહે, પર્વતનો વણિ રાઈ ”

આ દોહરો આ નાટકનો આદર્શ છે એનેરી પુટું કિં ૩ એક

કવિતા અને સાહિત્ય—

(કાવ્ય-સાહિત્યના વિવેચનનો મોટો ગ્રન્થ) કી. ૩. સાડા ૬

ભદ્રભદ્ર (હાસ્યગ્ન નૌવેલ) કી. ૩ એક

વિવાહવિધિ. ડી. ૩. અડધો.

વનરાજ આવડો (ઐતિહાસિક વાર્તારૂપે) કી. ૩. દોઢ.

સિદ્ધરાજ જયગિંહ (”) ડી. ૩ સવા.

સામુ વહુની લડાઈ (મામાજીક વાર્તા) કી. ૩. પોણા.

કંઈલાડની મુમાકરી (પ્રવાસ વર્ણન) કી. ૩. પોણા.

ભવાઈ સમ્રાટ. કી. ૩. દોઢ.

કરશનદાસ મુળજીનું ચરિત્ર. કી. ૩. અડધો.

મહેતાજી દુર્ગારામ જીવનચરિત્ર કી. ૩. એક

મુઘાહાસિની—(મામાજીક નવલકથા—કર્તા સૌ

વિદ્યાગૌરી તથા મૈ. શામળગૌરી બી એ.) કી. ૩. સવા.

હિંદના સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન.

વડોદરાના મહારાણી શ્રી સ્ત્રીમનાબાઈ માહેજ તથા એસ એમ. મિત્રના અગ્રેજ ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કર્તા સૌ વિદ્યા રમણભાઈ બી એ. તથા સૌ ગાર્દા મહેતા યુરોપ અમેરિકાદિ દેશોમાં ચાલતી સ્ત્રીઓને લગતી અનેક સંસ્થાઓની આ દેશની સ્ત્રીઓને બાણુવા અને અનુસરવા જેવી સવિસ્તર માહિતી માવેનો જુદી જુદી ખાખતોના ૧૯ પ્રકરણો બખાનતી સ્ત્રીઓનું સ્વનત્ર પ્રકરણ છે લગભગ ત્રણસો પૃષ્ઠ કીમત એક રૂપીઆ.

જીવનલાલ અમરશા મહેતા. ઠે પીગમશાહ ગેડ, અમદાવાદ.

૨૧. રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત.

(૧) ભગવદગીતાનું ભાષાંતર:—

(મૂળ સાથે, અમરશ્લોકી)

કીમત— } મન્ત્રી આટલિ—ખાર આના
                  } પુસ્તકાલય આટલિ—દોઢ રૂપીઓ

(૨) ઇન્દુકેમાર નાટક

અંક ૧ લો લગ્ન

કીમત ખાર આના

(૩) “ જ્યાં જાને જાયન્ત ”—

ત્રણ અંકી મપૂર્ણ નવું નાટક કીમત મના રૂપીઓ.

(૪) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ }

લેકના આઠ આના.

(૫) કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ }

(૬) વચન્તોત્સવ (એક લાખ બાવપૂર્ણ કાવ્ય) આઠ આના

(૭) નહાના નહાના રામ—૫૦ ગમ,

ગગના ત્રણેમેા અગ્રક

કી ચાર આના

(૮) રાજરાજેન્દ્રને (મચિત્ર આટલિ

પેપર ઉપર છાપેલું કાવ્ય)

કીમત ૩ એક

(આમાના ન ૪-૬ ના પુસ્તકો હાલ મળતા નથી)

૨૨. રા. કેશવલાલ હપ્પરાય કવિ બી. એ. કૃત

પરાક્રમની પ્રમાદી (અથવા

વિક્રમોર્ણીય નાટક—સચિત્ર) કી. રૂ. ચોખ્ખો,

સુકારાક્ષમ નાટક.

કી. રૂ. સળ.

ગીત ગોવિંદ. (મચિત્ર)

કી. રૂ. એક.

અમરગતક (")

કી. રૂ. એક.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

રા. રા. કેશવજી વિદ્યાનાથ ત્રિવેદી કૃત (ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી

સતીમંડળ; ભાગ ૧-૨

સ્ત્રી પુરુષના ધર્મ સાથેના દરેક ભાગની કિ. રૂ. અઢી આ પુસ્તકના પહેલા ભાગની આઠમી તથા બીજા ભાગની ત્રીજી આવૃત્તિ ધણા સુધારા વધારા માટે બહાર પડી છે તે જ તેની ઉપયોગીતા ને લોક પ્રિયતાની ખાતરી છે દરેક કુટુંબમાં એકે નહતે ખાસ કરીને ગૃહસ્થ જોઈએ તેવું સ્ત્રી ઉપયોગી ઉત્તમ આ પુસ્તક છે નામના સરકારે તથા વડોદરા રાજ્યે ઇનામ તથા લાઠીએરી અને માટે મજૂર કરેલું છે વનિતાનિશાને સનાતન ધર્મનીતિ પ્રવર્તક મડળી તમ્બવી લેખાતી પરીક્ષાઓ તથા શાવિકાશાળાઓમાં ગિખવવા માટે આ જ પુસ્તક પસંદ થયેલ છે .

બ્રિટીશ રાજ્યની બાલહારી.

કર્તા રા. ઉમીયાજી કર પુશાલરાય જોશી કિમત રૂ. એક આ પુસ્તકમાં પ્રનામી બ્રિટિશ ગૃહસ્થાશ્રમની ઝાઝીઝવાલીનું બહુ અસરકારક રીતે ઈલિતામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને કુટુંબમાં તેની સમજ આપેલી છે આ પુસ્તકના પાંચ ભાગ પાડેલા છે પહેલાં ભાગમાં બ્રિટીશ રાજ્યની સ્થાપના; બીજામાં બ્રિટીશ રાજ્યના લાલ, ત્રીજામાં સુપ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં ઈર્ષો અને જીવનચરિત્રો, ચોથામાં સામાન્ય રાજ્યનીતિ બોધ અને પાંચમામાં જ્યુબીલી મહોત્સવો વગેરે છે

ઇનામ તથા લાઠીએરી મદિ મજૂર થયું છે. મ પૂર્ણ રાજ્યભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવના । આ પુસ્તકની અંગ્રેજ નક્કલ દરેક લાઠીએરીમાં તથા ઘરમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે તેમજ બહેણે હાથે ઇનામો વગેરેમાં વહેંચાવી જોઈએ.

દલપતસતશહી

કવિનં દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના બનાવેલા જીવન જીવન વિષયના સુખપાક કરવા જેવા ૭૦૦ દશાંશિત દોહરા ઇનામ લાયકેરી માટે મજૂર છે કેટલીક અંગ્રેજી સ્લોગાં આપે છે કિ. આ ૨ આના.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મેનેજર, પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

રવિકાન્ત, ભાગ ૧ લો.

સન્માર્ગી દર્શક મુખ્યોદ્ધમય રસમય ગ્રંથ. મુપરચેયલ બાર
પેજ પૃષ્ઠ ૪૨૦ સોનેરી નામવાળુ પાકુ પુસ્તક. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

આ વિશે રા બા કમળાગર પ્રાણગર ત્રિવદીનો અભિપ્રાય-પુસ્તક
ઉત્તમ પ્રકારના મહાભાવને આપવાવાળુ છે. અથવારે ‘ચક્રાન્ત’ ના
લેખની નૈસર્ગી આદર્શ છે. જ્ઞાન-ભક્તિ-પરોપકાર - ઈર્ષ-કામ-ક્રોધ-લોભ
મોહ-મદ-મન્સર ઇત્યાદિ વિષયોનું વિવેચન ઘણું જ રમિત અને અમરનારક
રીતે કર્યું છે. જીવનયાત્રા મકળ કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ કયો છે તે આમાં
ખડુ સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ઈર્ષ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ અન્યોન્ય
આવે કેવો મબધ ધગવે છે તે આ અથમા સ્પષ્ટ કર્યું છે. દરેક પાતામાં
જીવન સુખમય અને માધુ કરવાનો માર્ગ જોવામાં આવશે.

પાપ અને પશ્ચાત્તાપ. (નવલકથા)

ભાગ ૧ લો—પાપનું સ્વરૂપ. મૂલ્ય ૦-૮-૦

ભાગ ૨ જો—પશ્ચાત્તાપનો માર્ગ. મૂલ્ય ૧-૦-૦

જ્ઞાતિ ઉદ્ભવજી તુલસીદાસ ઠંકર આ નવલકથાના પુસ્તકની ઉપ-
યોગીતા અને ઉત્તમતા માટે મા શ્રી રણછોડભાઈ ઉપરામ, સા શ્રી
કૃષ્ણલાલ ચૌહાનલાલ ઝંઝેરી, ગ ગ મુગરજી આણંદજી લખા, મુબદના
એડવોકેટ રા ગ પીતાબજીદાસ લવજી ઠંકર, વગેરે ગૃહસ્થોના અભિપ્રાયો
મગ્મ છે. પહેલો ભાગ ખલાસ થવાથી બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.

આ નવલકથામાં માણસ પોતાની ગેદણી કમણી ઉપર કાણુ ન
ગળે તો તે અજ્ઞાતામાં પણ પાપના ખાડામાં ઢેરી રીતે ઉતરતો જાય છે,
અને તેનું કેવું ભયકર પરિણામ આવે છે તે તેમજ તેનું જ્ઞાન તેને થતાં
કેવો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રમગ આવે છે, અને અતરના સાચા પશ્ચાત્તાપથી
જગડેલી બાજી ઈશ્વર ઢેરી રીતે મુઘારે છે, વગેરે ખડુ સરમ રીતે દર્શાવેલું
છે. અન્યગ્યના એવી ઉત્તમ થયેલી છે કે પહેલો ભાગ વાંચ્યા પછી
બીજો ભાગ વાંચ્યા વગર મનને સતોપ વળતો નથી, ને બીજા ભાગમાં
પણ છેવટનો કેટલોક ભાગ એવો ઉત્તમ છે કે તે વાંચના ‘સર્વસ્વતીચંદ્ર’ના
ચોથા ભાગમાંના સર્વસ્વતીચંદ્રના અવનદર્શનનો ખ્યાલ આવે છે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, -ડે. પીરમગાહ રોડ, અમદાવાદ

અંગ્રેજી-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.

અહોળા સુધારા વધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ. મૂળ કિંમત

પાંચ રૂપીઆ-હાલ માત્ર ૩ રૂપીઆ. પૌ. ૦-૮-૦

આ ડીક્ષનેરીની પહેલી આવૃત્તિ નામદાર મરકાગની ખાસ આજ્ઞાથી તૈયાર કરી હતી અને દીવાન બહાદુર અબ્બાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ ધણો પરિશ્રમ લઈ આ નવી આવૃત્તિમાં અહોળા સુધારા વધારા તથા ફેરફાર કર્યો છે. મરકારે રાણા, લાઇબ્રેરીઓ માટે આ ડીક્ષનેરીજ પસંદ કરેલી છે.

નીતિલતાકુંજ.

નીતિ તથા ઉપદેશના ૮૦૦ સંસ્કૃત શ્લોકનું સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર. વિદ્યાર્થીઓને બક્ષિસ આપવા તથા લાઇબ્રેરીમાં ખાસ રાખવા યોગ્ય આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છે ખંડ પહેલો—ગણપતીની સ્તુતી શકર-સ્તુતી, પરિબ્રહ્મ સ્તુતી દુર્જન સ્તુતી, સજ્જન સ્તુતી કવિજન સ્તુતી, સામાન્યનીતિ ધૈર્ય વિગે વિપત્તિ વિશે ભાગ્ય વિશે ખંડ બીજો સજ્જન વિશે સગત વિશે દુર્જન વિશે ભિક્ષુક વિશે સદગુણી બ્રાહ્મણ મૂર્ખ વિશે વિચક્ષણ વિગે. પરીક્ષા અર્થળ ઇચ્છુ સર્થળ ઇચ્છુ મિથ્યા પાપ વિશે પુણ્ય વિગે ભૂષણ વિગે દુષ્પ વિશે સુષ્પ વિગે ખંડ ત્રીજો ત્યાગ વિશે. લક્ષ્મી વિશે દ્રષ્ટિ વિગે કદરી વિશે આયુષ વિશે ગરજ વિશે સદ્બોધ સાહિત્ય. મિત્ર વિશે ક્ષોભ વિશે વિદ્યા વિગે જન સ્વભાવ સ્ત્રી પ્રશસા. ખંડ ચોથો—તીર બત્રીશી, અતર્લાપિદા અન્યોક્તિ વગેરે ૮૧ આઠ આના.

શ્રીમાગ્યમહોદય નાટક.

કવિરાજ જગન્નાથની કૃતિની પ્રમાદી. સંપાદક દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ. ભાવનગર. આ અપૂર્વ અને અદ્વિતીય ગ્રંથનાવાળો રસિક ગ્રંથ મૂળ, ભાષાન્તર તથા વિવેચનસહ છે ગુજરાતના ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોએ તથા ગુજરાતી પત્રોએ ખાસ વખાણ કર્યો છે કવિગનિ પણ અલૌકિક અને આત્માદક છે. સરકાર તરફથી લાઇબ્રેરી માટે મળુર થયું છે.

રૂ. ૬૫ ફક્ત ૩ પાણી

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, ઠે પીરમથાહ રોડ, અમદાવાદ.

શ્રી કૃષ્ણજીવન.

સુપ્રસિદ્ધ લેખક બાપુ નવીનચંદ્રસેનના અંગાળીનું ગદ્યમાં ભાષાંતર આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો છે (૧) પ્રવૃત્તિ (૨) સોહમ્. (૩) સ્તીર્ધર્મ (૪) સુખતત્વ (૫) સમ્મેલન (૬) મહાભારત (૭) છાયા (૮) અભિશાપ (૯) મહાપ્રસ્થાન. (૧૦) પ્રાયશ્ચિત્ત. (૧૧) ભવિષ્ય (શ્રીકૃષ્ણ સ્વધાર્મ ગયા પછીનું) નામદાર બ્રિટિશ સરકારે ધર્મભાષા લાઈબ્રેરી માટે મળુર કર્યું છે. કીંમત પાંચ આના.

ભક્તિજ્ઞાનનો ભંડાર.

પાકું સોનેરી નામનું પુઠું કી. રૂ. ૩. પાણી.

મહાત્મ કવિ ગોવર્ધનદાસના ભક્તિ જ્ઞાનના ભંડારો, પ્રાર્થનાના પદો, પ્રભાતીઆ, ગીતાનું ભાષાંતર, માયાનું સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ માયા ત્રિગુણ પ્રકાશ વગેરેના ઉપદેશી સંગ્રહ આંશીક મી. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ વગેરે તેમના દ્રસ્ટીઓએ તેના વીજ અન્વયે છાપેલો.

આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો છે.

- પ્રકરણ ૧-૨ પ્રાર્થનાના પદો ૯૩ પાનું ૧-૮૪
- પ્રકરણ ૩ પ્રભાતીઆ ૧૬ „ ૮૫-૯૪
- પ્રકરણ ૪ ભજનસંગ્રહ ૪૨ „ ૯૫-૧૩૬
- પ્રકરણ ૫ પ્રભુ પ્રાર્થનાના પદો „ ૧૩૭-૧૪૮
- પ્રકરણ ૬. માયાનું સ્વરૂપ „ ૧૪૮-૧૫૩
- પ્રકરણ ૭ પ્રકૃતિમાયા ત્રિગુણપ્રકાશ ૧૫૪-૧૬૪
- પ્રકરણ ૮ ભગવદ્ગીતા ભાષાંતર
- અંતરે અધ્યાય મહાત્મ્યસાથે ૧૬૫-૨૧૬

ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ.

જ્ઞાન સાથે ગરમત આપનાર મોટું પુસ્તક.

૮૦૦ કહેવતો તથા પ્રાચીન દોહરા, સાખીઓ મત્યાદિનો જોધ લેવા જેવો અમૂલ્ય સંગ્રહ રા. ગ. આચાર્ય દલીપદાસ ગાહ કૃત ૬૦ સ્તલી ગ્રંથ ઉપા કાગળ મોતેરી પુઠું પાના લગભગ ૪૦૦ કીમત બે રૂપીઆ.

જીવનસાલ અમરશી મહેતા, ઠે પીરમશાહ મેડ, અમદાવાદ.

વેપારોપયોગી પાઠમાળા.

દી૦ બ૦ અમ્બાલાલલાલના “ નાણાંલીઠ ” વિગેના આખા
લાખણ મહીત. પાકું પુઠું—કીમત રૂ૨ આના.

આ પુસ્તકમા નાના મોટા મરે વેપારીજાને હમેશા ઉપયોગી થઈ
ધડે તેવા નીચે પ્રમાણે ૨૮ પાઠ છે (૧) વેપારતુ મહત્વ (૨) ધર્મ.
(૩) સુડી (૪) નાણુ (૫) શાખ (૬) પેદીઓ, ખેડો
અને શરોડો (૭) વેપારમા નામાતુ મહત્વ અને તેની અગત્ય (૮
ધગક અને વખાત. (૯) જાહેરાત-પ્રમિદ્ધિ (૧૦) પત્યાણુ-સંચાર
વેપાર (૧૧) વેપારીના ગુણુ-રખાવ (૧૨) વેપારમા ફતેહ મેળવ
વાના સાધનો (૧૩) ધધામાં ખોટ આવવાના કારણો (૧૪) ઉપા-
રીઆ વ્યવહારથી થતી હાનિ. (૧૫) વેપારમા વિશ્વાસતુ મહત્વ (૧૬)
લીમો, તેની જરૂર ને તેના લાભ. (૧૭) વેપારી જ્ઞાનના સાધનો
(૧૮) તેણ મેંદીતુ જ્ઞાન (૧૯) વેપારીને અર્થગાત્રના અભ્યાસની
જરૂર (૨૦) જકાત અને વેપારના તત્વો (૨૧) મુસાફરી (૨૨)
વેપારની સગવડો (૨૩) પત્રવ્યવહાર (૨૪) અનુભવ, અભિપ્રાય
અને સલાહના નિયમ (૨૫) પ્રામાણિકપણુ (૨૬) ધ્વિર ઉર્ધ્વ
આગ્રા (૨૭) વેપારી નીતિ (૨૮) બજારમા નાણુ લીઠ કેમ થાય છે?

લાલજીનીના ગણુગાર રૂ૫

ગુજરાતી શબ્દકોષ.

૭૦૦૦૦ શબ્દોનો મોટો સંગ્રહ કિમત છ રૂ.

આ કોષમા “ નર્મકોષ ” શબ્દોમાના ઉપગત હજારો શબ્દોનો
મોટો સંગ્રહ ફગવામા આવ્યો છે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને આધાર માટે
પ્રાચીન કાવ્યો તેમજ આધુનિક લેખકોના લખાણોમાથી અવતરણ પદ
આપવામા આવ્યા છે મોટા કદના પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપર. પુઠું સોનેરી રીમ
મહેનતના પ્રમાણમા છેક જ ગોળી-માત્ર છ રૂપીઆ. પોસ્ટેજ ૦-૯-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.

ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન.

શબ્દાર્થ—ગ્રીક તથા સુશી-ઈસ્લ વિગે સાગરના લખેલા વિસ્તારી
પોદ્ધાત અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રણછોડભાઈ ઉદયરામના કાગ્ગી કાવ્ય-
નાના ઉપયોગી નિબંધ સાથે

ખાલાગ કર, મણિલાલ, કલાપી, હર્શિલાલ મુવ, ગોવર્ધનરામ, અમૃત
પદ, દેગમરી, જાન્ત, પ્રેમભક્તિ, મહગ્નદ, લલિત, મુનિ શુદ્ધિમાગર, હરિહર
દેવાનો), મ્નેહન્યોતિ, મગ્તાન, સાગર, અન્ય સ્ત્રી લેખકો, વગેરે ૬૦
પંક્તિની પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ ૨૫/ ગઝલોનો ૩૬૦ પૃષ્ઠનો મોટો મથક-

કીમત } પાકું સોનેરી પુઠું—મગ ૩પિથો
મગ્તી સામાજિક આવૃત્તિ—ખાર આના

બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ.

બોદ્ધ ધર્મ વિગેની રૂ કામા અને સગ્ગ રીતે પુરેપુરી માહિતી આ-
નાગ પ્રો ધર્માનંદ ટોમપીએ શ્રીમત ગાયકવાડ શ્રીસયાજીરાવ સમક્ષ
આપેલા ત્રણ વ્યાખ્યાન. લાઠબેરી માટે મંજુર છે. કીમત છ આના.

નહાના નહાના રાસ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓને ભેટ આ-
ના ચોગ્ય નાના મોટા ૫૦ ગગ્ગા, ગસ, ગરખીઓ [કિં. ચાર આના.

સંસાર—મેશચન્દ્ર દત્ત કૃત નાલકથાતુ સુરમ ભાષાન્તર.

પાકું મળગ છીટતુ પુઠું—કીમત ૩ અર્થો

માજ { મેશચન્દ્ર દત્ત કૃત નોવેલતુ ભાષાન્તર
કીમત—પાકું પુઠું ખાર આના, કાચું પુઠું આઠ આના.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.

હમણાં જ બહાર પડેલાં વિદ્વાનોનાં નવાં પુસ્ત

નૂપુરઝંકાર.

રા. રા. નરસિંહરાવ
નાથ દીવેદીઆ કૃત
કાવ્યો વિસ્તારી ટી

કવિત્વેવીતુ આકર્ષક ચિત્ર પૃષ્ઠ ૩૫૦. કિં. રૂ. એક.

રાઈનો પર્વત—ઝોન રા. બા રમણભાઈ મહીપનરા.
કૃત સાત અંગી નવુજ નાટક કિ

પ્રતાપસિંહ—(મેવાડના માયા સ્વદેશપ્રેમી
મહાગણા) વીરગત્તી ભગ્નૂર

જ હેતમ નવલકથા. લેખક ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા પ્રકાશ ૪
મેયલ ૧૬ પેજ પૃષ્ઠ ૨૭૫ સોનેરી ત્રણ નામ માથે પ્રતાપ
છબીથી પુઠું સુશોભિત કિ. રૂ.

બાલગીતમાળા—બાળવર્ગીયો તે થો ૭ સુધીના
માટે ચઢતા કમના કાવ્યો લા

પ્રેમમા છાપેનાં ૧૮ રંગીત ચિત્રો સાથે બાળકોના સુંદર રમકા
કર્તા કૃષ્ણપ્રસાદ ગીરજશંકર ભટ્ટ-નૂતનશી કિ. ગાર આ

જયા અને જયન્ત—રા. રા. નહોનાલાલ દલપત
એમ એ કૃત ત્રણ અંગી
નવુજ નાટક કિ રૂ. અંગી

“ કલ્હોલિની ”

માનવત ઝોન. મિ પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણી, સી આઈ ઇ. ને સી
રા ગ દાપોદર ખુશાલદાસ બોટાદકનનાં કાવ્યોનો સ
કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર માહેબે તથા વડોદરાના વિદ્યા
સાહેબે જાળાઓમાં ઈનામ તથા લાભ્યેરી બંને માટે મેજીસ્ટ્રેટ

હાઈસ્કૂલોમાં ગુજરાતી ભાષાના વિષય માટે પસંદ કરે
આનગી અને જાહેર લાભ્યેરીમા ખાસ રાખવા જેવું છે કિ. આ

૧૯૮૫૮

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીગમગાહ રોડ, અમદાવાદ